

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1 (28)

BAKI-2017

BAŞ REDAKTOR:

İlham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Eynulla MƏDƏTLİ, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

MƏSUL KATİBLƏR:

Həbib HÜSEYNOV, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru*
Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

<u>FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Səlahəddin XƏLİLOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Sevda MƏMMƏDƏLİYEVƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Adil ƏSƏDOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Füzuli QURBANOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Arzu HACIYEVƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i>	<u>PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Bəxtiyar ƏLİYEV , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Kamilə ƏLİYEVƏ , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i> Svetlana MƏCİDOVA , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru</i>
<u>SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Əbülhəsən ABBASOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Rəna MİRZƏZADƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Rəfiqə ƏZİMOVA , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Hüseyn QARAŞOV , <i>sosiologiya üzrə elmlər doktoru</i>	<u>BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ</u> Aleksandr ÇUMAKOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Eduard QİRUSOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Oleq BAKSANSKİ (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Valentina FEDOTOVA (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Tom ROKMOR (ABŞ) <i>Professor</i> Doğan ÖZLƏM (Türkiyə) <i>professor, fəlsəfə doktoru</i> Taxir MAHAMATOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Yuriy POPKOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Şaban Teoman DURALI (Türkiyə) <i>professor, fəlsəfə doktoru</i>
<u>SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ</u> Əlikram TAGİYEV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Həsən ƏLİBƏYLİ , <i>tarix üzrə elmlər doktoru</i> Ramiz SEVDİMALİYEV , <i>siyasət üzrə elmlər doktoru</i> Afaq RÜSTƏMOVA , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i>	
<u>İLƏHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Sakit HÜSEYNOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Aydın ƏLİZADƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Elsevər SƏMƏDOV , <i>fəlsəfə doktoru</i>	

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

*Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IX mərtəbə.
Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.*

ISBN 9952 428-03-0

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.
Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.*

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY
OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

SCIENTIFIC WORKS

*The International Scientific and
Theoretical Journal*

№ 1 (28)

BAKU-2017

EDITOR-IN-CHIEF:

Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences, professor*

DEPUTIES EDITOR-IN-CHIEF:

Eynulla MADATLI, *doctor of philosophy, assistant professor*

EXECUTIVE SECRETARIES:

Habib HUSEYNOV, *doctor of philosophy*
Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy, assistant professor*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

ON PHILOSOPHICAL SCIENCES

Salakhaddin KHALILOV, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Sevda MAMMADALIYEVA, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*
Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*
Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*

ON SOCIOLOGICAL SCIENCES

Abulhasan ABBASOV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Rafiga AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Hussein GARASHOV, *doctor of sociological sciences*

ON POLITICAL SCIENCES

Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*
Ramiz SEVDIMALIYEV, *doctor of political sciences*
Afag RUSTAMOVA, *doctor of philosophical sciences*

ON THEOLOGICAL SCIENCES

Sakit HUSEYNOV, *doctor of philosophical sciences*
Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*
Elsever SAMADOV, *doctor of philosophy*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Bakhtiyar ALIYEV, *doctor of psychological sciences, Associate Member of the ANAS*
Kamila ALIYEVA, *doctor of psychological sciences, professor*
Svetlana MAJIDOVA, *doctor of psychological sciences*

THE INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Alexander CHUMAKOV
Doctor of philosophical sciences, professor
Eduard GIRUSOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Oleg BAKSANSKY (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Valentina FEDOTOVA (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Nizami MAMMADOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Tom ROCKMORE (USA) *Professor*
Doghan OZLEM (Turkey), *professor, Ph.D*
Takhir MAKHAMMATOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Juriy POPKOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Shaban Teoman DURALY (Turkey),
Professor, Ph.D

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:

*Azerbaijani Republic., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IX floor.
Tel.: 537-22-79; Fax: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.*

ISBN 9952 428-03-0

*Published by Resolution of Scientific Council of the Institute of Philosophy of ANAS
The journal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.
By the decision of SSC of the Azerbaijani Republic dated 30.IV.2010 was included into the list of
scientific editions.*

MÜNDƏRİCAT

Mündəricat	5
------------------	---

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Диляра МУСЛИМЗАДЕ

К вопросу становления и функционирования национального гражданского общества и гражданской морали

Arzu HACIYEVA

Həyat və poeziya nostalji kimi: Almas İldırımın əzablı və mücadiləli yolu

Ağasəlim HƏSƏNOV

Multikulturalizm modelləri

Fikrət NƏBİYEV, Minayə XIDIROVA

Hüquqi tənzimləmə prosesində təfəkkürün rolu

Rövşən HACIYEV

“Sosiomədəni sistem” anlayışının məzmununa dair

Nicat MƏMMƏDOV

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçılarının Azərbaycanın ictimai və fəlsəfi fikir tarixində rolu

Шамиль РАХМАНЗАДЕ

М.Ф.Ахундов – первый мыслитель азербайджанского модерна

Faiq ƏLƏKBƏRLİ

Mühacirət dövründə Azərbaycan Milli İdeyası (1950-1990-cı illər)

Zaur RƏŞİDOV

Spinozanın fəlsəfəsində Tanrıya olan əqli sevgi probleminin müqayisəli təhlili

Elmira TƏHMƏZOVA

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında gender məsələsinin qoyuluşu

Kurt FARUK

M.Bukçinin multikulturalizm modeli haqqında

Tural NƏCƏFOV

İnsanölçülü sistemin strukturu və altsistemləri haqqında

Günay SÜLEYMANOVA

Azərbaycançılıq azərbaycanlıların milli ideologiyası kimi

Günay ZEYNALOVA

Estetik ideyaların kontrastı: Antik estetik təfəkkür və Yeni dövr

Rəşadət YAQUBLU

Davamlı insan inkişafı konsepsiyasının sosial-fəlsəfi mahiyyəti.....

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

Юрий ПОПКОВ, Евгений ТЮГАШЕВ

Феномен первобытной философии

Николай ТУЛЕНКОВ, Сергей ЯРЕМЧУК

Социальные практики в фокусе социологической аналитики

Алексей КИЙКОВ

Философский анализ феномена межкультурного и интернационального образования.....

Oleksandra KAÇMAR

Mərasim təcavüzlərin idarəetmə vasitəsi kimi

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

Заур ГАСАНОВ

Социальное разделение огузов в сопоставлении с данными письменных источников о скифах

Əliyər ORUCOV

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi inkişafımızın zəruri şərtidir

Самир САТТАРОВ

Современное понятие и основные элементы культуры, формирующие национальную идентичность индивида

Ülvi ƏLİYEV

Sosial xidmətlə bağlı xarici ölkələrin təcrübəsinin tətbiqi məsələləri

Musa BƏRATİ

İranda şəhərsalmanın sosial problemləri

Hüseyn ZÜLQƏDR

İran televiziyası və informasiya çatdırılması sahəsində rəqabət

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

İmdad BAYRAMOV

Separatizmin psixoloji mahiyyəti və tədqiqi istiqamətləri

Aysel SULTAN

Narkotik maddələrdən asılı şəxslərə sosial yardımın əsas modelləri.....

Günay AĞAMALI

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında təfəkkür
keyfiyyətlərinin rolu

Джамиля САФАРОВА

Некоторые подходы к изучению этнического самосознания, Я-концепции

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

Eynulla MƏDƏTLİ

Azərbaycan-Pakistan: tarixi əlaqələr və etibarlı strateji əməkdaşlıq

Rasim AĞASIYEV

Müasir dövrdə deportasiyanın sosial və hüquqi əsasları

Əbülhəsən ABBASOV

Yeni geosiyasi mərhələ: Donald Trampın prezidentliyi nə vəd edir?

Rəcəb RƏHİMLİ

Dövlət qulluğunda kadr potensialının inkişafı

Mirafərim SEYİDOV

Azərbaycan Demokratik Respublikasının silahlı qüvvələrinin
formalaşdırılması və təşkili

İlham ABBASOV

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Эсма ЭМИР-ИЛЬЯСОВА

Институциональные основы интеграции Азербайджанской Республики в мировую
экономику и международные отношения на рубеже XX-XXI вв.

Fazilə HÜSEYNLI

Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində insan alveri
ilə mübarizənin bəzi aspektləri

Pərvanə İSLAMOVA

Rusiya və ABŞ-ın hövzəyə dair təhlükəsizlik konsepsiyalarının mahiyyəti və digər
Xəzəryanı ölkələrin mövqeyi

Rəşad MƏHƏRRƏMOV

Azərbaycan siyasi sisteminin modernləşməsində informasiya cəmiyyətinin rolu

Günəl MƏLİKLİ

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sosial vəziyyətinin əsas xüsusiyyətləri

Emin KƏRİMOV

ABŞ-ın “Böyük Orta Şərq Layihəsi”nin əsas məzmunu və onun reallaşması üçün
mövcud olan imkanlar

Leyla ABIYEVA

Elita və elita nəzəriyyələrinə fəlsəfi baxış

Rüfət CƏFƏROV

Demokratik dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsinin fərqli xüsusiyyətləri

Oxucu rəyi

Etika haqqında dəyərli dərs vəsaiti

Отзыв на книгу «Личность. Государство. Чудо.» доктора юридических наук

Али Рзаева. Трилогия: конфликт или взаимодействие

Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Ə.H.Rzayevin “Şəxsiyyət, Dövlət, Möcüzə”

monoqrafiyasına rəy.....

C O N T E N T S

Contents.....	5
---------------	---

PHILOSOPHY SECTION

.....	
.....	
.....	
.....	
.....	
.....	
.....	
.....	

SOCIOLOGY SECTION

.....	
.....	
.....	

PSYCHOLOGY SECTION

.....	
.....	

SECTION OF THE POLITICAL SCIENCES

Eynulla MADATLI.....	
Azerbaijan-Pakistan: historical ties and reliable strategic partnership	
.....	
.....	
.....	
.....	

Reader's opinion

.....

Scientific life.....

New editions.....

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

УДК 17

Диляра МУСЛИМЗАДЕ
гл.н.с., д.н. по философии
Институт философии НАНА

К ВОПРОСУ СТАНОВЛЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГРАЖДАНСКОЙ МО- РАЛИ*

Нацию и национализм нельзя понять просто как разновидность идеологии или политики, их следует трактовать и как культурные феномены. То есть, национализм как идеология и движение надо тесно связывать с такой многомерной концепцией, как национальная культура и идентичность, и выявить их связи с языком, чувствами и символами.

Термин «идентичность» имеет социально-философскую, психологическую, правовую и социокультурную трактовки. Как психологический феномен идентичность начал изучать З.Фрейд, у которого она обозначала процесс и результат эмоционального отождествления индивида с другим человеком, группой, образом, идеалом. Впоследствии этот термин приобрел более широкое значение. Э.Эриксон рассматривал идентичность как единое, неразрывное, целостное, одновременно и изменчивое, и неизменное в течение всей человеческой жизни. Он признавал, что в течение жизни человек переживает несколько кризисов идентичности в зависимости от возрастных циклов, хотя она и сохраняется как субъективность. Фактически он писал о подлинности как действительном существовании, ее истинности, неподдельности. В работе «Идентичность: юность и кризис» Эриксон рассматривает этапы личностного становления как путь достижения действительности бытия и искусство его сохранения (12).

Национальная идентичность и нация это сложные конструкции, состоящие из многих взаимосвязанных компонентов - этнических, культурных, территориальных, экономических и политико-юридических, которые означают связь солидарности между членами сообществ, объединенных общей памятью, традициями и могут воплощаться в форме национальных государств, однако они ничуть не похожи на чисто юридические и бюрократические реалии и феномены государства. Если рассмотреть концептуально, то нация должна сочетать два ряда измерений: с одной стороны, гражданские и территориальные, а с другой - этнические и генеалогические, причем в каждом отдельном случае в разных пропорциях. Именно благодаря многомерности, национальная идентичность становится такой гибкой, неподатливой силой в современной жизни и в политике и может эффективно сочетаться с другими мощными идеологиями, ценностями и движениями, не теряя собственного характера.

Общество, сохраняя этническую, культурную, региональную специфику, приобретает признаки нации в процессе самосознания единым сообществом и утверждения единой идентичности, определением национальных интересов и тому подобное. Региональная неоднородность создает уникальность государства, но одновременно может быть и

* Məqalə fəlsəfə ü. e.d., professor İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

фактором замедления процесса консолидации общества. Развитие гражданского общества и демократизации общественно-политической жизни в дальнейшем будут находиться в принципиальной зависимости от возможности адаптировать направления общественной реорганизации с имеющимися тенденциями в странах развитой демократии. Иначе говоря, демократизация общества не только требует обеспечения экономического роста, но и должна подкрепляться мерами, направленными на становление и развитие демократической культуры, основанной на принципах общего гражданства.

«Национальная идентичность» получила достаточно широкое распространение как в научном, так и социально-политическом дискурсе, однако многими исследователями она используется в значении «национально-государственной идентичности», что обусловлено, главным образом, трактовкой категории «нация» в качестве политической общности, объединенной на основе государственных (национальных) интересов и ценностей (6, с.24-32).

Проблема становления единой национальной идентичности граждан является одной из определяющих для общества, в частности для дальнейшего формирования его как полноценной нации. Национальная идентичность выполняет еще и внутренние функции для индивидов в сообществах. Очевиден и факт сплочения членов как людей «одной национальности» и «граждан». Сегодня это достигается благодаря обязательной, стандартизированной государственной системе массового образования, с помощью которой государственная власть надеется привить верность нации и самобытную однородную культуру. Именно этой деятельности большинство правительств, находясь под влиянием националистических идеалов культурной аутентичности и единства, уделяют особое внимание.

Любая нация призвана также развивать социальные связи между индивидами и классами, создавая набор общих ценностей, символов и традиций. Ю.Хабермас отмечал: «...только национальное сознание, что кристаллизуется вокруг чувства общности происхождения, языка и истории, только осознание принадлежности к «одному и тому же» народу делает подданных гражданами одного политического целого, его членами, которые могут почувствовать себя ответственными друг за друга» (11, с.208).

В исследованиях нации и национальной идентичности условно выделяют два подхода примордиальный и конструктивный. Сторонники примордиализма трактуют национальную идентичность как культурное и государственное сообщество, которое делится членами группы и сложилась исторически на основе совокупности объективных характеристик, к которым относят общую территорию проживания, язык, религию и т.п. В рамках этой методологии национальная идентичность понимается как неизменное тождество, существовавшее с давних времен. Здесь не выделяется разница между этносом и нацией.

В конструктивном подходе нация является культурно-политическим, правовым феноменом. Главный акцент в рамках конструктивного подхода ставится на понятии идентичности, в том числе и национальной. Конструктивизм - парадигма, в рамках которой нация рассматривается как социальная конструкция, не имеет «реальных» исторических или культурных корней. Представители такого подхода понятийной концептуализации нации видят в ней «большой коллектив», основанный на фундаментальном согласии её членов. Эрнст Геллнер рассматривает нацию как конструкт индустриальной культуры, а формирование национальной картины мира как результат перехода от «низкой» культуры общества к «высокой» культуре общества индустриального, характеризующегося общей образованностью, а также высоким уровнем грамотности и гражданского самосознания подавляющего большинства его представителей (3, с.101). Бенедикт

Андерсон говорит о национальности как о результате воспитания в отдельном обществе, где человеку внушается миф общего происхождения и тесных кровных, культурных и исторических уз всех представителей народа, к которому он принадлежит. В действительности за таким мифом ничего нет, нация остается «воображаемым сообществом», «идеологической конструкцией» (6, с.24-32).

В каждом из подходов может быть использована идея гражданского общества. Только в первом примордиальном подходе малые этносы могут быть недовольны, и такое общество будет обречено на конфликт и сепаратизм, а фактами недовольства будут язык, религия, традиция малых этнических групп. В таком случае государству всегда придётся разруливать противоречия гражданского общества. В таком гражданском обществе мораль индивидов всегда будет разделена по принципу принадлежности к большим и малым этническим группам. Консолидация общества, гомогенность будет испытывать такие проблемы, как и насколько малые этнические группы чувствуют и признают свою принадлежность к обществу.

Нация здесь неотделима от понятия «национальное государство», а ее основные признаки составляют общность культуры, единое национальное самосознание и общую государственность. При определении национальности человека в данной традиции ключевую роль играет не этническая, а государственно-правовая принадлежность (4, с.242-314).

Таким образом, идея гражданского общества предполагает, что все граждане, независимо от их этнической принадлежности, являются равноправными гражданами. Их этническая принадлежность имеет лишь косвенное отношение к национальной идентичности.

Гражданское общество в философском, политэкономическом и моральном смысле это понятие, которое дает ответ на вызовы самого сознания к себе самому, его стремления к сотрудничеству, а не к конфронтации. Его стремление к сотрудничеству обуславливает и переосмысление многих абсолютных понятий типа: истина, мораль, справедливость, должная модель государства, справедливая власть и цена в разряд относительных, договорных, принимаемых социумом (9, с.207-208).

Национальное гражданское общество, признавая всех равноправными гражданами, испытывает проблемы с консолидацией тех групп, которые не примут идею нации и национального гражданского общества.

Однако по утверждениям ученых, занимающихся проблемами функционирования гражданского общества, его эффективная деятельность невозможна без национально-аксиологического основания. Национальное самосознание не просто важное, но и необходимое условие становления и развития национального гражданского общества в той или иной стране.

Национальное самосознание имеет достаточно сложную структуру и базируется, прежде всего, на осознании личностью своей принадлежности к определенному гражданскому обществу. Нация достигает полноты структурной реализации в государстве, поэтому национальное самосознание немыслимо без чувства ответственности перед государством и предполагает осознание человеком своих гражданских прав и обязанностей. Если гражданин какого-либо государства независимо от места проживания и этнического происхождения проявляет готовность защищать ее интересы и действительно их защищает, то он, безусловно, имеет в себе очень важный компонент национального самосознания.

«Национальность - необходимый ингредиент, а возможно и предпосылка существования гражданского общества. Забота о собственной нации усиливает заботу об общем благе. Она поддерживает приверженность традициям» (14, с.99).

В самом широком смысле под национальной идентичностью понимают ощущение коллективной принадлежности к конкретной национальной общности, её культуре. Так, по мнению американского учёного, профессора Бостонского университета Л.Гринфельда, «национальная идентичность» в её чисто современном понимании является идентичностью, которая заключается в принадлежности к «нации». Он называет пять важнейших аспектов национальной идентичности: во-первых, это человеческие убеждения: нация существует до тех пор, пока ее члены признают друг друга как соотечественников и стремятся продолжить совместное сосуществование; во-вторых, совместное историческое прошлое, общие обязанности и представления о совместном будущем; в-третьих, общие действия; в-четвертых, постоянное проживание в одной стране и, в-пятых, общие характеристики, которые объединяются понятием «национального характера» и которые формируют общенародную культуру (13, с.34-36).

Таким образом, национально-культурная идентичность становится своеобразным связующим элементом, который убеждает личность в ее принадлежности к определенной культурно-исторической общности и является причиной для саморазвития. Сегодня как никогда возрождение национальной идеи актуально, ведь только на ее основе можно построить аксиологическую базу для создания гражданского общества. Европейский опыт показывает, что только на основе четкой национальной идентичности можно формировать устойчивые моральные принципы гражданского действия, иначе государственный механизм в силах легко уничтожить общественную мысль или идею.

Здесь необходимо формирование новых, морально-этически обоснованных конструктивных синтезов в политике и культуре, основой которых является взаимодействие принципов национально-уникального и социально-универсального характера. Ценности западного образа жизни, как показывает опыт, активно способствуют формированию элементов гражданского общества, а также являются основой нравственных качеств, определяющих гражданина как активного субъекта социальной деятельности.

В то же время на нынешнем этапе развития цивилизации, когда мы вошли в информационную стадию развития глобализирующегося мира, необходимо помнить о тех рисках, которые возникают в этой ситуации. Сохранение национальной идентичности в глобальном информационном мире - довольно сложная задача, осуществление которой возможно лишь при условии эффективного функционирования гражданского общества на стабильной основе ценностных национальных приоритетов.

Консенсус культурного стержня гражданской морали и основных принципов приемлемой для всех национальной идеи также может выработаться только в ячейках гражданского общества, которое является основой формирования отношений межнационального доверия и толерантности.

Мы живем в меняющемся мире, где нарастают элементы хаоса, где размываются иерархии норм и запретов, что открывает, конечно, новые возможности, но и создает угрозы для культурных регионов, сообществ и индивидов. В условиях, когда нарастают военные конфликты и по миру прокатываются волны миграции, странной может показаться мысль о том, что нужно обратиться к философии мультикультурализма, воспитанию толерантности, диалогу и просветительству. Понятно, что там, где уже идут войны, а люди покидают свои очаги, становясь беженцами, эта мысль сейчас не актуальна. Но для тех регионов, куда направляются эти миграционные потоки, идеи мультикультурализма важны. И именно поэтому важно, чтобы такого рода идеи звучали в мире, как они

обсуждаются на Бакинском международном гуманитарном форуме, форумах «Диалог культур», «Альянс цивилизаций» (8, с.206).

В связи с этим необходимо на всех уровнях образовательной и воспитательной деятельности доносить до молодежи, а также к людям других возрастных групп, идею необходимости закрепления на уровне общественного сознания личностного стремления к обретению и освоения гражданских добродетелей. Более того, стремление к гражданскому воспитанию и образованию должно стать одним из главных морально-ценностных ориентиров человека нового, национально-сознательного и гуманистически направленного гражданского общества.

Развитие национальной системы гражданского образования и воспитания, которая является утверждением нравственных приоритетов человека гражданского общества, является задачей самих структур, институтов, организаций гражданского общества. То есть здесь мы встречаемся с проблемой своеобразного герменевтического круга, когда от наличия составной части зависит наличие целого, а от наличия целого зависит наличие его составных частей. Действительно, это одна из самых сложных проблем тех обществ, которые развиваются в направлении демократии не естественным путем многовекового утверждения нравственных приоритетов гражданского общества, а по опережающей модели. В связи с этим, мы должны, прежде всего, понять, что только глубокое личностное переживание и убеждение в ценности гражданских добродетелей может дать нам возможность преодолеть проблему замкнутого круга и вывести наше национальное сообщество на новую ступень развития. Такое осознание может прийти только при условии активизации гражданской просветительской деятельности, целью которой станет убеждение большинства граждан в том, что только на основе, с одной стороны, личностного творчества и активности, а с другой - благодаря чувству общности и взаимопомощи, станет возможным построением национального гражданского общества. Национальное и гражданское воспитания могут способствовать такой цели:

«1) формирование национального сознания принадлежности к родной земле, народу, признание духовного единства поколений и общности культурного наследия, воспитания чувств патриотизма, преданности служению родине;

2) утверждение гуманистической морали и формирование уважения к таким ценностям, как свобода, равенство, справедливость;

3) осознание взаимосвязи между идеями индивидуальной свободы, прав человека и его гражданской ответственности;

4) умение определять формы и способы своего участия в жизни общества, защищать и поддерживать законы и права человека, быть осведомленным со способами социальной защиты;

5) воспитание негативного отношения к каким-либо формам насилия, активное предотвращение выявления деструктивного национализма, шовинизма, фашизма, мессианских настроений и т.д.» (2, с.7).

Становление гражданского общества в Азербайджане началось с конца перестройки, когда в азербайджанской научной философской и политологической литературе стала распространяться информация о гражданском обществе на Западе, среднем классе, роли либерализма и индивидуальной морали в формировании демократических институтов. В период ведения агрессивной политики Арменией и её территориальных притязаний к Азербайджану, в стране появилась мощнейшая общественная активность различных слоев населения. Как подчёркивают азербайджанские авторы И.Мамедзаде, Р.Саттаров и Т.Фарадов, эта небывалая волна массовой активности стала свидетельст-

вом того, что гражданское общество и гражданское участие стали компонентом азербайджанской моральной и политической реальности (1, с.170-184).

Профессор И.Мамедзаде в своем научном труде «Модернизация Азербайджана и задачи науки» отмечает важность процесса осовременивания гражданского общества, без которого невозможна модернизация страны. Оно находится на стадии формирования и не всегда готово принять особенности современности, ценность знаний и информационной культуры, перехода к информационному обществу, понять его неизбежность и присущие ему риски. Более того, процесс модернизации страны и не только в Азербайджане уже показал, что наряду со стремлением к осовремениванию страны, в общественном сознании есть процесс архаизации некоторых типов сознаний. Поэтому гражданское общество нуждается в поддержке государства и ученых. В такой ситуации цели и ориентиры социокультурной модернизации может и обязана поддержать наша академическая наука (в своих лучших образцах), которая способна принять и поддержать амбициозные цели и ориентиры лидера, пропагандировать их и т.д. (7).

Построение в Азербайджане сильного и жизнеспособного гражданского общества - одна из приоритетных задач на современном этапе развития страны. Одним из важных факторов, способствующих развитию и формированию национального гражданского общества в стране, является законодательство и права человека. По Конституции Азербайджана, права человека и гражданское общество - необходимые элементы развития страны, ценности, которые ведут Азербайджан к цивилизованности. «Государство гарантирует равенство прав и свобод каждого, независимо от расы, национальности, религии, языка, пола, происхождения, имущественного и служебного положения, убеждений, принадлежности к политическим партиям, профсоюзам и другим общественным объединениям» (5, с.25).

Объявление 2016 года «Годом Мультикультурализма» и 2017 года «Годом Исламской Солидарности» в Азербайджанской Республике ещё раз стало подтверждением того, что для руководства нашего государства построение в Азербайджане сильного и жизнеспособного национального гражданского общества является одной из приоритетных задач на современном этапе развития страны. И все это показывает, что для общества проблема солидарности и консолидации, солидарности различных культурных групп имеет особую значимость, прежде всего для развития гражданского общества.

Таким образом, следует отметить принципиальный теоретический момент, в котором можно утверждать, что развитое и эффективное национальное гражданское общество может быть создано только на основе аксиологического сочетания общечеловеческих и национально-особых моральных принципов. Только при условии национальной природы ценностного основания развития гражданское общество сможет эффективно действовать в условиях постоянного агрессивного давления глобальной информационно-потребительской цивилизации. Подчеркнем, что при таких обстоятельствах особое значение приобретает процесс национально-патриотического воспитания, которая становится необходимым условием формирования национального гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, национальная идентичность, консолидация, демократизация, гражданская мораль.

Список использованной литературы

1. Müasir idrak problemləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2005, 307 с.
2. Борисенков В.П. Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки /В.П.Борисенков //Педагогика, 2004, № 1.
3. Геллнер Э. Нации и национализм. /Э.Геллнер. М., 1991, 456 с.
4. Елишев С.О. Основы национальной политики. М.: Канон +РООИ «Реабилитация», 2012, 352 с.
5. Конституция Азербайджанской Республики. 12 июня 1995 г. 158 статей.
6. Лубский А.В. Дискурсы о национальной и цивилизационной идентичностях в России //Научная мысль Кавказа. 2014, № 2.
7. Мамедзаде И. Модернизация Азербайджана и задачи науки. <http://www.casaderusia.org/textos/Mamedzade.doc>.
8. Мамедзаде И. О философии мультикультурализма. Вопросы философии. 2016, № 10.
9. Муслимзаде Д. Идея дифференциации общества и государства: опыт философско-этического анализа. Баку, изд-во «Муаллим», 2006, 240 с.
10. Семененко И. Нация, национализм, национальная идентичность: новые ракурсы научного дискурса. Мировая экономика и международные отношения, 2015, № 11, с.91-102.
11. Хабермас Ю. Вовлечение другого /Ю.Хабермас //Очерки политической теории. СПб. Наука, 2001, 417 с.
12. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. (Пер. с англ. Общ.ред. и предисл. Толстых А.В.) М.: издательская группа "Прогресс", 1996, 344 с.
13. Prize1 I. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 322 p.
14. Shils E. The virtue of civility: selected essays on liberalism, tradition and civil society. Indianapolis, 1997, 395 p.

Dilarə MÜSLÜMZADƏ

MİLLİ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ VƏ VƏTƏNDAŞ MƏNƏVİYYATININ ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ VƏ FƏALİYYƏTİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə cəmiyyətin bütöv milli vətəndaş cəmiyyətinə çevrilməsində vətəndaşların milli identikliyinə rolu məsələləri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı milli identikliyin məzmunu, formalaşma prosesləri və bir sıra amilləri açıqlanmışdır. Müəllif qeyd edir ki, milli şüur (identiklik) və millət – bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri olan etnik, mədəni, ərazi, iqtisadi və siyasi-hüquqi komponentlərdən ibarət konstruksiyalardır. Bu mərhələdə hər hansı bir millətin etnik avtostereotiplərinin bütün ziddiyyətlərinin aradan qaldırılması yalnız milli vətəndaş cəmiyyəti, ölkənin bütün siyasi qüvvələrinin əlaqəsi çərçivəsində mümkündür.

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, milli identiklik, konsolidasiya, demokratikləşmə, vətəndaş mənəviyyatı.

Dilara MUSLIMZADE

**ON THE QUESTION OF THE FORMATION AND FUNCTIONING
OF A NATIONAL CIVIL SOCIETY AND CIVIL MORALS**

Summary

The article examines the role and place of the national identity of citizens in the transformation of society into a coherent national civil society. Content, factors and processes of national identity formation are disclosed. The author notes that the national consciousness (identity) and the nation are patterns consisting of many interconnected components - ethnic, cultural, territorial, economic, political and legal. Removal of all ethnic contradictions of auto stereotypes of the nation that emerged at this stage is only possible within the civil society, through communication of all political forces.

Keywords: civil society, national identity, consolidation, democratization, civil morals.

Arzu HACIYEVA
*şöbə müdiri, fəlsəfə ü.e.d.,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu*

**HƏYAT VƏ POEZİYA NOSTALJİ KİMİ:
ALMAS İLDIRIMIN ƏZABLI VƏ MÜCADİLƏLİ YOLU***

*Kim deyər ki, könüldə xatirən yox, yadın yox,
Lənət o şerimə ki, onda sənin adın yox,
Sanma ki, könuəllərdə qərib bir fəryadın yox,
Mən sənə çatmaq üçün səni çağıracağam.*

Almas İldırımın bütün yaradıcılığı qəblərin incə tellərini ehtizaza gətirən Vətən yurd həsrəti ilə aşılanmış sanki bir böyük şeirdir. Dünya ədəbiyyatında, istər nəsrə, istər nəzmdə, həsrət mövzusunun klassik nümunələri az deyildir. Lakin Vətənə: «Lənət o şerimə ki onda sənin adın yox» deyər xitab edən Almas İldırım elə təkrar olunmaz şairlərdəndir (bəlkə də hansısa mənada yeganə şairdir) ki, poeziyasının canı büsbütün nostaljidən ibarətdir. Şairin irsinin unikalılığı buradan rişələnir.

Vətən ayrılığından, qərbləkdən doğan təsvirəgəlməz dər, ələm, əzablı və nişgilli duyğular qədimdən insanlara bəllidir. XVII əsrdən başlayaraq uzun müddət vətən həsrəti ağır, hətta bəzi hallarda ölümə xətəlik sayılmışdır. Təsadüfi deyil ki, «nostalgiya» sözünün yaradıcısı isveçrəli İohan Hoffer həkim olub, iki yunan kəlməsini («nostos» – evinə dönüş, «algiya» – həsrət, xiffət) bitişdirməklə düzəltdiyi sözü 1688-ci ildə ilk dəfə istilah kimi elmə daxil etmişdir. O, «Nostalgiya və ya vətən həsrəti» adlı əsərində el-oba ayrılığına tab gətirməyən İsveçrə muzdlu əsgərlərinin mübtəla olduğu, fiziki və mənəvi ağırlarla müşayiət edilən bu xəstəliyi zəli, qarın işlədici, qan buraxma, opium və i.ə ilə müalicə etməyi təklif edirdi. XVIII əsrdə alman filosofu Haman vətən həsrətini «Vətəni unutmaq mümkün deyil» deyər «ən nəcib xəstəlik» adlandırmışdı. 1909-cu ildə Karl Yaspers bu dəfə həmin xəstəliyin əsla «nəcib» olmayan üzündən xəbər verdi. «Nostalji və cinayət» mövzusunda o, Almaniyada əyalətlərdən gəlib dayəlik edən gənc qızların vətənin, evlərinin, doğmalarının həsrətinə dözməyib xidmət etdikləri kiçik yaşlı uşaqları öldürmələri barədə çoxsaylı faktları təsvir edir: xiffətdən başlarını itirən sadələvh qızlara elə gəlirdi ki, uşaqlar olmasa, onlar evlərinə qayıda bilərlər.

O vaxtdan çox sular axmış, bu gün nostalgiya sözü mənəca çox zənginləşmişdir: keçmişə, uşaqlığa yönəlik, həsrət və bu kimi nostaljinin neqativ cəhətləri ilə yanaşı pozitivliyindən, yəni ovqatı yaxşılaşdırması, sosial əlaqələri genişləndirməsi, tənhalıqdan qurtulmağa kömək etməsi kimi funksiyalarından, fərdin psixoloji inkişafına, özünüdəyərləndirməsinə müsbət təsirindən danışıılır. Elmi ədəbiyyatda nostaljinin ekzistensial mənəsi, mənəyaradıcı mahiyyəti, postmodernizm və ironiya ilə əlaqəsi, incəsənətin xüsusi janrına çevrilməsi, hətta yalan olması, siyasiləşməsi və kommersiyalaşması kimi məsələlərə toxunulur. Nostalgiya eyni zamanda fəlsəfi araşdırmalar predmetidir. Hətta vaxtilə Novalis fəlsəfənin özünün əslində elə nostalgiya olduğunu söyləyərək, onları eyniləşdirmiş, bu xüsusi növ nostaljini «hər yerdə öz evində olmaq həvəsi kimi» səciyyələndirmişdi.

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görüəüb.

Ümumiyyətlə, belə hesab edirlər ki, XX əsr utopiyadan başlayıb nostalgiya ilə başa çatmış, gələcəyə nikbin inam köhnəlsə də, nostalgiya heç vaxt dəbdən düşməmiş, qərribə şəkildə müasirliyini saxlamışdır (2, s.7).

Bir sözlə, nostalgiya müasir dünyamızda sosio-mədəni və mənəvi mühitin universal fenomeni kimi qavranılır. Bu, Almas İldırımın əsərlərini daha da aktuallaşdırır. Əgər hər bir sadə insana, yaşlıya ya uşağa xas olan nostalji özünəməxsusluğu ilə seçilirsə, aydındır ki, mütəfəkkir, yazıçı, şairin dərin fəlsəfi mənə daşıyan şəxsi nostalji təcrübəsi və bu təcrübəni ifadə etmək vasitələri daha zəngin, fərqli, rəngarəngdir. Almas İldırım nostalgisi məzmuncə dərin və psixoloji cəhətdən dolğun, şəxsi və sosial mənalı, öz ümumbəşəri mahiyyətində millidir. O, özündə şairin milli ruhunu, vətən və millət sevgisini, doğma torpaqlarını əsarət altına salan, öz təbirincə, «şimaldan gələn yadlar»a nifrətini, «yadlarla», Kremllə mücadiləsini, azadlıq yanğısını, Vətəni Azərbaycana şiddətli qayıdış istəyini, bu istəyində bir-birilə çuğlaşan pessimizm və optimizmini, həmçinin Şərq, xüsusilə türk, Qafqaz xalqlarını birləşdirmək əzmini özündə ehtiva edir. Qeyri-adi, macəralı, nisgilli həyatının özəlliklərindən qaynaqlanan bu nostaljini yaxşı anlamaq üçün şairin ömür kitabının səhifələrini vərəqləmək vacibdir. Halbuki mənəvi irsə yanaşmada elə nəzəriyyələr, o cümlədən müasir fəlsəfi-hermenevtik konsepsiyalar vardır ki, bunu artıq hesab edir. Hələ uzaq Orta əsrlərdə Əbdürrəhman Cami böyük şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halının işıqlandırılmasına lüzum görmürdü, düşünürdü ki, dahi yazıçı, şairin şəxsi həyatından hansısa bir tərifi məqam gələcək nəsillər qarşısında onun ədəbi şöhrətini artırmaq, mənfi fakt isə əskiltmək iqtidarında deyildir. Necə deyirlər, «Dahidir, vəssəlam!». Bu özünəməxsus ədəbi-tarixi mülahizə müəyyən məqamlarda təskinedici görünə bilsə də, əlbəttə, doğru deyildir. Həyatı faktlar, hətta ən xırda təfərrüatlar belə müəllifin əsərlərindəki dərin mənalara anlamaq, rəmzlər örtüyünü açmaq vasitələrindən biri kimi əhəmiyyətlidir (4, s. 177).

Mən də əlimdə olan materialın imkan verdiyi qədər Almas İldırımın Vətən həsrətində keçən həyatının əsas məqamlarına dövrün ictimai-siyasi, mədəni kontekstində nəzər salmağa çalışacağam.

* * *

Bakı yaxınlığında, Abşeron yarımadasının şimal-şərqində yerləşən Qala kəndinin tarixi eramızdan əvvəlki minilliklərə, ta tunc dövrünə qədər gedib çıxır. Təsadüfi deyil ki, qədimdən insanların məskunlaşdıqları, tarixi memarlıq abidələri ilə zəngin kəndin ərazisində 1988-ci ildə Dövlət Tarix-Etnoqrafiya Qoruğu yaradılmışdır. Almas İldırım dünyaya gözlərini 1907-ci il martın 24-də əcdadlarımızın bu qədim diyarında açmışdı. Atası, kənd sakini Hacı Əbdülməhəmməd və anası, evdar qadın Nisə xanım yeni doğulmuş körpələrinə, ilklərinə Əbdülhəsən adı verildərsə də, ömrü uzununu onu hamı babasının adı ilə Almas deyər çağırırdı. Sonralar, vətəndən uzaqlarda, sürgündə olan şairin xəyalı yarımçıq qalmış bir şeirində «təbiətin qoynunda tam asudə» yaşadığı, istibdadın nə olduğunu bilmədiyi, daim könlünü sıxmayan yerlərdə gəzib dolaşdığı atalı-analı, nənəli-babalı xoşbəxt uşaqlıq çağlarına qaytarır,

*Xoş sözlərlə atam, anam evdə mənə hər zaman
Həpsindən çox nənəm, babam, nəsihətlər edərdi.
Damdabaca bir div imiş səkkiz başlı, qocaman,
Hər bir kəs ki, dindar olmaz, onu yeyər, – deyərdi.*

- deyər o, sevgili böyüklərinin onun parlaq, canlı uşaq təxəyyülünə qida verən damdabaca və göy guruldayıb, şimşək çaxdığı yerlərdə yaşayan ifritələrin, «tanrı bilməz, rahat

durmaz insanları yeyən» divin dolaşdığı əsrarəngiz nağıllar aləminə aparan söhbətlərini, ibrətlərini xatırlayırdı...

Ana torpaq üzərində onun «böyük səyahəti» altı yaşında ailəsinin qonşu Şüvəlana köçdüüyü vaxtdan başlayır, bir müddət sonra Çəmbərəkənddə kök salırlar. Sabit Rəhmanın «böyük bir şəhərin içərisində yoxsullara layiq görülmüş bir kənd» adlandırdığı Çəmbərəkənd o vaxtlar Bakının (indi Şəhidlər xiyabanının, Gülüstan sarayının yerləşdiyi dağlıq ərazi) ucqarı sayılırdı. 1914-cü ildə elə bu məhəllədə yerləşib Cənubi Azərbaycan tacirlərinin vəsaiti hesabına açılan, İran təbəələri ilə yanaşı yerli uşaqların da təhsil aldığı "İttihad" məktəbinə (1, s. 169) daxil olur. Həmin dövr Bakısının salnaməsini yaradan Manaf Süleymanov bu yeddiillik məktəb barədə təsəvvürlərimizi xeyli canlandırır: uniformaları «İttihad» şagirdlərini digər – gimnaziya, «realni», «kammerçeski», rus-tatar məktəblərinin şagirdlərindən fərqləndirirdi. Onlar «dik, yaşıl boyunluqlu, qollarında yaşıl zolaq olan mahud kitel və eyni parçadan şalvar geyərdilər; qışda dəri papaq, yazda drabi papaq (kardon üstünə parça çəkilməmiş papaq) qoyardılar, papaqların üstündə günəş və şir nişanı, bir də «mədrəseyi-ittihad» sözləri həkk edilmiş metal gerbi olardı» (14, s. 168). Məktəbdən tez-tez şagirdlərin xoş avazla oxuduğu:

*Ey taci-sərim, xoşbəxt pədərim,
Həsrət oduna yanır ciyərim.
Saç birdəm atəşə ab,
Elmdən eylə bizi sirab.
Qandır ki, məktəb darilamandır,
Təhsili elm, cism üçün candır.
Bizə imdad et, məktəb abad et,
Bizi bir dəm şad et...*

şərqisinin sədələri eşidilərdi (bax: 14, s.168).

Dərslərin Azərbaycan dilində keçildiyi «İttihad» mədrəsəsində «cisim üçün can» olan elm-fənnlərdən əlavə fars dilinin də tədrisi sayəsində Almas İldırım ona mükəmməl yiyələnmişdi. Müəllim və şagirdlərdən ibarət teatr truppası şəhərdə tamaşalar göstərməklə məktəbə gəlir gətirir, maliyyə cəhətdən kömək edirdi. Məsələn, həmin truppenin 1914-cü ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında oynadığı «osmanlı mühərrirlərindən» Əhməd Midhətin «Siyavuş» faciəsi barədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «İqbal» qəzetində resenziya da dərc etdirmişdi (bax: 11). Dilimizin «rişəsi xalqımızın qanında və ürəyindədir. Biz onu ana südü ilə əmib, Vətənimizin ruhnəvaz havası ilə tənəffüs etmişik» (10, s.324; 18, s.162) söyləyən Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri, bir il mövcud olmuş (1945-1946) Azərbaycan Milli Hökumətinin yaradıcısı, şair, nasir, publisist M.C.Pişəvəri kimi müəllimlərin dərslərini bu məktəbdə ümumilikdə azad yaradıcı atmosfer hökm sürürdü. Almas İldırım məhz «İttihad»da oxuduğu illərdə şeirə və mənalı sözlərə dərinlikdən bağlanmış, poeziyanın sirlərinə yiyələnməyə başlamış, ilk dəfə qələmini sınağa çəkmişdi. Bir tərəfdən Arazın o tayından, Cənubi Azərbaycandan gəlib Bakının neft mədənlərində çalışan fəhlə balaları ilə birgə, doğma dillərində təhsil, ünsiyyət, digər tərəfdən bir-birini əvəz edən taleyüklü siyasi hadisələr – Birinci Dünya müharibəsi, inqilablar, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması, süqutu, sovet hakimiyyətinin qurulması gəncliyinə baxmayaraq onun təfəkküründə dərin izlər buraxmış, qəlbində Azərbaycanı parçalayan qüvvələrə, yadlara qarşı baş qaldıran qəzəb və nifrət, əsarətlə barışmazlıq çox erkən yaşlarından onda millət, vətən, azadlıq eşqini alovlandırmışdı. Bu hiss və duyğular «İttihad»ı bitirib, təhsilini təxminən 1922-1926-cı illərdə davam etdirdiyi Abdulla Şaiqin «Nümunə məktəbi»ndə (1925-ci ildən Şaiq adına Pedaqoji Texnikum) daha münbit elmi-ədəbi zəmində kök atıb möhkəmlənir.

«Edadi», yəni seminariya məktəblər üçün müəllim kadrları yetişdirən, eyni zamanda şagirdləri ali məktəbə hazırlayan həmin məktəbin 1918-ci ildən başlayıb 10 il sürən maraqlı tarixçəsi vardır. Və bu tarixçədə Azərbaycan maarifi sahəsində böyük xidmətlər göstərmiş, uşaqlarımızın bu gün də sevə-sevə oxuduqları, cizgi filmlərinə baxdıqları «Tıq-tıq xanım», «Tülkü həccə gedir» mənzum nağıllarının müəllifi görkəmli şairimiz Abdulla Şaiqin xüsusi yeri vardır. Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra adını M.Ə.Rəsulzadənin haqlı olaraq «milli istiqlalın sevincini ilk duyanlar» cərgəsində çəkdiyi Abdulla Şaiq nəinki təhsilin milliləşdirilməsi tərəfdarı kimi mətbu sözlə çıxış etmiş, həmçinin bunu rəhbəri olduğu realni məktəbin timsalında gerçəkləşdirmiş, rusdilli müəllimlərin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, böyük çətinlikləri rəf edərək tədrisin Azərbaycan dilində keçirilməsinə nail olmuşdu. Doğrudur, rus dili ayrıca fənn kimi tədris edilirdi. Almas İldırım da, görünür, rus dilinə elə burada oxuyarkən yiyələnmişdi. İlk vaxtlar problem az deyildi, məktəbin sabiq məzunları sonralar xatırlayırdılar ki, bəzi fənlərdən Türkiyədən müəllimlər dəvət edilir, dərslilər gətirilir, yeni dərslilər hazırlanması üzrə qızgın iş gedirdi. 1923-cü ildə, ilk buraxılış gecəsində tələbə və müəllimlərin xahişi nəzərə alınaraq məktəbə Şaiqin adı verilmişdi. Məktəbdə dövrün adlı-sanlı yaradıcı şəxsiyyətləri, maarifpərvər ziyalıları dərslər deyirdi. Almas İldırımın müəllimləri arasında naşir, jurnalist Qafur Rəşad Mirzəzadə, elmi, bədii yaradıcılıqla məşğul olan Camo Cəbrayılbəyli, yazıçı, tənqidçi Seyid Hüseyn, Qantəmir təxəllüslü yazıçı Qafur Əfəndiyev də vardı. İstanbul universitetinin tarix-filologiya fakültəsinin məzunu, sovet gerçəkliyinin naqis tərəflərini ifşa edən, Sabir ruhlu kiçik satirik hekayələr müəllifi kimi tanınmış Qafur Əfəndiyev məktəbin müdiri idi. Ədəbiyyatdan isə hamının ehtiramla «Mərzə» deyərək müraciət etdikləri Abdulla Şaiqin özü dərslər deyirdi. Tələbə yoldaşı və dostu, Nəfi təxəllüsü ilə şeirlər yazan Abbasqulu Abdullayev sonralar xatirələrində Almas İldırımın tələbələr arasında səmimiyyəti, mehribanlığı, dostluqda möhkəmliyi ilə seçildiyini, müəllimlərdənsə daha çox Seyid Hüseyn və Abdulla Şaiqlə ünsiyyətdə olduğunu yada salırdı. Əslində istər Seyid Hüseyn və Abdulla Şaiqlə, istərsə də Əhməd Cavadla ünsiyyətin təməli daha əvvəl, hələ «İttihad»da oxuduğu, «Yaşıl qələm» ədəbi cəmiyyətinin tədbirlərində iştirak etdiyi vaxtlardan qoyulmuşdu.

Yeri gəlmişkən, adətən və, əlbəttə, tamamilə haqlı olaraq Almas İldırımın ruhən özünə daha çox ustad bildiyi Əhməd Cavadla yaxınlığı vurğulanır. Bununla belə, onun yaradıcılığına Abdulla Şaiq poeziyasının, o cümlədən xalqda tarixi qan yaddaşını oyadan «Vətənin yanıq səsi» (1918), türk ellərini birləşməyə səsləyən «Arazdan Turana» (1919) şeirlərinin təsirini də («Birləşən iki nəhr», «Yurd həsrəti», «Quzğun üçün» və b. şeirlərində), zənnimcə, sezməmək mümkün deyil.

«Arazdan Turana» şeirində Birinci Dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyəti, imzalamağa vadar olduğu Mudros müqaviləsinin insafsız şərtlərinin təkə Türkiyəni yox, onun köməyindən məhrum edilən Cənubi Qafqazı, Azərbaycanı da çıxılmaz vəziyyətə salıb ağır imtahan qarşısında qoyduğu, erməni fitnəkarlıqları ilə müşayiət edilən ağır-acılı siyasi olayların əks-sədası duyulur. Şaiq bu şeiri ilə başlanğıcını Türkiyə ərazisindən götürən Kür və Araz çaylarının Azərbaycan ərazisində bir-birinə qovuşub Xəzər dənizinə tökülməsi kimi təbiət hadisəsini rəmzi obrazlara çevirərək yüksək pafoslu romantik, simvolik bir əsər yaratmışdır: «Coşğun» Araz «daşqın, acıqlı» qardaşı Kürə «iztirablar içində çırpınan» Turanın başı üstünü alan qara buludlardan, ona qarşı uzanan xain yad əllərdən xəbər gətirir. Onlar qol-boyun olub bir-birinə qarışır, yollarını gözləyən «annə»ləri «Quzğun dənizə» – Xəzərə yetişib, dərslərini ona açırlar. Bu dəhşətli qara xəbərdən Xəzər yaralı dişi arslan kimi inləyir, köpüb daşır, dağ kimi yüksələn dalğaları yürüyərək «yüz milyonluq Turanı» başdan-başa bürüyür, hər yerdə tufan qoparır, coşğun selləri, maneələri aradan qaldırır, «sehirli divlər»ə yediklərini qusdurur. Əsər nikbin ümid notları ilə tamamlanır. Şeirdə Xəzərin qəzəblə kükrəyib coşduğu məqamın təsvir edildiyi yerdə belə misralar vardır:

*Hər kiçik dalğasında bir ildırım patladı,
Almas kipriklərində birər şimşək oynadı (15, s.74).*

Kim bilir, bəlkə Almas İldırım təxəllüsü müəlliminin Xəzərin kiçik dalğasını da rəmzə çevirib, türk torpaqlarını qoruyan istiqlal əsgəri obrazında canlandırıdığı elə bu misralarından doğmuşdur.

İllər keçəcək, Almas İldırım da qəlbində qövr eləyən böyük kədəri ifadə etmək üçün bədii vasitə axtararkən, birləşib «Dəli Quzğun»a (Xəzər dənizinə) tökülən Kür və Araz çaylarını xatırlayacaq. Təxminən 20-ci illərin sonlarına aid «Birləşən iki nəhr» adlandırıdığı həmin şeir belə başlayır:

*Tarix boyu axdığı yerdən alıb izini,
Qoşmuş dəli Quzğuna Kür çağlaya-çağlaya.
Görünmə baş ucunda dərddli Türkmən qızını,
Araz da dərdə gəlmiş yas bağlaya-bağlaya.*

*Qucaqlaşmış o yerdə, birləşmiş iki bacı,
Biri eşqim, varlığım, biri başımın tacı... (7, s. 22)*

Şeirdə təsvir edilən təbiət hadisəsi eyni olsa da, o ideyasına, rəmzlərinə, mənə vurğusuna görə yenidir, orijinaldır, ruhu, ovqatının özəlliyi ilə də seçilir. Əgər Abdulla Şaiq Kür və Arazı ana Xəzərin oğulları, güclü, mübariz, düşməninə intiqam alan qardaşlar obrazlarında canlandırırsa, Almas İldırımın şeirində Kür və Araz bir-birindən ayrı düşmüş dərddli bacılardır ki, paralanmış vətəni təcəssüm edir. Kür – Şimali Azərbaycan, Araz isə Cənubi Azərbaycan torpağının və xalqının simvoludur. Simvolların mənası Kür və Arazın poetik müqayisəsində, «Biri qəlbimdəki qan, biri gözümin yaşı», «Biri toplar suyunu min dərədən, min göldən, Birinin bağı yanıq, uzaqdan gələn seldən», «Biri mənim öz dilim, biri anlamaz dildən» kimi fərqli səciyyələrində təzahür edir. Burada Almas İldırımın poeziyasının canına və qanına hopmuş nostalji, həsrət ruhu hakimdir. Lakin bu həsrət çarəsiz deyildir, onda şiddətli istəyin yandırdığı bir ümid işığı, inam vardır:

*Biri mənə doğma yurd, biri girdiyim qucaq,
Biri mənim, biri də... O da mənim olacaq!..*

Son beytin bu misraları Almas İldırımın Kür və Arazı nə üçün məhz birləşdikləri, «qucaqlaşdıqları» məqamda təsvir etdiyinin, şeirini «Birləşən iki nəhr» (Oxu: «Birləşən Azərbaycan») adlandırıdığının səbəbini üzə çıxarıb onun ideyasını açır və şairin böyük arzusunu fəş edir...

Almas İldırımın poetik yaradıcılığının rəvnəqlənməsində Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhman Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cəbbarlı kimi Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri ilə həm şəxsən, həm də əsərləri ilə tanış olmaq imkanı qazanıb, Bakının ədəbi mühitinə fəal surətdə daxil olmasında onun həmin dövrdə fəaliyyət göstərən ədəbi cəmiyyətlərdə fəal iştirakı böyük rol oynamışdı. Demək lazımdır ki, artıq 1919-cu ildən Azərbaycanda ədəbi qüvvələrin çox da rəvan getməyən təşkilatlanması prosesi başlamışdı; redaksiyalar, klublar, kitabxanalar nəzdində müxtəlif ədəbi dərnəklər, cəmiyyətlər fəaliyyət göstərir, bəzən ümumi bir məram ətrafında onlar bir-birilə daha böyük cəmiyyətlərdə birləşirdilər. Övvəlcə ədib və mühərrirlərin öz şəxsi istək və

təşəbbüslərinə bağlı bu prosesi getdikcə Kommunist partiyası ciddi nəzarəti altına alır, öz siyasi xəttinə uyğun yuxarıdan verdiyi qərar, qətnamələri ilə idarə etməyə başlayır.

1919-cu il avqustun 26-sı Seyid Hüseyn Sadıqzadənin rəhbərlik etdiyi və özündə «Ədəbi yurd», «Ədəbi gecə», «Nicat cəmiyyəti», «Türk ocağı» kimi bir sıra ədəbi və xeyriyyə cəmiyyət və dərnəklərini birləşdirən «Yaşıl qələm» ədəbi cəmiyyətinin yarandığı gün oldu. Təsis iclasında bu cəmiyyətin məramının «Azərbaycan xalqının fikri yüksəlişinə çalışmaq və Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə edilməkdə olan yeniliyi qüvvətləndirmək, onu türklüyə və sadələşməyə doğru sövq etmək» (17, s. 117-118) olduğu bildirilmiş, fəaliyyət istiqaməti müəyyənləşdirilmişdi. Cəmiyyət üzvlərinə janr, mövzu və ideya baxımından tam sərbəstlik verirdi. Düz bir ay sonra «Yaşıl qələm»ə alternativ «Qırmızı qələm» cəmiyyəti təsis edilir. Professor Asif Rüstəmli bu barədə obrazlı şəkildə yazır: «Təsisçilər «Yaşıl qələm»dəki yaşıl rəngin baharı, yeniliyi, ümidi, nicatı andırdığını, istiqlalımızdan ədəbiyyatımıza bahar nəsiminin əsəcəyini bildirirdisə, «Qırmızı qələm»dəki qırmızının siyasi boya olduğunu, qanı, inqilabı, bolşevizmi rəmzləndirdiyini, ədəbi-mədəni həyata "şimal küləyi" gətirəcəyini vəd edirdi. Həqiqətən, "Qırmızı qələm" cəmiyyəti milli bolşeviklərin ideoloji qanadı, təbliğat aləti kimi formalaşırdı» (13). Sonralar «Türk ədib və şairlər ittifaqı dərnəyi» (1923-cü il), «Ədəbiyyat cəmiyyəti» (1925-ci ilin martı), «Kommunist» qəzeti nəzdində «Gənc qızıl qələmlər cəmiyyəti» (həmin ilin dekabrı) təsis edilir. Axırncı iki cəmiyyət birləşərək «Qızıl qələmlər ittifaqı»nın (1926-cı ilin noyabrı) təməlini qoyur. Çox keçmir Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə respublikadakı bütün ədəbi təşkilatlar vahid «Qızıl qələmlər» ədəbiyyat cəmiyyətində (1927-ci ilin fevralı) birləşdirilir. «Qızıl qələmlər»sə 1928-ci ilin yanvarında öz yerini onun bazasında təşkil olunan Azərbaycan Proletar Yazıçıları cəmiyyətinə verir.

Əhməd Cavad şəxsiyyətinin və şeirinin məftunu Almas İldırım onun məsul katibi olduğu və əslində həm tərkibi, həm də məramına görə «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin ənənəsini yeni şəraitdə davam etdirən «Ədəbiyyat cəmiyyəti»nin ilk üzvlərindən olmuşdur. «Ədəbiyyat cəmiyyəti»nin qarşısına qoyduğu vəzifələrə Azərbaycan ədəbiyyatını keçmişi və indisi daxil olmaqla küll halında araşdırmaq, xalq ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrini müasir ədəbiyyata gətirmək, Şərq və Qərb ədəbiyyat cəmiyyətləri ilə əlaqələr qurmaq, ədəbi tənqidi genişləndirməklə yanaşı «gənc ədəbi qüvvələri sənət və bədiiyyatın incəlikləri ilə tanış etmək», bir sözlə, gənclərə bədii yaradıcılıqlarında yardımçı olmaq da daxil idi (19, s. 14). Burada görkəmli yazıçıların iştirakı ilə istedadlı gənclərin əsərləri oxunur, ciddi tənqid və təhlillə müzakirələr keçirilirdi. Cəmiyyətin tanınmış üzvləri yeni quruluş əleyhinə fikirlərini, müstəqillik arzularını təbiət obrazlarının simvolik pərdəsi altında izhar edirdilər. Bu meyli Almas İldırımın yaradıcılığında da izləmək olur. «A dağlar» şeiri bu cəhətdən səciyyəvidir:

*Çiçəkli qoymunda bir bağça tikdim,
Suvara-suvara göz yaşı tökdüm,
Gecə-gündüz əməyini mən çəkdim,
Yoldu meyvəsini yellər, a dağlar!.. (7, s. 24)*

Burada Əhməd Cavadın qələmə aldığı və böyük səs-küyə, şairə qarşı yeni təqiblər dalğasına səbəb olmuş «Göy göl» şeirinə də işarə vardır:

*Söylə nədən dəli Kürüm çağlamaz,
İçdən coşub öz gününə ağlamaz,
Göy Muğanım nədən yaşıl bağlamaz,
Dərdlimidir o Göy göllər, a dağlar?..*

Elə həmin vaxtlar Almas İldırımın «A dağlar», «Sevdiyim» şeirləri İstanbulda çıxan «Həyat» dərgisində dərc edilmişdi. Bu «suçu» isə ona sona qədər bağışlamadılar.

Yeni yaranan «Gənc qızıl qələmlər» «Ədəbiyyat cəmiyyəti»nin gənc istedadlarını öz tərəfinə çəkmək üçün fəaliyyətə başlamışdı. Azərbaycanın xalq şairi Süleyman Rüstəm 1988-ci ildə verdiyi bir müsahibəsində bu barədə deyirdi: «Mikayıl Müşfiqi, Məmməd Rahimi, Almas Yıldırım «Yaşıl qələmlər» təşkilatından (yəqin, «Ədəbiyyat cəmiyyətin»dən daha əvvəl «Yaşıl qələm»in üzvü olmalarını nəzərdə tuturdu. – A.H.) ayırıb «Qızıl qələmlər»ə gətirən mən oldum. Almas Yıldırım qəribə, sadələvh bir cavandı, ancaq gözəl şair idi. «Gənc işçi»də, «Maarif və mədəniyyət»də üç-dörd şeiri də çıxmışdı və hamının diqqətini cəlb eləmişdi» (9, s. 15-16).

S.Rüstəmin sözlərini (əlbəttə, milli təfəkkürdən doğan incə duyğuları, həssaslığı qəribəlik, sadələvhlük əlaməti kimi anlamasını nəzərə almasaq) 1926-cı ildə nəşr olunan «Gənc qızıl qələmlər» məcmuəsinə Almas İldırımın da altı şeirinin («Hindli qız», «Şərqə», «Yarın», «Ey Hindistan», «Nəriman», «Qərbə») daxil edilməsi təsdiq edir. Yeri gəlmişkən, məcmuənin «İnqilab və ədəbiyyatımız» başlıqlı giriş məqaləsində bunlar «gözəl», «səmimi» şeirlər kimi səciyyələndirilmişdir. Elə həmin il onun Süleyman Rüstəmlə şərikli «Dün-bu gün» adlanan daha bir şeir məcmuəsi çapdan çıxır. Kitabda «Dün-bu gün» adlanan təxminən 200 misralıq mənzumədə Peterburqda 1917-ci il Oktyabr inqilabı və onun Azərbaycana bəxş etdiyi «xoşbəxtlik»dən bəhs edilir. Maraqlıdır ki, Bəkir Nəbiyev monoqrafiyasında bu əsəri sxematik, məzmunsuz, təsvirlərin xarakteri və süjetinə görə naqis, bədii üslubu xətalı zəif və «qafiyəsiz mənzumə» kimi tənqid edir və A.İldırımın hətta rəsmi ideologiyaya uyğun gələn, bununla belə bir çox məziyyətləri – «şeiyyəti, ahəngdarlığı, vəzn və qafiyə kamilliyi» ilə seçilən «Mayıs gözəli», «Anamın qızına» şeirləri ilə müqayisə edərək belə qənaətinə gəlir ki, istər «Dün-bu gün», istərsə də kitabda yer alan «Acı günlər» mənzumələrinin, habelə «Günah kimdədir» və «Çadra qurbanı» əsərlərinin ərsəyə gəlməsində «A.İldırımın payı» olmamışdır. Onun fikrincə, Süleyman Rüstəm öz əsərinə Almas İldırımın adını sadəcə əlavə etmişdir, səbəbsə dostunu «proletar platformasına» cəlb etmək, Türkiyədə çıxan şeirlərinə görə rəsmi idarələr qarşısında təmizə çıxarmaq olmuşdur (8, s. 57-62).

Alimin dəlilləri ağlabatan, sevdiyi şairi «yuxarıdan sifariş» səciyyəli zəif əsərin müəllifləri cərgəsində görmək istəməməsi başa düşüləndirsə də ehtimal ehtimallığında qalır, çünki sağlıqlarında müəlliflərdən heç biri bu barədə açıqlama verməmişdi. Bir qədər irəli gedib deməliyəm ki, Türkmənistanda olarkən Almas İldırıma qarşı Bakıda qalxan növbəti hücumlarda S.Rüstəmin xüsusilə fəallıq göstərməsi, vaxtilə «dost» dediyini «sinfi düşmən şairi» adlandırması (8, s.44) ola bilsin ki, şərikli əsərə görə ittihamları özündən uzaqlaşdırmaq, «təqsirini» ört-basdır etməyə çalışması ilə bağlı idi. Ömrünün sonlarında ədəbi tədbirlərdəki çıxışlarında, mətbuata verdiyi müsahibələrində onun həmin dövrün səhvlərindən danışması, «qarışıq zaman»da Almas İldırımın haqsız tənqiddə tuş gəlməsini qeyd etməsi, «güclü, istedadlı», «gözəl», «cəsarətli» şair (bax: 12) kimi xatırlaması açıq boynuna almasa da, üzr istəməsə də, zənnimcə, ürəyinin dərinliyində öz böyük günahını hər halda dərk etdiyinə dəlalət edir...

Nə «Gənc qızıl qələmlər» məcmuəsindəki şeirləri, nə «Dün-bu gün» kitabı Almas İldırımın vəziyyətini yüngülləşdirmədi, açıq hücumları bir müddət səngitsə də, dayandırmadı. Bunun səbəbi, bir tərəfdən, İstanbulda nəşr edilən şeirləri idisə, digər tərəfdən məğrur təbiəti idi, yuxarılara yarına bilməməsi və istəməməsi, necə deyərlər, xeyri xətri üçün düşməne dayı deyə bilməməsi idi. Bəlkə elə buna görə S.Rüstəm onu «sadələvh» adlandırmışdı. Çoxlarının bildiyi, amma susduğunu o açıq dilə gətirərdi, icaslardan birində ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçmək məsələsinin müzakirəsi zamanı o, öz-özlüyündə zəruri olan bu tədbirin tezliklə «dəhşətli bir hadisəyə» – kiril (rus) əlifbasına keçmək üçün hazırlıq olduğunu

qabaqcadan hamının qarşısında bəyan etməkdən çəkinməmişdi. Bu cür çıxışlarsa səssiz-soraqsız ötüşmür, S.Rüstəmün təbiri ilə desək, «sadələvh»lüyü ona baha başa gəlirdi.

* * *

1927-ci ildə Almas İldırım Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) şərqşünaslıq fakültəsinə daxil olur və bir neçə aydan sonra xaric edilir. Səbəb kimi atasının tacir olması (halbuki o, böyük ailəsini dolandırmaq üçün xırda alış-verişlə məşğul idi) göstərilirdi. İndi gülünc görünsə də, zamanında insanın ictimai mənşəyi ona münasibəti şərtləndirən mühüm və ciddi göstərici sayılırdı. Təməli Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə qoyulmuş (1919) bu universitetdə o zaman Moskva, Kiyev, Xarkov, Qazan və digər şəhərlərin qədim tarixə malik universitetlərindən dəvət edilən və dünya miqyasında tanınan görkəmli alimlər dərs deyirdi. Onlardan təkcə elə türkoloq B.Çobanzadə, ərəbşünas, milliyyətçə ərəb olan P.Juze, filosof A.O.Makovelskinin, akademiklər N.Y.Marr və V.V.Bartold, professorlardan A.V.Selixanoviç, Fuad Küprülüzadə, A.R.Zifeldt-Simomyaginın adlarını çəkmək, zənnimcə, kifayətdir. Bir müddət burada işləmiş məşhur rus filosofu, simvolizm ideoloqu, şair və alim Vyaçeslav İvanov Bakıdakı universiteti obrazlı şəkildə və böyük vəcdlə «ölkəmizin akademik xarabalıqları arasında göyərən oazis»ə bənzətmişdi. Umumiyyətlə, 20-30-cu illər Azərbaycan Dövlət Universitetinin intibah dövrü kimi yaddaşlarda qalıb. Bu baxımdan belə bir coşğun elmi mühitdən kənarlaşdırılmasının həssas qəlbli gəncə vurduğu mənəvi zərbənin ağırlığını, duyduğu sarsıntıyı təsəvvür etmək çətin deyil. Almas anlayırdı ki, əsl səbəb onun ürəyindəki fikirlərini, mövcud quruluşa etirazını gizlədə bilmədiyi əsərləridir, şairliyidir. Həmin sıxıntılı günlərində qələmə aldığı bir şeirində o, böyük heyretlə: necə olur ki, yurdunu sevən şair düşmənin «zəhər saçan» sözlərinə tuş gəlir, dostları onu müdafiə etməkdənsə gizlənirlər, heç kəsə zərər qədər də pisliyi keçmədiyi, «yol kəsmədiyi», qatil olmadığı halda «cani kimi izlənilir» deyər fəryad edir:

*Bəs neçin qəribəm bu doğma eldə,
Məhbəsmi dörd yanı, mən ki boğuldum...
Məlun bir zamanda, məhkum bir ildə
Allahım, mən neçin şair doğuldum?.. (7, s. 26)*

Doğma vətəndə qəriblik motivi onun şeirlərində getdikcə daha tez-tez eşidilməyə başlayır.

Gəncliyi, istedadı, yazıb yaratmaq eşqi, hisslərini, düşüncələrini xalqa çatdırmaq istəyi gənc şairə bir müddətdən sonra ağır depressiyadan çıxmağa kömək edir; mövcud şəraitə bir növ adaptasiya olunmağa çalışaraq yeni təsis olunmuş Azərbaycan Proletar Yazıçıları cəmiyyətinə (1928) daxil olur. O, cəmiyyətin həqiqi üzvü deyildi, «cığırdaşlar»dan sayılır və qızğın diskussiyalarda keçən iclaslarda digər «cığırdaşlar»ın, gənc həmkarlarından bir çoxunun tənqid etdiyi, «köhnə yazıçılar» adlandırdıqları Ə.Haqverdiyev, H.Cavid, Ə.Cavad kimi canlı klassiklərin tərəfini tutur, onlarla bir mövqedən çıxış edirdi. Tezliklə özü də «xırda burjua yazıçısı» adını qazandı. Bəzi xatirələrdə «o dövrün terminləri» kimi qələmə verilən (bax: 6) «cığırdaş», «xırda burjua yazıçısı» kimi söz və ifadələr mahiyyətçə milli məfkurəli ədibləri təhdid vasitəsi olub alçaldıcı damğalar idi. Lakin bunlarla da bitmirdi. Azərbaycan Proletar Yazıçıları cəmiyyətinin sədri Mustafa Quliyevin Almas İldırım «musavətçilərə aşıq», «Türkiyə çavuşlarının həqiqi şagirdi», «Əhməd Cavad və Hüseyn Cavidlərin yolçusu», «milli ədəbiyyat yaratmaq məqsədilə qəmli mərsiyələr yazan» kimi epitetlərlə «mükafatlandırır», ədəbiyyatı onun kimi gənc şairlərdən «təmizləmək» çağırışından sonra bir çox yazıçılarla

bərabər Almas İldırımı da cəmiyyətdən xaric edir, özünü isə Baş Siyasi İdarənin (QPU) əli ilə, «islah olunmaq» üçün Dağıstana sürgün edirlər.

Doğmalarından, evindən, el-obasından ayrılığı, təkliyi, gözləri yolda qalan anasından nigarançılığı («Boğulmayan səs»dəki təsirli misraları xatırlayaq: «Qəlbində çırpınar gizli bir tələş, Derlər ki, bir dua oxursan mənə, Titrək dodaqlarla məni anırsan, Yanırsan, yanırsan, ana, yanırsan...») şairin qəlbini sıxır, ağrıdırdı. Bununla belə, əsrarəngiz vüqarlı təbiətə, qədim tarixə və ənənələrə malik Dağıstan mühiti onun yaradıcılığına yeni ilham və yeni mövzular gətirməklə müsbət rol oynayır, Bakıdakı siyasi təzyiqlərdən uzaqda ona nisbətən sərbəst fəaliyyət imkanı yaradır.

Dağıstanda o, pedaqoji işlə yanaşı, «Dağıstan fəqarası» qəzeti ilə əməkdaşlıq edir, Dağıstan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin Dərbənd özəyinin formalaşdırılmasında yaxından iştirak edir. Almas İldırım böyük enerjisi və istedadı, mehriban xasiyyəti, səmimi ünsiyyət qurmaq bacarığı sayəsində yerli ziyalıların və sadə insanların məhəbbət və hörmətini qazanır. Dağıstanı – şəhərlərini (Dərbənd, Mahaçkala, Xasavyurd), bölgələrini, kəndlərini başdan-başa gəzir, yayda Krimdə olur, müxtəlif ədəbi-bədii, ictimai tədbirlərdə çıxış edir, gözləri önündə canlanan gözəl məğrur təbiəti təsvir edən, yerli dağlı xalqlarının (qumuk, ləzgi, qabardin, avar, dargin, lak) keçmişindən, indisindən, məişət ənənələrindən danışan, milli-azadlıq hərəkatı qəhrəmanlarını vəsf edən əsərlər – şeir və poemalar («Dağıstan qızı», «Şəhvət qurbanları», «Adət bataqlığında», «Səlimxan», «Gicginə» və b.) yazır.

Şairin 1930-cu ildə M.S.Ordubadinin köməyi ilə nəşr edilən «Dağlar səslənirkən» kitabında əsas etibarilə həmin sürgün illərində yazdığı şeirləri və poemalarından parçalar toplanmışdı. Maraqlıdır ki, müəllif kitabı buraya daxil etdiyi şeirlərindən birinin adını vermişdi. Dağların dili ilə Qafqaza tarix boyu ayaq basmış yadelli işğalçıların «baxtına ölüm saçan biz olduq» söyləyərək «uzaqdan gələn kəs»dən geri qayıtmasını tələb edən, «qəzəbimiz qorxulu» deyərək xəbərdarlıqla bitən həmin şeirin aşkar antirus və antisovet ovqatı senzoru duyub salmış və onu kitabdan çıxarmışdı. Lakin diqqətsizlik üzündən kitabın adı ilk variantda olduğu kimi qalmışdı. Şeirin özü isə altı ildən sonra İstanbulda «Boğulmayan bir səs» kitabında çap edildi.

«Dağlar səslənirkən» kitabı haqqında B.Zəngili təxəllüslü (Hüseyn Bünyadov) bir tənqidçinin «Kommunist» qəzetində resenziyası (2 mart 1931-ci il) da çıxdı (20). Məqalənin giriş hissəsində müəllif şairin proletar məfkurəsinin tərənnümündə bir müddət göstərdiyi «susqunluq»dan sonra «qələmini proletar ədəbiyyatına doğru çevirməsini», «millətçilik və bədbinlik» kimi keçmişin «tör-töküntülərinə» qarşı çıxmasını təqdir edir. Daha sonra Almas İldırımın əsərlərində gördüyü «sönüklük və meşşanlıq iz»lərini tənqid edib, bunu onun «sənətcə bir çox gənclərimizdən qüvvətli olsa da belə, məfkurə cəbhəsində çoxlarından geridə» qalması ilə əlaqələndirir. Əslində ideoloji stereotiplərə söykənən bu məqalədə kitabı daxil olan şeirlər sənətkarlıq baxımından dərinlən təhlil edilməmişdir. Çox keçmir kitabda B.Zəngilin də sezmədiyi «təhlükəli» fikirlər aşkara çıxarılır, «sosializm quruluşu, fəhlə-kəndli hökuməti əleyhinə təbliğat məqsədi güdən ziyanlı ədəbiyyat kimi» (16, s. 10.) onun kitabxanalarda saxlanılan, mağazalarda qalan bütün nüsxələri yığılıb müsadirə və məhv edilir.

Almas İldırımı bu dəfə daha uzağa, Aşqabada sürgün edirlər. Günahı Vətəninə sevməsi, ona «Can» deməsi olan 24 yaşlı şair qəlbində «dərin qəm», sızıltı, gözündə yaş Bakını tərk edir:

*Mənim günahım yox, məni bağışla,
Çox çarpışdım, düşdüm boranla, qışla.
Bəzən salam göndər sən də bir quşla,
Getdiyim yer, Türkiyəyə, əlvida...*

*Əlvida, ey gözəl Bakı, əlvida,
Sağlıqla qal, son sözüüm bu, əlvida...*

Bu gedişin, ürəyinə damdığı kimi («Bəlkə də dönəməm sana, əlvida!»), qayıdışı olmadı...

Gənc şair Aşqabadda da pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, Aşqabad radiosunda şeirləri oxunur, yerli mətbuatda yazıları dərc edilirdi. «Zəhmət» qəzetindəki milli ruhlu şeirləri və məqalələri, o cümlədən «gənc Şərqi günəşi» adlandırdığı Özbəkistanın «Pravda Vostoka» qəzetinin on illiyi münasibətilə redaksiya adından yazdığı şeir-təbriki onun «Zəhmət»in ştatda olan əməkdaşı olduğuna dəlalət edir.

Aşqabadda həyatının daha bir əlamətdar hadisəsi baş verir. Əslləri Təbrizdən olub Şamaxıdan Türkmənistanə sürgün edilmiş, elə özü kimi qərrib bir ailənin Zivər adlı qızı ilə evlənərək subaylığın daşını atır. Lakin dinclik yenə uzun sürmür.

1932-ci il 23 aprel tarixli ÜK(b)P MK-nın Siyasi bürosunun «Ədəbi-bədii təşkilatların yenidənqurulması haqqında» qərarı Azərbaycanda yenidən düşmən «axtarışı»na, təqiblərə rəvac verdi. «Musavat quyruğu», «Cavad quyruğu», «cavadçılıq» və i.ə. kimi «terminlər» yenə işə düşdü. Bakıda ədiblər əleyhinə başlayan kampaniya Türkmənistanda olmasına baxmayaraq Almas İldırımın da yan keçmədi. O, «Zəhmət» qəzetində (27 aprel 1932-ci il) «Öz haqqımda» məqalə yazıb Bakı qəzetlərinin ədalətsiz çıxışlarına cavab verərək özünü müdafiə etməyə çalışdı. Lakin hücum dalğasının qarşısını almaq mümkün olmadı. Bir vaxtlar «Almas kimilərin başları sovet çəkici ilə əzilməlidir» şüarı ilə çıxış edən Əsəd Əyyubi Mikayıl Müşfiqin tənqidinə həsr etdiyi «Düşmən ağzına bolşevik yumruğu» adlı məqaləsində («Gənc işçi», 17 iyul 1932) onun bostanına da daş atmaq fürsətini əldən verməyərək yazırdı: «Musavat»ın Almasına da, Yıldırımına da lənət. «Musavat»a həsrət çəkən Almas Yıldırıma da. Onu Bakıda, Xızıda, Dağıstanda, Aşqabadda maskalayanlara da». Bu da azmış kimi, Azərbaycan SSR Baş Siyasi İdarəsi şairi nəzarətə almaq üçün Ə.Ruhi adlı agentini Aşqabada ezam edir. O, A.İldırımın hər addımını izləyib barəsində idarəyə donoslar yazır, özünü isə mətbuatdakı tənqidi məqalələri ilə Türkmənistanda nüfuzdan salmağa çalışırdı. «Zəhmət» qəzetinin 12 avqust 1932-ci il tarixli sayında Ə.Ruhinin Ə.Əyyubinin yuxarıda bəhs edilən məqaləsinin sərlövhəsi ilə çox səsleşən «Düşmən məfkurəsinə bolşevik atəşi» rubrikası altında «Almas İldırımın yaradıcılığı» adlı yazısı dərc edildi. Şairin hər kəlməsinə irad tutub yanlış rəng verən, hər sözündən «düşmən» mənalar çıxaran bu olduqca qərəzli, ittihamedici məqalə o, ya «keçmişindən əl çəkməli» ya da «zərbələrimizə dözməlidir» hədə-qorxusu ilə bitirdi...

Almas İldırımın həyatının ən çətin məqamı idi. O, filosofların «sərhəd situasiyası» adlandırdıqları bu məqamda hər bir insanın yalnız özünün həll edə biləcəyi ekzistensial seçim qarşısında qalmışdı. Deyirlər, Böyük Fransa inqilabının görkəmli xadimlərindən olan Jorj Jak Dantona (1759-1794) təqiblərdən və gilyotinadan qurtulmaq üçün mühacirət etməyi məsləhət görəndə «Məgər vətəni çəkmənin dabanında aparmaq mümkündürmü?» deyər rədd etmişdi. Qədim yunan dramaturqu Evripid isə Dantondan təxminən iki min il öncə, eramızdan əvvəl söylədiyi «Doğma vətəndən qaçmaqdan daha əzəbli izzirab olarmı?» kəlamının həqiqətini öz təcrübəsində sınamışdı.

Ə.Ruhinin dili ilə A.İldırıma təklif olunan iki yoldan heç biri onun üçün məqbul sayıla bilməzdi. O, nə «keçmişindən əl çəkmək», başqa sözlə, ideallarından, rəmzlər pərdəsi arxasında olsa da, mübarizəsindən imtina etmək istəyir (əslində intuisiyası ilə anlaşırdı ki, bu «keçmiş» onsuz da ona heç vaxt bağışlamayacaqlar), nə də «zərbələrə dözmək» fikri vardı. İndi o, tək deyildi, ailəsinə, həyat yoldaşına, övladına görə məsuliyyət daşıyırdı. Odur ki, Azərbaycana dönmək barədə ən müqəddəs, ülvə arzusuna əlvida deyərək, Evripid yolunu, yəni yollardan ən izzirablısını seçdi.

1933-cü ilin iyulunda həyata keçirdiyi qaçış detektiv süjetli faciəvi bir filmi xatırladırdı: tam konsperativ şəraitdə, evdə yeməyi, çayı, qab-qaşığı masanın üstündə, lampanı yanılı qoyub, arvadı Zivərlə üç aylıq Azəri götürüb evdən çıxır, İrana gedən qaçaqmalçı dəvə karvanına qoşulurlar. İki gündən sonra şübhə oyatmamaq üçün karvandən ayrılır, özləri müstəqil yollarına davam edirlər. Dağ aşırımlarında günlərlə ac-susuz, pay-piyada uzun məsafə qət edən gənclərin çarəsizliyi, ümitsizliyi ağı başdan alan elə kritik nöqtəyə çatır ki, heç cür ovundura bilmədikləri ciyərpəralarını bir qayanın kölgəsinə qoyub gedirlər. Lakin bir qədər aralanandan sonra dözməyib ağlaya-ağlaya geri qayıdır, körpələrini bağrılarına basırlar. İran sərhəddində onları həbs edirlər, Almas İldırımın sovet casusu bilib ona bir aya yaxın işgəncə verirlər, bir gün saatlarla sinəsinə qədər soyuq suda saxlayırlar. İllər uzununu əziyyət çəkdiyi və vaxtsiz ölümünün baisi olan böyrək xəstəliyinə də elə burada mübtəla olur. Nəhayət, məsələni araşdırandan sonra onları buraxırlar. Şeirilərindəki qeydlər A.İldırımın Məşhəddə, Tehrandə, Təbrizdə olduğunu göstərir. Lakin hər yerdə maddi və mənəvi məhrumiyyətlərlə üzləşir, ürəyincə iş tapa bilmir, üzülür, sıxıntı çəkirdi. Cənubi Azərbaycanda ana dilində nə bir məktəb, nə də mətbuat vardı. Burada ona hava və su kimi lazım olan yaradıcılığı, əsərlərinin nəşri üçün heç bir şərait yox idi. İranda onu bürüyən bədbinlik, ruh düşgünlüyü, vətənsizlik dərdinin əks-sədasını Təbrizdə qələmə aldığı «Azərin dua»sında eşidirik:

*Həsrət qalıb doğma yurdun nazlı müşfiq qucağına,
Gözlər yaşlı, boyun bükük, vətənsizmi öləcəyəm?
Göz dikərək yad ellərin şəfa verməz ocağına,
Böylə qərrib, bir parçacıq kəfənsizmi öləcəyəm?*

*Tanrım! Mana çoxmu gördün od sovuran torpağımı?
Cənnət sənin, Kəbə sənin, bir məzarlıq yurdumu ver!*

deyə Tanrıya şikayət edirdi.

Almas İldırım ailəsi ilə Atatürk Türkiyəsinə köçmək qərarına gəlir. 1934-cü ildə xeyirxah insanların köməyi ilə böyük əziyyətlə də olsa onlar əvvəlcə Vana gəlir, bir müddətdən sonra Elazığa köçüb burada məskunlaşırlar. Onlara Türkiyə vətəndaşlığı verilir, iş, mənzillə təmin olunurlar. Elazığa və onun qədərbilən insanlarına məhəbbət və minnətdarlığını «İllərləyən Elazığa» adlı bir şeirində ifadə etmişdir. Burada o, vilayətin kədərli, iztirablı keçmişindən, xoşbəxt indisinin uğurlarından danışır, bəxtiyar gələcəyini göz önünə gətirirdi (5, s. 145).

Tədricən həyat qaydaya düşür, dinclik əldə edir. Əmək fəaliyyətinə Palunun Qaraca bucağında (bölgesində) ibtidai məktəbdə müəllim köməkçisi kimi başlayır, sonra nəhiyə müdiri vəzifəsinə təyin edilir. Ümumiyyətlə, o, müxtəlif illərdə Elazığın müxtəlif şəhər və qəsəbələrində dövlət idarələrində katib, kargüzar, qəsəbə (bucaq) və bələdiyyə mudiri kimi vəzifələrdə çalışmışdı. Mənə elə gəlir ki, onu bir yerdə qərar tutmağa qoymayan vətən yanğısı və şairliyindən doğan yenilik istəyi idi. Almas İldırımın işlədiyi məkanların təkcə adları onun Elazığın hər guşəsinə bələd olduğundan xəbər verir: Palu, Qaraçor, Kəbə, Qarabağlar (indiki Arıcak), Ağın, Xankəndi, Baskil, Adınlar, Balıbəy, Musan, Tuncəli...

2007-ci ildə Almas İldırımın Elazığda böyük təntənə ilə keçirilən 100 illik yubileyi günlərində qonaqlar tədbirin proqramına uyğun olaraq onun vaxtilə yaşadığı, işlədiyi həmin yerləri ziyarət etmişdilər. Ağında yaşadıkları evin ziyarəti zamanı şairin oğlu 74 yaşa çatmış Azər Almas təsirlənərək demişdi: «İllər öncə Ağındakı bu evdə rəhmətlik atam, anam və qardaşlarımla birlikdə yaşamışdıq. Atam bir çox şeirini bu evdə qələmə almışdı. Bu evin qapısı, pəncərəsi, pilləkanları, divarları onun etdiklərinin şahididir. Bu kiçik otaqda, bu salonda, bu pəncərənin önündə kim bilir neçə gecə ağlayıb göz yaşı tökmüşdü. O gözyaşı tökərkən mən və qardaşlarım bəlkə də buralarda yatırıdık. Olub bitənlərdən xəbərsizdik...

Görəsən, anam onun hıçqırıqlarını eşidirdimi, yoxsa ondandamı gizlədirdi?... zənn edirəm ki, atamın gözlərindən axan damlalar şeirə dönürdü. Bəyaz kağızlara tökülərək, heca-heca, misra-misra şeirə...» (3).

Şairin Elazığın müxtəlif bölgələrində yazdığı Vətən yangılı bəzi misralarını xatırlasaq:

*Yox, mən ölmək istəməm, görmədən doğma yurdu,
Mən orda ağlamışam, mən orda güləcəyəm.
Söylə, qoy sevinməsin Kremlin vəhşi qurdu,
Mən tufanla doğuldum, tufanla öləcəyəm! («Qürbətdə»).*

*Ağlama, ağlama, ey gözləri buludlu yar,
Barı uzaqdan olsa, qadanı ala bilsəm...
Bir tərən kimi qonsam o qar yallı dağlara,
Bir ovçu vursa, düşsəm, sinəndə qala bilsəm,
Qurbanın ola bilsəm... («Qurbanın ola bilsəm»)*

*Ölməkmi... Ya ümidə bel bağlasam,
Yurdum üçün bir az daha ağlasam? (Ölməkmi, yaşamaqmi?)
Lənət şairliyimə, şerimə, həvəsimə,
Hardasan, ay nazlı yurd, səs ver mənim səsimə! («Lənət şairliyimə»)*

*Ah, o vətən, o yurdum... Eşsiz, cənnət bir ölkə,
Onsuz böylə yaşamaq, mənə, iyrənc bir ləkə,
Onsuz din bir əfsanə, onsuz Tanrı bir kölgə
Onsuz xilqətdən ilham alamadım, neyləyim? («Neyləyim?»)*

Əslində Almas İldırımı qürbətdə yaşadan, ona mənəvi güc-qüvvət verən, könlünə məlhəm olub təskinlik gətirən – qəlb quşunun-ruhunun daima doğma yerlərdə dolaşdığı, sevgili Vətəninin dərini, həsrət yangısını, nostaljisini insanlarla bölüşdüyü, Azərbaycanın, ümumilikdə bütün Şərq xalqlarının müstəqilliyi, hürr yaşaması uğrunda mübarizəsinin inikas etdiyi – həməən bu göz yaşlarından doğulan şeirləri idi. “Ey Azəri türk... Ey vətəndaşım... Sənin qarət olunmuş haqqından doğan daşqınlığına tərcüman olayım deyə ayırdım... Nə yazıq ki, bu hayqırış sonunda qırıq-tökük çıxan hıçqırıqlarımdan ibarət boğuc bir səs oldu... Ah... Bu səsdə belə səni, həm sənin eşqini, həsrətini, qəribliyini azacıq da olsa yaşada bildimsə, nə mutlu mana!» – Almas İldırımın 1936-cı ildə İstanbulda nəşr edilən «Boğulmayan bir səs» kitabının qısa girişi olan bu sözlər – şair qəlbinin səsi, qərībā görünsə də, böyük kədərində necə xoşbəxt olmasının sirrini bizə açır.

Almas İldırım qələmini heç vaxt yerə qoymamışdı, onun şeirləri Türkiyə mətbuatında, hazırda da fəaliyyətini davam etdirən «Həyat», «Çinar altı», «Turan» qəzetlərində, həmçinin «Göyboru», «Boz qurd», «Orkun», «Özləyiş», «Kommunizmlə mücadilə» kimi məcmuələrdə, mühacirlərin Berlində nəşr etdikləri «Qurtuluş» dərgisində dərc edilmişdir...

1952-ci il yanvarın 14-də böyük nostalji şairi Almas İldırım Malatyanın Qala (bucağında) qəsəbəsində bu dəfə həyatına əbədi əlvida dedi. Bir neçə ay əvvəl onu buradakı yerli bələdiyyəyə müdir göndərmişdilər. Görəsən, o vaxt ürəyinə nəşə dammışdı? Məncə, hə. Çünki rəmzlərə o, həmişə inanmışdı.

Dərbənd sürgünündən Bakıya qısa bir gəlişində görüşünə gələn Mikayıl Müşfiq: «Bunların (yəni bolşevik hakimiyyətinin) məqsədi indi mənə aydındır. Yəqin hər dəfə bir türk məmləkətinə göndərməklə böyük Türkiistanımızı mənə qarış-qarış gəzdirmək istəyirlər»

demişdi. Bu kinayəli sözlər də başqaları kimi gerçəkləşdi. 1930-cu ildə Şamilqaladan «Mənim yalnız ümidim türk qəlbi, iradəsi, Mənim yalnız tutduğum millətimin haqq səsi» deyə bəyan edən şairin Bakının Qala kəndindən başlayan əzəbli, mücadiləli ömür yolu «doğma türk ellərin»dən keçərək Malatyanın Qala qəsəbəsində qapandı və... gerçəyi rəmzə çevirdi...

* * *

Almas İldırım nostaljisinin mahiyyəti Vətən məfhumunu necə anlaması ilə bilavasitə bağlıdır. Şair üçün Vatan geniş anlamda Qoca Şərqrdir, Türkistandır, Turandır (məsələn, «Qoca Türkün düşdüyü dərd yaman hey», «İgidlərə səsləniş», «Çarpışdığım torpaq, quflu Turanım» ilə «Qara Dastan»ı yada salmaq), Qafqazdır. Lakin bu böyük Vətənin mərkəzi ya nüvəsi Azərbaycandır, təbiəti, dərələri, dağları, ormanları, petrol qoxuyan nazlı Bakısı, Xəzəri, Kürü, Arazı, Şüvalan bağları, Çəmbərəkəndi, Pırvənzəlişi ilə («Dağlara vida», «Əlvida, Bakı», «Mənim protestom», «Bir səs gəlir uzaqdan», «Əsir Azərbaycanım» və s. və i.ə.). «Əsir Azərbaycanım»da ağı deyib ağlayan, fəryadı ərşə qalxan şairin nostaljisi kulminasiya nöqtəsinə yetir:

*Sənsiz nədəm qürbət eldə günü mən,
Sənsiz nədəm Allahu mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım oy?! («Əsir Azərbaycanım»)*

«Azərbaycan» anlayışı A.İldırımın poeziyasında xüsusi mənə yükü daşıyır: Azərbaycan onun öz ekzistensiyasıdır, o şeydir ki, onunla yaşayır, diriliyi ona bağlıdır, onunla nəfəs alır, cismindəki öz canıdır:

*Deyirlər ki, varlığın qarışdı bir kölgəyə,
Bəs bu nə, məhbus kimi içimdə çürpən can,
Sənmişən, qərrib Vətən, sənmişən Azərbaycan? («Batan güneş»)*

«Mən sənə çatmaq üçün səni çağıracağam» deyən şairin hər beyti, mısrası, sözü ilə çağırdığı Vətəni onun səsinə hay verdi. Arzuları gerçəkləşdi, sağlığında olmasa da, mənəvi olaraq, Vətən nostaljisi, millət sevgisi, mücadilə ilə dolu şeirləri, düşüncələri, əməlləri ilə Vətəninə – artıq müstəqil Azərbaycana zəfərlə döndü.

Açar sözlər: Almas İldırım, nostalji, həyat, poeziya, Vətən sevgisi, Azərbaycan, Turan, sürgün, mühacirət, ekzistensiya, mənə, simvol.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: "Elm", 2008.
2. Boym Svetlana. *Nostalgia and Its Discontents*. //The Hedgehog Review. Vol.9, No. 2. Charlottesville, (Summer, 2007).
3. Dogununun 100. yılında şair Elmas Yıldırım. <http://www.manasyayincilik.com/e3.html>
4. Hacıyeva A. Aqafangel Krımski Nizami tədqiqatçısı kimi //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının «Xəbərləri». Tarix, fəlsəfə, hüquq. № 1, Bakı, 2014.
5. Hacıyeva A. Almas Yıldırım: Yaşlı Doğu Uluslarını Vahdetde Kavuşturan Nostalji //Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi III Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, Elazığ 14-16 Mayıs 2015. Bildiriler, Cilt: 2 Elazığ, 2016.

6. Həsənzadə H. Ömrümün bir parçası //«Ədəbiyyat və incəsənət», 22 yanvar 1988-ci il.
7. İldırım Almas. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004.
8. Nəbiyev B. Didərgin şair (Almas İldırımın yaradıcılıq yolu). İkinci nəşr. Bakı: «XXI – Yeni Nəşrlər Evi», 2005.
9. Osmanoglu Məti. Gərək hər şeyi necə var, eləcə də danışasan. //«Şərq» qəzeti, 7 aprel 2012-ci. <http://anl.az/down/meqale/sherq/2012/aprel/242897.htm>
10. Pişəvəri M.C. Ruznaməmizin dili //Cənubi Azərbaysan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə, 3 c. Bakı: Elm, 1988.
11. Rəsulzadə M.Ə. Siyavuş //«İqbal», № 636, 25 aprel 1914.
12. S.Rüstəm. Zamanın əsas meyarı //«Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 22 yanvar 1988-ci il.
13. Rüstəmli A. Cəfər Cabbarlı cümhuriyyət dönəmində //«Azərbaycan» jurnalı, <http://www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=270>.
14. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim... Bakı: Azərnəşr, 1989.
15. Abdulla Ş. Arazdan Turana. Bakı: Nurlan, 2004.
16. Teymur M. Almas İldırımın həyatı, mühiti, şəxsiyyəti //Almas İldırım. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, s. 4-13.
17. Vəliyeva S. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2003.
18. Vüqar Əhməd. Mir Cəfər Pişəvərinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2004.
19. Yusifli V. Sənət məbədimiz (Azərbaycan Yazıçıları Birliyi - 80) // «Ədalət» 14 iyun 2014-cü il.
20. Zəngili B. Dağlar səslənir kən //«Kommunist» qəzeti, 2 mart 1931-ci il.

Арзу ГАДЖИЕВА

**ЖИЗНЬ И ПОЭЗИЯ КАК НОСТАЛЬГИЯ:
СТРАДАЛЬЧЕСКИЙ ПУТЬ БОРЬБЫ АЛМАСА ИЛДЫРЫМА**

Резюме

Статья посвящена жизни и деятельности азербайджанского поэта, выдающегося представителя азербайджанской эмигрантской литературы Алмаса Илдырыма (1907-1952) в связи со 110-й годовщиной его рождения. Вся его жизнь и поэзия овеяны ностальгией по Родине, Азербайджану. Его ностальгия содержательна глубоко и психологически насыщена, личностна и социально значима, национальна в своей общечеловеческой сущности. Она пронизана национальным духом, любовью к Родине и народу, ненавистью к «чужим», как он говорит, «чужим с севера», поработивших его страну, борьбу с Кремлем, неиссякаемую жажду свободы, непреодолимое, жгучее желание вернуться в родные края, призыв к единению тюркских народов. В статье страдальческий жизненный путь поэта, питавший его ностальгический опыт, рассматривается в общественно-политическом, культурном контексте и в экзистенциально-философском ключе.

Сегодня ностальгия воспринимается как универсальный феномен социокультурной и духовной среды современного мира. В связи с чем, по-мнению автора, поэзия Алмаса Илдырыма жизненна и современна, имеет непреходящую ценность.

Ключевые слова: Алмас Илдырым, ностальгия, жизнь, поэзия, любовь к Родине, Азербайджан, Туран, ссылка, эмиграция, экзистенция, смысл, символ.

Arzu HAJIYEVA

**LIFE AND POETRY AS NOSTALGIA:
THE ANGUISHED PATH OF STRUGGLE OF ALMAS ILDYRYM**

Summary

The article is devoted to the Azerbaijani poet, the outstanding representative of the Azerbaijani emigre literature Almas Ildyrym (1907-1952) in connection with the 110th anniversary of his birth. His whole life and poetry are enveloped with nostalgia for his homeland – Azerbaijan. His nostalgia is deep meaningfully and rich psychologically, personal and socially significant, national in its universal essence. It contains the national spirit, love for the Motherland and the people, hatred to "strangers", as he says, "the strangers from the north," who have enslaved his country, struggle against Kremlin, an inexhaustible desire for freedom, an irresistible, burning desire to return to his native lands, call for unity of the Turkic peoples. In the article, the poet's anguished path, which enriched his nostalgic experience, is viewed in the socio-political, cultural context and in an existential-philosophical way.

Today nostalgia is perceived as a universal phenomenon of the socio-cultural and spiritual environment of the modern world. In this connection, according to the author, the poetry of Almas Ildyrym is live and modern, has an enduring value.

Keywords: Almas Ildyrym, nostalgia, life, poetry, love of the Motherland, Azerbaijan, Turan, exile, emigration, existence, meaning, symbol.

Ağasəlim HƏSƏNOV

b.e.i., fəlsəfə ü.f.d.,

AMEA Fəlsəfə İnstitutu

MULTİKULTURALİZM MODELƏRİ*

Multikulturalizm müxtəlif ənənələrə və mədəni normalara malik insanların intensiv birgəyaşamasıdır. Modern cəmiyyətlərdə mədəni müxtəliflik qaçılmazdır. Multikulturalizmdə tək ümumi mədəniyyət ideyası deyil, bərabər hüquqlara malik çoxlu mədəniyyətlərin birgəyaşamsası əsasdır. XX əsrin sonlarını müxtəlif mədəniyyətlərə malik tolerant cəmiyyətlərin meydana çıxdığı dövr kimi qəbul etmək olar.

Müasir dövrdə bəzi dünya ölkələrinin təmsalında multikulturalizmin fərqli modellərindən bəhs etmək olar:

Birinci model. Tarixən multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi təqdim etmənin ilk səyləri 1960-cı illərdə Kanadada federal dövlətin integrasiyası ilə bağlı göstərilmişdir. Hətta bu vaxt belə belə hesab olunurdu ki, bilinqvizm (**Bilinqvizm (ikidillik)** - əhalinin müəyyən qruplarının iki və ya daha çox dildə danışa bilməsi.) siyasəti milli bərabərliyə öz töhfəsini verəcək, anqlofon və frankofon icmaları arasında kəskin ziddiyyətləri aradan qaldıracaqdır.

Kanada multikulturalizmi ölkəni “əridən qazan” kimi deyil, mədəni mozaikalar ölkəsi kimi başa düşməyə xidmət etməli idi. Digər multi-etnik dövlətlərdən fərqli olaraq, burada iki icma arasındakı mürəkkəb iqtisadi, sosial və mədəni ziddiyyətləri həll etmək üçün *milli identikliyin siyasi interpretasiyası prinsipindən* istifadə olundu. 1977-ci ildən burada miqrantlarla bağlı siyasətdə böyük dəyişikliklər baş verdi və sosial məsələlər deyil, ideologiya üstünlük təşkil etməyə başladı. Onun əsas məqsədi cəmiyyətin bütün üzvləri üçün onların etnik mənşəyi və dinindən asılı olmayaraq sosial bərabərliyə nail olmaq, ölkənin gələcəyi üçün bərabər vəzifələr və məsuliyyəti, bərabər sosial imkanları təmin etməklə milli identikliyi formalaşdırmaq idi.

Multikulturalizmin Avstraliya modelində etnik amillərlə bağlı məqamlara xüsusi diqqət yetirilir. Bu modelin əsas ideologiyası G.Zubrijtskinin 1983-cü ildə irəli sürülmüş olduğu “Bütün avstraliyalılar üçün multikulturalizm” adlı sənəddə müəyyənləşmişdi (1, 47-51). Burada ölkənin gələcək inkişafı multikulturalizmin tanınması və həvəsləndirilməsi ilə əlaqələndirilirdi. Bu yanaşmada əsas çətinlik etnik və mədəni plyuralizmin inkişaf etdirməyin bu ölkə üçün spesifikliyində və vahid, ümumi Avstraliya identikliyinə tətbiqi məsələsindən ibarət idi. Siyasətdə və ideologiyada etnikliyi neytrallaşdırmağa çalışan Kanada multikulturalizmindən fərqli olaraq, Avstraliya multikulturalizmi dominant sosial dəyər kimi etnik qrupları və onların mədəniyyətlərini əsas götürür. Uyğun olaraq, 1970-ci illərin sonlarından dövlətin sosial yardımı ümumilikdə miqrantlara deyil, müəyyən etnik qruplara göstərilir. Bu siyasət onların daxili özünüidarədə rolunun artmasına, etnik icmaların başçılarının nüfuzunun artmasına xidmət etmiş oldu. Etnik qrupların liderləri dövlət tərəfindən öz məqsədlərinə çatmaq üçün aktiv şəkildə istifadə olunur.

Amerika Birləşmiş Ştatları yarandığı ilk gündən multi-etnik cəmiyyət olsa da burada “multikulturalizm” anlayışı yalnız 1970-ci illərdə “etnik dirçəlmə” formasında meydana gəlir. “Əridən qazan” siyasəti ideoloji prinsip kimi ölkədə baş verən prosesləri artıq izah etmək iqtidarında deyildi. Amerikada “əridən qazan” ideyası assimilyasiya üçün əsas kimi çıxış

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., professor Aydın Şirinov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

edirdi. Bu ideyaya əsasən yeni elementlər bütövün səciyyəvi xüsusiyyətlərini mənimsəyərək öz fərqli cəhətlərini itirirlər. Fərqlər azaldıqca (xüsusilə mədəni dəyərlər sistemləri) qarşılıqlı anlama və qarşılıqlı məsuliyyət daha da artır.

Avstraliya və Kanadadan fərqli olaraq ABŞ-da multikulturalizm hökumət tərəfindən, yəni yuxarıdan deyil, dörd etnik qrupun – polyakların, yunanların, italyanların və slovakların sosial hərəkətinin fəallaşmasının nəticəsi kimi aşağıdan irəli sürülmüşdür. Bu, hökumətə təkcə ağdərilili anqlosaksonlara deyil, həmçinin ölkənin qaradərili vətəndaşlarına da münasibətdə siyasəti yenidən nəzərdən keçirməyə imkan verən çox mühüm bir presedent idi. Onu da qeyd edək ki, qaradərillilərin hərəkəti həlledici anda azsaylı, lakin olduqca güclü təsir imkanlarına malik yəhudi əhalisi və nüfuzla malik tələbə hərəkəti tərəfindən dəstəklənmişdi.

Qaradərili əhali ilə dövlət arasında münaqişənin siyasi səviyyədə nəzərdən keçirilməsi ağ qeyri-anqlosakson vətəndaşlarla münasibətlərdə də de fakto leqal siyasi disfunksiyanın mövcudluğunu ortalığa qoymuş oldu və bu problemi siyasi sferadan (yəni dövlətlə etnik qruplar arasındakı şaquli münasibətlərdən) mədəniyyət sahəsinə keçirməyə imkan verdi. Amerikada multikultural cəmiyyətin tanınmasında leqal məsələlərdən mədəni müstəviyə keçid istər qaradərillilərin, istərsə də ağdərililərin vətəndaş hüquqları uğrunda mübarizəsini siyasətləşdirmək imkanını yaratdı. Amerika cəmiyyətinə inteqrə olunmuş əvvəlki miqrant qruplarından fərqli olaraq, katoliklər ispan dilini iki nəsil boyu qoruyub saxlaya bildilər. Amerikanın bəzi ştatlarında ispan dili ikinci rəsmi dilə çevrilmişdir. Cənub ştatlarının şəhərlərində Latin Amerikasından olanların üstünlük təşkil etməsi belə fikrə gəlməyə imkan verir ki, onlar öz mədəniyyətlərini və fərqli identiklərini qorumaq əzmindədirlər. T.Eriksenin yazdığı kimi, “əgər ispan dili icma ispan dilini öz ana dili kimi saxlamaqda müvəffəqiyyətə nail olsa, biz Amerika dövlətinin qurulmasının yeni fazasının şahidi olacağıq ki, bu vaxt linqvistik müxtəliflik millətin varlığının şərtinə çevrilmiş olur” (2, s.93).

Lakin Amerika multikulturalizmi timsalında bu, linqvistik və mədəni plyuralizmdən daha çox etnikliyin artan rolundan xəbər verir. Amerika dövləti etnik cəhətdən strukturlaşmış cəmiyyətin bariz nümunəsidir. Burada etnikliyin qurulması pan-etnik qrup strukturlarının yaradılması istiqamətində baş verir ki, bu da onların siyasi çəkisinin və imkanlarının böyüməsinə imkan verir. Məsələn, etnik koreyalılar, vyetnamlılar və çinlilər arasında mövcud olan o qədər də mühüm olmayan fərqlər onlara ümumi siyasi maraqlar naminə “Amerika asiyalıları” adı altında birləşməyə mane olmur. Oxşar vəziyyət amerikalı qaradərillilər arasında da mövcuddur. Belə ki, qrup maraqları nöqteyi-nəzərindən Karib hövzəsindən olan qaralar mərkəzi Afrikadan olan miqrantlardan özlərini elə də fərqləndirmirlər.

Beləliklə, ABŞ-da hazırda qüvvədə olan multikulturalizm dövlət ideologiyasının mühüm komponenti rolunda çıxış edir.

İkinci model. Amerika ilə müqayisədə Avropa ölkələrindəki multikulturalizm modelləri fərqlənir. Belə ki, Avropa ölkələrinin immiqrantların qəbulu və ya assimilyasiyası ilə bağlı siyasəti daha sərtliyi ilə seçilir. Bu da Avropaya gələn digər rəngdən, ənənələrdən və dinlərdən olan insanların yerli mühitə çətin adaptasiyası ilə bağlıdır. Zənnimizcə, yerli əhalidə narahatlıq doğuran əsas məqam budur.

Avropa ölkələrinə miqrant axınıhəmin ölkələrdə işsizlik problemini dərinləşdirir. Ötən əsrin 70-ci illərində iqtisadiyyatın radikal transformasiyası zamanı ixtisasız işçilərə tələbat xeyli yüksəlmişdi. Bir çox fəhlələrin işsiz qalması nəticəsində əmək bazarında rəqabət güclənmişdi və bu sosial sferada gərginliyin artmasına səbəb olmuşdu. Digər mədəniyyətlərdən olan əmək miqrantlarının sayının artması nəticəsində rasizm, etnik ədavət, ayrışçılıq kimi fenomenlər meydana gəlməyə başladı ki, bunlar da təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial-mədəni məzmun daşımağa başladı. Yerli əhali ilə gəlmələr arasında ciddi mədəni fərqlər özünü biruzə

verməyə başladı. Məlum oldu ki, miqrasiya ağrısız qarşılanmır və heç də həmişə pozitiv nəticələr vermir.

Almaniya Qərbi Avropada emiqrasiya üçün ən açıq ölkələrdəndir. Bu dövlət immiqrant ölkəsi kimi tanınmağa razılıq vermişdir. Federal Statistika Agentliyinə görə, bu gün Almaniya 15 milyon nəfər miqrant yaşayır (ölkə əhalisi 81,2 milyon nəfərdir). Tədqiqatçı A.İ.Kuropyatnik yazır: "...Almaniyanın əhalisi multikulturalizmin perspektivlərindən şok keçirmişdir. ...Belə bir vəziyyət Almaniya əhalisinin uzun əsrlər boyu inkişaf etdirilmiş gündəlik həyatını korlamaqdadır" (3, s.307). Ev sahibi olan cəmiyyətin integrasiya olunmaq istəməyən etnik azlıqların üzvlərinə inamsızlığı və narazılığı (iş yerlərinin tutulması, yerli adət-ənənələrə uyğunlaşmama, etika və əxlaq haqqında müxtəlif düşüncələr) yerli əhalinin etirazlarının artması ilə müşahidə olunmaqdadır.

Daha sonra etnik azlıqlara qarşı eyni münasibət Böyük Britaniya və Fransa liderləri də nümayiş etdirməyə başladılar.

Fransalı alimlər bu siyasətin neqativ nəticələrini əsas gətirərək, sübut etməyə çalışırlar ki, müəyyən mədəni qruplara xüsusi hüquqların verilməsi etnik icmaların müvəqqəti təcrid edilmiş vəziyyətdə olmasını daimiləşdirir və bununla da cəmiyyətin bölünməsinə və icmalararası ziddiyyətlərin artmasına səbəb ola bilər. Qrupun özünəməxsusluğunun istənilən şəkildə qanuni tanınması onlar tərəfindən yeni-yeni tələblərin irəli sürülməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, mədəni plyuralizmin institutlaşması sosial və siyasi plyuralizmlə nəticələnir. Belə cəmiyyətin xırda hissələrə bölünməsi, fragmentasiyası qaçılmazdır.

Milli və mədəni identikliklərinin 1990-cu illərdən başlayaraq çox tez pisləşməsinin şahidi olan bir sıra Avropa və xüsusən də Skandinaviya tədqiqatçıları *sosioloji və mədəni təhlükəsizlik konsepsiyasını inkişaf etdirmişlər*. Onlar immiqrant icmalarının rahat şəkildə milli mədəniyyətə inkorporasiya olunmalarının potensial məhdudiyyətlərini (məsələn, öz mədəni xüsusiyyətlərini, doğma dillərini itirmələrini) qiymətləndirməyə başladılar.

Almaniya kansleri Angela Merkel Qərbi Avropada multikulturalizmə ilk reaksiya verən Avropa lideri oldu. O, 2010-cu ilin oktyabr ayında Potsdam Xristian Demokrat İttifaqı (PXDİ) gənclər təşkilatının iclasındakı çıxışı zamanı Almaniyanın təhsil sistemində multikultural yanaşmanı kəskin şəkildə tənqid etdi və müxtəlif millətlərdən olan insanlar üçün ayrı-ayrı məktəblərin mövcudluğunun immiqrant uşaqların onları qəbul edən icmalara integrasiyasını məhdudlaşdırmasına şərait yaratdığını qeyd etdi. Merkel belə məktəblərin şagirdlərin sosial inkişafına əngəl törətməklə onlar tərəfindən alman dilinin mənimsənilməsinə mane olmasını diqqətə çatdırdı. Məsələn, onun fikrincə, türk immiqrantların uşaqları Almaniyaadakı müavinətlərdən bəhrələnsələr də eyni zamanda buradakı türk məktəblərinə gedir, türkcə kitab oxuyur, türk qonşuların yaxınlığında yaşayır və türk telekanallarına baxırlar.

Böyük Britaniyanın eks baş naziri Devid Kameron ölkədə yaşayan gənc müsəlmanlarda öz etnik icmalarına tam bağlılıqdan başqa bir identikliyin olmamasını və multikulturalizmi tətbiq etmək üçün müəyyənləşdirilmiş integrasiya modelinin effektivliyini və hətta təhlükəliliyini təəssüf hissilə nəzərə çatdırdı. Onun fikrincə, etnik azlıqlara öz "tarixi identikliklərini" qoruyub saxlamaq üçün verilmiş azadlıq Böyük Britaniyanı seqreqasiya olunmuş cəmiyyətə aparır və bunun izlərini indidən aydın görmək mümkündür (4).

Fransız politoloq A.Turen hesab edir ki, Fransada multikulturalizmin genişlənməsi mövcud sistemin məhvi ilə nəticələnə bilər. Digər fransız tədqiqatçıları daha da irəli gedərək belə qəribə fikirlər səsləndirirlər ki, dünyada guya multikultural dövlət yoxdur və bu vəziyyətin özü qeyri-təbii çünki o, milli deqradasiyaya aparır və əksinə, ölkədə vahid dominant mədəniyyət mövcud olmalıdır və onun daxilində digər mədəniyyətlər özlərini qoruyub inkişaf etdirməlidirlər. 2011-ci ildə Fransa prezidenti Nikolya Sarkozi etiraf etdi ki, birlikdə yaşamaq və bir-birinə hörmət cəhdi tamamilə uğursuzluğa düşmüşdür. Oxşar fikirləri Avropa

Şurasının nümayəndələri, Norveç, Belçika və Niderland rəsmiləri də səsəndirmişlər. Bu isə hazırda multikulturalizmə fərqli münasibətin olmasını göstərir.

Daha sonra qeyd edək ki, ümumiyyətlə geniş mədəni sferada azlıqların müvəffəqiyyəti çoxluğun mədəni hüquqlarının pozulması hesabına baş verməməlidir. İstər çoxluğun istərsə də milli, dini azlıqların hüquqları ölkə konstitusiyasının müəyyən etdiyi norma və qaydalara uyğun tənzimlənməlidir. Həmçinin, cəmiyyətdə multikultural mühitin yaranması üçün fərdlər ümumi razılığa gəlməli, kompromisə getməli, öz ideallarından müəyyən qədər imtina etməli, digər vətəndaşların baxışları ilə razı olmalı, əks fikirlərə də hörmətlə yanaşmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri Kamal Abdullayev qeyd edir: “Tarixi prosesdə formalaşan etnik-mədəni müxtəlifliklər... və onların əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlər xalqların və dövlətlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Lakin bu müxtəlifliklər dövlət tərəfindən tənzimlənmədikdə və yaxud düzgün tənzimlənmədikdə, ölkədə uyğun multikultural siyasət formalaşmadıqda ciddi problemlər, hətta münaqişələr baş verir. Buna görə də bu müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi çoxmədəniyyətli dövlət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (5).

Multikulturalizmə fərqli yanaşmaların mövcud olması anlaşılandır. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrin multikulturalizmə önəm verməməsinin əsas səbəbi orada oturuşmuş vətəndaş cəmiyyətinin olması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə multikulturalizmə milli təhlükəsizlik maraqları aspektindən yanaşan və ehtiyatlı siyasət yürüdən ölkələrin sayı da kifayət qədərdir. Multikulturalizm siyasəti ölkənin milli maraqları və təhlükəsizliyi ilə uzlaşdırılmalı, ikincilər prinsipal məqamlar kimi öndə olmalıdır. Yəni, etnik, dini müxtəlifliyin inkişaf etdirilməsinə yaradılan şərait gələcəkdə seperatizmə yol açmamalı və ölkənin suverenliyinə təhlükə törətməməlidir.

Multikultural mühitin yaranması ümumi vətəndaşlıq hissənin formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, vətəndaşlıq bir etnosa və ya dinə mənsub olmadan daha əhəmiyyətlidir. Vətəndaşlıq status və hüquqlarla malik olmaqla hər hansı bir ölkədə yaşamaq deməkdir. Bərabərhüquqlu vətəndaşlıq hissənin formalaşması və möhkəmlənməsi cəmiyyətdə sabitliyin vacib şərtlərindən biridir. Tarixi təcrübə göstərir ki, hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdiyi ölkələrdə hər bir vətəndaş hansı etnosa və ya dinə mənsub olmamasından asılı olmayaraq bərabərhüquqlu vətəndaş kimi qəbul edilir.

Açar sözlər: multikulturalizm, dəyərlər, modellər, mədəniyyət, dövlət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Castles S. Sozialwissenschaften und ethnische Minderheiten in Australien //Ethnizität Wissenschaft und Minderheiten /Hrsg. E.Dittrich, F.-O.Radtke. Opladen, 1990.
2. Eriksen T. Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives. L., 1993.
3. Куропятник А.И. Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильности полиэтнических обществ. Журнал социологии и социальной антропологии. 2000, Том III, № 2.
4. <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/cameron-my-war-on-multiculturalism-2205074.html> The Independent. Thursday, 29 January 2015.
5. «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 24.06.2015.

Агасалим ГАСАНОВ

МОДЕЛИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Резюме

В статье раскрывается сущность понятия мультикультурализма и рассматриваются его различные модели. Проводится сравнительный анализ моделей мультикультурализма в различных развитых странах мира.

Кроме того, рассматриваются страны относящихся к мультикультурализму через аспект интересов национальной безопасности, и также проводящих по отношению к этому сдержанную политику. Отмечается, что политика мультикультурализма должна соответствовать национальным интересам и безопасности страны, а второе, в свою очередь будучи принципиальным моментом должно быть опережающим. То есть, условия, созданные для развития этнического, религиозного разнообразия в будущем, не должны открывать путь сепаратизму и не создавать угрозу суверенитету страны.

Ключевые слова: мультикультурализм, ценности, модели, культура, государство.

Aghasalim HASANOV

MODELS OF MULTICULTURALISM

Summary

The article studies the multiculturalism and examines its various models. It comparatively analyzes the models of multiculturalism of some developed countries. At the same time, it analyzes the countries which approach the multiculturalism through the aspect of national security interests, and conduct safe policy. It is noted that the multiculturalism policy must conform to the national interests and security of the country, and the second one as the fundamental point should be ahead. Therefore, the conditions created for the development of the ethnic, religious diversity should not open the way to separatism and pose a threat to the sovereignty of the country in future.

Keywords: multiculturalism, values, models, culture, state.

Rövşən HACIYEV
a.e.i., fəlsəfə ü.f.d.,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

“SOSIOMƏDƏNİ SİSTEM” ANLAYIŞININ MƏZMUNUNA DAİR*

Müasir elmi ədəbiyyatda humanitar sahəyə dair müxtəlif məzmunlu və istiqamətli tədqiqat işlərində geniş şəkildə “sosiomədəni” terminindən və “sosiomədəni sistem” anlayışından istifadə edilir. Lakin nə qədər təəccüblü də olsa, müvafiq elmi lüğətlərdə və tədqiqatlarda bu məfhumların mahiyyət və məzmununa müəyyənlik gətirilməsinə və ya onların təyin olunması ilə bağlı kifayətedici məlumat təsadüf edilmir. Konkret danışsaq, “sosiomədəni” termininin müəyyən edilməsi məsələsinə demək olar ki, indiyə kimi aydınlıq gətirilməmişdir. Bu münasibətlə mütəxəssislərdən Y.V.Popkov və Y.A.Tyuqaşev aşağıdakıları bildirirlər: “Sosiomədəni hərəkətin paradokslarından biri odur ki, sosiomədəni termini ilə dolu olan xarici və yerli lüğətlər və ensiklopediyalar həm “sosiomədəni” anlayışını, həm də sosiomədəni yanaşmanın özünü müəyyən etməkdən qaçırlar. Adları çəkilən terminlərə həsr olunmuş məqalələrin yoxluğunu özündə əks etdirən A.S.Axiezerin hazırladığı “Sosiomədəni lüğət” (3) buna bir nümunə kimi göstərilə bilər” (11, s.58). Bir çox tədqiqatlarda “sosiomədəni” termininin işlədilməsi ilə bağlı mənə müxtəlifliyin özünü büruzə verməsinə həsr olunmuş məqaləsində A.LK.Temnitskiy aşağıdakıları bildirir: “Bir sıra hallarda bu kateqoriyanın istifadə edilməsi metodoloji qeyri-müəyyənliklə və onun bir-birinə zidd olan müxtəlif mənalının şərhilə və ya onun məzmununun dəqiqləşdirilməsinin yoxluğu ilə müşayiət olunur” (17, s.81-82). Tədqiqatını davam etdirən Temnitskiy daha sonra “sosiomədəni” anlayışının 6 müxtəlif cür şərhini ayırd edir və göstərir ki, onlardan yalnız altıncısı, yəni P.Sorokinin təqdim etdiyi fikirlər bu anlayışın məzmununu daha doğru əks etdirə bilər (17, s.83-86). Bu yerdə qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə sosiomədəni anlayışını ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirən də məhz görkəmli sosioloq P.Sorokin olmuşdur. Bu barədə digər rusiyalı mütəxəssislərin də eyni mövqedən çıxış etməsini (məs., bax: 10, s.104-105) nəzərə alaraq, ilk növbədə, Sorokinin fikirlərinə diqqət yetirməyə ehtiyac yaranır.

Öncə belə bir məsələdən başlayaq ki, “sosiomədəni” anlayışının elmi dövriyyəyə daxil edilməsi zərurəti əslində sosial və mədəni proseslərin ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsinin qeyri-mümkünlüyü iddiası ilə bağlı olmuşdur. Hər halda P.Sorokin bu istiqamətdəki araşdırmaları belə bir qənaətə gəlməyə müəyyən əsas verir. Gəlin bu barədə mütəfəkkirin öz fikirlərinə diqqət yetirək. Sosiologiyanın predmetinin yalnız sosial aspektdən izah edilməsi cəhdlərinin yanlış olduğunu qeyd edən P.Sorokin, belə bir yanaşmanın aradan qaldırılması istiqamətində aşağıdakı iradələrini irəli sürmüşdür: “1. Mədəni dəyərlər nəzərə alınmadığı təqdirdə insanların qarşılıqlı əlaqələri sosial əhəmiyyət daşımayıb, yalnız biofiziki hadisə kimi nəzərdən keçirilə bilər; 2. Sosial qarşılıqlı əlaqələr nəzərdən keçirilərkən mədəni dəyərlər hesaba alınmadığı təqdirdə, bizim araşdırmaq istədiyimiz ictimai hadisələr sadəcə biologiyanın və ya fizikanın tədqiqat predmeti kimi öyrənilə bilər; 3. Mədəni elementlərin (mənalər, dəyərlər, normalar) daxil edilmədiyi halda biz, hətta fərdlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyən və istənilən sosial institutların və təşkilatların mahiyyətini təşkil edən normaları belə öyrənə bilməzdik” (16, s.219). Razılaşaq ki, P.Sorokin bu iradələri kifayət qədər əsaslı səslənir. Yuxarıdakı

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Əli Abasov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

fikirlərdən irəli gələrək bu anlayışın məzmununa dair P.Sorokinin verdiyi şərhlərə diqqət yetirməyə çalışaq.

Yəqin ki, ilk növbədə, sosiomədəni hadisənin nə olduğunu, onun mahiyyətini, yəni bu anlayış altında nəyin başa düşülməsini aydınlaşdırmaq tələb olunur. Sosiomədəni hadisənin ilkin mənbəyi, yəni başlanğıcı kimi P.Sorokin iki və daha çox fərdin *əhəmiyyət daşıyan* (və ya *məna kəsb edən*) **qarşılıqlı əlaqələrini** qəbul edir (16, s.191). *Məna kəsb edən qarşılıqlı əlaqə* dedikdə, P.Sorokin istənilən elə bir qarşılıqlı əlaqəni başa düşür ki, bu zaman fərdlərdən birinin digərinə göstərdiyi təsir atılmış müvafiq addımın sırf fiziki və bioloji cəhətlərinin fəvqündə dayana biləcək məna və ya dəyər kəsb etsin (16, s.192). Öz fikrinin əsaslandırılması məqsədilə P.Sorokin bir neçə misala müraciət edir. Onlardan birinə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı. Məsələn, bıçağın insan bədəninə yeridilməsi aktı heç bir məna və ya dəyər kəsb etmirsə, o halda sosiomədəni hadisə kimi qiymətləndirilə bilməz. Lakin həmin hadisə “qətl”, cərrahi əməliyyat”, “ədavət” və digər məna kəsb edən davranış aktları kimi nəzərdən keçirildiyi hallarda sosiomədəni fenomen kimi dəyərləndirilir.

Daha sonra P.Sorokin sosiomədəni hadisənin strukturunda üç başlıca komponenti ayırd edir: 1) qarşılıqlı əlaqənin *subyektləri*; 2) sosiomədəni hadisədə təzahür edən *mənalər, dəyərlər və normalar*; 3) sosiomədəni hadisələrin *maddi daşıyıcıları* (16, s.193). Bu komponentlərin hər biri öz növbəsində mürəkkəb strukturu ilə səciyyələnir. Zənnimizcə, onlardan birincisinin şərhinə xüsusi diqqət yetirilməsinə elə bir zərurət yaranmır, çünki aydındır ki, burada söhbət ayrı-ayrı fərdlər və sosial qruplar arasındakı (*müəyyən əhəmiyyət daşıyan*) qarşılıqlı əlaqələrdən gedir. Ona görə də sosiomədəni hadisənin sıracı ikinci komponentinin şərhinə diqqət yetirək. Adı çəkilən əsərində Sorokin konkret misallar əsasında göstərir ki, *mənalər, dəyərlər və normalar* biri digərini nəzərdə tutan, bir-biri ilə bağlı olan elementlərdir. Bu kontekstdə o bildirir ki, istənilən *məna* müəyyən *dəyər* kəsb edir. Digər tərəfdən, istənilən *dəyər* müəyyən *normalar* əsasında öz reallığını əldə edir. Öz növbəsində hər bir *norma* – istər hüquqi, istər etik, istər texniki, istərsə də hər hansı başqası olsun – müəyyən *məna* daşıyır, eyni zamanda pozitiv və ya neqativ *dəyər* kəsb edir (16, s.200). Sorokin konkret misallar əsasında apardığı geniş şərhindən aydın olur ki, *mənalər, dəyərlər və normalar* birlikdə sosiomədəni hadisənin universal komponenti kimi çıxış edir və bu hadisələr daxilində struktur və dinamik xüsusiyyətlərin, səbəb-nəticə əlaqələrinin dərk edilməsi üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Sorokin xüsusi olaraq vurğulayır ki, ikinci komponent (yəni *məna, dəyər və norma*) sosiomədəni hadisələrin üçüncü komponentindən, yəni maddi daşıyıcılardan keyfiyyətli dərəcədə fərqlənir və heç bir halda həm *maddi daşıyıcıların* fiziki və bioloji cəhətləri ilə, həm də qarşılıqlı əlaqədə olan *subyektlərin* xüsusiyyətləri ilə eyniləşdirilə bilməz (16, s.202).

Daha sonra sosiomədəni hadisənin strukturundakı üçüncü komponentin şərhinə keçən Sorokin göstərir ki, *mənalər, dəyərlər və normalar* qeyri-maddi olduqları səbəbindən insanlar arasındakı əlaqələrdə onların təzahürü yalnız sensorlu daşıyıcılar vasitəsilə mümkün olur. Sensorlu daşıyıcı qismində isə açıq hərəkətlər (nitq, mimika, jest və s.) və müxtəlif maddi obyektlər çıxış edə bilirlər (16, s.206). Bütün sensorlu açıq hərəkətlər, maddi obyektlər, eləcə də fiziki, kimyəvi, bioloji proseslər və qüvvələr ***məna kəsb edən qarşılıqlı əlaqələrin daşıyıcıları*** kimi istifadə oluna bilirlər. Daha konkret desək, dillər (həm şifahi, həm də yazılı), jestlər və pantomimlər, musiqi və digər əhəmiyyət kəsb edən səslər, rəssamlıq və heykəltəraşlıq nümunələri, eləcə də alətlər, maşınlar, silahlar, geyim əşyaları, binalar, abidələr, yollar və s. bu kimi maddi obyektlər, bir sözlə, insanların qarşılıqlı əlaqələri üçün məna kəsb edən bütün maddi obyektlər sosiomədəni hadisələrin daşıyıcıları kimi çıxış edə bilirlər. Bu maddi hadisələr müxtəlif mənalara obyektivləşdirərək onların sosiallaşdırılmasına imkan yaradır və bununla da insanlar arasındakı əlaqələrin sosiomədəni hadisə kimi təzahürünə yardımçı olurlar. Yuxarıdakı fikirləri əsas götürüb bir daha qeyd etmək lazımdır ki, sosiomədəni hadisələr yalnız

subyektlərdən ibarət olmayıb özündə qeyri-maddi mənalara və maddi daşıyıcıları ehtiva edir. Başqa sözlə, sosiomədəni hadisələrin strukturu bir deyil üç komponentdən təşkil olunmuşdur. Bu komponentlərdən hər birinin mürəkkəb tərkibi haqqında daha ətraflı məlumat almaq üçün Sorokinin adı çəkilən əsərinə bir daha müraciət etmək məqsədəuyğun olardı (16, s.193-218). Göstərilən səhifələrdə hər komponentin tərkib elementlərinin ətraflı izahını verən Sorokin sonda bir daha vurğulayır ki, onlar (yəni qarşılıqlı əlaqədə olan subyektlər, mənalara və onların maddi daşıyıcıları) bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlı olub vahid şəkildə çıxış edirlər.

Təəssüf ki, Sorokinin həm adı çəkilən (16), həm də digər əsərlərində (məs. 14; 15) “sosiomədəni sistem” anlayışı haqqında konkret bilgiler olduqca azdır. Buna baxmayaraq, onun mühakimələri əsasında bu məfhum haqqında müəyyən qədər təsəvvür əldə etmək mümkündür. İstinad etdiyimiz əsərin (16) 218-ci səhifəsindən məlum olur ki, Sorokin sosiomədəni qarşılıqlı əlaqələrin bir-birilə bağlı olan üç aspektini ayırd edir: 1) qarşılıqlı əlaqənin subyekti, yəni **şəxsiyyət**; 2) öz sosiomədəni münasibətləri və prosesləri ilə səciyyələnən, eləcə də qarşılıqlı əlaqədə olan fərdlərin birliyi kimi çıxış edən **cəmiyyət**; 3) iki təzahür formasında çıxış edən **mədəniyyət**: birincisi, **mənalara, dəyərlər və normalara** toplusu kimi; ikincisi, mənalara, dəyərlərin və normalaların **maddi daşıyıcıları** kimi. Sorokin xüsusi olaraq vurğulayır ki, adı çəkilən triadanın hər bir üzvü digər üzvlərdən kənar mövcud ola bilməz. Doğrudan da, cəmiyyətdən və mədəniyyətdən kənar şəxsiyyətin mövcudluğu qeyri-mümkündür. Eləcə də qarşılıqlı əlaqədə olan şəxsiyyətlərdən və mədəniyyətdən kənar heç bir cəmiyyət mövcud ola bilməz. Və, yenə də, qarşılıqlı əlaqədə olan şəxsiyyətlərdən və cəmiyyətdən kənar heç bir mədəniyyət yarana bilməz. Deməli, bu elementlərdən heç biri digərləri nəzərə alınmadan dolğun və adekvat şəkildə tədqiq edilə bilməz. Ona görə də sosiomədəni hadisələri tədqiq edən istənilən nəzəriyyə triadanın hər bir üzvünü, eləcə də onların qarşılıqlı əlaqələrini nəzərə almağa məcburdur. Bu səbəbdən Sorokin haqlı olaraq vurğulayır ki, mahiyyəti etibarilə sosiomədəni nizam bölünməzdir (16, s.220). Sorokin hesab edir ki, triadanın hər bir üzvünü bir-birindən təcrid olunmuş halda yalnız konkret tədqiqatlar istiqamətində nəzərdən keçirmək mümkündür. Yuxarıda deyilən fikirlərdən irəli gələn Sorokin öz mühakimələrini bizim tədqiqatımız üçün də mühüm əhəmiyyət daşıyan belə bir müddə ilə tamamlayır: “Sosiologiya sosiomədəni hadisələrin hər üç aspekti ilə bərabər səviyyədə bağlıdır, lakin özünəməxsus nöqteyi-nəzərdən, yəni **sosiomədəni sistemi** vahid şəkildə nəzərdən keçirən ümumiləşdirici elm kimi” (16, s.220). Bu mühakimədən belə başa düşmək olar ki, Sorokin “sosiomədəni sistem” dedikdə, faktiki olaraq sosiomədəni hadisələrin haqqında danışdığımız üç aspektinin vahid birliyini nəzərdə tutur. Gəldiyimiz qənaət Sorokinin son mühakimələrində də öz təsdiqini tapır. Əsərinin sonunda o bir daha vurğulayır ki, nə sosial qrup, nə də fərd mədəniyyətsiz mövcud ola bilməzlər. Digər tərəfdən, mədəniyyəti və cəmiyyəti yalnız xüsusi tədqiqatlarda ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun ola bilər. Bu halda “**sosial**” dedikdə diqqət daha çox *qarşılıqlı əlaqədə olan insanlara və onların münasibətlərinə*, “**mədəni**” dedikdə isə, *mənalara, dəyərlərə və normalara*, bir də onların *maddi daşıyıcılarına* yönələcəkdir. Bu onu göstərir ki, Sorokin sosial və mədəni sistemlərin ayrılıqda nəzərdən keçirilməsinə də əhəmiyyət vermişdir. Deməli, öz fikirlərinin əsaslandırılması istiqamətində tanınmış sosioloq əslində “sosial sistem” və “mədəni sistem” anlayışlarını fərqləndirmiş, bu məfhumlardan istifadə etmiş və həm sosial, həm də mədəni sistemlərin ayrılıqda nəzərdən keçirilməsinə öz yaradıcılığında kifayət qədər yer ayırmışdır. Buna əmin olmaq üçün Sorokinin lokal sivilizasiyalar nəzəriyyəsinin tanınmış nümayəndələri olan Danilevski, Şpenqler, Toynbi kimi görkəmli mütəfəkkirlərin baxışlarının tənqidi təhlilinə həsr edilmiş əsərlərinə, eləcə də bu məsələlərin çözümünə həsr olunmuş digər məqalələrə nəzər yetirmək kifayətdir (1; 12; 13). Bu məqalələrin məzmunundan mühüm bir məsələni də aydınlaşdırmaq mümkün olur ki, “*sosial sistem*” dedikdə, Sorokin müxtəlif tipli və həcmli

sosial qrupları nəzərdə tutur (12, s. 47-51), lakin onların təsnifatını aydın aparmır. Belə ki, iri mədəni sistemləri (məs., sivilizasiyaları) Sorokin həm “mədəni supersistem”, həm də “sosial sistem” anlayışları ilə ifadə edir. Bu barədə bizim düşüncələrimiz fərqlidir və ikinci paraqrafta mövqeyimiz açıqlanacaqdır. Digər tərəfdən, Sorokinin “mədəni sistem” anlayışı özündə elm, fəlsəfə, din, incəsənət, etika, hüquq, iqtisadiyyat, siyasət və digər bu tipli məfhumları ehtiva edir (12, s.53-54). Zənnimizcə, siyasətin mədəni sistem kimi təqdim edilməsi mədəni sistem anlayışının məzmununa dolaşılıq gətirir. Hesab edirik ki, bu anlayışın sosial sistem kimi təqdim edilməsi daha doğru yanaşmadır. Eyni zamanda, Sorokinin fikirlərindən aydın olur ki, sosiomədəni hadisələrin tədqiqi zamanı “sosial sistem” və “mədəni sistem” terminlərindən yararlanmaq mümkündür, lakin sosiomədəni hadisələrin və proseslərin dolğun şəkildə əks etdirilməsi üçün bu iki termini özündə ehtiva edən “sosiomədəni sistem” anlayışından universal məfhum kimi istifadə olunması daha məqsədəuyğundur.

Sorokinin fikirlərinin geniş şərhinə diqqətlə yanaşıldığı təqdirdə ayırd etmək mümkündür ki, onun elmi dövriyyəyə daxil etdiyi “sosiomədəni” anlayışı və xüsusən də “sosiomədəni sistem” anlayışı məzmunu baxımından heç də tam aydınlığı ilə müəyyən edilməmişdir. Eyni zamanda, onun fikirlərində sosial sistemi və mədəni sistemi təşkil edən komponentlərin differensiasiyası kifayət qədər aparılmamışdır. Bütün bu kimi çatışmazlıqlar həmin anlayışların işlədilməsi zamanı mütəxəssislərin fikirlərində metodoloji və digər xarakterli anlaşılmazlığa, qeyri-müəyyənliyə yol açır. Bu məsələyə dair Popkov və Kostyukun məqaləsində bildirilir ki, Sorokinə görə “sosiomədəni” konsepti triada (yəni üçlük) strukturuna malikdir, halbuki “sosiomədəni” termini öz strukturuna görə diadadır (yəni ikilidir). Rusiyalı tədqiqatçıların nəzərinə, konseptin (əsas anlayışın) termin ilə qarışıq salınması nəzəri və empirik tədqiqatlarda “sosiomədəni” sözünün müxtəlif cür işlədilməsinə yol açır (9, s.69). Bu vəziyyətdən çıxış yolu kimi Popkov və Kostyuk “sosial-mədəni” terminindən istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər. Onların fikrincə, sosiomədəni terminindən istifadə edərkən triada, “sosial-mədəni” konseptindən çıxış edərkən isə diada qəbul edildiyi təqdirdə, metodoloji uyğunsuzluqdan və terminoloji qeyri-dəqiqlikdən yaxa qurtarmaq mümkündür (9, s.71). Biz hesab edirik ki, araşdırılan məsələlərlə bağlı bu dərəcədə metodoloji xırdaqlara getməyə lüzum yoxdur. Aydındır ki, ayrı-ayrılıqda (əgər xəyalən sosiomədəni hadisəni əsas tərkib hissələrinə ayırısaq) nə sosial hadisə, nə də mədəni hadisə insanın iştirakı olmadan baş verə bilməz. Belə mövqeyə sosiomədəni yanaşma konsepsiyası əsaslı şəkildə işləyən tanınmış alim N.İ.Lapinin tədqiqatlarında təsadüf etmək mümkündür. Sorokinin “şəxsiyyət, cəmiyyət və mədəniyyət” triadasını nəzərə alan N.İ.Lapin eyni zamanda bildirir ki, ümumən cəmiyyət insanın yaratdığı və yenidənqurduğu mədəniyyət və sosiallığın birliyi kimi başa düşülə bilər (6, s.3). Sorokinin fikirlərinə əsaslanan Lapin mülahizələrini davam etdirərək göstərir ki, mədəniyyət dedikdə insan fəaliyyətinin üsul və nəticələrinin (o cümlədən ideyalar, dəyərlər, normalar və s.) cəmini başa düşürüksə, sosiallıq adı altında hər bir insanın və ya sosial subyektin digər subyektlərlə münasibətlərinin (iqtisadi, ideoloji, siyasi və d.) cəmini anlama bilirik (6, s.4). Ümumiyyətlə, Lapin öz tədqiqatlarında müasir cəmiyyətləri hər iki tərkib hissələrinin (yəni mədəniyyətin və sosiallığın) paritet qarşılıqlı əlaqələrində dayanan sosiomədəni sistem kimi başa düşür (4, s. 6; 5, s. 18). Buradan aydın görünür ki, Lapin sosiomədəni sistem dedikdə sosial-mədəni binarlıq (yəni iki tərkib hissədən ibarət olma) mövqeyindən çıxış edir. Bu məsələyə diqqət çəkən Popov və Kostyukun məqaləsində qeyd edilir ki, həm rusiyalı alimlər (Axiezer, Lapin, Fofanov), həm də xarici tədqiqatçılar sosiomədəni dinamikadan söhbət apararkən, əslində, Sorokinin triadasından (yəni şəxsiyyət-cəmiyyət-mədəniyyət üçlüyündən) deyil, məhz sosial-mədəni diadasından çıxış edirlər (9, s.72-73). Yuxarıdakı mühakimələri nəzərə aldığımız təqdirdə “sosiomədəni” anlayışının dərk edilməsi və işlədilməsi baxımından bizim də mövqeyimizin əsassız olmadığı aydın görünür.

Biz hesab edirik ki, sosiomədəni anlayışının mahiyyət və məzmununun dərk edilməsi ilə bağlı ortaya çıxan uyğunsuzluqlar Sorokinin fikirlərinə bir qədər fərqli yanaşıldığı təqdirdə aradan qaldırıla bilər. Məsələ burasındadır ki, Sorokinin əsərində (16) məhz **sosiomədəni hadisənin** cinsi strukturu araşdırıldığı üçün bu fenomeni yaradan üç tərkib hissəni ayırd etməyə zərurət yaranır. Lakin sosiomədəni sistem, zənnimizcə, bir qədər fərqli anlayışdır, çünki bu halda mahiyyəti baxımından ontoloji deyil (yəni sosiomədəni hadisə), məhz funksional aspekt nəzərdə tutulur. Axı, ümumiyyətlə, o cümlədən ictimai elmlərdə sistem anlayışı məzmunu baxımından tədqiq edilən obyektin struktur komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələri ilə yanaşı, onların funksional asılılığını da nəzərdə tutur. Məsələyə belə yanaşdığımız təqdirdə artıq sosial və mədəni aspektlərin nəzərə alınması kifayət edir ki, istənilən sosiomədəni sistemi öyrənməyə, onun statika və dinamikasını tədqiq etməyə metodoloji əsasımız olsun. Ona görə ki, bu zaman Sorokinin ayırd etdiyi üçüncü komponent, yəni insan amili sosiallığı və mədəniliyi yaradan zəruri amil kimi apriori nəzərdə tutulur və bu səbəbdən onun xüsusi olaraq qeyd edilməsinə sadəcə ehtiyac qalmır. Beləliklə, tərəfimizdən **sosiomədəni sistem** dedikdə *sosial və mədəni sistemlərin integrativ əlaqələrini və qarşılıqlı asılılığını nəzərdə tutan bir anlayış başa düşülür*. Qeyd olunmalıdır ki, istənilən sistemə onu təşkil edən komponentlərin və ya elementlərin qarşılıqlı asılılığı xasdır. Bu münasibətlə E.K.Asp bildirir ki, sosiomədəni sistemin hər hansı bir hissəsində baş verən dəyişiklik onun digər elementləri üçün təsirsiz ötüşmür (2, s.94).

Bu kontekstdə sosial sistem və mədəni sistem anlayışlarının da mahiyyət və məzmununa müəyyən dərəcədə diqqət yetirilməsinə ehtiyac yaranır. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün isə görkəmli Amerika sosioloqu, struktur-funksional analiz nəzəriyyəsinin əsasını yaradan T.Parsonsun əsərlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Əsərlərinin birində Parsons *sosial* sistemləri hərəkət edən subyektlərin *sosial* qarşılıqlı fəaliyyətlərinin vəziyyət və proseslərindən yaranan sistem kimi müəyyən edir (8, s.18). Zənnimizcə, bu tərif o qədər də uğurlu deyil, çünki definisiyanın təyinedici hissəsində “sosial” terminindən istifadə edilməsi məntiqi qaydaların pozulması kimi, yəni tautologiya kimi qiymətləndirilə bilər. Parsonsun “Sosial sistem” adlı digər əsərində sosial sistemin nədən təşkil olunmasını göstərən və məzmununun mürəkkəbliyi ilə fərqlənən daha bir ifadəsində bildirilir ki, “sosial sistem qarşılıqlı fəaliyyət göstərən çoxlu sayda fərdi şəxslərdən təşkil olunmuşdur...” (7, s.77-78). Biz bilərəkdən Parsonsun ifadəsinin yalnız bir hissəsini tərcümə etdik, çünki həmin əsərdə verilən cümlə olduqca mürəkkəbdir. Bu mürəkkəb ifadənin bir məqamı onunla diqqəti çəkir ki, fərdlərin bir-birinə münasibəti mədəniyyətin elementi olan ümumi simvollar sistemi vasitəsilə müəyyənləşir. Bu bir daha onu göstərir ki, sosial sistemin mahiyyətinin müəyyən edilməsi yalnız mədəni komponent vasitəsilə mümkün olur və əksinə. Özünün “Mədəniyyət və sosial sistem anlayışı” adlı həcmcə kiçik olan daha bir əsərində Parsons “sosial sistem” terminindən xüsusi olaraq fərdlərin və kollektivlərin relasional (yəni münasibət bildirən) qarşılıqlı fəaliyyət sistemini adlandırmaq üçün istifadə edilməsini tövsiyə edir (7, s.691). Bütün bu ifadələrdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Parsons tərəfindən sosial sistem dedikdə ümumən subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyət sistemi başa düşülür. Həmin əsərində Parsons mədəniyyət anlayışının mahiyyətinə də aydınlıq gətirilməsinə səy göstərmişdir. Parsonsun təklifinə görə, mədəniyyətin mahiyyətcə dar anlamını aşağıdakı kimi ifadə etmək məqsədəuyğundur: “...mədəniyyət ...məzmununun və tiplərinin ötürüldüyü və yaradıldığı dəyərlər, ideyalar və digər əhəmiyyət daşıyan simvollar sistemidir ki, insan davranışını formalaşdırır və artefaktlar şəklində onun hərəkətlərində təzahür edir” (7, s.691). Bu yerdə mühüm bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Parsons həm 691-ci səhifədə, həm də sosial sistemləri təyin etməyə çalışdığı bütün ifadələrində cəmiyyəti sosial sistemin xüsusi bir tipi kimi müəyyən etməyə çalışır. Demək olar ki, bütün ifadələrində Parsons sosial sistemlərə aid etdiyi əksər xüsusiyyətləri cəmiyyət anlayışına da şamil edir. Cəmiyyəti digər sosial

sistemlərdən (məktəblərdən, firmalardan, institutlardan və s.) fərqləndirən başlıca amil kimi isə onun özü-ilə-kifayətlənən (rusca “самодостаточный”, ingiliscə “all-sufficient”) sistem olması xüsusiyyətini qeyd edir. Bu ənənənin hələ Aristoteldən gəlidiyinə işarə edən Parsons “Cəmiyyətlər” adlı başqa bir əsərində cəmiyyətin aşağıdakı tərifini verir: “Sosial sistemlər çoxluğunda cəmiyyət sosial sistemlərin elə bir tipidir ki, öz ətrafı ilə münasibətdə özü-ilə-kifayətlənmənin ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır” (7, s.792). Cəmiyyətin özü-ilə-kifayətlənmə xüsusiyyəti daşmasının ayrıca bir şərhə ehtiyacı olması səbəbindən (bu məsələ xüsusi araşdırma tələb edir) tədqiqatımızın kontekstindən kənara çıxmadığı daha məqsəduyğun hesab edirik.

Müasir dövrün iki görkəmli sosioloqunun – Sorokinin və Parsonsun, eləcə də bu mövzu ilə məşğul olan digər tanınmış mütəxəssislərin baxışlarına diqqət yetirdiyimiz zaman görə bilirik ki, həm sosial sistem, həm də mədəni sistem mahiyyəti və məzmunu baxımından adları çəkilən alimlər tərəfindən demək olar ki, eyni xüsusiyyətlərlə səciyyələndirilmişdir. Belə ki, əgər söhbət sosial sistemdən getmişdirsə, bu halda insanların qarşılıqlı əlaqələri və hərəkətləri və ya sosial interaksiya nəzərdə tutulmuş, yox, mədəniyyətdən danışıldığı halda isə əsas etibarilə mənalar, dəyərlər, normalar və simvollar başa düşülmüşdür.

Açar sözlər: sosiomədəni, sosial sistem, mədəni sistem, sosiomədəni sistem.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Андерле О. Возражения Сорокину //Сравнительное изучение цивилизаций. М.: «Аспект Пресс», 1999.
2. Асп Э.К. Введение в социологию. СПб: «Алетейя», 2000.
3. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. (Социокультурный словарь). От прошлого к будущему. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. Т.2.
4. Лапин Н.И. Проблема социокультурных трансформаций //Вопросы философии, 2000, № 6.
5. Лапин Н.И. Пути России: Социокультурные трансформации. М.: «ИФРАН», 2000.
6. Лапин Н.И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры //Социологические исследования, 2000, № 7.
7. Парсонс Т. О социальных системах. М.: «Академический Проект», 2002.
8. Парсонс Т. Система современных обществ. М.: «Аспект Пресс», 1998.
9. Попков Ю.В., Костюк В.Г. Социокультурная динамика: концептуальные подходы //Вестник НГУ, Серия Философия, № 2, 2013.
10. Попков Ю. В., Костюк В.Г. Социокультурно-ориентированная национальная политика: сущность, реалии и возможности в современной России //Вестник НГУ, Серия Философия, № 2, 2012.
11. Попков Ю.В., Тюгашев Е.А. Социокультурное движение в гуманитарном обществе и социокультурный подход //Вестник НГУ, Серия Философия, № 3, 2012.
12. Сорокин П. Общие принципы цивилизационной теории и ее критика //Сравнительное изучение цивилизаций. М.: «Аспект Пресс», 1999.
13. Сорокин П. О дихотомных типологиях культуры //Сравнительное изучение цивилизаций. М.: «Аспект Пресс», 1999.
14. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. СПб.: «РХГИ», 2000.

15. Сорокин П. Социокультурная динамика и эволюционизм //Американская социологическая мысль. М.: «Международный Университет Бизнеса и Управления», 1996.
16. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992.
17. Темницкий А.Л. Исследовательские возможности категории «социокультурность» //Социология: 4. М., 2007, № 24.

Ровшан ГАДЖИЕВ

К СОДЕРЖАНИЮ ПОНЯТИЯ «СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ СИСТЕМА»

Резюме

В научной литературе, посвященной изучению разного рода социальных и культурных процессов, все чаще используются понятия «социокультурное», «социальная система», «культурная система» и «социокультурная система». Вместе с тем, в научных словарях по социологии, философии и культурологии имеется очень мало информации, раскрывающей сущность и содержание этих довольно популярных ныне терминов. Настоящая статья написана с целью восполнения существующего пробела в этом вопросе.

Ключевые слова: социокультурное, социальная система, культурная система, социокультурная система.

Rovshan HAJIYEV

ABOUT THE CONTENT OF “SOCIOCULTURAL SYSTEM” CONCEPTION

Summary

In the scientific literature dedicated to study of different kinds of the social, cultural processes very often there are used the notions “sociocultural”, “social system”, “cultural system”, “sociocultural system” are more often used in scientific literature devoted to study of all kinds of social and cultural process. At the same time, there is very little information in scientific dictionaries on sociology, philosophy and culturalology that reveal the main point of contents of popular terms at present days. The present article is written with the aim of filling existing in this gap question.

Keywords: sociocultural, social system, cultural system, sociocultural system.

Nicat MƏMMƏDOV

*a.e.i., fəlsəfə ü.f.d.,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu*

**XIX ƏSRİN SONU VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN YAZIÇILARININ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ VƏ
FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ ROLU***

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində digər Şərq ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da maarifçi-realist ədəbiyyatın inkişafı uğrunda mübarizə yeni mərhələyə qədəm qoyurdu. Mürəkkəb, ziddiyyətli xarakter kəsb edən bu mərhələdə bədii yaradıcılığın inkişafı daim çətinliklərlə üzləşirdi. Bu mərhələ A.Bakıxanov, M.F.Axundov və «Əkinçi»dən sonra «Molla Nəsrəddin» məktəbinin yarandığı vaxta qədər Azərbaycanda ədəbi hərəkatın canlanması prosesini, maarifçi-realist ədəbiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını, nəzəri-estetik fikrin istiqamətini, ictimai fikirdə ideya mübarizələrinin başlıca qütblərini, ən nəhayət, ideologiya və yaradıcılıq metodu məsələlərini tədqiq etmək nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. A.Bakıxanov və M.F.Axundov tərəfindən əsas qoyulan, nəzəri-estetik prinsipləri müəyyənləşdirilmiş Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatını inkişaf etdirmək təşəbbüsləri məhz bu vaxtdan başlanır.

İlk olaraq M.F.Axundov tərəfindən başlanılan və «Əkinçi» qəzeti əməkdaşları tərəfindən davam etdirilən epiqonçuluğa qarşı mübarizə məhz bu mərhələdə «şəir bülüllərinin» (C.Məmmədquluzadə) ədəbi mövqelərinin zəifləməsi ilə nəticələnir, realizm ədəbiyyatın başlıca yaradıcılıq metoduna, nəsr, dramaturgiya isə hakim ədəbi növə çevrilir və milli ədəbi yaradıcılığın dəyərli nümunələri yaranır, sənət ictimai fikrin əsas ifadə vasitəsinə çevrilir. Bu dövrdə Azərbaycanda maarifçi ədəbi fikrin mükəmməl səviyyədə inkişafına kömək edə bilən real şərait yaranır. Lakin 1905-ci il rus inqilabından sonra Maarifçilik ideologiyasının inqilabi demokratiya və marksizm-leninizmlə, maarifçi realizmin isə tənqidi realizmlə əvəz olunması üçün əlverişli zəmin reallaşır. Təkcə birinci rus inqilabından sonra fəaliyyət göstərən yazıçıların böyük əksəriyyətinin, eyni zamanda ən görkəmlilərinin ədəbi fəaliyyətə XIX əsrin 80-90-cı illərində başlamasını, bəzilərinin (M.Ə.Talıbov, Z.Marağalı, N.Vəzirov, E.Soltanov, Ə.Gorani, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli, R.Əfəndiyev) 1905-ci il inqilabından sonra bütün səylərini bədii, nəzəri-tənqidi və publisist əsərlər yazmağa sərf etməsini, digərlərinin isə (C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, M.Ə.Sabir, A.Səhhət və b.) bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən geniş yaradıcılıq fəaliyyəti göstərə bilməməsini, yalnız birinci rus inqilabından sonra məşhurlaşmasını xatırlatmaq kifayətdir.

XIX əsrin 80-90-cı illərini ədəbi tənqidçilər keçid dövrü adlandırırlar. Bu həqiqətən də belədir. Bu mərhələdə hər iki əsrin üzərindən uzanaraq M.F.Axundovla «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbi arasında körpü yaranır. Bu illərdə, digər Şərq ölkələrində də olduğu kimi, klassik şeirin təsiri altında yaradıcılığa başlayan şairlərlə M.F.Axundovun maarifçi ədəbi ənənələrini davam etdirən gənc yazıçıların ədəbi növbələşməsi başlanır.

Akademik Feyzulla Qasımzadənin qeyd etdiyi kimi, «XIX əsr ədəbiyyatının mütəxəssisləri 80-90-cı illəri yeni ədəbi hərəkatın başlanğıcı, təzə bir mərhələ hesab edib

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Rəhman Bədəlov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

tədqiqlərinin hüdudlarından kənarda saxladıqları kimi, XX əsr ədəbiyyatını öyrənən alimlər də birinci rus inqilabından sonra yaranan ədəbi intibaha daha artıq əhəmiyyət vermişlər» (1, s.34). Bəzi müəlliflər hətta XX əsr ədəbiyyatının hüdudlarının 1905-ci ildən başladığını iddia edirlər. Bu illərdə fəaliyyət göstərən yazıçılara gəldikdə, onlardan bəziləri (N.Vəzirov, Ə.Gorani, M.T.Sidqi) XIX əsr, bəziləri (N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev) «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kursunun inqilabi-demokratik, bəziləri isə (S.M.Qənizadə, S.S.Axundov, R.Əfəndiyev) «realist maarifpərvər» yazıçılar cərgəsinə daxil edilmişlər. Bir sıra ədəbiyyatşünaslar həmin yazıçılardan söhbət açarkən onların hansı yaradıcılıq metodunu təmsil etdiklərini müəyyənləşdirmədiklərini bildirir, bundan əlavə məfkurə məsələsini yaradıcılıq metodu ilə eyniləşdirmək cəhdlərinə də təsadüf olunur. Tədqiqatçılar bu dövrə, bir qayda olaraq, bu və ya digər yazıçının yaradıcılığını öyrənmək məqsədilə, Xeyrulla Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, «tərcümeyi-hal faktlarından ötrü müraciət etmiş, onun enişli-yoxuşlu yollarında seyrək ayaq izləri saxlamış, bədii təəssüratı yarandığı dövrün konkret məfkurə cərəyanları və yaradıcılıq metodları mövqeyində deyil, ya XIX əsr, ya da birinci rus inqilabından sonra əmələ gəlmiş ədəbiyyatın ümumi fonunda təhlil etmiş, beləliklə, ədəbi prosesin inkişafında başlıca problemlər araşdırılmamış qalmışdır» (2, s.17).

Yuxarıdakı mülahizələr tədqiqatçıları 80-90-cı illərin ədəbiyyatı haqqında bir-birinə zidd, ümumiyyətlə isə ziddiyyətli, bəzi hallarda isə elmi tərəfdən səhv mühakimələr yürütməyə sövq etmişdir. Həmin illərdə Azərbaycanda bədii ədəbiyyatın inkişafını inkar edənlərə də təsadüf edilir. Xeyrulla Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, «aydın elmi münasibətin olmamasının nəticəsində bu mərhələni F.Köçərli «milli intibahımızın sübh çağı», B.Talıblı «Azərbaycan ədəbiyyatında avaraçılıq», Hənəfi Zeynallı «şəfəq sökülməsi», M.K.Ələkbərli «yetimlik», K.Məmmədov «sakitlik», Ə.Mirəhmədov isə «enişli-yoxuşlu» dövr kimi müxtəlif şəkildə səciyyələndirmişlər» (2, s.24).

İlk Azərbaycan maarifçiliyinin və mədəniyyətinin görkəmli simalarından sayılan A.Bakıxanov (1794-1847) qiymətli elmi əsərləri ilə Yaxın Şərq, o cümlədən Azərbaycan elminə çox mühüm yeniliklər gətirmişdir. Bədii əsərləri ilə ədəbiyyatda tənqidi realizmin inkişafı naminə iz qoyan bu mütəfəkkir haqlı olaraq XIX əsr ədəbiyyatında inkişaf edən realizm cərəyanının ilk nümayəndələrindən hesab olunur.

M.F.Axundovun məşhur «Kəmalüddövlə məktubları»nda irəli sürülən bir çox fəlsəfi məsələlər hələ rüşeym halında olsa da məhz Bakıxanovun «Təzkibi-əxlaq» adlı əsərində öz əksini tapmışdır. Bu mənada «Təzkibi-əxlaq» müəllifini M.F.Axundovun sələfi adlandırmaq olar.

XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin ilk nümayəndəsi A.Bakıxanovdur. O dövrün Azərbaycan maarifçiliyinə aid qüvvətli və məhdud cəhətlər Bakıxanovun yaradıcılığında öz aydın ifadəsini tapmışdır. A.Bakıxanovun maarifçiliyi, elmi, fəlsəfi və ədəbi fəaliyyəti Azərbaycan xalqının ümumi vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Elmi və fəlsəfi əsərlərində («Təzkibi-əxlaq», «Kitabi-nəsihət», «Kitabi-Əsgəriyyə», «Mişkatil-ənvar», «Gülüstani-irəm» və s.) o öz vətəninə, xalqına xidmət etmək məqsədini qarşısına məqsəd qoyduğu kimi, bədii əsərlərində də ictimai zülmə, əsarətə qarşı mübarizə aparmaqla məzlumların mövqeyindən çıxış etmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Maarifçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri də Mirzə Şəfi Vəzehdur (1794-1852). O, A.Bakıxanovun müasiri, M.F.Axundovun isə müəllimi və sələfi idi. M.F.Axundovun realist sənətkar və ateist-materialist filosof kimi formalaşmasında o əhəmiyyətli rol oynamışdır.

O, dünya nemətlərini, nəcib insani duyğuları, azad məhəbbəti tərənnüm edən görkəmli satirik, əxlaqi-tərbiyəvi şeirlər müəllifi idi. Mütəfəkkir səviyyəli bu şair lirik fəlsəfi şeirlərilə («Züleyxa haqqında şeirlər», «Şikayət şeirləri», «Şərab və dünya nemətlərinin mədhi haqqında», «Həkimanə şeirlər», «Tiflis və digər şeirlər», «Mirzə Yusif haqqında», «Hafizə

haqqında şeirlər», «Həyata inam» və s.) nəinki Rusiyada, eləcə də Qərbi Avropa ölkələrində, xüsusilə Almaniyada böyük şöhrət qazanmışdır. Mirzə Şəfi görkəmli Şərq klassiklərindən hesab olunur. Lakin Azərbaycan və fars dillərindəki şeirlərinin əsl qalmadığı üçün onun əsərləri Yaxın Şərqdə və şairin doğma vətəni Azərbaycanda geniş yayıla bilməmişdir.

Azərbaycanda ilk maarifçi tənqidi realizmin digər görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakirdir (1784-1857). Müəyyən məhdud cəhətlərinə və ziddiyyətli görüşlərinə baxmayaraq Zakir feodalizm cəmiyyətinin iç üzünü, azadlığa zidd təbiətini, bir sözlə bütün eyiblərini açıqladığı əsərlərində (tənqidi-satirik şeirləri, təmsilləri, mənzum hekayələri, qoşmaları, təcnisləri, gəraylıları, qəzəlləri, müxəmməsləri, müstəzadları, təcrübəndlər və tərkibəndlər, məişət şeirləri və s.) zəhmətkeş xalqı müdafiə edən humanist sənətkar kimi tanınır. Klassik şeirimizin ənənələrini, xüsusilə Vaqifin poeziya nümunələrini yeni ideya cərəyanına uyğun olaraq inkişaf etdirən Zakir yaradıcılığı sayəsində ədəbiyyat tarixində görkəmli yer tutur.

İctimai, fəlsəfi və bədii fikir tariximizdə M.F.Axundov (1812-1878) isə maarifçiliyin böyük nəzəriyyəçisi və ən görkəmli siması olmuşdur. Dövrünün yeni, realist-demokratik ədəbi cərəyanının inkişafına istiqamət verilməsi məhz onun adı ilə bağlıdır.

Axundov istedadlı realist sənətkar, materialist və filosof, böyük maarifçi, vətənpərvər və demokrat idi. Axundovun qırx ildən artıq davam edən ədəbi-ictimai fəaliyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatına qüdrətli mənəvi təkan vermişdir.

XIX əsrin ədəbiyyat tariximizdə M.F.Axundov əsri adlandırılması heç də təsadüfi deyildir. Sələflərinin arzu və əməlləri onun yaradıcılığında («Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər», «Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüğünü-məşhur», «Sərgüzəşti-vəzir xani-Lənkəran», «Hekayəti-xırsi quldurbasan», «Sərgüzəşti-mərdi-xəsis (Hacı Qara)», «Mürəfiə vəkillərinin hekayəti», fəlsəfi, ədəbi-tənqidi və tarixi məqalələri, lirikası və s.) geniş və hərtərəfli inkişaf etdirilmişdir.

M.F.Axundovun bədii yaradıcılığı və ictimai-siyasi, əxlaqi-estetik, fəlsəfi görüşləri Azərbaycan mədəniyyəti və maarifçiliyi tarixində tamamilə yeni mərhələ təşkil edir. Realist ədəbiyyatın və materialist dünyagörüşünün böyük nümayəndəsi olan M.F.Axundov özündən sonrakı mütərəqqi fikir cərəyanlarına, maarifçiliyə güclü təsir göstərmişdir, ədəbi prosesə ciddi təkan vermişdir.

Böyük söz ustadı Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, bədii fikrinin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Aşıqanə-lirik qəzəlləri ilə Füzuli ənənələrini davam etdirən şair maarifçi şeirləri və satiraları ilə («Qafqaz müsəlmanlarına xitab», «Təlim-tərbiyə haqqında», ««Əkinçi» qəzetinə yardım üçün», «Həsən bəy Məlikov Zərdəbiyə», «Puşkinə heykəl», «Köpəyə ehsan», «Qarınqulu abid», «Dəli şeytan» və s.) dövrünün dərin realist sənətkarı səviyyəsinə yüksəlmiş, əsl maarifçi mövqedən mövcud təhkimçi feodal qayd-qanunlarını ifşa edərək qabaqcıl və mütərəqqi Avropa ictimai-bədii və fəlsəfi fikrini mənimsəməyə çağırırdı.

Avropa ictimai-maarifçi fikrinin digər tanınmış tərənnümçüsü XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) olmuşdur. N.Vəzirov maarifçi-yazıçı olmaq etibarilə yeni inkişaf mərhələsini öz yaradıcılığında («Ev tərbiyyəsinin bir şəkli» (1875), «Daldan atılan daş topuğa dəyər» (1890), «Sonrakı peşmançılıq fayda verməz» (1891), «Adı var, özü yox» (1891), «Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük») (1875-1895), «Müsibəti-Fəxrəddin» (1896), Pəhlivani-zəmanə» (1898-1900) və s. əhatəli əks etdirərək feodal dünyasının eybəcərliklərini, sosial bəlalарını kəskin surətdə tənqid etməklə işıqlı gələcəyə can atan insanların bədii surətini yaratmağa nail oldu.

Maarifçi kimi o vətəninin geridə qalmasının başlıca səbəbini hökm sürən cəhalətdə, insanların hüquqsuzluğunda, feodal adət-ənənələrinin hökmranlığında görürdü. Lakin Vəzirovun görüşlərində tarixi nikbinlik özünü göstərirdi. Məhz 1920-ci ildə Azərbaycanda

Sovet hakimiyyətinin təşkil olunduğu vaxt bu maarifçi-yazıçı tərəddüd etmədən sovet mövqeyinə keçidi və «Təzə əsrin ibtivası» əsərini yazdı. Yarım əsrlik maarifçi-ədəbi yaradıcılığı dövründə Vəzirov müəyyən ideya tərəddüdlərinə, ziddiyyətli görüşlərə malik olsa da, bütövlükdə əsl vətənpərvər, humanist yazıçı kimi ədəbi-maarifçi fikir tariximizdə qərarlaşdı.

XX əsrin başlanğıcından etibarən Firudin bəy Köçərlinin (1863-1920) ədəbi fəaliyyətə başlaması maarifçiliyimizin ədəbi tənqidi tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu. O, M.F.Axundovun maarifçi realizminin davamçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Firudin bəy Köçərlinin mətbuatdan, nəşriyyat vasitələrindən imkan daxilində geniş istifadə etməyə çalışması təqdirə layiq haldır və akademik K.Talıbzadənin qeyd etdiyi kimi: «o, atəşin bir vətənpərvər kimi xalqın qarşısında duran maneələri tənqiddə tutur, milli mədəniyyətin, maarifçiliyin, eləcə də ədəbiyyatın tərəqqisi üçün yollar göstərir (3, s.492).

O, İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdə maarifçilik məsələlərinə dair bir sıra məqalələr yazır, «Təlimi-lisani-türk» adlı dərslik tərtib edir, «Təlimati-Sokrat» (1891) adlı fəlsəfi əsərinin nəşrinə nail olur, eləcə də ədəbiyyata ciddi maraq göstərərək bədii tərcümə ilə məşğul olur. Rus yazıçıları Puşkindən, Lermontovdan, Tolstoydan və Koltsovdan tərcümələr edir, tənqidi məqalələrlə sıxış edirdi.

F.Köçərli Qori müəllimlər seminariyasında işlədiyi müddətdə fəaliyyətini genişləndirir, fəal maarifçi və ədəbiyyatşünas kimi tanınır. «Kavkaz», «Zakavkaziya», «Kaspi» qəzetlərində təhsil, təlim-tərbiyə, əlifba və dərsliklər haqqında dəyərli məqalələr çap etdirir. «Ərəb əlifbası və onun nöqsanları» (1898) adlı silsilə məqalələrində M.F.Axundovun fikirlərinin davamçısı kimi çıxış edir. Köçərli 1902-ci ildə M Şaxtaxtinskiyın yeni əlifba layihəsi barədə özünün tənqidi mülahizələrinin nəşrinə nail olur. Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənməyə xidmət edən «Tatar komediyaları» (1895), «Azərbaycan şairi Vaqifin həyatına dair» (1903) və «Ədəbiyyatımıza dair məktub» (1904) kimi məqalələr yazır, həmçinin M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» povestini rus dilinə çevirir və «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» (1901) adlı ayrıca kitabça çap etdirir.

Çətinliklərə, təzyiqlərə baxmayaraq F.Köçərli həvəsdən düşmür, əsərlərinin nəşr olunması naminə müxtəlif vasitələrə əl atır və nəticə etibarilə «M.F.Axundov» (1911), «Balalara hədiyyə» (1912) kitablarının nəşrinə müvəffəq olur.

Onun bir maarifçi kimi bədii əsərin zəhinlərə və ürəklərə yol tapa bilməsi, təsvirlərin rəğbətlə qarşılanması, ürəyə yatması, fikir və əxlaqın tərbiyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi üçün xalq həyatının doğru-dürüst inikas edilməsi ilə yanaşı, yazıçının dünyagörüşünün, onun ali fikirlərinin təbii hisslərlə, ilhamla verilməsini lazım bilirdi. Beləliklə də o, bədii əsərin ideyasını, məzmununu onun formasından ayırmırdı, əksinə, onları vəhdətdə görürdü. Bir maarifçi və tənqidçi kimi bunun səbəbini Sədi, Hafiz, Şekspir, Bayron, Hüqo, Höte, Şiller, Puşkin, Dostoyevski və Tolstoy kimi məşhur sənətkarların bütün dünyaya səslənən əsərlərinin, yaradıcılığının nəinki öz xalqlarının, həmçinin bütün dünya xalqlarının sevimli maarifçi yazıçıları ola bilməsi faktı ilə açıqlayırdı.

Maarifçi və ictimai fəaliyyəti ilə azadlıq uğrunda mübarizəyə, demokratik hərəkata təsir göstərən böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə maarifçi realist ədəbi cərəyanın banisi kimi daxil olmuşdur.

Realist dramaturgiyanın inkişafında C.Məmmədquluzadənin rolu çox böyükdür. Təkcə onun «Ölülər» əsəri tam bir ictimai dövrü əks etdirir. C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ictimai fikrinin, maarifçilik ənənələrinin inkişafında böyük rol oynayan «Molla Nəsrəddin» jurnalını təsis etməklə fanatizmə, dini xurafata və cəhalətə ağır zərbə vurdu. Onun bədii əsərləri («Buz», «Usta Zeynal», «Qurbanəli bəy», «Saqqallı uşaq», «Zırrama», «Ölülər», «Ananın kitabı», «Danabaş kəndinin məktəbi», «Bəlkə də qaytardılar», «Dəli yığıncağı») və «Molla Nəsrəddin» jurnalı bütün Yaxın Şərqdə inqilabi-demokratik ideyaların carçısı, zəhmətkeş insanın

hüquqlarının mübariz müdafiəçisinə çevrildi.

Bu böyük ədib vətənpərvər ziyalı və mübariz maarifçi kimi Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin müstəqilliyini inkar edən mürtəcə burjua ziyalılarına qarşı kəskin mübarizə aparmışdır.

Maarifçi dünyagörüşün, realizmin və demokratik ideyaların XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında M.Ə.Sabirin (1862-1910) çox böyük və müstəsna rolu olmuşdur. Böyük xalq şairi, görkəmli mütəfəkkir və ictimai xadim olan M.Ə.Sabirin əsərləri maarifçi inqilabi-demokratik poeziyanın klassik nümunələri hesab olunur. Onun yaradıcılığı sırf maarifçi və vətənpərvər ideyaları təbliğ və tərənnüm edən xalq poeziyasıdır. Öz yaradıcılığında (ölümündən sonra dostu A.Səhhətin təşəbbüsü ilə əsərlərinin tam külliyyatı 1912-1914-cü illərdə «Hophopnamə» adı ilə çap olunur) klassik ədəbiyyat ənənələrini dahiyənə inkişaf etdirən şair «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin başçılarından biri olmaq etibarını yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, Şərqi bir sıra ölkələrindəki maarifçi xarakterli ədəbi yaradıcılığa da qüdrətli təsir göstərmişdir.

Sabir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk olaraq şeirə tamamilə yeni bir maarifçi ruh, yeni həyat, yeni məzmun bəxş etmişdir. Şair zəhmətkeş insanın, xüsusilə fəhlələrin hüquqları, azadlığı və səadəti uğrunda kəskin, dəyərli qələm mübarizəsi ilə əvəzolunmaz tarixi sənətkar səviyyəsinə yüksəldi. O, insanlara öz müsibətlərini və geriliyini məhz öldürücü satira və öz üzərlərində gülüş vasitəsilə çatdırmaq istəyirdi. ««Bu tarixi» mübarizə ictimai inkişafın qanuniyyətindən, cəmiyyətin tərəqqi amillərindən doğan labüd bir proses idi» (4, s.119).

Maarifçilik ideyalarının, realist ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələrindən digəri də Ə.Haqverdiyevdir (1870-1933). O, XIX əsrin son onilliyində fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda feodalizmin, mülkədarlığın süqutunu əks etdirən, mürtəcə adət-ənənələrin tənqidinə həsr edilən realist əsərlərin müəllifidir. Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının tərənnümçüsü olan «Molla Nəsrəddin» jurnalının fəal əməkdaşlarından olmaqla geniş xalq kütlələrinin məhəbbətini qazanmış, həmin jurnalda çap olunan hekayələri və publisist əsərləri («Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini», «Marallarım», «Xortdanın cəhənnəm məktubları», «Şeyx Şəban», «Xəyalat», «Ac həriflər» və s.) ilə mədəniyyətimizi inkar etməyə çalışanlara qarşı qətiyyətli mübarizə aparmışdır.

Bir çox klassik hekayələrin müəllifi kimi o, XX əsr ədəbiyyatında çox orijinal bir mövqe tutur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Haqverdiyev bu quruluşun şüurlarda yaratdığı dönüşü əks etdirmiş, milli maarif və mədəniyyətlə əlaqədar olan işlərin çoxunda fəal iştirak etmişdir. Qırx ildən çox bir müddətdə Haqverdiyev dramaturq, nasir, gözəl tərcüməçi, bacarıqlı rejissor, mədəniyyət tarixini yaxşı bilən alim, maarifçi və müəllim idi.

Ruspublikamızda inqilabi-maarifçi cərəyanın, keçmiş Sovet dövlətinin qabaqcıl xadimi, Şərqdə marksizm ideyalarının ideoloqu olan Nəriman Nərimanov (1870-1925) bir yazıçı kimi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, onun Avropa maarifçiliyi ideyaları ilə zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Feodal cəmiyyətinin mənfur qayda-qanunları, mürtəcə adət-ənənələr, ümumdünya maarifçilərinin mübarizə apardığı dini fanatizm, Şərq istibdadı onun əsərlərində kəskin tənqiddə məruz qalmışdır.

Xalqı mühüm siyasi hadisələrlə, ölkə daxilindəki vəziyyətlə tanış etmək, onların arasında qabaqcıl ideyaları yaymaq məqsədi ilə Nərimanov «Təzə xəbərlər» adlı qəzet, «Sovqat» və «Məktəb» adlı jurnallar nəşr etdirmək haqqında məsələ qaldırır. Lakin çar üsul-idarələri tərəfindən N.Nərimanovun xahişi müxtəlif bəhanələrlə qəbul olunmurdu.

Nərimanovun ədəbiyyat və incəsənət sahəsində fəaliyyəti xüsusilə maraq doğurur. O, 1894-cü ildə böyük maarifçi əhəmiyyət kəsb edən «Nadanlıq» pyesini, 1895-ci ildə «Dilin bəlası yaxud Şamdan bəy» komediyasını, 1896-cı ildə məşhur «Bahadır və Sona» romanını,

1899-cu ildə isə «Nadir şah» faciəsini nəşr etdirir, böyük rus yazıçısı N.V.Qoqolun məşhur «Müfəttiş» komediyasını Azərbaycan dilinə tərcümə edir.

Bu böyük ədib və ictimai-siyasi xadim ədəbiyyat və teatrın insanları əyləndirməyə deyil, məhz kütlələri tərbiyə etməyə və maarifləndirməyə istiqamətlənməsini vurğulayırdı. 1898-ci ildə Gəncədə yeni məktəbin açılması və onun şərəfinə «Hacı Qara» komediyasının oynanması münasibətilə söylədiyi nitqində Nərimanov maarifçi komediya haqqında deyir: «...Komediya çıxartmaqda əsl məqsəd tərbiyədir... Bizim müsəlman qardaşlarımız teatra çox da həvəs etməyib fikir edirdilər ki, o komediya ki oynanır, ancaq gülüş üçündür. Bu fikirdə olanlar çox səhv edirlər. Çünki komediya zadəganlığın ayinəsidir. Bu teatrda öz qüsurlarımızı görüb əlbəttə çalışıq ki, özümüzü yaxşı adamlara oxşadaq və pis adamlardan uzaq olaq. Teatr böyük üçün bir məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdə gözəl şeylər əxz edirlər, elə də bizlər teatrdan gözəl şeylər əxz edirik (5, s.201).

İnsanın yaradıcı zəhməti, azadlığı və mənəvi qüdrəti Nərimanovun yaradıcılığında yüksək qiymətləndirilir. Bu görkəmli realistin və ədibin zəngin ideya irsində ədəbi-tənqidi məqalələr, publisist əsərlər, xüsusilə elm, mədəniyyət, maarif, təhsil, tərbiyə, dil, əlifba və eləcə də iqtisadiyyat və siyasət məsələlərinə dair maraq kəsb edən əsər və fikirləri indi də öz əhəmiyyətini saxlamışdır.

Digər görkəmli yazıçı və mütəfəkkirlər kimi Nərimanov da ədəbiyyat və incəsənətin böyük ictimai təsir gücünü döənə-döənə qeyd edərək kütlələrin siyasi tərbiyəsində bunların xüsusi rol oynadıqlarını göstərirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında Avropa ictimai fikrinin, Maarifçilik məfkurəsinin inkişafında və təbliğində Cənubi Azərbaycanın ictimai fikrinə əhəmiyyətli təsir göstərən ədiblərdən biri də Mirzə Əli Möcüz (1873-1934) olmuşdur.

M.Möcüzün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində («Xalqı bidar eyləmək», «Yatan xalqı ayılmaq», «Nəqqaş», «Dedilər», «Mən neyləyim» və s. şeirləri) müəyyən mənada özünəməxsus orijinallığı ilə seçilən sənətkar olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bəhmənyar və Mahmud Şəbüstəri kimi mütəfəkkirlər, azadlıq hərəkatında Səttərxan və Xiyabani kimi qəhrəmanlar yetirən, dünyaşöhrətli xalqının nəcib ənənələrindən, inqilabi-mədəni hərəkatından bəhrələnən Möcüz ləyaqətli sənətkar səviyyəsinə malik idi.

Realist satirik maarifçi kimi tanınan Möcüzün yaradıcılığında xalqın qanını soranlar, feodal quruluşu və münasibətləri maarifçiliyə yabançı olan feodal əxlaqı və xalqın azadlıq mübarizəsinə xidmət etmək başlıca yer tuturdu. Xalqının xoşbəxt gələcəyinə ümidini belə ifadə edirdi:

«Ayıl, Möcüzə, səslə qardaşları,
Kənar eylə qəmdən vətəndaşları» (3, s.125).

Şairin əsərlərinin demokratik, maarifçi və imumbəşəri mahiyyəti onun bütün şeirlərində aydın sürətdə əks olunmuşdur. Bu maarifçi şairin bədii yaradıcılıqda satiraya xüsusi əhəmiyyət verməsi ilk öncə onun demokratik görüşlərindən, köhnə cəmiyyətə kəskin tənqidi münasibətlərindən irəli gəlir. Möcüz yalnız ədəbiyyatın deyil, təsviri incəsənətin də cəmiyyətdəki ziddiyyətlər və qarşıdurmanı yüksək səviyyədə ifadə etdiyini qiymətləndirir. Rəsm əsərini aynaya bənzədən şair «Nəqqaş» şeirində deyirdi:

«Şəkil bir aynadır ki, ey ağa,
Görsənir onda hər xətavü xətər» (3, s.131).

Şairin bütün əsərləri xalq həyatını, istismarçılara və xarici işğalçılara nifrəti, onun azadlıq istəyini əks etdirir. Yüksək maarifçi dünyagörüşünə malik olması ilə Mirzə Əli Möcüz Molla Nəsrəddinçilərlə birləşirdi.

XX əsrin başlanğıcındakı maarifçi realist Azərbaycan ədəbiyyatı sözün əsl mənasında milli ədəbiyyat kimi formalaşırdı. Onun ideya istiqamətini, məzmununu, bədii üslubunu milli

Azərbaycan reallığı şərtləndirirdi. Yaradıcılığında nəinki maarifçilik və realizm, eləcə də romantizm xüsusiyyətləri ifadə edən A.Səhhət, A.Şaiq və digərləri bir çox cəhətdən maarifçi yazıçılara yaxınlaşırdı. A.Səhhətin «Əhmədin qeyrəti» və Şaiqin «Məktub yetişmədi» kimi qiymətli realist əsərlər yazmalarına baxmayaraq onların realizmində bəzi maarifçi yazıçılara xas olan məhdudluq hiss olunurdu. Dini dünyagörüşü mövqeyindən çıxış edən Axund Əbuturab, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu Avropa ictimai fikrini, maarifçiliyi dini mənədə qəbul edir və ilahiyyat elmlərinə üstünlük verirdilər. Lakin H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.S.Sabir, Ö.Faiq kimi tərəqqipərvər ideoloqlar dünyəvi, təbiət-texniki, müasir elmləri təbliğ edir və sxolastik elmlərə qarşı çıxırdılar.

M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyli və başqaları maarifçilik ideyalarını inkişaf etdirməklə təbiətə və cəmiyyətə aid bir çox vacib məsələləri xalqa sadə dildə izah edirdilər. Onlar Kainatın və Yer kürəsinin quruluşundan başlamış feodal cəmiyyətindəki ədalətsizliyə, azadlıq əldə etmək zərurətinə qədər mühüm fəlsəfi, ictimai-siyasi məsələlərə aid elmi biliklərin təbliğinə çalışırdılar.

Haqqında mülahizə yürütdüyümüz dövrün digər görkəmli maarifçi yazıçısı Mir Möhsün Nəvvabdır (1833-1919). O, bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi-estetik fikrinin yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və elmi Şərq-Qərb mədəniyyəti ənənələrindən, mənbələrindən bəhrələnərək yaranmışdırsa, M.M.Nəvvabın yaradıcılığı XIX əsr Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsinin məhsulu kimi formalaşmışdır.

Mir Möhsün Nəvvabın maarifçilik görüşləri başlıca olaraq «Kəşfül-həqiqə» («Həqiqətin kəşfi»), «Nurül-əнвар» («Nurlar işığı»), «Nəsihətnamə» əsərlərində və bir sıra digər şeirlərində öz əksini tapmışdır. Sənətkarın maarifçi dünyagörüşünün formalaşmasında qabaqcıl Qərb fikri ilə yanaşı Şərq-İslam mədəniyyəti də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Nəvvabın yaradıcılığında İslam etikasının və ümumilikdə İslam dünyagörüşünün ciddi təsiri aydın nəzərə çarpır. Onun yaradıcılığında mükəmməl maarifçilik meyilləri ilə yanaşı, sağlam zəminə əsaslanan dini məqamların mövcudluğu heç də təəccüb doğurmamalıdır. O, bəzi əsərlərində «Quran»da səslənən fikirlərə müraciət edir. «Quran» surələri və Peyğəmbər (ə.s.) hədislərindən müxtəlif iqtibaslar gətirir. Ədibin belə iqtibaslara müraciəti daha çox onun «Nurül-əнвар», «Kəşfül-həqiqə» əsərlərində təsadüf olunur. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığında İslami dəyərlər sisteminin güclü təsiri digər əsərlərində də nəzərə çarpır.

Azərbaycan ədəbiyyatı öz çalarlarının müxtəlifliyi ilə beynəlmiləlçi ədəbiyyat idi, milli məhdudluq ona yad idi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi-realist yazıçıları dünya ədəbiyyatının nailiyyətləri ilə tanış olan, rus, Şərq və Qərb klassiklərini sevən, öyrənən yazıçılar idilər. Azərbaycan ədəbiyyatı o zaman başqa xalqların ədəbiyyatı ilə çoxcəhətli əlaqələrə malik idi.

Milli ədəbiyyatın məzmununa dünya ədəbiyyatı ilə əlaqə xələl gətirmirdi, əksinə, Azərbaycan həyatının, xalqın milli xarakterinin, problemlərinin ədəbiyyatda daha dolğun ifadəsinə imkan yaradırdı. Molla Nəsrəddinçilərin realizm, xalqilik uğrunda mübarizədə nəinki klassik Azərbaycan, eləcə də Şərq, rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı ənənələrindən və nümunələrindən bacarıqla istifadə etmələri çox təqdirə layiq idi.

Açar sözlər: ictimai fikir, maarifçi, realist, inqilabi, demokratik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasımzadə F. S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU, 1956.
2. Məmmədov X. Q. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi realist

ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1978.

3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild (3 cildə). Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1960.

4. Hüseynov F. Mir Cəlal. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.

5. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Bakı, Yazıçı, 1982.

6. Göyüşov Z. B. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri (XIX əsrin II yarısı). Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1960.

7. Həsənov H. Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir (1910-cu il mart, 1917-ci il), Bakı: Elm, 1997.

8. Xəlilov Q.V. Azərbaycan ictimai fikrində humanizm ideyaları. Bakı: Elm, 1984.

Ниджат МАМЕДОВ

**РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ КОНЦА
XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ В ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ И
ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Резюме

В данной статье анализируются проблемы борьбы за развитие просвещенческо-реалистической литературы в Азербайджане и других восточных странах конца XIX – начала XX веков и переход ее на новый уровень.

Исследуются процесс динамики литературного движения в Азербайджане, закономерности развития литературы, направление теоретико-эстетической мысли, основные полюсы идейной борьбы в общественной мысли и, наконец, проблемы идеологии и творческого метода от А.Бакиханова, М.Ф.Ахундова и после «Экинчи» до создания школы «Моллы Насреддина».

Ключевые слова: общественная мысль, просветитель, реалист, революционный, демократический.

Nijat MAMMADOV

**THE ROLE OF AZERBAIJANI WRITERS OF THE EN OF THE
XIXTH AND THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURIES IN HISTORY
OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL THOUGHT OF AZERBAIJAN**

Summary

In the present article the problems of fight for development of enlightenment-realistic literature in Azerbaijan, as well as in other Eastern countries of the end of the XIX and beginning of the XX centuries are analyzed.

The process of dynamics of literary movement in Azerbaijan, regularities in the development of literature, direction of theoretical and aesthetic thought, the basic poles of ideological thought finally the problems of ideology and creative method from A.Bakikhanov and M.F.Akhundov and then "Ekinchi" (Ploughman) to creation of "Molla Nasreddin"s school.

Keywords: social thought, enlightener, realist, revolutionary, democratic.

Шамиль РАХМАНЗАДЕ

*д.ф. по истории, ст.н.с. отдела «История
Кавказа» Института истории НАНА*

М.Ф.АХУНДОВ – ПЕРВЫЙ МЫСЛИТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО МОДЕРНА*

Просвещение, как известно являясь эпохой в истории и духовной культуре разных народов, представляет собой также мощное идейное течение, основанное на убеждении в решающей роли разума и науки в познании «естественного порядка», соответствующего подлинной природе человека и общества.

Согласно интерпретации Фуко, Просвещение - «это событие, или скорее совокупность событий и процессов, произошедших в определенный момент развития европейских обществ. Эта совокупность включает в себя элементы социальных преобразований, типы политических институтов, формы знания, проекты рационализации знаний и практик, технологические изменения, которые очень трудно определить одним словом, даже при том, что многие из этих феноменов и сегодня не утратили своей важности» (1). С понятием «Просвещение» тесно переплетается понятие «Модерн».

С исторической точки зрения, Модерн – понятие, знаменующее европейскую историю Нового времени. Для Хабермаса Проект Модерна, сформулированный в XVIII веке философии Просвещения, характеризуется индивидуализмом нравов, правом на критику, свободой совести, автономией поведения, идеалистической философией, верой в прогресс, рациональной организацией жизни.

В определенном смысле мировоззрение Просвещения было диктатом Разума, приписывающим окружающему миру рациональную (не божественную) основу, вместо того, чтобы трактовать этот мир, исходя из него самого (2, с.37). Подобная установка насущна и в отношении Азербайджанского Просвещения: азербайджанские просветители занимались тем, что в дальнейшем получило название «расколдовывание мира», то есть разрушением мифов традиционализма и свержением воображения посредством знания (3, с.16).

Отметим, что понятие «расколдовывание (или расколдование) мира» было введено в социологию Максом Вебером, однако свою максимальную разработку оно получило в теориях секуляризации второй половины XX века. «Расколдовывание» означало освобождение общества от господства магии и суеверий, его доверие разуму, науке, рациональной процедуре во всех сферах общественной жизни. Расколдовывание рассматривалось им не как единовременный акт, а как тенденция, придающая единство и смысл всей эпохе Модерна (4, с.142-143, 212, 341-342, 713-714).

В нашем случае в области «расколдовывания» символического мира азербайджанского традиционализма особенно преуспел М.Ф.Ахундов; именно с него берет отсчет становление мировоззренческих ценностей «пострелигиозного» дискурса в азербайджанской гуманитарной мысли.

Многогранное творческое наследие Ахундова – по сути феноменальное событие всего мусульманского Востока. Он первый драматург («татарский Мольер», по выражению Кавказского наместника Воронцова), один из первых мыслителей - трансляторов идей и в некотором смысле ценностных доминант европейского Модерна в местную среду, первый по-настоящему радикально-последовательный атеист – крушитель традиционной мировоззренческой парадиг-

* Məqalə tarix ü.e.d. Sevinc Əliyeva tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

мы, первый, и наконец, философ, создавший более или менее цельную просветительскую концепцию, - по крайней мере в Азербайджане. Творчество Ахундова в значительной степени отражает эпистему. Эпистема (один из основных терминов философии Мишеля Фуко) – структура, обуславливающая существенно обуславливающая возможность определённых взглядов, концепций, научных теорий и собственно наук в тот или иной исторический период. Исходя из концепции языкового характера мышления и сводя деятельность людей к «дискурсивным практикам», Фуко постулирует для каждой конкретной исторической эпохи существование специфической «эпистемы» - «проблемного поля» достигнутого к данному времени уровня «культурного знания», образующегося из «дискурсов» различных научных дисциплин. При всей разнородности этих «дискурсов», обусловленной специфическими задачами каждой научной дисциплины как особой формы познания, они в своей совокупности образуют более или менее единую систему знаний - «эпистему», реализующуюся в речевой практике современников как строго определённый языковой код - свод предписаний и запретов (5). М.Ф.Ахундов социолог и философ, литературный критик и полемист по многообразным вопросам жизни и мысли (перечислять можно долго). Он, пожалуй, одним из первых в мусульманском мире целенаправленно и последовательно боролся сначала за реформу арабского алфавита, а в конце жизненного пути и вовсе за полную замену его новым, созданным на основе латинской графики (с вкраплениями отдельных букв кириллицы). Его смело можно назвать зачинателем новой (реалистической, просветительской) азербайджанской литературы; Ахундовское наследие предопределило стратегический вектор и задало основные параметры развития азербайджанской литературы на ближайшее будущее, ее идейных и художественных исканий. Весь дальнейший ход литературно-общественной, философской и политической мысли Азербайджана в той или иной степени испытало на себе влияние ахундовской традиции. Недаром А.Шаиг (1881-1959), азербайджанский писатель и педагог, называл Ахундова главной фигурой в происходившей в азербайджанской культуре «революции мысли». По меткому выражению литературоведа Я.Караева, «после «Писем Кемал уд-Довле» Ахундова думающему человеку в Азербайджане, а также в Иране, Турции уже невозможно было думать так, как до Ахундова – независимо от того, соглашался он с ним или яростно отрицал» (6, с.12).

М.Ф.Ахундов был причастен к начавшимся изменениям традиционного азербайджанского человека, к трансформации его ценностей, установок, ориентации в частности самого способа взаимодействия с другими людьми. Ведь, надо признаться, в условиях всеохватывающей трансформации менялись не только социально-экономические и политико-правовые обстоятельства, изменялся и сам человек. При этом изменения в ментальной сфере традиционного человека происходили не только под влиянием социальных и экономических факторов, но и (что немаловажно) в результате целенаправленной и методичной деятельности целой плеяды интеллектуалов – писателей, публицистов, учителей, просто подвижников-интеллигентов. Именно эта социальная категория свершала то, что у Канта получило название «истинная реформа образа мыслей». По нашему мнению, в том, что идеалы переустройства общества, традиций и мышления у представителей азербайджанской интеллигенции (разных по своим политическим убеждениям, но схожих по просветительским установкам, целеполаганиям и устремлениям), приобрели столь радикальную направленность, немалая заслуга принадлежит М.Ф.Ахундову.

Жизнь азербайджанского интеллектуала протекала в условиях непрерывных изменений; экономика, социальные отношения, быт, обычаи и, пожалуй, само традиционное общество – все институты пребывали в состоянии перманентной трансформации. Становление Ахундова как личности и мыслителя происходило на пересечении силовых полей двух разнородных культур – исламской и русской (европейской).

Именно у Ахундова впервые в азербайджанской философской мысли рациональное знание приобретает высокий этический и культурный статус, а рационализация природы и общества рассматривается как необходимое условие гуманизации. Фетишизируя роль разума, он считал господство его условием счастья человечества: «Человечество во всей Азии и в некоторых частях Европы тогда только может достигнуть полного счастья, когда разум его в духовных делах высвободится от векового своего заточения» (7, с.151). По убеждению Ахундова, человеческий разум в принципе способен познать весь окружающий мир. Подчеркивая рациональный аспект познания, Ахундов, как и французские материалисты, апеллировал к «разуму», «здравому смыслу» как к основанию и аргументу в науке и в опыте.

В отличие от А.Бакиханова, который, по нашему предположению, являлся для Азербайджана последним мыслителем премодерна (традиционного общества), у Ахундова вера и разум, наука и религия четко разводятся: «Величайшая наша ошибка ныне состоит в том, что мы всегда смешиваем два противоположных положения одно с другим и считаем их за одно положение. Одно из них есть наука, а другое – вера... Автор чем виноват, что вера и наука – две противоположные вещи, уничтожающие одна другую и не могущие соединиться вместе в одном индивидууме? Если ты имеешь веру, то это значит, что ты науки не знаешь. Если ты знаешь науки, то это значит, что ты веры не имеешь» (7, с.152, 155). Научный дискурс в его понимании конституировался как дискурс знания (причем последнее реализовалось как собственно фактуальное знание, так и как обоснованное, верифицированное мнение), а религиозный дискурс представлял собой дискурс веры, доминирующей в мусульманских странах над рациональным знанием. Наиболее убедительно особенности указанного дискурса проявились в следующих словах Ахундова: «Наука утверждает, что Наполеон I существовал, пошел на Москву, и имел такой-то конец; тут уже не требуется вера, потому что это положение основано на положительных и естественных фактах и доказательство его есть аксиома; это значит наука (то есть знание)» (7, с.152).

Таким образом, мировоззрение Ахундова вполне созвучно с эпистемой Модерна. Именно эта эпистема «говорит» языком Ахундова, когда он резко нападает на любые претензии религии на научность, т.е. на обоснование своих догм и положений посредством научных аргументаций. Подобное прослеживается в следующем его высказывании: «Следовательно, это положение (религиозные предания и утверждения. – Ш.Р.) не может называться наукой (то есть знанием), это просто произвольная вера, но наши улемы и подобные положения причисляют к разряду наук...» (7, с.152).

Усвоение европейского критерия научности и вообще эпистемы Модерна (составной частью которого являлся новоевропейский тип рациональности), побудили в Ахундове страстное желание критического переосмысления старой культуры и традиционной картины мира. Мыслитель развернул широкую борьбу за реформу арабского алфавита, в трудности восприятия которого видел главный тормоз социокультурной трансформации мусульманского социума. Вот как сам Ахундов объяснял свои усилия по данному вопросу: «Если я стремлюсь заменить старый исламский алфавит новым, то я преследую одну цель: я хочу проложить народу путь к воспитанию, науке, просвещению и цивилизации. Я хочу, чтобы народы, исповедующие ислам, будь это горожане или сельчане, кочевники или оседлые жители, словом, чтобы все, как мужчины, так и женщины, стали... грамотными и нашли возможность стать цивилизованными. Они должны, овладев техникой и науками, вступить на путь прогресса. Мы должны стараться, чтобы наш народ в области культуры и знаний не отставал от европейцев, а чтобы достичь всего этого, нам надо избавиться от арабского алфавита и придумать легкий алфавит» (8, с.327).

О том какое огромное значение придавал Ахундов замене арабского алфавита новым, можно понять также из следующих слов: «Телеграф необходим, но изменение старого письма еще важнее. Создание законов в государстве необходимо, но изменение старого письма еще

более необходимо, потому что основой основ всех мероприятий является наука, а она не будет нам доступна, пока мы не расстанемся со старым, неуклюжим алфавитом. Если мы не можем, или скорее не в состоянии воспользоваться плодами науки, то в этом повинен только и только алфавит» (8, с.357). В «Письмах Кемал уд-Довле» он подчеркивал: «избавив свой народ от этого проклятого и негодного письма, которое досталось нам в наследство от того народа (арабов), он вырвет его из мрака невежества и доставит к свету просвещения» (7, с.310).

Стремление к реформированию алфавита вообще превратилось в основополагающее звено (наряду с антирелигиозной пропагандой) просветительских интенций Ахундова. Для него «образование и развитие немыслимы при настоящем мусульманском алфавите» (7, с.148). Актуальность данной проблемы представляла для него такую первоочередную важность, что он выказывал некоторое расхождение с Г.Зардаби по вопросу о методах и путях Просвещения. Вот как он сам излагал свою позицию в письме Гасан беку: «В каждом номере своей газеты ты говоришь нам, мусульманам, о благе и пользе науки и твердишь нам: «Учитесь наукам, учитесь наукам...». Очень хорошо,... но скажи, где нам учиться наукам, у кого учиться и на каком языке приобщаться к наукам? Если учиться наукам в городах, так в городах нет школ... Ты скажешь, что мы должны организовать в городах свои школы. Очень хорошо. Но на какие средства? Но предположим, что это мы сделали, а где же нам найти преподавателей? Нет у нас преподавателей, знающих тюркский, арабский и персидский языки, нет также и учебников на этих языках... Вся Анатолия – сплошная безграмотность. Весь Иран безграмотен... Причина в том, что обучаться на мусульманских языках – дело нелегкое» (7, с.284-285; 9). В данном рассуждении четко просматривается логическая конструкция просветительской концепции Ахундова – реформа алфавита должна предшествовать организации массовой школьной сети. Без изменения графики не имеет смысла приступать к массовой ликвидации безграмотности, потому что сложность арабского письма делает подобную затею чрезвычайно трудной (или практически невозможной) для осуществления. Отсюда, конечно, подспудно напрашивается и следующее заключение: Ахундов, высказываясь подобным образом, словно желал подтолкнуть своего собеседника на мысль коренной и необратимой трансформации всей культуры (а в широком понимании – к тотальному социокультурному перевороту) мусульманских народов. Он имплицитно считал, что речь здесь идет не о простой смене одной графики на другую, а о более фундаментальной задаче – кардинальной социальной и культурной перекодировке исламского мира, равно как и типа ментальности. Можно предположить, что арабский алфавит для Ахундова являлся своеобразной экспликацией премодерного прошлого. Для осуществления поставленной задачи первостепенное значение отводилось школьному образованию на основе иной, не арабской графики.

Нам кажется, что хотя для Ахундова затея с изменением алфавита имеет в первую очередь инструменталистскую подоплеку («новый алфавит как средство просвещения народа»), она (затея) несет и глубокую семиотическую нагрузку. Дело в том, что каждое письмо как определенная совокупность культурных кодов представляет сложную систему знаков; в этом плане она (как и любая другая система знаков) становится предметом изучения семиотики. Здесь уместно акцентировать внимание на коммуникативности процесса, поскольку в ходе общения люди используют знаки. Арабское письмо, которое применяли мусульманские народности, являлось не только графической системой фиксации речи. Если к нему подойти с лингвистической точки зрения, то следует признать, что консонантное арабское письмо выражало фонетические особенности языка семитской группы и мало было приспособлено для передачи звуко-речевой специфики иных языков, например, тюркских или иранских изобилующих гласными. Однако посредством данного письма разные этносы исламского мира на протяжении многих веков фактически создали обширное коммуникационное пространство, в пределах которого сложились сходные политические, правовые, социально-экономические институты,

равно как и социокультурные нормы и ценности. Сделаем небольшое отступление и отметим следующее: в дореволюционной России у разных тюрко-мусульманских народов благодаря арабской графике (которая, по большому счету, нивелировала лингвистические своеобразия) фактически сформировался общепринятый письменный язык, с сохранением локальных особенностей. Так, например, издающиеся на Кавказе на азербайджанском языке газеты и журналы свободно могли читать представители интеллигенции в Крыму, в Поволжье, в Средней Азии. Равным образом и печатные издания татар, башкир и узбеков были доступны и понятны для читающей азербайджанской аудитории. Подобное положение было вызвано тем, что графическое изображение многих арабских и персидских заимствований в тюркских языках было идентично, да и собственно тюркские лексемы имели схожую транскрипцию. Реформа или вообще замена данного письма другой графической системой объективно привела бы, с одной стороны, к распаду, деструкции этого социокультурного пространства, а с другой, - вызвала бы культурный шок и повлекла разрыв с традициями у перенявших новый алфавит народностей. Все это, кстати, и случилось благодаря известной алфавитной революции в СССР и Турции.

Арабская графика, будучи культурно-цивилизационным феноменом, вместе с тем в процессе распространения несла и политико-идеологические коннотации для тех народов, которые ее принимали. Здесь имеется в виду, что арабская вязь имеет сакрально-религиозный аспект. Исходя из этого, усилия М.Ф.Ахундова по реформированию алфавита вполне могут быть объяснены в контексте его стратегии по социокультурному переустройству мусульманских народов. В текстах Ахундова словосочетание «латинский алфавит», как нам представляется, синонимично понятию «секуляризм». Азербайджанский мыслитель, выдвигая проекты по принятию латинской графики, имплицитно подразумевал обмирщение и десакрализацию родной культуры с дальнейшей перспективой переориентации в секулярное пространство Европы. Вот почему борьба за реформу письма у Ахундова постепенно перерастала в борьбу с исламской религией.

С другой стороны, эта борьба укладывается в общую динамику движения мусульманских народов от уммы к нации. Как нами уже отмечалось, арабский алфавит наряду с религией выполнял в числе всего прочего интегративную функцию, сплавливая в единый социально-политический (в более широком плане - культурно-цивилизационный) массив гетерогенные народности. По этой причине различные планы по его реформированию катализировали бы процессы распада этого массива и послужили бы толчком к становлению (в европейском понимании) наций-государств, что, кстати, и случилось впоследствии. Вероятно, опасность подобной затеи в плане дезинтеграции империи осознавали и правящие круги Османской державы. Не зря попытки М.Ф.Ахундова в 1860-70-х годах добиться принятия проектов по реформе алфавита в Османской империи претерпели неудачу. Сам Ахундов в письме к своему единомышленнику, иранскому государственному деятелю и просветителю Мирзе Мелкум-хану (8 марта 1872 г.) не вполне адекватно, на наш взгляд, объяснял данное обстоятельство тем, что «с применением нового алфавита и распространением наук их (османского правящего класса. - Ш.Р.) деспотический режим и вера их окажутся в опасности» (8, с.317).

Уместно, конечно, отметить, что в политическом дискурсе Ахундова деспотизм, религиозный фанатизм и суеверия, будучи однопорядковыми явлениями (подобное, кстати, он и подразумевал в упомянутом письме Мирзе Мелкум-хану), выступали антитезами разумному жизнеустройству и рациональной политико-социальной организации. С этой точки зрения принятие другой графической системы имплицитно вбирало в себя и политический аспект. Это связано с тем, что та или иная графика бралась в связке с определенной социокультурной действительностью; действительность же эта обуславливала соответствующую форму правления и политический режим. В свою очередь мировоззренческая картина Ахундова сопрягала понятие «арабский алфавит» с концептами «общая культурная отсталость» и «деградация», а через них

и с концептом «деспотизм». Иначе говоря, социокультурное и политическое переустройство общества рассматривалось как процесс взаимопереплетающийся и взаимодополняющийся.

По сути, Ахундов является основоположником культурного движения за изменение азербайджанской письменности. То, что азербайджанское просветительское движение по данному вопросу занимало наиболее радикальную позицию (а такую позицию практически разделяли и азербайджанские националисты – мусаватисты, и социалисты-гумметисты разных ориентаций), заслуга в немалой степени принадлежала и Ахундову. Уже в 20-х годах (после советизации), когда разгорелись дебаты вокруг реформы письменности, азербайджанские коммунисты оказались более рьяными поборниками замены арабской графики на латиницу. В то же время их татарские единомышленники ратовали всего лишь за реформу арабской вязи в смысле приспособления ее к фонетическим особенностям тюркских языков. В этом вопросе, татарские большевики являлись преемниками местных джадидистов (10, с.175-176, 185).

Кстати, реформа письма в 1920-х годах содействовала и окончательной дифференциации тюркских народов, приведшей к формированию самостоятельных политических наций.

Постепенно М.Ф.Ахундов приходит к мысли, что именно ислам и есть основная преграда на пути прогресса мусульманских народов. В 1863-1865 гг. он пишет свой знаменитый философский трактат «Три письма индийского принца Кемал уд-Довле к персидскому принцу Джелал уд-Довле и ответ на них сего последнего». По своему атеистическому накалу и антирелигиозной направленности в исламском мире, пожалуй, и сейчас не отыщешь подобного произведения.

В ахундовском дискурсе религиозные способы мышления и формы жизни замещаются в ходе секуляризации разумными и в любом случае убедительными эквивалентами, основанными на научных открытиях. Данная модель (по Хабермасу, – модель вытеснения (11) более близка прогрессистско-оптимистическому пониманию Модерна, «расколдовывающего» природу. «Пора не верить никаким чудесам, сверхъестественным явлениям, знамениям и откровениям, потому что в настоящую эпоху физика и естественные науки дошли уже до такого совершенства в Европе, что по их указаниям невозможность таких явлений становится для каждого здравомыслящего человека очевидною и доказательства об их невозможности принимаются в разряд аксиом» (7, с.123).

Линия на «расколдовывание» мира у Ахундова тесным образом перекликается с кантовским концептом «Просвещение», постулирующим самостоятельное пользование умом. В своей статье «Дж.С. Милль о свободе» Ахундов утверждает: «Если общество не даст своим отдельным индивидуумам свободы мысли и потребует от них, чтобы они замкнулись в рамках всего того, что унаследовано от прадедов и установок, данных духовными руководителями, если общество воспретит им искать приложения своего ума в делах культурных, то тогда индивидуумы превратятся в автоматов...» (7, с.204-205). Из приведенных цитат очевидно, что Ахундов, следуя просвещенческой установке, наделял разум статусом защитника интеллектуального достоинства личности; религиозная ментальная парадигма же автоматически превращалась в главный тормоз раскрепощения разума и прогресса (поскольку для Ахундова, адепта французских мыслителей Просвещения, «прогресс человечества – есть продукт ума» (7, с.205)), в репрессивный порядок, ограничивающий свободное пользование разумом.

В указанной статье Ахундов выражает уверенность в том, что развенчание ислама обязательно приведет к коренному политическому и экономическому перевороту на мусульманском Востоке - подобно тому, как критика христианства содействовала социальному и культурному прогрессу Европы. Его идеи вполне укладываются в «проект Просвещения», одной из центральных тем которого является идея о глубокой внутренней связи между достижением свободы, освобождением человека от гнета внешних (природных и социальных) обстоятельств и выработкой рационального знания, используемого для переустройства мира (12, 3).

Из вышеприведенного фрагмента можно заключить, что Ахундов актуализировал проблему формирования активно-творческого субъекта Модерна – волевого рационального начала относительно мусульманских народов. Субъект в западноевропейской философии возник как результат «расколдовывания» мира, как некое следствие освобождения мира от сакрально-мифологического начала. «Сомневаясь во всем», западноевропейское человечество поняло, что в одной только вещи мы сомневаться не можем. Эта вещь называется субъект и обладает двумя свойствами: рассудком и волей» (13). Таким образом, европейские просветители проводили идею активно действующего субъекта, способного познавать и изменять мир в соответствии со своим разумом. Кстати, идея свободного разумного субъекта являлась для Ахундова средством противодействия угнетающей власти, подавляющей личностную свободу социальным аппаратам. В статье «Об устранении угнетения», обращаясь к угнетенному, он пафосно восклицал: «О, пребывающий в неведении..., пробудись от векового сна и задай угнетателю такого жару, чтобы чертям стало тошно» (7, с.199).

Таким образом, в картине мира Ахундова религия, арабская графика и, пожалуй, деспотизм суть факторы, обусловившие общее отставание мусульманских народов. В его дискурсе эти факторы, взаимодействуя, создают синергетический негативный эффект для социального и культурного развития. «Исламизм со времени возникновения своего доселе не принес нашему отечеству ни малейшей пользы, кроме вреда. Арабы не только уничтожили нашу монархию, погубили наше могущество и славу, опустошили и разорили наше отечество, но внесли к нам и навязали нам даже азбуку, по которой изучение самой поверхностной грамотности требует невероятных долголетних трудов» (7, с.147). Исходя из данной предпосылки, Ахундов не только предлагал заменить алфавит, но, как сам фактически признавал, «решился разрушить здание религиозных воззрений и убеждений» (7, с.147). Данное высказывание исходило из понимания того, что ислам как сверхнормативная система регулирует все области жизни. Исторически сложилось так, что установлениям, нормам и правилам ислама была подчинена не только религиозная жизнь мусульманина, но и такие области, как политика, экономика и так далее. В определенном смысле ислам контрастирует с европейской парадигмой настройки конкретных проявлений индивидуально-групповой деятельности человека, поскольку у европейцев жизнедеятельность регулируется определенными нормами, принадлежащими к разным нормативным системам (14, с.9-10). М.Ф.Ахундову претило притязание исламской религии на статус тотального этического регулятора; подобное отношение вообще характеризовало просветительскую парадигму азербайджанского мыслителя, согласно которой разум, защищающий интеллектуальное достоинство личности, входил в острое противоречие с порядком, ограничивающим свободное пользование этим разумом.

Критика религии перетекала у Ахундова в критику политико-правового устройства в мусульманских странах и объективно способствовала десакрализации (устранение священного из понимания каких-либо реальностей) социальных институтов, в том числе и собственно государства. На его взгляд, сакрализация в исламе, в ходе которой произошло полное слияние духовного и светского начал, сковала творческие силы мусульманских народов. Вот что он пишет, имея в виду народ Ирана: «И действительно, сыны твои находятся как бы сжатыми в тисках: с одной стороны, давит необузданный деспотизм государей, а с другой, – грубый, невежественный фанатизм духовенства» (7, с.35). В дискурсе Ахундова деспотизм и теократия – понятия синонимичные; он беспрестанно утверждает, что «с самого начала ислама до сих пор в Персии существует безобразное теократическое правление» (7, с.48-49). Цель Ахундова – выведение из сферы религиозного санкционирования сознания, деятельности, поведения людей, социальных отношений и институтов. Вслед за Ахундовым последующее поколение азербайджанских просветителей также стремилось к секуляризации и десакрализации социально-политической сферы. Вот как воспроизводил ахундовскую формулировку о взаимосвязанности

религии и деспотизма, например, Магомед Ага Шахтаhtинский (1848-1930) - писатель, просветитель, один из выдающихся представителей азербайджанской культуры - в статье «Мусульмане и русское Просвещение»: «Нынешняя косность мусульманских народов... обуславливается двумя причинами. Эти причины – азиатский деспотизм и теократический взгляд на государство. Деспотизм, отнимая у человека жизнь и имущество, не дает ему возможность употреблять их на создание условий прогресса. Теократия же мусульманская убивает веру в прогресс, уча, что ум человеческий неспособен к измышлению лучших условий для жизни, которая должна беспрекословно подчиняться законам, раз навсегда установленным для него по шариату» (15).

Однако, несмотря на превращения просекуляристской линии в своеобразный мейнстрим в прогрессистской общественной и культурной мысли Азербайджана конца XIX века, не все интеллектуалы разделяли ее радикальную, идущую от Ахундова версию. Часть интеллигенции, в числе которой можно упомянуть таких ее представителей, как Ахмед бек Агаев, Фиридун бек Кочарли, Али бек Гусейнзаде, будучи настроенных просветительски, не раз заявляла о комплиментарности ислама с просвещением. Она стремилась сочетать заимствования достижений европейской цивилизации («спасение мусульман придет все-таки от общения с европейской цивилизацией») с культурной матрицей исламских народов. Подобные усилия вполне укладываются в понятие «мусульманский модернизм».

Вернемся, однако, к воззрениям Ахундова. Критика религиозных убеждений находилась в тесной связи с социальной философией мыслителя. Она была овеяна историческим оптимизмом, даже уместно сказать, наивным оптимизмом прогрессизма, уверенностью в том, что человеческое общество развивается поступательно от низших ступеней и форм к высшим. Другими словами, Ахундов являлся поборником линейной концепции прогресса, характерной для XIX века. Цивилизация для азербайджанского мыслителя означала «высвобождение народа из состояния невежества и дикости... овладение научными знаниями и успехи разума в области промышленности, а также в моральной и духовной жизни, наконец, возможно более высокую ступень в различных областях культуры» (7, с.156). Прогресс же в его понимании, обладая динамической характеристикой («прогресс как состояние постоянного движения вперед»), был обусловлен развитием рациональности («прогресс как продукт ума»). С другой стороны, согласно мировоззрению Ахундова, именно Европа подарила миру прогресс, и в этом качестве западная цивилизация — не просто одна из мировых цивилизаций, а цивилизация-авангард, с которой связаны гарантии восходящего исторического развития для всего человечества.

Учитывая данное обстоятельство, можно предположить, что у Ахундова неприятие традиционной (мусульманской) культурной матрицы логически вытекало (наряду с другими факторами) из его прогрессистского восприятия истории и культуры. В свете этой, по сути европоцентристской парадигмы, культуры мусульманских народов считались более слабо развитыми по сравнению с европейскими и, следовательно, подлежали преодолению. Понадобился культурно-антропологический переворот XX века, чтобы каждую культуру стали рассматривать как ценность саму по себе, безотносительно к тому, какое место она занимает на эволюционной «лестнице». Естественно, Ахундов как сын XIX века – века разума и прогресса, разделял все иллюзии и заблуждения своего времени.

Если в 60-х годах в «Письмах Кемал уд-Довле» Ахундов отдает предпочтение конституционной монархии, то уже в 70-х годах в статье «Критика «Ек-кельме»» приходит к выводу, что если просвещение и наставление не смогут отучить монарха угнетать народ, последний сам должен организованно свергнуть его власть и установить свое правление (7, с.197; 16, с.138-139). Таким образом, Ахундов считал возможным и даже желаемым в случае политической необходимости учреждение республиканской формы правления. Такая позиция, высказанная еще в 70-х годах XIX века (хотя тогда для мусульманского Востока она была слишком преждевременной), в исторической перспективе оказалась чрезвычайно актуальной и востребованной.

Иными словами, ахундовские политические идеи изначально устанавливали довольно высокую планку для последующего развития политической мысли в Азербайджане. Как нами уже отмечалось, культурно-этический и социально-политический пафос и радикализм (в том числе и республиканизм), который в немалой степени был присущ азербайджанскому человеку политическому, в известной степени могли быть объяснены и воздействием идей Ахундова.

Таким образом, Ахундова можно характеризовать как первого (в прямом смысле этого слова) мыслителя Модерна в новоазербайджанской культуре. Он сыграл выдающуюся роль в семантических и аксиологических трансформациях сознания и культуры в контексте становления современного общества в Азербайджане.

Ключевые слова: Просвещение, Модерн, «расколдовывание мира», социокультурные трансформации, рациональность.

Список использованной литературы

1. Фуко М. Что такое просвещение? Начала новой науки о природе наций // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko/chto_prosv.php
2. Мусихин Г. И. Россия в немецком зеркале (сравнительный анализ германского и российского консерватизма). СПб.: Алетейя, 2002, 256 с.
3. Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. М., СПб.: "Медиум" "Ювента", 1997.
4. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. /Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. М.: Прогресс, 1990, 808 с.
5. Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. Эпистема // <http://terme.ru/dictionary/179/word/>
6. М.Ф.Ахундов (Автор текста – Я.Караев). Баку: Ишыг, 1988, 16 с.
7. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Баку: Азернешр, 1982, 340 с.
8. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Баку: Азернешр, 1953, 378 с.
9. Газета «Экинчи», 1877, №2, 18 января.
10. Андреас Фрингс. Реформа письменности в Татарстане и культурная память. //Журнал «Ab Imperio», 2004, №3, с.175-210.
11. Хабермас Ю. Вера и знание
http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Haberm/Ver_Znan.php
12. Исторические типы рациональности /Отв. ред. В.А.Лекторский. Т.1, М., 1995, 350 с.
13. Дугин А. Археомодерн // <http://texts.vniz.net/archeomodern.html#a6>
14. Игнатенко А.А. Ислам и политика: Сборник статей. М.: Институт религии и политики, 2004, 256 с.
15. Шахтагинский М.А. Мусульмане и русское Просвещение. //Газета «Аргонавт», 1901, №188.
16. Ахмедов Э. Философия азербайджанского Просвещения. Баку: Азернешр, 1983, 291 с.

Şamil RƏHMANZADƏ

M.F.AXUNDOV AZƏRBAYCAN MODERNİNİN İLK MÜTƏFƏKKİRİDİR

Xülasə

Son onillərdə sosiohumanitar elmlərdə modernizasiya prosesləri – ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid prosesləri fəal şəkildə öyrənilməkdə və müzakirə olunmaqdadır. Bu cür proseslərin önəmli aspekti kimi cəmiyyətdə siyasi və sosial-iqtisadi transformasiyalarla bərabər baş verən sosiomədəni dəyişikliklər çıxış edir. Məqalədə görkəmli Azərbaycan ədibi və mütəfəkkiri M.F.Axundovun ayrı-ayrı ideyaları modernizasiya nəzəriyyələrinin konseptual yönəlişlikləri kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. Axundovun Azərbaycanda aksioloji və mental dəyişikliklərdə oynadığı rol xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Maarifçilik, Modern, dünyanın “tilsiminin pozulması”, sosiomədəni transformasiyalar, rasionallıq.

Shamil RAHMANZADE

**M.F.AKHUNDOV IS THE FIRST THINKER OF THE
AZERBAIJANI MODERN**

Summary

In recent decades, socio-humanitarian sciences have actively studied and discussed modernization processes - the processes of transition from traditional to modern society one. The important aspects of such processes are the socio-cultural changes taking place in society on an equal basis with the political and socio-economic transformations. In the article are from traditional society to modern one made attempts to examine some ideas of prominent Azerbaijani writer and thinker, M.F.Akhundov in the context of conceptual attitude to the modernization theories. Particularly is emphasized Akhundov's role in axiological and mental changes in Azerbaijan.

Keywords: the Enlightenment, the Modern, «disenchantment of the world», socio-cultural transformations, rationality.

**SPİNOZANIN FƏLSƏFƏSİNDƏ TANRIYA OLAN
ƏQLİ SEVGİ PROBLEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ***

XVII əsr Qərbi Avropa dünyagörüşü bir mərhələ kimi “moizədən” elmi yeniliklərə keçid olaraq tarixə daxil olmuşdur. Bu dövrün görkəmli nümayəndələrindən olan Benedikt (Barux) Spinozanın (1632-1677) təlimi zamanın yeni fəlsəfəsinin yaradıcılarından sayılan R.Dekartın (1596-1650) rəşadət təliminin davamı və növbəti mərhələsi kimi qiymətləndirilsə də, Spinozanın təfəkkür tərzini kartezian (Dekartın adı ilə bağlı rəşadət fəlsəfi təlim) düşüncə modelindən fərqləndirirdi. Etnik mənşəyi etibarlı ilə səfərad (İspaniya və Portuqaliyadan köçən yəhudilərə verilən ümumi ad) olan Spinozanın dünyagörüşünün formalaşmasında qədim yəhudi qaynaqları və müqəddəs yazılarının da rolu olmuşdur. Bununla belə, Spinoza yəhudi dini (əsasən “Tanah” və “Talmud”) və mistik (“Kabbala”) təlimlərinin kəskin tənqidçisi olmuşdur. Amma tam olaraq mənsub olduğu xalqın dünyagörüşünün təsirindən də azad ola bilməmiş və Şərq ənənələrinə bağlılığını heç vaxt itirməmişdir. Bu fərqli dünyagörüşləri əsasında özünəməxsus yeni bir fəlsəfi sistem yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, Spinoza həm də çoxsaylı yəhudi mütəfəkkirlərinin əsərlərini də mütləq etmiş və onların fəlsəfi ideyalarına rəğbət bəsləmişdir. Belə yəhudi filosoflarından Süleyman ibn Qabir (1021-1058), Bəhya ibn Paquda (1050-1120), Yəhuda Haləvi (1075-1141), Maymonid (1138-1204), Hersonid (1288-1344), İshaq Pulqar (XIV əsr), Hazday Kreskas (1340-1411), Eliahu Delmediqo (1458-1493), Leon Abravanel (1465-1523), İshaq Luriya (1534-1572) və Uriel da Kosta (1585-1640) xüsusi olaraq seçilir. Sadəcə deyək ki, hamısı qədim Əndəlüs torpağının yetirmələridir. Bu cəhətdən yəhudi filosoflarının əsərləri ilə “aşılaraq” Spinozanın sistemində həm etnik, həm də tarixi vətən amillərindən doğan “varislik fəlsəfəsi” duyulmaqdadır. Spinoza, bir növ, Qərb dünyasında Şərqin təmsilçisidir. Şərqi Qərb ilə birləşdirib, onu Qərb ənənələri ilə “cəmləyən” bir filosofdur. Məlum olduğu kimi, Əndəlüs uzun zaman (781 il) ərəb xilafətinin bir vilayəti olmuşdur. Burada elmin və xüsusilə də antik fəlsəfənin yeni intibahı baş vermişdir. Bu mədəniyyətlərin vəhdəti nəticəsində İslam, yəhudilik və xristianlığın qarşılıqlı təsirində formalaşan böyük bir “filosof ordusu” yetişmişdir. XV əsrdə rekonkista hərəkəti (ərəblərin və yəhudilərin Pireney yarımadasından qovulması) başa çatdıqdan sonra bu ənənələr “qovulan filosoflar”la Avropadan Avropaya da yayılmışdır. Qədim Şərq fəlsəfi ənənələri və Şərq təfəkkür tərzini səfərad (Pireney yarımadasından qovulan yəhudilərin törəmələri), marran (rəsmi surətdə xristianlığı qəbul etmiş yəhudilər), morisk (zorla xristianlığı qəbul etmiş ərəblər) kökənli alimlərin təfəkküründə qalaraq yaşamaqda davam etmişdir. Spinoza kimi filosoflar məhz bu dövrün şərəfinə aiddirlər.

Bu cəhətdən, Spinozanın fəlsəfi prinsiplər əsasında izah etdiyi “Tanrıya olan əqli sevgi” problemi XVII əsr Avropasının fəlsəfi rəşadət və məntiqi riyazi “metod” və baxışlarına tamamilə zidd idi. Spinozada Tanrıya olan əqli sevgi-“amor Dei intellectualis”, “təfəkkürdən hasil olan və əqli izahlar üzərində qurulan mistik” bir Şərq ənənəsidir. Bu da Spinozanın dərin köklər ilə Şərqlə bağlı olmasına sübutdur. Bu “əşq ideyası” sufələrdə aşiq ariflərin Allaha

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Arzu Hacıyeva tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

sevgisi və yaradılışın sevgi üzərində qurulması fikirlərinə bənzərdir. Sufilər müqəddəs hədislərə istinad edərək yazırdılar ki: “gizli xəzinə olan Allah, özünü bildirmək və mövcudluqlarda seyr etmək üçün aləmi sevmiş, onu yaratmışdır” (13, s.268-269). Beləliklə, sufilərdə ilk yaradılış sevgiyə bağlanmışdır. Sevən və sevilən vahid bir vəhdətdə birləşmişdir. “Sevən və sevilənin məndə qovuşması”, “bir cübbənin altında iki can”, “iki cahanın məndə sığması” fikirləri sufiliyin təməl prinsipləri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, İslamın Spinozaya birbaşa olmasa da (Spinozanın əsərlərindən də görünür ki, onun İslam dini və onun peyğəmbəri haqqında olan təsəvvürləri tamamilə dağınıqdır. Digər tərəfdən də o, İslam dininin təmsilçilərini həmin dövrdə Avropada geniş müstəmləkələri olan türklərlə məhdudlaşdırırdı), hər halda dolayı təsiri olmuşdur. İslam və sufizm ənənələrinin Pireney yarımadasında kök salması və bu torpağın çoxmillətli filosoflarının “genetik kodu”na keçməsi sonralar Şərq-Qərb fəlsəfi ideya yaxınlığında, o cümlədən də Spinozanın fəlsəfi sistemində öz əksini tapmışdır. Hələ Orta əsrlər İspaniyasından başlayan mədəni yüksəliş və bu yüksəlişdə İslam, yəhudi, xristian dini və fəlsəfi təlimlərinin ortaq nailiyyətləri buradan köç edən sonrakı “Şərq nəslinin” nümayəndəsi olan Spinozanın da “ruhuna hopmuş” və fikirlərində təzahür etmişdir.

Bu mənada, tədqiqatçı U.Zev Harvi hesab edir ki, Spinozanın “amor Dei intellectualis”-inin əsasında sevgi Maymonidin “Azmışların bələdçisi” əsərində rast gəlinən, sevgi mənasını verən “heşeq” terminindəndir. Bu termin də Maymonidin fəlsəfəsinə sufilərin “eşq” sözündən keçmişdir (12, s.99). Digər tərəfdən, U.Zev Harvi əlavə edir ki, Spinozada Tanrıya olan intellektual sevgi – “amor Dei intellectualis”, onun ərəbcəsi “eşq” (ishq), ivritcəsi “heşeq” (hesheq) terminlərinə diqqət yetirsək, bu terminlərin Aristotel ənənələrinə bağlılığını, Farabidən İbn Sinaya, Maymoniddən Hersonidə, onlardan da Spinozaya keçdiyini də izləmiş olarıq (12, s.105-106). Başqa sözlə, İslam Spinozaya təkə sufizmin yox, eyni zamanda da Şərqi məşşailik (peripatetizm) təlimi nümayəndələrinin təmsalında da təsir etmişdir.¹ Məlum olduğu kimi, “itirilmiş” Antik dövr Avropa fəlsəfəsinin yenidən bərpası məhz elə Şərqi müsəlman mütəfəkkirlərinin adı ilə bağlıdır. Avropada (Pireney yarımadasında) intibah zirvəsinə çatan böyük müsəlman aləminin nəhəng fəlsəfi irsi, əsrlərlə tədqiq və şərh olunaraq, düşüncədən-düşüncəyə süzülərək, “şəkil dəyişərək” Spinozaya da çatmışdır. U.Zev Harvi onu da qeyd edir ki, Qəzalinin sufizmi və İbn Sinanın fəlsəfəsi Yəhuda Haləvinin də dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdir (12, s.100). Spinozanın müasir tədqiqatçılarından L.E.Qudman da hesab edir ki, Qəzalinin fəlsəfi irsi, xüsusən də İslamın monoteist prinsipindən - tövhidə əsaslanan fəlsəfi görüşlərindən yəhudi filosofu Bəhya ibn Paquda da bəhrələnmişdir. Qəzaliyə mənəvi cəhətdən yaxın olan Bəhya bu prinsiplər və ideyaları yəhudi fəlsəfəsində inkişaf etdirmişdir (10, s.23). Məlum olduğu kimi, Y.Haləvi və İbn Paquda Spinozanın fəlsəfi baxışlarının formalaşmasına təsir edən yəhudi filosoflarındandır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Yəhuda Haləvi əsərlərini əsasən ərəb dilində yazmışdır. Müəllifin ən məşhur əsəri olan “Kuzari” (“Kitab əl-Xəzəri”) də ərəbcədir. Yəhuda Haləvinin müasir tədqiqatçılarından olan D.Lobel hesab edir ki, Haləvinin sufizmin mətnləri, prinsipləri və ideyaları ilə tanışlığı, geniş istifadə etdiyi sufi terminologiyasından da hiss olunur. “Kuzari”dəki dialoqların pərdə arxası iştirakçıları da sufilərdir (16, s.4). P.B.Fentona görə isə İbn Ərəbinin İslam mistikasının inqilabı olan “əl-Futuhət əl-Məkkiyyə” (“Məkkə kəşfləri” Z.R) əsərinin mücərrəd kosmoloji sistemi yəhudi alimlərindən İshaq Luriyaya böyük təsir göstərmişdir. O, İbn Ərəbinin prizmasından süzülən ideyaları və onun sufi terminologiyasını öz mistik təlimində birləşdirmişdir (8, s.202). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Luriya XVI əsrdə Osmanlı

¹ Xüsusən də Spinozanın rəasional fəlsəfi baxışlarında “Aristotelin Şərq izi” açıq şəkildə duyulur. Bu barədə daha ətraflı məşhur Spinoza tədqiqatçılarından olan Q.O.Volfsonun (Harry Austryn Wolfson) “The Philosophy of the Kalam” (1976) adlı kitabında məlumat verilir.

imperiyasının tərkibinə daxil olan Qüds şəhərində yaşayıb-yaratmışdır. Həmin dövrdə İbn Ərəbinin (1165-1240) ideyaları Şərqdə, xüsusən də Osmanlıda olduqca geniş təbliğ olunurdu. Bu cəhətdən yəhudi qaynaqlarına yaxşı bələd olan Spinozanın fəlsəfi sistemində İbn Ərəbinin sufi ənənələrinin şəkildəyişmiş ideyaları da duyulmaqdadır. Xüsusən, “Etika”nın V hissəsindəki “Tanrıya olan əqli sevgi” konsepsiyası Spinozanın həndəsi, riyazi rəşional “metodlarından” daha çox, “mərifət yolu tutmuş arifin yaşantılarıdır”. Bu cəhətdən, L.E.Qudman da hesab edir ki, Spinoza peyğəmbərlik (*din mənasında* - Z.R) və fəlsəfi məsələləri ziddiyyətlər kimi vəhdətdə götürməkdə İshaq Pulqara yaxındır (10, s.24). Məlum olduğu kimi, İshaq Pulqar da Qəzalinin əsərlərinin tərcüməçisi və dini fəlsəfi ideyalarının tərəfdarı olmuşdur. K.Frankel isə hesab edir ki, Spinoza Maymonidin ən böyük tənqidçilərindən olan averroist (*İbn Rüşdün adı ilə bağlı təlim* - Z.R) Delmediqonun əsərləri ilə yaxşı tanış idi. Bu tanışlığın izi onun erkən yazılarında da aydın duyulur. Spinoza bir çox məsələlərdə Farabi, İbn Rüşd və Delmediqonun tərəfdarıdır (9, s.44). Qeyd etmək lazımdır ki, Spinozanın “amor Dei intellectualis” təliminin sırf yəhudi mənbələrinə bağlılığını iddia edən tədqiqatçılar da çoxdur. Məsələn, S.B.Smit hesab edir ki, Tanrıya olan əqli sevgi ideyası, Spinozanın fəlsəfi təliminə Abravanelin “Dialoghi d’Amore” (“*Sevgi dialoqları*” - Z.R) əsərindən keçmişdir. Bu əsərdəki mistik və ehtiraslı sevgi Spinozada intellektual forma almışdır. Digər tərəfdən də Spinozanın “amor”u Maymonidin Tanrının mərhəmətli və xeyirxah olması ideyasının davamıdır (24, s.170). “Amor”un Spinoza fəlsəfəsinə Abravaneldən keçməsi fikri ilə L.Rays da razılaşıır (20, s.100). Bu ideyanın sırf Avropa fəlsəfəsi ilə bağlılığını iddia edən tədqiqatçılar da mövcuddur. Məsələn, T.Kuk hesab edir ki, Spinozada Tanrının özü-özünü sevməsi və bizim sevgimizin də, elə Tanrının öz sevgisi olması fikri M.Ekhardt və N.Kuzanlının görüşlərini xatırladır (3, s.148).

Spinozanın “sevgi problemi”nin təhlilinə keçməzdən öncə onun ümumi fəlsəfi baxışlarına qısa nəzər salmaq istərdik.

Məlum olduğu kimi, Spinozanın sistemində vahidlik prinsipi hökm sürür. Bu vahidlikdən çıxış edərək Spinoza vahid varlığı - substansiyanı Tanrı və təbiətlə (təbii qanunlar, zəruri proseslər və qanunauyğun nizam kimi başa düşülən, maddini də atribut kimi özünə daxil edən qeyri-maddi varlıq) eyniləşdirirdi. Spinozaya görə mənəvilik, maddilik və insana məlum olmayan sonsuz “qüvvələr” substansiyaya aid olan əlamətlər-atributlardır. Vahid və əbədi varlıq kimi substansiya, zamanda sonlu insana təfəkkür (mənəvi) və yertutarlıq (maddi) atributları altında bilinir. Atributların maddi və mənəvi təzahürləri, başqa sözlə, vahid substansiyanın şəkildəyişmiş sonlu xassə və xüsusiyyətləri isə moduslardır. Maddi təbiət Spinozanın sistemində bütün sonlu maddi (eləcə də mənəvi modusların bir qisminin) modusların daxil olduğu bir sonsuzluqdur, məkandır. Bu təbiət dinamik fəaliyyətdə olduğu üçün onun sonlu modusları da zəruri olaraq bu sürəkli və dinamik qanunlara tabedirlər. Bu cəhətdən, bütün proseslərdə fəaliyyəti təmin edən hərəkət¹ (motum) və onun nəticəsində dəyişikliklər və müxtəlifliklər məkanına çevrilən maddi təbiətin (facies totius universi) özü də Spinozanın sistemində sonsuz moduslar kimi nəzərdən keçirilirdi. Eyni zamanda, Spinoza mənəvi sonsuz modusu da ayırırdı ki, bu da Tanrının ideyası (idea Dei) və ya sonsuz intellekt (intellectus infinitus). Bütün ideyaları (mənəvi modusları) özündə toplayan sonsuz modusdur.

Spinozaya görə Tanrı bütün mövcudluqların immanent səbəbidir (23, s.229). İnsan ruhu insan bədəninin ideyasıdır (23, s.258). Eyni zamanda da insan ruhu bədənə fərqli olaraq ölməzdir (23, s.374). Əgər vahid həm mənəvi, həm də maddi olan hər şeydə immanent (daxili),

¹ Spinoza əsasən hərəkəti sükunət (quietem) ilə birgə bir sonsuz modus kimi təqdim edirdi.

ruh ölməz və cisim isə sonludursa, vahidlik prinsipində maddi və mənəvi tərəflərin bərabərhuquqlu vəhdəti necə təmin olunur?

İlk baxışda Spinozanın vahidlik prinsipi də bir qədər mistik görünür. Bu cəhətdən, P.Maşerey hesab edir ki, Spinozanın fəlsəfi sistemində böyük bir mistika uyuyur. Onu oyatmamaq oxucudan olduqca böyük səy və diqqət tələb edir (17, s.79). Fikrimizcə, Spinozanın sistemində fəlsəfi “düsturlar”a (Spinozanın əsərlərində fəlsəfi fikirlər əsasən teorem və aksiomlar şəklində verilir) tək və xüsusi hal olaraq baxsaq “uyumuş mistikanı oyaq görə bilərik”. Amma vahidlikdən və vəhdətdən danışan filosofun sistemini ardıcıl olaraq “səy və diqqətlə izləsək”¹ “uyumuş mistikanı çalışsaq belə oyada bilmərik”. Belə ki, Spinozanın ruhu ölməz və ya canlı hesab etməsi mistik və hילוzoizm (canlılaşdırma prinsipi) ənənələrindən yox, onun fəlsəfi sisteminin zərurətə tabe olan qanunlarından hasil olur. Spinozaya görə cansız bir şey bədənə ideyası ola bilməz. Ruh ideya kimi fəal və diri cismimizdədirsə, deməli o, canlılıq-həyat əlamətlərinə də malikdir. Spinoza düşünürdü ki, təbiətin bir hissəsi olan insan (cisim, bədən mənasında) da daimi dinamik fəaliyyətdədir. Onun hər bir fəaliyyəti həm psixi, həm də fiziki, düşüncə və hərəkətdir. İnsanın cismi onun fiziki xassələrinə əsasən hərəkətə gəlsə, eynən təfəkkür də “mənəvi qida” - ideya ilə təmin olunduqda düşünür, psixi fəaliyyətə daxil olur. Bu ideyaları dərk edən, daha doğrusu, Tanrının sonsuz ideyalar aləmindən “götürən” insan ruhu da mütləq şəkildə fəal və “düşünən” olmalıdır. Bu mənada, Spinoza insan cisminin ideyası olan ruhu, onun sonlu təfəkkürü ilə eyniləşdirirdi (amma ümumilikdə Spinozanın fəlsəfi sistemində ruh və təfəkkür fərqli moduslar kimi çıxış edirlər. Ruh mənəvi, təfəkkür isə maddi atributun mənəvi modusudur). Daha doğrusu, “ruhun məkanı” bədənə daha çox təfəkkürdür. Əqli gerçəkləşən psixi dinamik keyfiyyətləri, bədənə ideyası ruha “bəxş edən”, canlı ruha “danışma”, “görmə”, “eşitmə” xüsusiyyətləri verən isə təfəkkür və idraktır. Deməli, dərk etməni reallaşdıran fəal sonlu təfəkkür və dərk etmə prosesində “bədən məkanının” mövcudluğu davam etdiyi müddətdə, buranın “əbədi sakini” olan ruh vəhdətdədirlər. Məhz bu cəhətdən, Spinoza Dekartdan fərqli olaraq, rəsonal idrakı əqlin yeganə vasitəsi hesab etmirdi, həqiqəti dərk etmə prosesində tək cə rəsonal idrakla kifayətlənmirdi. Spinozaya görə sonlu təfəkkür və əbədi ruhun birgə vəhdətindən törəyən və Tanrıdan gələn biliyi intuitiv olaraq dərk edən digər bir idrak-dərk etmə növü də vardır. Bu da intuitiv bilikdir (scientia intuitiva). İdrakın daha yüksək pilləsi kimi əqlin intuisiyasıdır. İntuitiv bilik insan ruhu ilə onun təfəkkürü arasındakı əlaqədən törəyərək təfəkkürdə təzahür edir. Spinozaya görə intuitiv dərk formal varlıqlarının adekvat ideyasından törəyən bilik növüdür (23, s.267). Başqa sözlə, mövcud olan modusların (formal varlıq) Tanrıda olan ideyalarından (adekvat ideya) hasil olan və insan təfəkküründə gerçəkləşən həqiqətlərin - həqiqi ideyaların dərkidir, Tanrının biliyidir. Bütün moduslarda immanent (daxili) olan Tanrının vahid həqiqətinin “ruhun yaddaşı” ilə təfəkkürə qovuşmasıdır. İntuitiv bilik Tanrının ideyalar aləmi ilə sonlu modus olan insan təfəkkürü arasında “ruh atına minmiş çapardır”. Bu bilik birbaşa olaraq vəhdətdən, ümumi ideyalar zəncirinə bağlı olaraq törəyən, hər bir varlığın öz daxili həqiqətinin (vahid mahiyyət olan Tanrının) biliyidir. Bu işdə təfəkkürün də xidmətləri böyükdür. Belə ki, ruhun məlumatlarını “analiz edən” məhz təfəkkürdür. Əbədi və ölməz ruh, onun “iqamətgahı” insan təfəkkürü və onların fəaliyyət yeri bədən əlaqəli şəkildə bir-birinə bağlıdır. Hər biri vahid həqiqətin dərkində iştirakçısıdır. Spinoza bu vəhdəti əbədilik prinsipi altında (sub specie aeternitatis) dərk etmə adlandıırırdı. Spinoza yazırdı ki, Tanrıya olan əqli sevgi və ya Tanrını dərk etmə sevgisi-“amor Dei intellectualis” məhz elə bu əbədilik prinsipindən-“scientia intuitiva”dan doğur (23, s.377). S.B.Smitə görə Spinozada intellektual sevgi ona görə üçüncü növ idrakla (“scientia intuitiva” - Z.R) dərk olunur ki, bu idrak təbii

¹ Spinoza özü də əsərlərində qaranlıq olan məqamların aydınlaşması üçün bu metodu təklif edirdi.

səbəbdən doğur (24, s.172). Qeyd etdiyimiz kimi, bu “təbii səbəb” də Tanrıdır. Əbədi olan vahid Tanrının biliyinin insan ruhu ilə təfəkkürə ötürülməsinin intuitiv dərk, immanent olan əbədinin dərk edilmə prinsipini bir sevgi prosesinə çevirir. Başqa sözlə, intuitiv bilik əbədi ruhun Tanrı ilə vəhdətindən doğan sevgidir. Əql isə bu sevgiyə “şahidlik edəndir”. “Şahidlik etdiyini” dərk edəndir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Etika”nın sonuncu bölməsində verilən “amor” prinsipinə Spinozanın fəlsəfəsinə “ögey” görünürdü. Spinozanın həndəsi qanunlara tabe olan sistemində mistik bir əlavə təəssüratı yaradırdı. S.B.Smit hesab edir ki, Spinozanın “amor”u onun metafizikasına sonradan əlavə olunan fikir deyil. Bu, dini ehkam və ayinlərdən təmizlənmiş, köklü dəyişikliklərə uğramış yeni fəlsəfi teologiyadır (24, s.169). Fikrimizcə, daha doğrusu, köhnəliyin əsrlərdən qalan mirasının “cilalanmış” forması əsasında yeni nəfəs qazanan özünəməxsus fəlsəfi teologiyadır. Bəzi müəlliflər isə Spinozanın fəlsəfi sisteminin ümumi rəşional fonundan seçilən bu “sevgini” nəzərə almamağa, onu yan ötməyə çalışırdılar. Məsələn, L.Altusser hesab edirdi ki, Spinozada “amor Dei intellectualis” heç bir şəkildə “intellektual” sevgi deyil. Bu, sonsuzla vəhdətdə qovuşmağa çalışan sonlunun istəyi (*dərk etmə mənasında* - Z.R) və bu istək əsasında cismin fəaliyyətinin fundamental conatusudur (*cəht, təşəbbüs* - Z.R) (2, s.17). Başqa sözlə, cisim ilə təfəkkürün birgə səyi əsasında tək həqiqəti ümumi və zəruri prinsiplər kontekstində, təbii və təbiət qanunları əsasında dərk etməyə çalışmaq təşəbbüsüdür, dərk etmə prosesi kimi rəşional fəaliyyətdir. Tanınmış spinozaşünas alim H.F.Hallet də bu problemi Spinozanın metafizikasına xas bölgü əsasında təhlil edirdi. Müəllifə görə Spinozanın “intellektual sevgisi” hissənin tamda, mikrokosmosun makrokosmosda olan əbədi gerçəkləşməsidir (11, s.78).

Spinoza hesab edirdi ki, sevgi xarici səbəb və ideyalardan doğur (23, s.312). Deməli, filosofun sisteminin tələblərinə görə sevgi xarici səbəbə bağlı mənəvi modus kimi mütləq şəkildə sonludur. Təfəkkür də, qeyd etdiyimiz kimi, bədənə ideyası olan ruhdan fərqli olaraq cismə məxsusdur. Ruh “təfəkkür məkanı”nı tərək etdikdə məhv olmur. Tanrının sonsuz ideyalar aləminə “geri dönür”. Təfəkkür isə “bədən məkanından” ayrılı bilmədiyi üçün sonludur. Deməli, təfəkkür də insana aid sonlu mənəvi modusdur. Bütün sistemini vahid, əbədi, sonsuz və dəyişməz substansiya üzərində quran Spinoza iki sonlunu, təfəkkür və sevgini əqlin sevgisi kimi sonsuz Tanrıya bağlamaqla, məsələyə digər bir tərəfdən də mistik görüntü və “sehirlilik təəssüratı” əlavə edirdi. Sanki mistika əqlə “qalib gəlmiş” kimi görünürdü. Bu cəhətdən, R.Demos hesab edirdi ki, Spinozanın sistemində təfəkkür və mistikanın mübarizəsi Goleaf və David arasındakı döyüşə bənzərdir. Bir tərəfdə duran döyüşçü zərurət, əbədilik, universal qanunlar - sonsuz substansiyadırsa (*Goleaf-təfəkkür* - Z.R), digər tərəfdə zaman, məkan, sonlu şeylərlə silahlanmış zəif bir vücuddur (*David-mistika* - Z.R) (7, s.287).

“Əqlin Tanrıya sevgisini” təfəkkür üzərindən həll etməyə çalışan Spinoza “Etika”da yazırdı ki, ruhun ən böyük səadəti Tanrı haqqında biliyə malik olmaq, ən ali məziyyəti isə Tanrını dərk etməkdədir (23, s.334). Başqa sözlə, ruhun eləcə də onun “məkanı” təfəkkürün-sonlunun, Tanrı - sonsuz haqqında olan biliyi və həqiqəti “almaq” - dərk etmək istedadı danılmazdır. Ruhun və təfəkkürün birbaşa işi dərk etməkdir. Dərk olunan hər bir şey isə vahidin həqiqətinin bir hissəsi - modusudur. Həm də sonlunun ideyası olan ölməz ruh mütləq şəkildə Tanrıdır. Onun sonsuz ideyalar aləminin sakinidir. Təfəkkür və bədən isə, “ruhun məkanı, düşüncə və fəaliyyət silahlarıdır”. Canlı ruh düşüncə təfəkkür və əbədi Tanrı arasında körpüdür. Deməli, Spinozanın sevgi problemi həm də “yaradan” (substansiya) və “yaradılan” (modus) arasındakı əlaqədir, bağlılıqdır. Bu prosesdə sevgi həm də bilikdir. Deməli, “amor Dei intellectualis” mistik qovuşma sevgisi yox, Tanrıdan insana “təfəkkürdən kənar” daxil olub, təfəkkürlə dərk olunan əbədi vəhdətin və bu vəhdətdəki həqiqətlərin “sirrini”, “biliyinin” intuitiv olaraq agah olmasıdır. Fikrimizcə, sevgiyə bir də əqlin və ümumilikdə (əvvəldən

sonadək) idraki prosesin əlavə olunması, mistikanın tələbləri üçün paradoksal səslənəcək bir iddiadır. Tanrıya olan əqli sevgi sonlunun - insanın, sonsuzun - Tanrının bir hissəsi olmasını dərk etmək, sufilerin dili ilə kəşf etmək həzzidir. Həqiqəti ruh və təfəkkürün birgə səyi ilə dərk etmək sevgisidir. Fəlsəfədir. Təfəkkür və sevgi bu cəhətdən eyni bir həqiqəti “dərk etmə təərəfləri” kimi çıxış edirlər. Sevgi dərk etmə prosesinin gedişində doğan və təfəkkürün fəaliyyətinə müsbət təsir göstərən affektdir (hiss). Spinozanın öz dili ilə desək, məmnunluq hissidir (laetitia). S.Nadler də hesab edir ki, Spinozada “amor Dei intellectualis” şeyləri (*modusları* - Z.R) Tanrı ilə vəhdətdə dərk etdikdə insanda hasil olan sevgidir (19, s.257). L.Ros da qeyd edirdi ki, Spinozanın “amor Dei intellectualis”i poetik aləmdən səslənərək mistik məftunedici intonasiyaya malik olsa da, əslində tam aydın nəsr dilindədir (21, s.141). H.Allisona görə isə Spinozanın intellektual sevgisi zəif fəlsəfi, dini və mistik tona malik olsa da, bu prinsip əslində rəşional düşüncə əsasında maddi və mənəvinin vahid substansiyada vəhdəti kimi izah olunan təbiətin “iləhiləşdirilməsidir” (1, s.34-35). Fikrimizcə, “Spinozanın sevgisini” mistik ənənələrdən fərqləndirən arqumentlərdən biri də təbiət amilidir (Spinozada sevgini-biliyi təzahür etdirən əql özlüyündə təbiətin sonlu modusudur). Mistik ənənələrdə isə maddi-fiziki amil və onun ünsürləri çox vaxt “yox olan”, “məhv olan”, “Tanrıda əriyən” statusundadır. Tanrının dərk etmə gücündə deyil.

Qısaca olaraq Spinozanın əqli sevgi probleminə belə bir tərifi verə bilərik: “Bu sevgi insanın-modusun öz “yaradanına”, immanent səbəbinə - Tanrıya, mövcudluğumuzun əsası olan vahid qüvvəyə ehtiramdır. Onu sevərək dərk etməkdir. Varlığımızın heçdən yaranaraq təsadüfə yox, nizamlı zərurətə, təbii – İlahi qanunlara və qanunauyğunluqlara tabe olmasını anlamaqdır. Varlığımıza və bu varlığımızı qoruyub inkişaf etdirməyimizə görə ona minnətdarlıq hissindən doğan dərk olunmuş istəkdir. Onun əbədiyi və bu əbədlilik daxilində öz sürəkliliyimizi dərk etmə sevgisidir. Əxlaq və azadlığımızı dərk edərək sevgi üzərində qurmamızdır”.

Qeyd etdiyimiz kimi, Spinozanın “amor Dei intellectualis” problemi “Etika”nın V hissəsindəki teoremlərdə öz əksini tapır. Fikrimizcə, həmin teoremlərin bir qisminin (ən önəmlilərinin) qısa müqayisəli şərhini də Spinozanın “sevgi problemi”nin daha anlaşılan olmasına imkan verir.

Spinozaya görə Tanrını sevən kəs özünü və öz affektlərini dəqiq və aydın dərk edəndir (23, s.371). Başqa sözlə, Tanrı “həqiqət xəzinəsidir”. Bu həqiqəti dərk edən kamil insandır. Kamilliyin əsas şərti isə ehtiraslardan - affektlərdən azad olmaqdır. Nəfsinə hakim kəsilməkdədir. Spinoza hesab edirdi ki, bu prosesdə iştirak edərək düzgün fəaliyyət göstərən fərd, əqlin rəhbərliyi altında yaşayan azad insandır. Bu mənada M.Kisner də hesab edir ki, Spinozada Tanrıya olan dərk etmə sevgisinin təmsilçiləri, bu yolda bütün qüvvələrini səfərbər edən rəşional varlıqlardır (14, s.149). Başqa sözlə, bu “seçilmiş” fərdlər həqiqəti dərk etmək üçün yüksək əxlaq yolu keçmiş “müridlərdir”. Filosoфа görə affektlərdən xilas olub azadlıq qazanmış insan həm də ən xoşbəxt insandır. “Mərifət yolunu keçmiş bəndədir”. Bu mənada Spinoza qeyd edirdi ki, Tanrıya olan əqli sevgi ruhu qidalandırır (23, s.371). İlahi nemətlərlə “qidalanmış ruh” həqiqətə köklənmiş olur. D.Savan da hesab edirdi ki, Spinozada təfəkkürün azadlığı səadət, xilas və Tanrıya olan əbədi sevgi eyniyyət təşkil edir (22, s.14). Daha doğrusu, hər biri eyni hədəfə Həqiqətə yönəlir. Bu yolda əbədi (Tanrı), əql (insan) və əxlaq (sevgi) vəhdətdədirlər.

Spinoza yazırdı ki, intuitiv dərk etmədən hasil olan insanın Tanrıya olan əqli sevgisi də əbədidir (23, s.377). Yəni insan mövcud olduğu qədər “fərdiləşərək” ümumi vəhdətin içində olur, heç vaxt bu tamlıqdan qırılmaz, əbədinin daxilində fəaliyyət göstərir. İstər maddi, istərsə də mənəvi təərəfləri ilə bu vəhdətdə “əriyir”. Tanrıda fəna (yox) olur. Həm də fərd kimi daima vahidi “sevərək axtarır”. Mövcudluğunun zamanda davam etdiyi müddət ərzində dərk etmə eşqi-həqiqət axtarışı əzəli və əbədi bir proses kimi onun “sevgisini də artırır”.

Spinoza yazırdı ki, Tanrı da özü-özünü əbədi əqli sevgi ilə sevir (23, s.378). Spinoza bu teoremdə bir növ “sufiləşir”. Qeyd etdiyimiz kimi, bütün mənəvi moduslar eyni mənəbdən, Tanrının təfəkkür atributu və onun sonsuz modusu olan sonsuz ideya və intellektdəndir. Ruh da sonsuz və sonlunun “bağlayıcısıdır”. Bu mənada sufildə olduğu kimi sevən (təfəkkür), sevilən (Tanrı) və sevgi (ruh) eyni rəqaiq (incə) tellərlə bir-birinə bağlıdır. Sevən insan və onun sevgisi-moduslar, substansiya və ya Tanrıdadır. Sevgi və əql sonsuzun şəkildəyişmələri kimi bu vahiddə vəhdətdirlər. Bu mənada Tanrının özünü sevməsi “yaradıcının” “yaratdıqlarını” sevməsidir. “Yaradılanlar” da, hədisdə deyildiyi kimi, “Haqqın bilinmə vasitələridirlər”. Deməli, “bilinən Haqq” “bilinmişlərdə”, “sevilmişlərdə”, onların aynalarındakı əkslərdə tək surəti görür-sevir ki, bu surət də onun özündən başqası da deyil.

Spinozanın “Teoloji siyasi traktat” adlı əsərini təhlil edən N.Levene yazır ki, Spinozaya görə sonlu insanın sonsuz sevgisi Tanrının vahid səbəb kimi insanın həyatında biliyin əsas məqsədi və mənbəyi olmasındadır. Digər halda olan “hədsiz sevgi” Tanrıdan bu sevginin müqabilində nəyisə ummaqdır (15, s.226). Başqa sözlə, azadlığın vurğunu olan Spinoza dinin tələb etdiyi itaətkarlığı və insanların təmənnaları müqabilində olan sitayışı və sevgini qəbul etmirdi. Filosofa görə belə Tanrı əbədi yox, “*insanın diləklərinin sayı qədər sonsuzdur*”, məhduddur. U.Montaq isə hesab edir ki, Spinozanın intellektual sevgisi teoloji və antropomorfologinin daxil olduğu qərəzli çevrənin məhvi, qarşılıqlı kəşfə əsaslanan ayna oyunudur (18, s.40). Fikrimizcə, İbn Ərəbinin də tez-tez istifadə etdiyi ayna metaforası, əks və surətin görünməyən mənası - mahiyyəti (İbn Ərəbiyə görə Allah - mənə vahid həqiqət və tək mahiyyət kimi öz İlahi isim və sifətləri-surətləri ilə hər şeydə əks olunandır) Spinozanın “ayna” prinsipinə çox bənzərdir. Fərq ondadır ki, İbn Ərəbinin “ayna oyunu”ndakı iştirakçılar-“moduslar” gerçək yox, öz zətləri etibarilə qeyri-varlıqlar və yoxluq qismində olan mövcudluqlardır. Spinozada isə “iştirakçılar” da gerçəkdir. Substansiyanın moduslarıdır. Spinozada “substansiyanın aynasına” baxan və orada əks olunan modus mənənin (Tanrı) şəkildəyişməsidir, ondan bir hissədir. İbn Ərəbidə isə “Allahın aynasına” baxan məxluq öz zəti ilə bu aynada görünməzdir. Həqiqət (Allah) onda təcəlli etdikdə onun “surəti” (surət də onun yox, Haqqındır) bu aynada peyda olub görünür. Təcəlli kəsilərsə, surət yenə yox olacaqdır. Aləm Allahın təcəllisi olmadan zülmətdir. Öz zəti etibarilə nisbidir, gerçək deyil. Şeyxə görə onun gerçəklik meyarı hər an fərqli formalarda təcəlli edən Mənədir (13, s.385). Başqa sözlə, Allah təzahürdə bilindiği üçün hər şey yox, hər şeydədir. Hər mövcudun aynasında görünən vahid surətdir. İmmanent yox, transendentdir. Zəti etibarilə qeyb aləmindədir. İlahiliyi etibarilə isə təzahür edəndir.¹ Spinozanın Tanrısı isə immanentdir. Aləm və təbiətdəki hər şey - moduslar realdır. Sevgi məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etdiyimiz kimi, “Spinozanın sevgisi”nə bir əql də bağlıdır. İbn Ərəbinin sevgi dərgahında əqlə “yer yoxdur”. Buranın hakimi sevən arifin qəlbidir.

Bu mənada G.De Dijn də doğru olaraq qeyd edir ki, Spinozada “amor” sırf şəxsi təcrübədir və şəxsi hisslərimizə əsaslandığından subyektivdir. Həm də vahid substansiyanın həqiqətini dərk etməyə yönəldiyi üçün obyektivdir (5, s.151). Spinozanın dərk etmə prosesində subyekt (təfəkkür) ilə obyekt (Tanrı) arasındakı bərzəx (keçid) intuitiv idraktır, sufilerin kəşfində subyekt (arif) ilə obyekt (Allah) arasında bərzəx qəlbdir. Amma qəlb bərzəx olan anda subyekt itir. O, obyektə fəna olur (aynadakı əks itərək yox olur). “Spinozanın sevgisi” “əqli

¹ Bu prinsip çox vaxt yalnız olaraq panteizm kimi qiymətləndirilən **vəhdəti-vücud** (varlığın birliyi və vahidliyi) konsepsiyasının əsasıdır. Ana ideyasıdır. Belə ki, İbn Ərəbiyə görə Haqq hər şeyin mahiyyətindədir, həqiqətindədir. Zahir olanların batinindəki sirrdir. İlahi isimləri və sifətləri ilə hər aynada əks olunan vahid surətdir. Əkslərdə görünən vahid surətin mənası isə bilinməzdir. O, qeybdədir. Aləmdən kənardır. Dərk olunmazdır. Transendentdir. Bu Tanrı zahir olanlarda-mövcudlarda hülul (birləşmə, yerləşmə) etmiş və ya ittihad (birləşmə, birlənmə) qovuşmuş immanent qüvvə deyil.

də sevir”, sufilerin sevgisi isə ona “nifrət edir”. Daha doğrusu, “*insan dərkinin çatacağı qədər sonsuz*”-məhdud hesab edir. Beləliklə, Spinozada əbədinə dərk edən əqlidir. Sufilərdə isə, insanın əqli biçərədir. Onlara görə “əql əhli”, yəni filosofların biliyi “ölü olan”ın biliyidir. “Canlı Həqiqəti” dərk edən ancaq aşiq arifin sevən qəlbi və tükənməz eşqidir. Sufilərdə bu qəlb təfəkkür məkanından xaricdir. Spinozada isə əksinə, qəlb qismində olan intuitiv idrak təfəkkür məkanındadır. Sufilerin əqli yaraqlı-yasaqlı süvari döyüşçüdür. Bu döyüşçü özünü “əql silahı” ilə dənizə - Tanrının biliyinə vursa, ona qər q olmamaq üçün taxta at daha gərəkli olar. “Spinozanın döyüşçüsü” isə təfəkkür gəmisindədir. Əbədi ümməndə üzən əbədi gəminin sakinidir. Arif qəlbin himmət (yaradıcı qüvvəsi, əzmi) gücü ilə ümmənin səmasına ucalar (transendent). Oradan dərin suları seyr edər. Spinozanın əqlin rəhbərliyi altında yaşayan sakini tez-tez “dənizin dibinə baş vurur” (immanent). Tapdıqlarını “təfəkkür gəmisinə” yükləyər. Filosofun başa düşdüyü “İlahi eşq” məhz bu formada gerçəkləşmiş olar.

Spinoza “Etika”nın sonunda yazırdı ki, Tanrıya olan sevgi ən böyük səadətdir (23, s.382). Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Spinoza əxlaqi dəyərləri, qazanılması olduqca çətin olan şəxsi və fərdi keyfiyyətlər kimi izah edərək bu “füsunkar gözəllikləri” əqlin rəhbərliyi altında yaşayan insanın (kamil insan) çatacağı ən yüksək “eşq zirvəsi” hesab edirdi. Bu cəhətdən R.Delahunti hesab edir ki, Spinoza rəsonal eqoizmi insan ləyaqətinin əsası kimi götürərək əxlaqi fərdi prosesə çevirirdi (6, s.270). Sufilər də arifin fərdi “düşüncə tərzini” - kəşfləri və müşahidələrini həqiqətin dərkində fərdi və şəxsi yol (süluk) kimi dəyərləndirirdilər. Sufilərə görə Həqiqət öz sirrini hər bəndəsinə fərqli şəkildə açar. Fərdilik prinsipində də (həm əqli, həm də əxlaqi planda) filosof sufilərə çox bənzəməkdədir. Spinozadakı bu fərdiliyi nəzərə alan B.Rassel yazırdı ki, Spinozanın “amor Dei intellectualis”i intellektual kəşf ilə müşayət olunan emosional vəziyyətdir (4, s.259). A.Eynşteyn isə Spinozanın intellektual sevgisini sevinc və şöhrətin qeyri-adi formada təzahürü olan “kosmik dini duyğu” kimi nəzərdən keçirirdi (4, s.259). T.Spriqc isə daha da irəli gedərək hesab edirdi ki, Spinosizm fərdi dindir (25, s.70).

Beləliklə, sonda fikirlərimizi ümumiləşdirib deyə bilərik ki, Spinoza Tanrıya olan əqli sevgi məsələsində Qərb ənənələrindən müəyyən qədər yan keçərək Şərq düşüncəsindən çıxış edirdi. Eyni zamanda, Spinoza hər dəfə Qərbə dönüş edərək irrəsonal və bəzən də mistik görünən bu problemlərə həsr etdiyi bütün teoremlərini rəsonal izahlar üzərində qururdu. Hər mühakimə, şərh və sübutda əql sevgini “müşayiət edir”. Bir an belə sevgi idrakdan “qırılmaz”. Spinozanın timsalında “Şərqin sevgisi” və “Qərbin idrakı” vəhdətdə birləşir. Mistik görüntünün altından əql, idrak, təfəkkür “çüçürür”. Spinozanın bu “torpağına” özünəməxsus sehirli görüntünü verən, qeyd etdiyimiz kimi, “əsrlərdən yağən aramsız fikir yağışlarıdır”. Bu yağışların sularında olan “İslam, yəhudilik və xristianlıq damlaları” Spinozanın təfəkkür “torpağını münbitləşdirmişdir”. Qərinələrdən qalan fəlsəfi fikirlərin “toxumlarını” Şərq küləkləri “köç edənlərin təfəkküründə” Qərbə qovmuş və bu məkanın fəlsəfi düşüncəsinə “calaq etmişdir”. Bu toxumlardan yetişən “ağaclar” Spinoza kimi filosofların yaradıcılığında “çiçəklənmişdir”. Şərqin elmi, əxlaqi, mənəviyyəti və məqalədə nümunə verdiyimiz sevgisi, bu Qərb ağaclarının “meyvəsi” olmuşdur. Dövrələrin süzgəcindən süzülərək xalqların və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsindən doğan ideyalar “avropalı sufi Spinoza”nın timsalında ən yüksək səviyyəsinə çataraq təzahür etmişdir. Bu irsdən törəyən vəhdətin günümüzdə Yaxın Şərqin nümunəsində yenidən kəsərə çevrilməsi Spinoza və onun kimi mədəniyyətlərin kəsişməsində doğan filosofların irsinə müraciət etməyin aktuallığını daha da artırır.

Açar sözlər: yəhudilik, xristianlıq, İslam, sufizm, sevgi, intuisiya, fəlsəfə, mistisizm, vəhdət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Allison Henry. Benedict de Spinoza: An Introduction. New Haven: "Yale University Press", 1987.
2. Althusser Louis. "The Only Materialist Tradition, Part I: Spinoza". In The New Spinoza. Edited by: Warren Montag and Ted Stolze. Minneapolis: "University of Minnesota Press", 1997, pp. 3–18.
3. Cook J Thomas. Spinoza's Ethics: A Reader's Guide. London: "Continuum", 2007.
4. De Dijn Herman. Spinoza: The Way to Wisdom. West Lafayette: "Purdue University Press", 1996.
5. De Dijn Herman. "Wisdom and Theoretical Knowledge in Spinoza". In Spinoza: Issues and Directions. Edited by: Edwin Curley and Pierre-François Moreau. Leiden: "E.J. Brill", 1990, pp. 147–156.
6. Delahunty J Robert. Spinoza. London: "Routledge & Kegan Paul", 1985.
7. Demos Raphael "Spinoza's Doctrine of Privation". In Spinoza, critical and interpretive essays. Edited by: S. P. Kashap. California: "University of California Press", 1972, pp. 276–288.
8. Fenton Paul B. "Judaism and Sufism". In The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy. Edited by: Daniel H. Frank and Oliver Leaman. Cambridge: "Cambridge University Press", 2003, pp. 201–217.
9. Fraenkel Carlos. "Could Spinoza Have Presented the Ethics as the True Content of the Bible?" In Oxford Studies in Early Modern Philosophy. Edited by: Daniel Garber and Steven Nadler: Volume IV. Oxford: "Oxford University Press", 2008, pp. 1–50.
10. Goodman Lenn E. "What Does Spinoza's Ethics Contribute to Jewish Philosophy?" In Jewish Themes in Spinoza's Philosophy. Edited by: Heidi M. Ravven and Lenn E. Goodman. Albany: "State University of New York Press", 2002, pp. 17–89.
11. Hallett H Foster. Benedict de Spinoza. The elements of his philosophy. London: "Athlone Press", 1957.
12. Harvey Warren Zev. "Ishq, hesheq, and amor Dei intellectualis". In Spinoza and Medieval Jewish Philosophy. Edited by: Steven Nadler. Cambridge: "Cambridge University Press", 2014, pp. 96–107.
13. İbn Arabi Muhyiddin. Fususu'l-Hikem. Çevirmen: Ekrem Demirli. İstanbul: "Kabalıcı Yayıncılık", 2013.
14. Kisner Matthew J. Spinoza on Human Freedom: Reason, Autonomy and the Good Life. Cambridge: "Cambridge University Press", 2011.
15. Levene Nancy. Spinoza's Revelation: Religion, Democracy and Reason Cambridge: "Cambridge University Press", 2004.
16. Lobel Diana. Between Mysticism and Philosophy: Sufi Language of Religious Experience in Judah Ha-Levi's Kuzari. New York: "State University of New York Press", 2000.
17. Macherey Pierre. "The Problem of the Attributes". In The New Spinoza. Edited by: Warren Montag and Ted Stolze. Minneapolis: "University of Minnesota Press", 1997, pp. 64–94.
18. Montag Warren. Bodies, Masses, Power: Spinoza and His Contemporaries. London/New York: "Verso", 1999.
19. Nadler Steven. Spinoza's Ethics: An Introduction. Cambridge: "Cambridge University Press", 2006.

20. Rice Lee C. "Love of God in Spinoza". In Jewish Themes in Spinoza's Philosophy. Edited by: Heidi M. Ravven and Lenn E. Goodman. Albany: "State University of New York Press", 2002, pp. 93–106.
21. Roth Leon. Spinoza. London: "Ernest Benn Limited", 1929.
22. Savan David. "Spinoza on Duration, Time and Eternity". In Spinoza: The Enduring Questions. Edited by: Graeme Hunter. Toronto: "University of Toronto Press", 1994, pp. 3–30.
23. Shirley Samuel. Spinoza: Complete Works. Indianapolis: "Hackett Publishing Company Inc", 2002.
24. Smith Steven B. Spinoza's Book of Life: Freedom and Redemption in the Ethics. New Haven: "Yale University Press", 2003.
25. Sprigge Timothy L. S. The God of Metaphysics. Oxford: "Clarendon Press", 2006.

Заур РАШИДОВ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЛЮБВИ К БОГУ В ФИЛОСОФИИ СПИНОЗЫ

Резюме

В статье анализируется «проблема любви» в философии Б.Спинозы. Так называемая интеллектуальная любовь к Богу (*amor Dei intellectualis*) в пятой части "Этики" занимает очень важное место в понимании философии голландского мыслителя в целом. «Уклоняясь» от рациональной философии своего времени, Спиноза раскрывает восточный характер своего мировоззрения. Применяя традиции Востока, он объединяет их с западной философией. Используя интеллектуальные навыки Запада и традиционные учения Востока, он создает свою новую неповторимую философию. Рожденная в условиях пересечения разных культур и воззрений, философская система Спинозы занимает своеобразное место в истории мировой философии.

Ключевые слова: иудаизм, христианство, ислам, суфизм, любовь, интуиция, философия, мистицизм, единство.

Zaur RASHIDOV

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PROBLEM OF INTELLECTUAL LOVE OF GOD IN THE PHILOSOPHY OF SPINOZA

Summary

The article analyzes the "problem of love" in the philosophy of Spinoza. The so – called intellectual love of God (*amor Dei intellectualis*) in the fifth part of the "Ethics" takes a very important place in the understanding of the philosophy of the Dutch thinker in general. "Dodging" from the rational philosophy of his age, Spinoza reveals the character of its Eastern worldview. Applying the traditions of the East, he combines it with Western philosophy. Using intellectual skills of the West and the traditional teachings of the East, he creates a new and unique philosophy. Born in conditions of the intersections of cultures and different views the philosophical system of Spinoza takes a peculiar place in the history of philosophy.

Keywords: Judaism, Christianity, Islam, sufism, love, intuition, philosophy, mysticism, unity.

min sistemlərin özünütəşkil prinsiplərinə əsaslanaraq bu prinsiplərin ümumi qanunlarını öyrənir” (2). Sinergetikanın fənlərarası yanaşma olduğunu qeyd etmişdik, bu, ilk növbədə, sistemin hansı elmin obyektini təşkil etməsindən asılı olmayaraq, daxili özünütəşkil mexanizmlərinin eyni prinsiplər üzrə reallaşması ilə bağlıdır. Sinergetika sistemin strukturunu açıq, daxili əməliyyatların qeyri-xəttiliyi, özünütənzimləmə mərhələlərinin çoxluğu ilə xarakterizə olunan xüsusi vəziyyət kimi nəzərdən keçirir. Bifurkasiya nöqtələrində yeni strukturların yaranması prosesi dalğavari (autowaves), stabil olaraq inkişaf edə bilər, bəzən yeni struktur öz element tərkibi və əməliyyatları ilə əvvəlkindən daha mürəkkəb şəkil alır. Bu xüsusiyyət sinergetika tərəfindən təbiətdə müşahidə olunan təkamül prosesinin bir üsürü kimi şərh olunur. Buna görə də sinergetika dünyagörüşü mövqeyi baxımından “qlobal təkamülçülük” (A.Boldaçev) də adlandırıla bilər (3). V.Arşinov yazır: “Sinergetika təkcə klassik elmin əsasında duran dünya mənzərəsinə deyil, həmçinin XX əsrin birinci yarısının təbiətşünaslığına xas olan kvant-relyativist dünyagörüşünə də nəzərən keyfiyyətə fərqli dünyagörüş üsulu təklif edir” (4). Knyazevaya görə: “Sinergetika – təsadüf və determinizm, xaos və nizam, potensial və aktual, tam və hissə, təkamülün məqsədləri kimi ənənəvi fəlsəfi problemlərin müzakirəsinə yeni impuls verir” (5).

İdrak prosesini konstruksiya etmək üçün əlimizdə sinergetikanın təklif etdiyi verilənlər bazası var. Bunların idrak prosesinə tətbiqi nə dərəcədə realdır? E.Knyazeva və S.Kurdyumov yazırlar: “Bu (yəni sinergetikanın idraka tətbiqi – T.N.) mümkündür, çünki sinergetika mürəkkəb sistemlərin təkamül və özünütəşkilinin universal mexanizmlərini açmağa yönəlib ki, bu sistemlər həm təbii, həm insanölçülü, həm də *koqnitiv* (kursiv –T.N.) ola bilər” (6, s.175). Həmçinin Haken də bununla bağlı müsbət mövqe göstərmişdir (7, s.2-31). İntegrativ elmi istiqamətlərin, xüsusilə sinergetikanın idraka tətbiqinin mümkünlüyü haqqında M.Ştadler və P.Kruze də yazırlar (8, s.47-48).

“Qeyri-xətti mühitlərin (sistemlərin – T.N.) müəyyən siniflərində sadə strukturların mürəkkəb strukturlarda birləşməsi onlar üçün ümumi olan təkamül tempinin formalaşmasına əsaslanır” (6, s.135). Bu müddəaya əsaslanaraq insanı özünütəşkilədən, mürəkkəb və açıq bir sistem kimi nəzərdən keçirək. Sistemin açıqlığı ətraf mühitlə daimi maddə və enerji mübadiləsində öz əksini tapır ki, bu proseslər yalnız sistemin açıqlığını deyil, ümumiyyətlə, onun mövcudluğunu şərtləndirir. Belə ki, ətraf mühitdən alınan maddə (qida, hava və s.) və onun verdiyi enerji (bura, həmçinin ətraf mühitdən birbaşa alınan psixoloji, fizioloji və s. xarakterli enerji də daxildir) olmadan sistem fəaliyyət göstərə bilməz, digər tərəfdən isə insanların ətraf mühitə verdiyi (və ya geri qaytardığı) müsbət və mənfi xarakterli maddə və enerji bu mühit üzərində təsirsiz ötürülür. “İnsanölçülü” sistem (“çelovekorazmernaə sistema” – V.Styopin) öz inkişafında çoxsaylı özünütənzimləmə mərhələlərindən keçir. Bu mərhələlər həm onun daxili struktur etibarilə mövcud vəziyyətə görə ən optimal quruluşa sahib olmasını, həm də ətraf mühitlə münasibətlərdə adaptiv və rəqabətə davamlı sistem olmasını təmin edir. Sistemin mürəkkəbliyi öz əksini onun strukturunda tapır: struktur bir-biri ilə mürəkkəb əlaqəli yarımsistem və elementlərdən ibarətdir. Bu yarımsistemlər özləri də lokal sistemlərdir və biz onlardan üçünü fərqləndirmək istərdik: maddi, mənəvi və idraki. İnsanı təşkil edən fiziki, kimyəvi, bioloji və s. mövcudluq (bura beyin özü də daxildir) – maddi sistemin elementlərini, onlar arasındakı fiziki, kimyəvi, bioloji, fizioloji və s. reaksiyalar isə sistem daxili münasibətləri təşkil edir. Bu sistemi qısa və şərti olaraq FS (fiziki sfera) adlandıraraq və onun açıq, mürəkkəb

və özünü təşkiləndən olduğunu qeyd edək. Sistemin mürəkkəbliyindən xüsusi danışımağa ehtiyac yoxdur: insan orqanizmi element zənginliyi, maddələr mübadiləsi və s. baxımından quruluşca ən mürəkkəb sistem hesab oluna bilər. FS sistem açıqdır və ətraf mühitlə, həmçinin strukturca birbaşa bağlı olduğu ətraf mühit olan mənəvi və idrak sistemi ilə fasiləsiz maddə, enerji, informasiya mübadiləsi aparır. Sistemin açıqlığı və müsbət əks təsirlər onu tarazlıq vəziyyətinə düşməkdən qoruyur. Ətraf mühitlə olan mübadilə bu sistemdə də fluktuasiyalara və özünü tənzimləmə mərhələlərinin təşəkkülünə səbəb olur. Məsələn, xəstəliklər, əlverişsiz və ya əlverişli bioloji, sosial və s. şərait, fiziki zədə, sistem təhlükəsizliyinin əleyhinə və ya xeyrinə yönələn təsirlər və s. mübadilənin nəticələri kimi göstərilə bilər. Orqanizmin təhlükə və ya hər hansı həyəcən halında (özünü tənzimləmə mərhələsi) istehsal etdiyi testosteron, adrenalin, müxtəlif feromon və hormonlar struktura daxil olub, yeni münasibətlər kompleksi yaradır. Bu halda strukturun müəyyən ölçüdə öz-özünü təkrarlama spesifikasiyası qeyd olunmalıdır: bu, bir tərəfdən sistemin strukturca bağlı olduğu ətraf mühitə nisbətən tabeli mövqedə olması, digər tərəfdən isə onun “insanölçülü” sistemin strukturunda altsistem funksiyasını yerinə yetirməsi ilə izah oluna bilər. İnsan orqanizminin mürəkkəbliyi həmçinin ondan ibarətdir ki, FS sistemdə gedən proseslərin bir çoxunu biz ümumiyyətlə hiss etmirik (beyin sayəsində).

İdrak sferasını (onu şərti olaraq “İS sistem” adlandıraraq) da mürəkkəb, özünü təşkiləndən sistem kimi göstərə bilərik. Bu halda qarşıya çıxan çətinlik göz qabağındadır: sistem qeyd olunduğu zaman onun elementləri və strukturu təşkil edən münasibətlər göstərilməlidir. Əgər idrak prosesi bir sistem fəaliyyətinin nəticəsidirsə, onun elementləri hansılardır? Bu məqamda E.Max və onun “neytral materiallar” nəzəriyyəsini yada sala bilərik. Max göstərirdi ki, idrak prosesinin başlanğıcı olan duyğular – nə psixi, nə də fiziki mənşəlidir, onlar xüsusi “neytral materiallar”dır. Yəni həm fiziki gerçəkliyə, həm də insan beyninə nəzərən aralıq mövqedədir (bu haqda ətraflı, bax: 9). Bu nəzəriyyəni sistemli yanaşma ilə uzlaşdıraraq axtardığımız elementlərin ətraf mühitlə mənəvi sistem arasında neytral mövqedə olan həmin “neytral materiallar” ola biləcəyini söyləmək olar. Digər tərəfdən isə hissi və rəşional idrak formaları, kateqoriyalar da sistem elementləri kimi qiymətləndirilə bilər. Onların dəqiq təsbitini vermək – tədqiqatın hazırkı mərhələsində bir qədər çətinlikdir və biz yalnız prosesin ümumi mənzərəsini verməklə kifayətlənmək istərdik.

Bu sistemin heç zaman tarazlıq vəziyyətində olması mümkün deyil: ətraf mühitlə daimi təmas və daimi müsbət əks təsirlər fluktuasiyalar və özünü tənzimləmə mərhələlərinin müntəzəmliyini şərtləndirir. Bunu həmçinin strukturun daimi qeyri-stabilliyi də adlandırmaq olar, istənilən halda strukturun özünü dəqiq təsbit edə bilmədiyimiz üçün İS sistemin özlüyündə sistem olmasını şərti olaraq qəbul edək. Qeyd edək ki, burda da strukturun təkrarlanması FS sistemlə analoji qaydada gerçəkləşir.

İnsanın mənəvi sferasına təhtəşüür, arxetip, yaddaş, bir sözlə, təcrübədən kənar, aprior olan hər şeyi daxil edə bilərik. Eyni zamanda da sadalananları sistem elementləri kimi nəzərdən keçirək. Əgər İS sistemin strukturu qeyri-müəyyəndirsə, şərti olaraq MS sistem (mənəvi sfera) adlandıracağımız sistemin strukturu mürəkkəbdir, çünki yuxarıda qeyd olunanlar sadəcə bizim bu sfera haqqında bildiklərimizin bəziləridir. Bu sistemi qapalı və dinamik stabil sistem kimi xarakterizə etmək mümkündür. Bu keyfiyyət sayəsində o, insan üçün idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir və bunun üçün də daimi tarazlıq vəziyyətində olması şərt hesab olunmalıdır. Həm FS, həm də İS sistemlərdən gələn siqnallar (burada sistem kommunikasiyasının autopoetik izahı – xəbər, informasiya, anlama – düşünürük ki, kifayətdir) mənfi əks təsirlərlə dəf olunur. Əgər birinci halda bu təsirlər FS sistem üçün attraktor (onların sayı birdən çox da ola bilər) rejimi yaradırsa, ikinci halda xüsusi “məna” sferası formalaşır ki, onun haqqında bir qədər aşağıda məlumat verəcəyik. Bu sistem təkamül etmir, onun üçün evolyusiya deyil, revolyusiya prosesi xasdır. Ətraf mühitdən (FS və İS sistem) gələn hər hansı siqnala verilən müsbət əks

təsir bu sistemin dağılmasına səbəb ola biləcək fluktuasiyalara yol açə bilər. İnsanölçülü sistemdə altsistemlərdən hər hansı birinin strukturda dominasiyası, ümumiyyətlə, sistem üçün hansı təhlükələrə səbəb ola biləcəyi barədə xüsusi qeyd etməyə ehtiyac hiss etmirik. Lakin bu halda dominasiya edən sistem özünütəşkiledən deyil, dinamik stabildir və onun dağılması, böyük ehtimalla, insan adlı sistemin də dağılmasına səbəb olur. Yəni insan özünə qəsd edir. Özünə qəsd o deməkdir ki, dağılan MS sistem “məna” sferası vasitəsilə insan üçün “eliminasiya attraktoru” deyə biləcəyimiz seçim formalaşdırır. Mürəkkəb sistemlər içərisində insan bu yolla sistem kimi mövcudluğuna son verə bilən, elmə məlum olan yeganə sistemdir və çox güman ki, qeyd olunan attraktor da yalnız insanölçülü sistemə məxsusdur. İnsan adlı sistemin təklif edilən struktur izahını daha yaxşı anlamaq üçün sistem fəaliyyətinin mexanizminə fikir verək.

İstənilən mürəkkəb, özünütəşkiledən sistemin özünəməxsus yaddaş mexanizminin olduğunu bilirik. Bu mexanizm, ən ümumi anlamda, sistemə ətraf mühit təsirlərinə qarşı optimal cavab reaksiyaları təqdim etmək, bifurkasiya momentlərində isə (əgər sistemə kənar təsirlər olmazsa) mümkün attraktorlar çoxluğunu irəlisürmə funksiyasını daşıyır. Attraktorlardan hansının seçilməsi qeyri-müəyyəndir: bu proses xaosik və spontan baş verir. Maddi aləm (FS tipli sistem) həmçinin molekulyar-hüceyrə səviyyəsində öz yaddaş mexanizminə sahibdir. Bu səviyyədə yaddaşı bir sistem elementi kimi dəyərləndirmək olar. Təkamülün gedişində maddi aləmdən qeyri-maddi aləmə, qeyri-üzvi strukturadan üzvi struktura keçid dövründə bu element altsistem səviyyəsinə qədər təkamül etmişdir və ehtimal etmək olar ki, bu dövrdə canlı sistemin primitiv qıcıqlar mexanizmi də altsistem keyfiyyətləri qazanmışdır. Canlı sistemlərdə artıq MS tipli altsistemlərin dominasiyasını qeyd etmək olar. Bu keyfiyyət həlledicidir və növbəti təkamül mərhələsində canlı sistemdən şüurlu sistemə keçid zamanı xüsusi əhəmiyyət qazanır. Bu məqamda İ.Lakatosun nəzəriyyəsini xatırlayaq. Konkret dövrün elmi idrakı xüsusi elmi reallıq-paradiqma ətrafında formalaşır. Bu paradiqma elmi idrakın “sərt nüvə”sini (“hard core” – İ.Lakatos) təşkil edir. Bir-biri ilə rəqabət aparan elmi-tədqiqat proqramları bu paradiqma ətrafında “qoruyucu halqa” (“protective belt” – İ.Lakatos) formalaşdırır və “...elmi inqilablar ondan ibarətdir ki, bir tədqiqat proqramı digərini proqressiv (proqressiv və reqressiv – həmin proqramların funksionallıq göstəriciləridir – T.N.) şəkildə sıxışdırıb çıxarır” (10, s.274-275). Bu proqramların mahiyyəti paradiqmanı qorumaqdan ibarətdir. Bəşəriyyətin idrak mexanizminin qısa təsviri belədir. Bizi, konkret halda, bir insanın idrak mexanizmi maraqlandırır və düşünə bilərik ki, bu halda da proses analogi qayda üzrə cərəyan edir. Şüurlu sistemlərdə MS tipli altsistem sistem səviyyəsinə qədər təkamül edir və özündə insanın ekzistensial-mövcudluq paradiqmasını daşıyır. Bu xüsusiyyətlə o, insanölçülü sistemin strukturunda mərkəzi mövqeyə keçir və FS, İS tipli sistemlər onun üçün “qoruyucu halqa” funksiyasını həyata keçirir. FS sistem paradiqmanı maddi, İS sistem isə mənəvi (qeyri-maddi) təsirlərdən qorunmalıdır. Sistem daxili münasibətlərin belə izahı bizə bir çox məqamın başa düşülməsinə imkan yaratmalıdır.

Beləliklə, MS sistemin ətraf mühitlə birbaşa təması yoxdur: təmas funksiyasını FS və İS sistemləri həyata keçirir. Bizi MS və İS sistemlərinin qarşılıqlı münasibətləri maraqlandırır və əlimizdə belə bir sxem var: “ətraf mühit → İS → MS”. MS sistemin dinamik stabil, İS isə özünütəşkiledən sistem olduğunu qeyd etmişdik. MS sistemin dinamik stabil olması – daşdığı sistem funksiyası-mövcudluq paradiqması ilə bağlıdır. Bu paradiqma dəyişkən ola bilməz, o doqmatik xarakterlidir və onun dəyişməsi – sistemin dağılması deməkdir. Dinamik stabil tipli sosial sistemlərdə insanlar bu paradiqmanı nəsildən-nəslə ötürürlər və elementar səviyyədə bu vərəsəlik elementlərarası intersubektiv əlaqələrdə möhkəmlənərək, həmin sosial sistemin də paradiqmasını təşkil edir. İS sistem isə açıq və özünütəşkiledən sistemdir və hər üç istiqamətdə (MS, FS və ətraf mühit) qarşılıqlı təsirlər prosesində iştirak edir. MS passiv, İS isə aktiv

başlanğıcdır: passiv aktivə nəzərən müəyyənədicə və istiqamətverici funksiyaları yerinə yetirir. Passiv statikdir, ləng inkişaf edir, aktiv isə fəaldır, inkişaf tempi yüksəkdir. Passiv yalnız o halda dəyişir ki, aktiv öz inkişafında tam bir dövrə vurur və bu halda onların inkişaf səviyyələri arasında tam uyğunsuzluq yaranır və münasibətlərin bu şəkildə davamı qeyri-mümkün olur. Bu – ucuna daş bağlanmış ipin başın üzərində fırladılmasına bənzəyir: aşağı sürət və ona uyğun qısa məsafələrdə əlimizin cüzi hərəkəti kifayət edir, yüksək sürətlərdə və gedilən məsafə artdıqca isə biz qolumuzu da tərpətməliyik, əks halda ya əlimiz sınımlıdır, ya da ip əlimizdən çıxacaqdır. Eyni hal insan təfəkküründə də baş verir. Bir paradigma 70-80 illik orta statistik insan ömrü üçün kifayət edir, bu dövr ərzində isə təfəkkür nəhəng bir inkişaf yolu keçir. Ömrünün sonunda insan yalnız fiziki baxımdan qocalmır, həmçinin paradigma da “qocalır”. Təfəkkürün əldə etdiyi zəngin informasiya yükü bir paradigmanın qəbul və emal edib əks təsir verə biləcəyindən daha artıq olur və insanın daxili bioloji saati elə qurulub ki, bu zamandan etibarən sistemin də sonu gəlib çatır. Lakin qocalma prosesi süni şəkildə tezləşdirilə də bilər. Yaradıcı insanlarda müşahidə olunan progressiv və depressiv (yüksəliş və eniş) periodları buna misal ola bilər. Yaradıcılıq – geniş həcmli (normal insanlardan artıq) informasiyanın təfəkkürdən paradigmaya (İS sistemdən MS sistemə) ötürülməsi və nəticədə “mənalandırma” olaraq məhz yaradıcılıq əsəri kimi meydana çıxması və ya daha doğrusu, geri qayıtməsi prosesidir. Bunun ardınca gələn depressiya (təbii ki, əgər o genetik-patoloji bir hal deyilsə, çünki bu halda genetik “zədəli” paradigmadan danışmaq lazım gəlir) sistemli yanaşma ilə iki cür izah oluna bilər. Bir halda MS sistemin ümumiyyətlə təfəkkürə qarşı qapanması və bunun nəticəsində məna istehsal olunmaması qeyd oluna bilər ki, bu halda yalnız bir standart məna qalır: “həyatın heç bir mənası yoxdur” və ya “...mənası qalmayıb”. Yəni lingvistik ifadə təzahürü müxtəlif ola bilər, mahiyyət isə eynidir. Digər halda isə MS sistem sadəcə olaraq dağılır və qeyd olunan eliminasiya attraktoru işə düşür ki, bunun da nə ilə nəticələndiyi yuxarıda şərh olundu. Əlavə edək ki, bu istənilən insanda müşahidə oluna bilər, sadəcə, bu halda genişhəcmli informasiyanın tədrici toplanması əvəzinə bir informasiyanın ani şok effekti verməsi baş tutur ki, ümumi halda nəticə eynidir. Yuxarıda göstərilən hər iki izah bir şeyə işarə edir: qoruyucu halqa artıq paradigmanı qorumur. Bu münasibətlərə biz yenə qayıdacağıq.

Təfəkkür – gerçəklik, İS sistem - ətraf mühit münasibətlərinə baxaq. Düşünürük ki, bu mövzuda F.Varelanın təklif etdiyi “enactive cognition” (qeyri-aktiv idrak) modeli (11,s.109-110) kifayət qədər əsaslıdır və indiki halda ona edə biləcəyimiz bir əlavə və ya qarşı irəli sürə biləcəyimiz bir müddəə yoxdur. Qeyd edək ki, İS və ətraf mühit – açıq, özünütəşkilədən və mürəkkəb sistemlərdir və idrak obyektini konstruksiya etdiyi kimi, obyekt də idrakı konstruksiya edir. Bu sistemlərin hər ikisi qeyri-tarazlıq vəziyyətindədir və bir-birinə təması hər ikisində fluktuasiyaların yaranmasına, nəticədə, struktur dəyişikliyinə səbəb olur. Bu səbəbdəndir ki, “eyni suya iki dəfə girmək olmur” (F.Varela) və “insan bir sifəti iki dəfə görə bilməz, çünki bir dəfə görülən əbədi olaraq itirilib” (H.fon Fyörster) (12, s.121), hər idrak anında obyekt başqadır, lakin idrak özü də başqadır. Bu prosesin mexanizmini təsvir etməzdən öncə mənanın formalaşdığı yerə - MS-İS münasibətlərinə qayıdaq.

Qeyd etdik ki, MS sistemin ətraf mühitlə birbaşa təması yoxdur. Bu – yaratdığı idraki reallıq baxımından çox əhəmiyyətli məqamdır. MS-lə ətraf mühit arasında “qoruyucu halqa” – İS sistem yerləşir. Onun öz funksiyasını yerinə yetirməməsinin nə ilə nəticələndiyi yuxarıda qeyd olundu. Buradan aydındır ki, “psixi xəstə” deyər tərif edilən insanların sistem strukturunda nə baş verir. İS sistem öz funksiyasını yerinə yetirmir və ətraf mühit, demək olar ki, MS sistemə birbaşa təmas edir. Təfəkkür olmadığı üçün məna da yoxdur və “xəstəliyin” növ və dərəcəsindən asılı olaraq ətraf mühit elementləri və münasibətləri hər an yeni reaksiya tələb edir. Mövcudluq paradigmasının gerçəkliklə “baş-başa” qalmasının nə ilə nəticələncəyini proqnozlaşdırmaq çətin deyil: ya insan ətraf mühiti məhv etməlidir, ya da əksinə. Bu halda

qalib gələn, adətən, daha güclü olan ətraf mühitdir ki, nəticədə insanı özündən təcrid edir. Lakin təfəkkür sahibi olmağın da hesabını ödəməli oluruq. Təfəkkür gerçəkliklə daxili “Mən”i bir-birindən ayıraraq, faktiki olaraq yalnız özünü büruzə verir. Buna görədir ki, Z.Freyd təhtəlsüür problemini araşdırarkən obyekt kimi “təfəkkürü olmayan” insanları seçmişdi. Bu mövzu aşağıda bəhs edəcəyimiz paradoksun da meydana gəlməsinin əsasında durur.

MS sistem xüsusi sistem daxili zaman axınına sahibdir və o İS sistemlə müqayisədə ləngdir. Bu zaman fərqliliyi sayəsində iki sistem bir-birindən fərqli struktur formalaşdırır. İS sistemin ətraf mühitlə təması, autopoetik kommunikasiya prinsipinə əsaslanaraq, “xəbər-informasiya-anlama” sxemi üzrə həyata keçir. Düşünürük ki, əgər xəbər - ətraf mühitin verdiyi (burada müxtəlif yanaşmalar ola bilər: bu ətraf mühitin keyfiyyəti və kommunikasiyanın xarakteri ilə bağlıdır, bu baxımdan “verdiyi” sözünün yerinə “vermək istədiyi” və ya “verə biləcəyi” ifadələri də işləyə bilər) potensial informasiya yüklü siqnallardırsa, o zaman xəbərdən informasiyanın alınması hissi idrakda, anlamanın isə rəşional idrakda baş verdiyini söyləmək olar. Hissi və rəşional idrak tərəfimizdən fərziyyə xarakterli olsa da və şərti olaraq İS sistemin strukturunun altsistemləri kimi nəzərdən keçirilir və əqli nəticədə formalaşan anlama MS sistem üçün fluktuasiya ehtimalı yaradır, lakin mənfi əks təsirlərlə dəf olunur, bu sistem reaksiyası isə “məna” sferasını formalaşdırır. Beləliklə, “məna” – MS sistemin, yəni insan üçün idarəetmə və kompüter funksiyalarını həyata keçirən sistemin, başqa sözlə, “mövcudluq paradoksu”nın, ətraf mühitdən gələn və təfəkkürdə emal olunan siqnallara (qeyd etdik ki, həmin siqnallar təfəkkürün özünü də dəyişir, bir sistem kimi idrakda özünü tənzimləmə mərhələsi formalaşdırır) verdiyi mənfi əks təsirlərin nəticəsində formalaşır. Əgər Hegelin triadasını burada tətbiq etsək, idrak – “tezis”, paradoksu – “antitezis” rolunda çıxış edir, “sintez” isə məna sferasında formalaşır. Bu halda ətraf mühit – “pretezis” rolunda, qaranlıq, qeyri-müəyyən “özündə şey” kimi çıxış edir. Məna vasitəsilə MS sistem özünü gizlədir, bütövlüyünü, tamlığını, stabilliyini qoruyur və sanki öz yerinə “məna”nı irəli sürür. “İnsanölçülü sistem” də bu reallığı paradoksunun özü kimi qəbul edir. Buna görədir ki, Freyde qədər təhtəlsüür fenomeninin (təhtəlsüür də paradoksunun sadəcə bir elementidir) sistemli şəkildə öyrənilməsinə rast gəlmirik. Məna – bir illüziya və fiksiyadır, obyektiv həqiqəti əks etdirməsi də mümkün deyil. O, sistem daxili əməliyyatdır və autopoezisdəki “iqlıqat yanılma”dan fərqli olaraq, mənanın linqvistik təzahürü ilə birlikdə söhbət artıq “dördqat yanılma”dan gedə bilər. Bu baxımdan, V.Lektorskinin mövqeyi ilə razılaşımaq da bir qədər çətindir. O yazır: «Mən» nə isə başlanğıc və ilkin göstərici deyil. O, müəyyən şərtlər çərçivəsində meydana gəlir, daha doğrusu, individin digər insanlarla münasibətlərində formalaşır və bu münasibətlərdən kənarda mövcud deyil” (13, s.7). Aydınır ki, burada söhbət sosial “Mən”dən gedir. Müəllif, burada “Mən” termini ilə idrak subyekti nəzərdə tutur, biz isə subyektin daxili strukturunu və fəaliyyət mexanizmini göstərməyə çalışırıq. “Mən” - əgər insanölçülü sistemdirsə, o insanlararası münasibətlərdən kənarda da mövcud ola bilər. “Mən” - əgər daxili “Mən”dirsə, bizim təsvirdə MS sistemdirsə, qeyd etdik ki, onun ətraf mühitə, digər insanlara və cəmiyyətə birbaşa çıxışı yoxdur. Lakin əgər “Mən”i məna ilə eyniləşdirsək (göstərdik ki, insanölçülü sistem məhz belə də edir) ayındır ki, o, praktikanın təsiri ilə formalaşır. Bunu konkret misal üzrə izah etməyə çalışaq.

Məsələn, “alma” adlı gerçəklik duyğularda əks olunduqdan sonra mərhələlərdən keçərək, rəşional idrakın ilk pilləsində, təfəkkürdə “alma” adlı anlayış yaradır. “Bütün almalar – meyvədir” mühakiməsi, məsələn, “bütün meyvələrdə vitamin var” mühakiməsi ilə uzlaşaraq “bütün almalarda vitamin var” əqli nəticəsinin yaranmasına səbəb olur. Lakin bu hələ məna demək deyil. Məna – iki sistem reaksiyasının təsiri ilə meydana gəlir və həmçinin iki funksiya daşıyır: həm lokal sferada, strukturda MS sistemin təhlükəsizliyini təmin edir, həm də insanı ətraf mühitin konkret təsirlərinə qarşı dayanıqlı və rəqabətə davamlı edir. Beləliklə, birinci

funksiya bizə həqiqəti göstərmir: daxili məna gizlidir, xarici məna da qeyri-müəyyəndir, çünki təfəkkürdən asılıdır. İkinci funksiya isə yalnız sistem üçün faydalı və pragmatik olan keyfiyyətlərin əks olunmasına səbəb olur. “Alma” adlı gerçəklik haqqında əqli nəticələrin, yəni fenomen göstəricilərinin sayı sonsuza qədər arta bilər, məna da hər zaman onların cəminə verilən paradigma reaksiyası olacaq. Yəni gerçəkliyin paradigması bəlli deyil, daxili paradigma isə başqa cür deyil, məhz bu cür mənalandırır. Qeyd olunmalıdır ki, yuxarıdakı misalda vəziyyət sadə olduğu və insan orqanizmləri eyni strukturda, “alma” da eyni keyfiyyətdə qavranıldığı üçün reaksiyalar da adətən standart olur (ekstraversiya və introversiya çərçivəsində). Mürəkkəb vəziyyətlərdə isə reaksiya da mürəkkəbdir ki, bu da məişətölçülü mənalandırmadan fəlsəfi-teoloji mənalandırmaya qədər geniş fərqliliklər yaradır.

Beləliklə, MS və İS sistemlər fərqli zaman axınına sahibdir. Məhz buna görədir ki, idrak baş tutduğu anda özünü “görə bilmir”. İdrakın idrakı, təsvirin təsviri yalnız retrospektiv müşahidələr yolu ilə mümkün olur. İdrakın özünü görə bilməsi üçün insanölçülü sistemin daxilində kənar müşahidəçiyə, kənar “göz”ə ehtiyac var. Əslində belə bir müşahidəçi var: bu – MS sistemdir. Lakin qeyd etdik ki, o da yalnız idrakın nəticələrinə reaksiya verə bilər. Zamanca geriqalma paradigmanın doqmatikliyi və dinamik stabil sistemin xüsusiyyətləri ilə izah oluna bilər. Bu iki sistemin zaman və məkan kontekstində strukturca bağlanmasını konkret misal üzərində aydınlaşdırmağa çalışaq.

İki qatar təsəvvür edək. Əgər hər ikisi hərəkət halındadırsa, o zaman aşağı sürətli A qatarından yüksək sürətli B qatarının tərkibini (yəni sənişinləri, yükləri, vaqonları, rəngləri və s.) görə bilmərik. Əgər sürət $v=s/t$ -dirsə, deməli, sürət göstəricisi məkanın zamana olan nisbətində bərabərdir. Bizi də məhz bu nisbət maraqlandırdığı üçün sürət faktorunun bu misaldakı əhəmiyyəti aydın olur. Həmçinin A.Eynşteynin “yüksək sürətlərdə zamanın ləngiməsi” müddəasını nəzərə almırıq, çünki söhbət astronomik sürətlərdən getmir, amma hərçənd ki istisna da oluna bilməz. Beləliklə, biz A qatarından ümumiyyətlə prosesi (B qatarının hərəkətinə) görürük, orada iştirak edən və prosesi əmələ gətirən faktorları isə təsbit edə bilmirik. Aydındır ki, burada problem zamanla bağlıdır, məkanla bağlı isə maneə yoxdur. Başqa sözlə, MS sistem də təfəkkürə, idraka nəzərən doğru məkandadır, lakin zaman uyğunsuzluğu “idrakın idrakı” prosesini baş tutduğu anda canlı şəkildə təsvir etməyə və deməli, mənalandırmaya imkan vermir. “Doğru məkan” ifadəsini işlədərkən nəzərə alaq ki, hər iki halda söhbət qeyri-maddi mövcudluqdan gedir və əgər hər ikisinə “sistem” anlayışını tətbiq ediriksə, onların müəyyən konkret məkan və zaman parametrlərində mövcudluğunu da qəbul etməliyik. Aydındır ki, məkan bu halda sistemin sərhədləri ilə məhdudlaşır və qeyri-maddi sistemlərdə onların kəsişməsi də mümkündür.

Lakin buradan “İS sistem öz-özünü görə bilirmi?” sualı meydana çıxır, çünki bu sistemin özünü də özünütəşkildən sistem kimi xarakterizə etmişdik. Bayaqqı misalımıza qayıdaq. Yüksək sürətli B qatarı özünü görə bilmək üçün hansısa bir elementini işə salmalıdır, deyək ki, hər hansı bir sənişin qatar boyu gəzib müşahidə etməlidir. Burada isə qarşıya çətinliklər çıxır: müşahidəçi özü də qatarda müəyyən mövqedədir, yerini dəyişdikcə, qatarın mövcud tərkibi də dəyişir, qatar həmin qatar olmur, idrak da fərqli idrak olur. Digər tərəfdən müşahidəçi tərkib elementləri ilə təmas edərkən, yəni sənişinlərlə ünsiyyətə girərkən onların da qatarda fiziki, psixoloji, emosional və s. mövcudluq şəraitini dəyişir, yəni idrak prosesinin tərkib elementləri də deformasiyaya məruz qalır. Nəhayət, bu halda müşahidəçi yalnız tərkibi görə bilir, ümumilikdə qatarı görə bilmir (A qatarındakı müşahidəçidən fərqli olaraq), yəni idrak özünü tam şəkildə görə bilmir. Burada zamanla bağlı deyil, məkanla bağlı problem yaranır. Beləliklə, bir halda məkan şərti ödənilir, lakin fərqli zaman şəraiti yaranır, digər halda isə zaman eynidir, məkanlar isə bir-biri ilə uzlaşmır. Müşahidəçinin (MS sistemin) ətraf mühitin (İS sistemin) zaman ölçülərinə çatması mümkün deyil – bunun səbəbləri yuxarıda göstərildi – bəs ətraf

mühit müşahidəçinin zaman göstəricilərini təkrarlama bilərmə? Bu, çətin prosesdir, hər halda cəhdlər də var. Əgər Şərq fəlsəfəsinə, xüsusilə də sufiliyə, hind fəlsəfəsinin müxtəlif istiqamətlərinə baxsaq görərik ki, ətraf mühitdən təcrid olunma, “tərki-dünya” modeli əslində buna əsaslanır və təfəkkürlə daxili “Mən” arasındakı ziddiyyəti həll etmək üçün təfəkkürün “Mən”i görməsi üçün təfəkkürün sürəti bu model vasitəsi ilə süni şəkildə azaldılır (ətraf mühitdən gələn siqnalları mümkün qədər təcrid etməklə) və təfəkkür “Mən”in statik sürətinə yaxınlaşır.

Beləliklə, idrakla müşahidəçinin məkan və zaman uyğunsuzluğu insan üçün həlli görünməyən bir paradoks yaradır. Lakin burada daha bir paradoks var.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, MS sistemin İS və FS tipli sistemlərlə əhatə olunması maraqlı idraki reallıq yaradır. MS sistem yalnız təfəkkürü görür, onun üçün ətraf mühit – İS sistemdir (söhbət idrak prosesindən gedir və FS sistemin burada birbaşa iştirakı nəzərdə tutulmur) və bu halda gerçəklik – “ətraf mühitin ətraf mühiti” statusuna düşür. Belə vəziyyətdə ikinci ətraf mühit (gerçəklik) MS sistem üçün sadəcə olaraq yoxdur və ya ən yaxşı halda əbədi qaranlıq, sirli “özündə şey” kimi qiymətləndirilə bilər. Bu haqda yuxarıda da danışdıq və qeyd etdik ki, MS sistemin əsas funksiyalarından biri – insanölçülü sistem üçün “məna” hazırlanmasında iştirak etməkdən ibarətdir. O, yalnız İS sistemdə gedən prosesləri müşahidə edib buna reaksiya verə bilər: onun üçün bir gerçəklik var, o da təfəkkürdür. Təfəkkür-gerçəklik dilemması mövcud deyil, onlar eyni şeylərdir, lakin ona görə yox ki, idrak gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirir. Gerçəklik, sadəcə olaraq, yoxdur, mövcud deyil. Bununla da “məna” MS sistemin təfəkkürə, əgər belə demək mümkündürsə, “özü bildiyi kimi” verdiyi reaksiyadır və insan üçün hər zaman subyektivdir. Paradoks isə ondadır ki, MS sistemin görmədiyini gerçəkliyi - ətraf mühiti insanölçülü sistem özü görür. İnsan üçün bir ətraf mühit var – o da gerçəklikdir. Gerçəklik obyektiv olaraq mövcuddur və bu müddə epistemoloji olmaqdan daha çox, ontoloji əhəmiyyət kəsb edir. Tamlıq sistem keyfiyyəti qazanmaq üçün, ilk növbədə, özünü ətraf mühitdən məkanca fərqləndirməlidir. Bunun ardınca “fərqləndirmənin fərqləndirilməsi” – struktur quruluşu, enerji-maddə mübadiləsi, sistem daxili əməliyyatlar, sistem daxili zaman və s. nəhayət sistemin avtonomluğu təşəkkül tapır (bu iki fərqləndirmə, adətən, paralel olaraq həyata keçir). Beləliklə, ətraf mühit varsa, sistem də var, yoxdursa, sistem haqqında da danışmaq çətinidir. Bu baxımdan, gerçəkliyin ətraf mühit keyfiyyətində qəbul edilməsi insan üçün ontoloji-ekzistensial mahiyyət kəsb edir. Autopoezisə görə ümumiyyətlə sistem və ətraf mühit eyni formanın iki tərəfidir. Burada yaranan qərribə vəziyyətə diqqət yetirək: insan kənara referensiya zamanı formanın kənarında obyektiv reallıq görür, özünə referensiya, formaya təkrar daxil olma (yəni öz daxili aləminə) zamanı isə MS sistem – idarəetmə və “mənalandırma” sistemi ona belə bir şeyin olmadığını, yalnız təfəkkürün mövcud olduğunu “deyir”. Bu bir epistemoloji və ontoloji paradoksdur və bu səbəbdəndir ki, bəşəriyyətin elmi və fəlsəfi təfəkkürü min illərdir ki, subyekt-obyekt münasibətləri ilə bağlı qəti nəticəyə gələ bilməmişdir. Həmçinin “...bu səbəbdəndir ki, məntiq solipsizm qarşısında çarəsizdir” (14, s.167-168). Müəlliflər bu müddəyə bir qədər fərqli istiqamətdən yanaşırlar, lakin yuxarıda qeyd olunanlar da düşünürük ki, bunun səbəbini müəyyən qədər izah edə bilər. Söhbət o məntiqdən gedir ki, İS sistemin sistem daxili əməliyyatlarından biridir, deməli, formanın daxili tərəfinə aiddir və “mənalandırma”da da məhz bu keyfiyyətdə çıxış edir.

Bəs, insan bu ikili paradoksda necə olur ki, normal və məhz bir sistem kimi fəaliyyət göstərə bilər? Düşünürük ki, bu suala qeyri-sistem və ya sistemli yaşamağa əsaslanaraq cavab vermək olar. Qeyri-sistem dilində onu demək olar ki, fəlsəfi problemlər və ya paradokslar yalnız bu haqda düşüncələr, təfəkkür edənlər üçün mövcuddur. Təfəkkür inkişaf etdikcə qarşıya çıxan problemlərin də sayı çoxalır, bunun qarşısını almaq üçün isə ən yaxşı metod - əksər insanların etdiyi kimi, təfəkkürü heç işlətməmək və ya bu sahəyə yönəltməməkdir. Yəni

problemi həll etməyin ən gözəl yolu – onun haqqında düşünməməkdir, bu halda o özlüyündə ortadan qalxır və deməli, həqiqətən də “bilməmək – xoşbəxtlikdir” (F.Nitsşe).

Sistemli yanaşma istiqamətindən baxdıqda isə vəziyyət kifayət qədər mürəkkəbdir. Çünki insan özü də özünü təşkil edən sistemlərin ən mürəkkəbidir və bu sistemin struktur, özünü təşkil və təkamül qanunauyğunluqları axıradək öyrənilməmişdir. Yuxarıdakı mülahizələrə əsaslanaraq yalnız onu deyək ki, bütün məsələnin kökü mənalandırma prosesində gizlənir. Qeyd etdik ki, məna – sistem reaksiyasıdır və əks təsir mexanizminə əsaslanır. Bir qədər sadələşdirilmiş formada ifadə etsək, məna – təhtəlsüzün şüura verdiyi reaksiya nəticəsində və ya başqa sözlə, şüurun təhtəlsüzə olan nisbətində formalaşır. Ayrılıqda nə şüur, nə də təhtəlsüz məna əmələ gətirmir, həmçinin aydındır ki, onların nisbəti də sabit ola bilməz. Bu nisbətdə ya şüur, ya da təhtəlsüz tərəfi üstün olur ki, bu da mənfi əks reaksiyanın xarakterindən asılıdır. Biz birinci halı “ekstraversiya”, ikinci halı isə “introversiya” terminləri ilə ifadə etməyə üstünlük veririk. Yalnız onu qeyd edək ki, mənalandırmada, yəni nisbətdə, məsələ, şüur tərəfinin çox və ya az dərəcədə əks olunması – şüurun güclü və ya zəif inkişaf etməsi mənasına gəlməməlidir. Şüur aktı, göstəriləndiyi kimi, bir sistem (yəni İS sistem) fəaliyyətidir və əgər o beyində cərəyan edirsə, beyin fiziki, kimyəvi, fizioloji və s. keyfiyyətlərinə görə demək olar ki, bütün insanlarda eynidir. Həmçinin sonradan qazanılan elm, təhsil, tərbiyə, əxlaq və s. mədəniyyət elementləri də bazis yox, üstqurum statusunda qiymətləndirilməlidir. Nisbətə formalaşma mexanizminə gəldikdə isə düşünürük ki, bu, insan mövcudluğunun ən müəmmalı tərəflərindən biridir.

Açar sözlər: fəlsəfə, insanölçülü sistem, altsistem, idrak, məna, mənalandırma, sistem funksiyası, ətraf mühit.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Лоскутов А.Ю., Михайлов А.С. Основы теории сложных систем. М. - Ижевск, Институт компьютерных исследований, 2007.
2. Князева Е.Н. Синергетика //Энциклопедия эпистемологии и философской науки. М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2009. //http://epistemology_of_science.academic.ru/ (müraciət olunub: 19.02.2015)
3. Болдачев А.В. Новации. Суждения в русле эволюционной парадигмы. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007.
4. Аршинов В.И. Синергетика /Новая философская энциклопедия. В 4-х тт. Т.1. //Под ред. В.С.Степина. М.: Мысль, 2001. //http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1099/СИНЕРГЕТИКА (müraciət olunub: 04.03.2015)
5. Князева Е.Н. Синергетика //Философия: Энциклопедический словарь. Под ред. А.А.Ивина. М.: Гардарики, 2004. //http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1099/СИНЕРГЕТИКА (müraciət olunub: 04.03.2015)
6. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомии. СПб.: Алтейя, 2002.
7. Haken H. Synergetics as a Tool for the Conceptualization and Mathematization of Cognition and Behaviour - How Far Can We Go?//Synergetics of Cognition/Eds. Haken H. And Stadler M. Berlin: Springer, 1990.

8. Stadler M., Kruse P. The Self-Organization Perspective in Cognition Research: Historical Remarks and New Experimental Approaches //Synergetics of Cognition/Eds. Haken H. And Stadler M. Berlin: Springer, 1990.

9. Мах Э. Анализ ощущений и отношение физического к психическому. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005.

10. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции //Методология исследовательских программ. М.: «Аст», «Ермак», 2003.

11. Francisco Varela. Le cerveau n'est pas un ordinateur /La Recherche, avril 1998, №308. //http://www.larecherche.fr/savoirs/autre/francisco-varela-cerveau-n-est-pas-ordinateur-01-04-1998-79275 (müraciət olunub: 07.03.2015)

12. Foerster von H., Pörksen B. Wahrheit ist die Erfindung eines Lügners: Gespräche für Skeptiker. 6. Auf. Heidelberg, Carl-Auer-Systeme Verlag, 2006.

13. Лекторский В.А. Субъект в истории философии: проблемы и достижения //Методология и история психологии. Т.5. Вып.1. М., 2010.

14. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? (серия “Gallicinium”). Пер. с фр. и послесл. С.Н.Зенкина. СПб.: Алетейя, 1998. //http://yanko.lib.ru/books/philosoph/deloz-gvattary-philos-8l.pdf (müraciət olunub: 09.04.2015)

Турал НАДЖАФОВ

О СТРУКТУРЕ ЧЕЛОВЕКОРАЗМЕРНОЙ СИСТЕМЫ И ПОДСИСТЕМ

Резюме

В статье дается анализ структуры и подсистем человекообразной системы. Данная система берётся как совокупность трёх подсистем – физической, духовной и познающей, которые обозначены автором специальными аббревиатурами. Особое внимание уделяется вопросам генезиса, эволюции и взаимосвязи подсистем в структуре целостной, сложной, открытой и саморазвивающейся системы, каковым является сам человек. В анализе вопроса преобладает философская составляющая.

Ключевые слова: философия, человекообразная система, подсистема, познание, смысл, осмысление, функция системы, внешняя среда.

Tural NAJAFOV

ON STRUCTURE OF HUMAN DEMENSIONAL SYSTEM AND SUBSYSTEMS

Summary

This article presents an analysis of the structure and subsystems of human-dimension systems. This system is taken as a set of three sub-systems - physical, spiritual, and cognitive ones - which are designated by the author through special abbreviations. Particular attention is paid to the genesis, evolution and the relationship of subsystems in the structure of a complete, complex, open and self-developing system, like is the man himself. Despite the scientific feature of putting the question in analysis philosophical constituent is predominant and article is differed by philosophical bias.

Keywords: philosophy, human-dimension systems, subsystem, knowledge, meaning, interpretation, function of the system, the external environment.

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

УДК 101.1

Юрий ПОПКОВ

*доктор философских наук, профессор,
заместитель директора по научной работе,
заведующий сектором этносоциальных
исследований Федерального государственного
бюджетного учреждения науки
Института философии и права Сибирского отделения
Российской академии наук*

Евгений ТЮГАШЕВ

*кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры теории и истории государства и права,
конституционного права Института философии и права
Новосибирского национального исследовательского
государственного университета*

ФЕНОМЕН ПЕРВОБЫТНОЙ ФИЛОСОФИИ*

Возникновение философии обычно относят к «осевому времени». Однако, известно, что уже в первобытном обществе развивались такие формы общественного сознания, как искусство, мифология, религия, магия, имелись зачатки научных знаний. Следуя известной метафоре Бертрانا Рассела, можно предположить, что на «ничейной земле» между ними необходимо существовала и философия. Задачей настоящей статьи является экспозиция феномена первобытной философии.

Утвердившаяся в социальной философии концепция философии как формы общественного сознания предполагает ее существование в любом обществе. Сегодня, когда в вопросе о происхождении философии активно утверждается точка зрения европоцентризма, тезис о философии как неотъемлемом элементе общественной жизни неявно подвергается сомнению. Философия воспринимается не как общесоциальное, а как культурно-специфическое явление, возникшее в Древней Греции.

Затруднения с выделением философии в других культурах обусловлены, очевидно, сложившимся ее пониманием как профессионального авторского философствования. Другие формы философской деятельности не признаются существенными. Поскольку в последние десятилетия признание получило детское и наивное философствование, обыденная и народная философия, эмпирическая и прикладная философская деятельность, философия как образ жизни, то устоявшееся понимание философии требует уточнения.

В социально-философском плане суть данного уточнения состоит в переходе от понимания философии как формы общественного сознания к пониманию ее как духовно-практической деятельности. Понимание формы общественного сознания представляется чрезмерно абстрактным и неудовлетворительным, поскольку фиксирует сознание и

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

только сознание, не учитывая его материально-вещественных носителей. Но без этих носителей не существует ни одной формы общественного сознания. Следовательно, в социально-философской теории должно быть концептуально зафиксировано единство духа и материи, а это можно сделать с помощью духовно-практической деятельности, опосредствованной внутридуховной практикой (например, научным или художественным экспериментом).

Понимание философии как духовно-практическую деятельности важно в двух аспектах. Во-первых, оно позволяет рассматривать ее в структурной тождественности (изоморфизме) другим типам духовно-практической деятельности. В частности, выделив популярную науку и популярное искусство, необходимо выделить и популярную философию как форму трансляции профессионального философского знания в массовое философское сознание. Во-вторых, это понимание не ограничивает феномен философии исключительно теоретическим уровнем фундаментального философского мышления, а учитывает и иные уровни философской деятельности – от детского философствования до социально-философской инженерии. Такое широкое понимание философии в качестве духовно-практической деятельности будет исходным в понимании феномена первобытной философии.

В рамках зафиксированного понимания обратим внимание на общепризнанный факт существования «философских представлений». Представление – это чувственный образ, основанный на опыте перцептивной схемы. Если к концепту философского представления отнестись всерьез, то придется признать, что философское мышление осуществляется не только в понятийно-категориальной, но и в образно-символической форме.

Как полагает В.С.Степин, именно в такой форме даны первичные философемы, особенно в древнекитайской философии (1, с.195-196). Наряду с текстуальным («левополушарным») философствованием, Г.Л.Тульчинский выделяет «правополушарное» философствование посредством иконических знаков – схем, рисунков, изображений (3, с.35-36). На его взгляд, это не просто иллюстрации к текстам. Вербализация, по его мнению, вторична и является осознанием первичного схематизма. В этой связи интересны методологические замечания М.Н.Громова в отношении ряда источников древнерусской философской мысли (2). Кроме вербальных текстов, он крайне важными и информативными считает невербальные источники, к которым относит зодчество, живопись, шитье, различные произведения прикладного искусства и мелкой пластики, гимнографию и музыкальные сочинения. В их образно-символическом содержании, по его мнению, прочитываются художественно воплощенные философемы и целые философские концепции.

Действительно, философская интерпретация семантики произведений искусства является традиционной практикой. Поэтому в качестве первых объективно фиксируемых невербальных источников философской мысли можно рассматривать произведения первобытного искусства. В работах археологов и искусствоведов часто встречаются наблюдения, характеризующие мировоззренческое содержание наскальной графики и мелкой пластики первобытности. Обратимся к известному исследованию академика А.П.Окладникова (4), который в своих комментариях зафиксировал философские ориентации, выраженные в произведениях первобытного искусства.

Выдающийся советский археолог был убежден, что мышление древнейшего человека, являлось преимущественно реалистичным, материалистичным и рациональным, поскольку «иначе мы не вышли бы в люди!» (4, с.26). Данное убеждение согласуется с заключением А.Г.Спиркина, который, рассмотрев формирование категорий качества и количества, пространства и времени, причинности, цели и закона отмечал: «Первобытное сознание в целом носило в своей основе логический характер, поскольку оно более

или менее верно отражало связи предметов и явлений объективного мира и служило необходимой предпосылкой целесообразной общественно-трудовой деятельности человека» (5, с.467).

Характеризуя в целом первобытное искусство как «торжество реализма», А.П.Окладников отмечал его внутреннюю двойственность. Уже на первой ступени «случайного реализма» прослеживаются две дополнительные тенденции – выраженная в реалистических изображениях зверей натуралистическая тенденция и абстрактно-геометрическая тенденция, представленная схемами (символами, условными знаками) (4, с.126).

В качестве примера академик приводит изображения, в которых совмещаются два в корне противоположных способа передачи действительности – реалистический конкретно-образный рисунок и условные знаки-символы (идеограммы) (4, с.117). На наш взгляд, в таких рисунках можно видеть исток гносеологического реализма, который представляет мир вещей в единстве с миром объективно сущих идей. Платон, как известно, представлял идеи в абстрактно-геометрических фигурах. Поэтому идеограммы произведений первобытного искусства можно интерпретировать не только как случайные дополнения натуралистичных рисунков, но и как абстрактные модели, нормирующие изображения вещей. Самостоятельное значение эти абстрактные модели приобретали в композициях орнаментов, ритмически чередующих симметрично расположенные геометрические линии.

Таким образом, в первобытной графике можно видеть истоки объективного идеализма Платона. В этой связи известный платоновский миф о пещере может рассматриваться не столько как чисто художественный вымысел античного философа, но и как отзвук и рефлексия когнитивных практик пещерного образа жизни.

А.П.Окладников сравнивал произведения искусства по признакам покоя и движения. Ранние и наивные изображения животных из Ляско и других пещер он называет «полными динамического порыва» (4, с.55). В ориньякских рисунках фигуры зверей он видел скованными, застывшими в неподвижности. У художника мадленского времени «на смену устойчивому и вечному, неизменному, застывшему и неподвижному приходит текучее, меняющееся, моментальное, на смену статическому – динамичное» (4, с.89). Оппозиция движения и покоя выступает мировоззренчески значимой и изменяющейся в зависимости от настроения эпох.

Оценивая в целом идейное содержание искусства палеолита, А.П.Окладников в качестве сквозных его идей выделял жажду жизни, радость борьбы за нее и волю к победе человека над стихией (4, с.126). В современном контексте данный комплекс идей можно идентифицировать как философию жизни в ее оптимистической модальности.

Как видим, философское миропонимание первобытности дифференцировано, динамично и реализовывалось как в художественно-образной, так и в абстрактно-символической формах. В связи с этим представляют интерес выводы в отношении первобытной философии, сделанные исследователями в основном по результатам анализа религиозно-мифологического сознания. Так, исследователи высказывали мнение, что первобытная философия в целом наивна и представлена в виде наивного реализма и наивной диалектики (6, с.23; 7, с.166; 8, с.9). Но с другой стороны, на примере первобытного анимизма, идеализма и спиритуализма показано, что в первобытном мышлении абстрагируются и гипостазированы общие понятия (идеи) (9, с.6; 10, с.329; 11, с.489; 12, с.29).

Э.Б.Тайлор отмечал, в частности, что анимизм является сложным учением, базирующимся на ряде догматов и содержащим серию доктрин. По его мнению, первобыт-

ный человек старался объяснить факты смерти, сна и сновидений. Для этого «дикарь-философ» соединял абстракции жизни и призраков сновидений в представлениях о душе и бестелесных духовных существах. К догматам анимизма Тайлор относил положения: а) о духовных существах, управляющих явлениями материального мира; б) о душах, существующих после уничтожения тел; в) об иерархии духов; г) о коммуникации между духами и людьми; д) о необходимости почитания духов и поклонения им (13, с.211-212). Анимизм содержит, по Тайлору, доктрины олицетворения, непрерывной индивидуальной жизни, преобладания воли и жизни в природе, всеобщего одушевления, переселения душ, передачи духовными существами своих личных свойств материальным предметам (13, с.131).

При такой концептуальной сложности анимизма неправомерно говорить о наивности диалектики в первобытной философии. Кроме того, реконструкция стихийно-материалистических представлений родоплеменных обществ в форме модели «пятичастного креста» (14, с.31-43) показывает, что диалектика соотношения стихий имеет сложный характер, позволяющий путем многоуровневой рефлексии дифференцировать первостихии и производные стихии, а также вводить репрезентанты стихий в различные слои онтологии.

Социально-практическую основу развития диалектики в родоплеменных обществах составила дуально-родовая организация первобытного общества. «Будучи первой упорядоченной формой общества, дуальная организация оказала глубочайшее влияние на мировоззрение человечества. В дуальной организации первобытный человек нашел готовый трафарет, которым он пользовался при классификации внешнего мира» - писал А.М.Золотарев (15, с.291). Усложнение дуально-родовой системы в условиях расширения социокультурных взаимосвязей первобытных общин объективно вело к обогащению новых оппозиций.

Как отмечал К.Леви-Строс, вследствие дифференциации, взаимопроникновения и сосуществования в первобытном обществе различных культур возникала потребность в нахождении среднего звена (медиации) (16, с.132). Посредником (медиатором) мог быть любой предмет, соединявший противоположности. Медиатор поэтому двойствен, двусмыслен и противоречив (16, с.203).

Потребность в диалектическом и универсализирующем мышлении возникала повсеместно в первых межкультурных взаимодействиях. Фигуры, выполнявшие функцию медиации в архаическом обществе, – старейшины, вожди – традиционно считаются первыми носителями мудрости. Как пишет А.Е.Лукьянов, - «мудрец-философ стихийно вытаскивался из народной толпы объективной общественной потребностью в посредники между верхами и низами» (14, с.121). В последующем философы воспринимались как сакральные медиаторы (это традиция «философии оракулов») и использовались в качестве медиаторов мирских.

Говоря о происхождении философии, М.И.Шахнович писал: «Эмбрионы философии появлялись всюду – и в тропических странах Африки, и в холодных тундрах Сибири. В создании предпосылок философии участвовали все народы» (17, с.51). Выделение феномена первобытной философии является концептуальной основой, которая позволяет представителям коренных народов оппонировать европоцентризму в вопросе о происхождении философии и эксплицировать этнофилософию. Так, М.С.Байыр-оол, ссылаясь на Э.Б.Тайлора и исследования этнофилософии тувинцев, заключает: «Каждый народ имеет свою народную философию, основанную на фольклоре предков» (18, с.155).

Таким образом, в духовной жизни первобытного общества философия может быть выделена как самостоятельная форма общественного сознания, существовавшая как на

уровне философских представлений, так и на уровне концепций анимизма и стихийного материализма. Первобытная философия возникала в социокультурной медиации, практика которой требовала формирования диалектического и универсализирующего мышления.

Ключевые слова: первобытная философия, духовно-практическая деятельность, детское философствование, социально-философская инженерия, образно-символическое содержание.

Список использованной литературы

1. Степин В.С. Философия //Новая философская энциклопедия: в 4 тт. Т.4. М.: Мысль, 2010.
2. Громов М. Н. О методологии изучения древнерусской философии //Сущность и слово. Сборник научных статей к юбилею профессора Н.В.Мотрошиловой. М.: Феноменология-Герменевтика, 2009.
3. Тульчинский Г.Л. Свобода и смысл. Новый сдвиг гуманитарной парадигмы. Нью-Йорк: The Edwin Mellen Press. Lewiston-Queenston-Lampeter. 2001, 462 с.
4. Окладников А.П. Утро искусства. Ленинград: Искусство, 1967, 135 с.
5. Спиркин А. Происхождение сознания. М.: Политиздат, 1960, 472 с.
6. Козлов А. Очерки из истории философии. Киев: Тип. ун-та им.Св. Владимира, 1887, 94 с.
7. Бердяев Н. Опыт эсхатологической метафизики. (Творчество и объективация). Париж: Умса-Press, 1947, 224 с.
8. Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия: предыстория философии. Л.: Наука, 1971, 239 с.
9. Литературное наследие Г.В.Плеханова. Борьба с религией и богоискательством. Сб.7. М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1939, 359 с.
10. Ленин В.И. Философские тетради //Полн. собр. соч. М.: Политиздат, 1969, т.29, 817 с.
11. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. – М.: Астрель, 2006.
12. История философии: В 6 тт. /Под ред. М.А.Дынника и др. – М.: Изд.-во АН СССР, 1957, т.1, 718 с.
13. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М.: Политиздат, 1989, 573 с.
14. Лукьянов А.Е. Становление философии на Востоке (Древний Китай и Индия). М.: ИНСАН, РМФК, 1992, 208 с.
15. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. М.: Наука, 1964, 327 с.
16. Леви-Строс К. Структурная антропология. М.: Наука, 1985, 536 с.
17. Шахнович М.И. Происхождение философии и атеизм. Л.: Наука, 1973, 250 с.
18. Байыр-оол М.С. «Дээр» (небо) как категория народной философии (на примере обряда освящения неба урянхайцами) //Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. Кызыл. Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011.

Yuri POPKOV, YevgeniyTYUQAŞEV

İBTİDAİ FƏLSƏFƏ FENOMENİ

Xülasə

Məqalədə müəlliflər ibtidai cəmiyyətdə fəlsəfənin yaranması məsələsinə toxunurlar. Müəllifin fikrincə, ibtidai cəmiyyətdə incəsənət, din, mifologiya kimi ictimai şüur formaları ilə yanaşı həm də ilkin fəlsəfi fikirlər də formalaşırdı. Müasir sosial fəlsəfədə ictimai şüur forması olan fəlsəfə haqqında konsepsiya öz təsdiqini tapıb. Bununla belə, sosial-fəlsəfi planda fəlsəfəyə ictimai şüur forması kimi deyil, mənəvi-praktiki fəaliyyət kimi anlaşılmasına üstünlük verilir. Çoxsaylı tədqiqatçıların əsərlərini təşkil edərək müəlliflər bu fikrə gəlirlər ki, ibtidaiyin fəlsəfi anlamı diferensiallaşıb və bədii-obrazlı və abstrakt-simvolik formada təzahür edib. İbtidai fəlsəfə dialektik və universallaşan təfəkkürün praktikasını tələb etməklə sosiomədəni meditasiyada yaranıb.

Açar sözlər: ibtidai fəlsəfə, mənəvi-praktiki fəaliyyət, uşaq fəlsəfi düşüncəsi, sosial və fəlsəfi müxəndislik, bədii simvolik məzmun.

Juri POPKOV, Eugene TYUGASHEV

PHENOMENON OF PRIMORDIAL PHILOSOPHY

Summary

In the article the authors touch upon the question of emergence of philosophy in a primordial society. They note that in a primordial society there were developed such forms of social consciousness as art, mythology, religion, magic, there existed the rudiments of scientific knowledge, therefore there existed philosophy as well.

At present in social philosophy concept of philosophy has been affirmed as forms of social consciousness. However, in socio-philosophical plan one should not move from understanding philosophy as a form of social consciousness to its comprehension as of spiritual and practical activity. On the basis of studying the works of most scientists in this field, the authors of the present article drew the conclusion that philosophical world understanding primordially was differential, dynamical and was developing in both artistic-figurative and abstract-symbolic forms. The primordial philosophy emerged in socio-cultural surrounding, practice of which demanded the formation of dialectical and universal thinking.

Keywords: primordial philosophy, spiritual and practical activities, childish philosophical thinking, social and philosophical engineering, artistic-symbolic content.

УДК 1:37.01

Алексей КИЙКОВ
директор дирекции
«Дипсервис» ГП «ГДИП»
(Украина, Киев)

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ФЕНОМЕНА МЕЖКУЛЬТУРНОГО И ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ*

Развитие культуры человечества происходит путем укрепления взаимосвязей и взаимозависимостей различных стран и народов. Этот процесс проникает во все сферы общественной жизни, отражая тенденцию глобализации, истоки которой берут начало еще в эпоху колониализма. Наиболее значимой для нашего исследования является культурная глобализация, под которой понимается процесс взаимодействия культур в мировом масштабе. Развитие глобализации также связано с интенсификацией межкультурных коммуникаций, охватывающих весь мир и превративших его в единое коммуникативное пространство. Закономерно, что эти процессы стали причиной противодействия локальных культур, вызванного в свою очередь нежеланием «гнуть линию» глобализации, которая порой обретает разрушительный характер.

Чтобы не воспринимать глобализацию в качестве насильственного процесса унификации культур, следует разграничить ее с глобализмом. Исследователь Карен Момджян разделяет их как деятельность (то есть совокупность целенаправленных действий) и процесс, инициируемый деятельностью и являющийся системой самопорожденных спонтанных результатов (9, с. 39). Согласно данной схеме, глобализация – это объективный процесс, в котором мы принимаем участие не только в качестве субъектов, но также и объектов. Глобализму как деятельности мы можем противодействовать, глобализации же – нет, поскольку являемся ее объектами. Впрочем, это не мешает учитывать глобализацию в процессе развертывания собственной деятельности. Этот процесс не является чем-то новым для человечества.

Несмотря на то, что многие культуры и цивилизации долгое время развивались с заметной долей изоляции как в пространственно-временном континууме, так и в культурном отношении, между ними все же имели место различные культурно-экономические связи с разной интенсивностью. Закономерно, что эти процессы преимущественно были инициированы более развитыми и могущественными цивилизациями, которые стремились расширить сферу своего влияния.

Однако, современная глобализация при всех ее масштабах и последствиях – абсолютно уникальный феномен в истории человечества. Будучи результатом западноевропейской экспансии вплоть до XX века, она охватила всю населенную часть планеты и стала мировым явлением. Овладевая временем и пространством с помощью новейших технологий, глобализация способствует максимальному уровню сближения различных стран и культур. При этом она остается системным явлением, проникая во все аспекты жизни социума (15).

Одной из наиболее легко поддающихся процессам глобализации сфер явилась сфера высшего образования. Сегодня разрабатываются вопросы глобальных рынков образования и глобальных университетов. Касаясь проблемы глобализации образования, ис-

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Mətləb Mahmudov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

следователь Дж. Томлинсон называет ее моделью глобально развивающейся гегемонии Запада (16, с. 174). Однако такое понимание глобализации представляется слишком узким и однобоким. Зародившийся на Западе проект глобализации превратился в дело мирового сообщества, его культурные ценности также поддаются влиянию других культур – так происходит процесс гибридизации культур.

В сфере образования глобализация способствует стандартизации обучения под действием новых социальных технологий. Главным фактором влияния оказалась в первую очередь экономическая идеология глобализации, которая выносит на первый план рынок, приватизацию и сокращение доли государственного сектора. В этой связи Валентина Воронкова отмечает: «С одной стороны, экономическая глобализация подчеркивает императивы рыночной конкуренции и глобального капитала в содействии конвергенции институциональных структур ведущих стран и их систем образования. С другой стороны, глобальная рационализация хоть и связана с экономическими императивами, подчеркивает идею унитарной культурной системы. Не стоит считать, что все страны двигаются в сторону всемирной монолитной структуры образования, хотя из-за усиления глобальной рационализации системы образования они во многом приобретут похожие формы» (3).

Анализируя исследования по вопросу межкультурного и интернационального образования в эпоху глобализации, стоит отметить возрастание интереса к этой теме в последние годы среди научной среды. Межкультурное образование в качестве научной проблемы рассматривают Д.Бенкс, П.Бателаан, Дж.Дьюи, Р.Хенви, К.Бейкер, П.Майо, Р.Льюис. Среди русскоязычных авторов выделяются работы О.Джуринского, Г.Дмитриева, М.Гусаковского, К.Александровой, среди украинских – Л.Гончаренко, О.Гриценко, И.Лощенко, О.Баранкова, Я.Лебедевой, А.Рудик.

Социокультурные реалии глобализации и интернационализации создают необходимость разработки новой образовательной стратегии, целью которой стало бы сохранение и развитие культурной идентичности разных стран без ограничения при этом их доступа к достижениям мировой культуры. Целью интернационального образования является в первую очередь формирование толерантной личности, способной к активному диалогу с представителями других культур. Поликультурализм в образовании предусматривает реализацию принципа культурного плюрализма; признания равноценности и равноправия всех этнических и социальных групп; недопущение ущемления прав по национальному и/или религиозному признакам, утверждает Олег Баксанский (2, с. 408).

Рассматривая вопрос влияния глобализации на образование, мы считаем своим долгом обратить внимание как на положительные, так и на негативные последствия этой тенденции. К первым, безусловно, относится возрастающая доступность образования для разных слоев общества - само знание становится более открытым. Кроме того, наблюдается переориентация системы образования на прикладные специальности с учетом их востребованности на рынке труда. Это означает конец расхождений теории и практики, развитие прагматического подхода к образованию и смещение акцентов в его ценностной системе. Так, кроме прагматических ценностей на первый план выходят вопросы личностной самоактуализации и формирования среды для самореализации личности. Образование в первую очередь должно помочь учащемуся найти свое место в культуре и жизни, поддерживать баланс между общезначимыми ценностями и индивидуальной мировоззренческой позицией человека. Глобализация образования способствует расширению возможностей удовлетворять духовные и социальные потребности человека.

С другой стороны, существуют также и негативные последствия ее воздействия. К ним принято относить обострение социального неравенства и увеличение оттока специалистов за границу, поскольку глобализация является мощным стимулом миграционного процесса. Глобализация ведет к все большей интенсификации межкультурных связей и коммуникаций, а принцип мультикультурализма (то есть стремление избежать унификации культур и «плавильного котла») стал базовым для взаимодействия культур. Естественно, эти процессы не могли не затронуть образование как важную часть жизнедеятельности общества.

Интернационализация современного образования является прямым следствием интеграции мира и важным механизмом ускорения процессов общественной жизни, устранения национальной обособленности систем образования, считает Виталий Сластёнин (11, с. 4). Джордж Найт и Марик Ван дер Венде считают, что «интернационализация – это прежде всего инновация в сфере образования, способ повышения качества образовательной услуги» (цит. по: 17, с.41). А Вольфганг Клафки утверждает, что «одним из элементов интернационализации высшего образования является реализация концепции ключевых проблем как содержательной основы образования, ориентированного на будущее. При этом важное значение приобретают проблемы всего общества, имеющие наднациональный характер, всемирное значение и затрагивающие каждого человека» (14, с. 56-57).

В ситуации развития глобальных коммуникаций вопрос познания другой культуры при сохранении собственной культурной идентичности поставлен как никогда остро; поднимаются проблемы культурной адаптации, инкультурации и идентичности. Все это требует от государства разработки эффективной стратегии межкультурных взаимодействий. Едва ли не наиболее успешным в этом контексте становится внедрение принципов мультикультурализма в международное образование. Важным условием для этого являются недопущение проявлений расизма, шовинизма и этнической нетерпимости воспитание в людях уважительного отношения к другим культурам, странам и народам, привитие таких ценных качеств, как толерантность и взаимопонимание. Социально-политическим фактором в таком случае становится интенсивное развитие процессов интеграции в мировое образовательное пространство.

Тем не менее, считаем необходимым рассмотреть проблему международного образования глубже, обратив внимание на ее философские основы, которые и определяют особенности ее характера и развития. Рассматривая проблему образования в контексте мультикультурализма, важно обратить внимание на идею диалога, направленную против монологичности и монолитности культуры классической эпохи. Культура диалога ставит перед нами главный вопрос: как правильно понять Другого как субъекта с собственным опытом, если существование и природа этого опыта не верифицируемы? Ведь даже попытка известного феноменолога Эдмунда Гуссерля объединить критерии верифицируемости с пониманием чувств Другого не увенчалась успехом. Его ученик Мартин Хайдеггер пошёл дальше. Он заявил, что каждое личностное бытие вмещает в себе врожденную способность понимать Другого. Позже Людвиг Витгенштейн определил, что актуализация такого бытия эквивалентно дополняется словесными выражениями.

В контексте международного образования для нас наиболее интересной будет концепция эйдетического диалога Эммануэля Левинаса, который рассматривал эту проблему в контексте признания авторитета Другого и появления чувства ответственности за него. Философия диалога вызывает более радикальные изменения. Введение ее в современное мышление становится одним из решающих факторов отклонения от фундаментализма. Соответственно, интерпретируя философию как социальную критику, мы мо-

жем обращаться к ней как к обоснованию межкультурного образования на основе мультикультурного диалога и коммуникации.

Философия, как известно, сохраняет за собой функции интеграции разных (иногда противоположных) представлений о мире и создание целостного мировоззрения. Для этого она создает новые понятия, гипотезы и парадигмы. Кроме того, философия формирует основания общей методологии познания, ставя под вопрос очевидные вещи и переосмысливая существующие алгоритмы мышления. С ее помощью человечество постигает причины кризисных явлений в образовании, формирует новые концепции образования и воспитания.

Рассматривая проблему образования в целом, мы не можем ограничиваться пониманием его как социального института или восполнения индивидуальных потребностей каждого индивида. Проблема образования – это проблема успешного развития социума и его долгосрочной эволюции, основой которой и является образование. Получается замкнутый круг: каждый раз мы возвращаемся к образованию как к исходной точке. И это не удивительно, ибо, как утверждает исследователь Наталья Лысикова, человеческий капитал является основным ресурсом общества, а инвестиции в него – наиболее выгодны из всех возможных, причем выгода эта сохраняется как для его обладателя, так и для всего общества (7, с. 82).

Переломный XXI век стал веком торжества противоречий: процветание разума идет бок о бок с обострением глобальных проблем человечества и ценностей гуманизма, а столкновение цивилизаций и закат Европы – рядом с мультикультурализмом и международной интеграцией во всех сферах. Образование превращается в мощный институализированный механизм по производству знаний, где нет места национальным ограничениям. Болонский процесс, который уже потерял статус новшества, создал условия для свободного академического обмена, обеспечивая таким образом поддержку и развитие открытого информационного пространства и движения знаний. Одним из основных критериев развития образования становится его конкурентоспособность, которая, по мнению Михаила Аграновича, может быть достигнута на основе дальнейшей модернизации в соответствии с мировыми тенденциями и реализацией эффективной стратегии интернационализации, направленной на повышение уровня и качества образования (1, с. 132).

К вышесказанному можно добавить, что для образования не менее важной является также и непрерывность межкультурных связей, обеспечивающих обмен опытом и знаниями, предоставляющих возможности использовать достижения других культур и учиться на их ошибках. История не раз доказывала нам, что изоляционная политика рано или поздно приводит к упадку всевозможных сфер культуры, не давая им возможности выбраться из условного «каменного века».

Однако, несмотря на интенсивное развитие идеи интернационального образования в XXI в. в контексте общих тенденций развития культуры, сама по себе она (идея) не является новой для философско-образовательной мысли как в теории, так и в практике воплощения. Уже в XVII в. имело место то, что сейчас принято называть академической мобильностью: студенты европейских высших учебных заведений – таких как Болонский и Парижский университеты, – свободно странствовали по странам, позволяя образованию переступать границы национального. Более того, нет нужды заглядывать так далеко, ведь в Украине также разместился очаг развития международного образования – это известная Киево-Могилянская академия (КМА, 1659 г.). Ей принадлежит значительная роль в развитии и укреплении межкультурных связей Украины с другими странами – такими, как Молдавия, Румыния, Греция, а также со странами Западной Европы. Уже в XVII веке влияние Академии как значительного центра Просвещения распространяется

далеко за пределы Украины. Это происходит в первую очередь благодаря чрезвычайно высокому уровню обучения и авторитета киевских ученых-философов, их активной научно-образовательной деятельности за пределами страны (8, с. 12). Конечно, свою роль сыграло также и то, что Академия стала одним из центров антикатолической реакции и пропагандировала идею единения христианских народов под единым началом. Говоря о международном значении Академии, украинский писатель и философ Иван Франко отмечал, что она была в первую очередь интернациональной институцией, чье влияние распространялось далеко за пределы Украины.

Важно и то, что значение Академии как интернационального образовательного центра не ограничивалось странами Восточной Европы и близлежащего зарубежья. Стоит также отметить тесные связи между украинскими и немецкими просветителями, начало которым положил Иннокентий Гизель. Сохранилась его переписка с довольно известным просветителем Иоанном Гербинином, ректором протестантской школы в Швеции. Кроме того, ряд киевских философов поддерживали связь с известным просветительским центром в Германии – Галльским университетом (1692 г.), где работали такие великие умы, как Христиан Вольф и Христиан Томазиус. Изучать восточные языки в Галле в свою очередь приезжали студенты со всего мира, в том числе и из Украины, среди которых были и Симон Тодорский, Варлаам Лашевский и другие.

Продвижению идей Просвещения на просторах Украины и ее ближайших соседей (таких как Россия) немало способствовала деятельность известного выходца из КМА Феофана Прокоповича. В условиях господства всевозможных религиозных и социальных ограничений он продолжал исповедовать гуманистическое кредо всех просветителей: «Когда пьешь хорошее вино, не спрашивай, откуда оно, а когда кто-то порядочный человек, не спрашивай, кто его Бог и откуда сам он». Ф.Прокопович поддерживая связи со многими немецкими учеными, переписывался с Августом Франке, Паулем Яблонским (президентом Академии наук в Берлине), Георгом Бильфингером (8, с. 16). Содружество украинских и немецких просветителей XVIII века является одним из ярких примеров в истории интернационального образования в целом и Украины, в частности.

Благодаря идейной направленности системы образования Киево-Могилянской академии ее прогрессивный профессорский состав стремился к изучению доктрин, которые бы оспаривали не только схоластицированный аристотелизм и томизм, но и учения других представителей схоластики в целом. В своих научных поисках они прибегали к идеям византийской патристики, итальянского гуманизма, учения Ренессанса, философии и науки Нового времени. Аксиологические ориентиры всей украинской философии претерпели значительные изменения. Итак, уже в XVII в. в Украине существовал университет, признанный во всем славянском мире, который стал ярким примером связи украинской и западноевропейской культур и который распространял и развивал идеи гуманизма, реформации и просвещения.

Приводя в пример Киево-Могилянскую академию как колыбель интернационализма в системе украинского образования, нельзя оставить вне внимания также фигуру самого известного среди украинских философов и воспитанника КМА Григория Сковороды – «путешествующего философа», просветителя и педагога. Сковорода является представителем культуры украинского барокко – яркой страницы в истории европейской культуры. Философ был примером так называемой интернациональной мысли, не будучи привязанным территориально ни к одной из точек на географической карте. Вдохновение к размышлениям он черпал как из родных пенат, так и из путешествий по Австрии, Венгрии и Италии. Фигура Сковороды успела обрасти мифами. Тем не менее, вид-

ный представитель украинской философской мысли Дмитрий Чижевский считал, что именно со Сковороды берет свое начало украинская философия.

Философскую систему Сковороды часто сопоставляют с учением Сократа, Платона, Аристотеля, Плотина, а также с более поздним вольфизмом. Такой широкий перечень имен и учений свидетельствует об органичной связи его с общеевропейской философской традицией, с которой мыслитель был хорошо знаком.

Сковорода является ярким примером успешного воплощения идеалов интернационального образования, поскольку, оставаясь преданным своему народу, он тем не менее вобрал в себя философское наследие зарубежных стран, изучая иностранные языки и последние наработки и достижения современной ему философской мысли. Все это заложило фундамент для философских размышлений Сковороды о природе и назначении человека, о его духовном мире, способствовало выработке неповторимого литературного стиля и способа мышления, характерного для культуры барокко. В то же время ошибочно называть Сковороду лишь последователем пусть и блестящих позиций в истории философии. Его собственная философская система заметно отличается от философии предшественников. На смену акцентам на онтологию и гносеологию приходит этико-гуманистическая проблематика (6, с. 135).

Характерной особенностью позиции Сковороды относительно учения своих педагогов является выразительный диалогизм. Это еще одна причина того, что прозвище «украинский Сократ» является едва ли не самым точным среди многих других (6, с. 29). Ведь, как известно, Сократ оставил след в истории культуры человечества как изобретатель философского диалога, который выступает главным методом на пути к поиску истины. Именно благодаря этому данный метод получил характеристику «очеловеченной философии». Ведь философия как специфический способ духовной деятельности, представляющий напряженный диалог, во время которого выявляются различные смыслы и понимания существования человека, направлена на осознание предельных оснований человеческого бытия. Таким образом, философия Сковороды также входит в контекст диалога культур.

Эпоху Просвещения относят к периоду монологической формы осмысления мира культуры, основу которой составлял культурный монизм. Секуляризация образования в эпоху Просвещения не отменила монокультурную стратегию, а лишь изменила ее направленность: образование стало рассматриваться как привлечение к европейской культуре, другие же культуры определялись как «варварские». Позже европейская просветительская монокультурная модель образования приобретает в определенном значении статус универсальной (10, с. 57). Учитывая это, становятся более понятными планетарные идеи ученых эпохи Просвещения.

Среди европейских гуманистов Просвещения хотелось бы выделить Иоганна Песталоцци, который определял источниками межкультурного образования социокультурную среду, народную культуру и содержание общего образования. Он считал необходимым всестороннее развитие заложенных в каждом растущем человеке духовных и физических сил, рассматривал нравственное воспитание как средство гуманизации отношений между людьми, принадлежащих к разным социокультурным группам (10, с.58). Ученый выступал за такое образование, которое обеспечивало бы наибольшую адаптивность личности к будущим условиям жизни и лучшую подготовленность к интеграции в многослойный социокультурный контекст. Песталоцци предлагал учитывать в учебно-воспитательном процессе социокультурное окружение, определил значимость социокультурной среды в формировании мировоззрения растущего человека, его отношения к другим людям, в подготовке к труду. Образование, по Песталоцци, должно быть дос-

тупным всем без исключения. Отстаивая общечеловеческие цели и задачи обучения и воспитания, он тем самым призывал к реализации в школе принципов гуманности и поликультурности. Образование, считал Песталоцци, призвано способствовать развитию у каждого учащегося всех сил и способностей. При этом он подчеркивал, что целью воспитания является не просто создание гармонично развитой личности, а культурного члена человеческого сообщества (10, с. 63).

Заметной фигурой в теории межкультурного образования является также известный педагог Ян Коменский. Именно он впервые выдвинул идею подготовки подрастающего поколения к жизни в условиях поликультурной среды, основываясь на потребности развития капиталистического общества и укрепления буржуазных отношений, сложившихся в период перехода от феодализма к капитализму. В педагогической системе мыслителя универсальное межкультурное образование означало передачу накопленных цивилизацией знаний, культурных ценностей и жизненного опыта новым поколениям. Такое образование он рассматривал как важный фактор прогресса общества и развития гуманных отношений в нем. Коменский прогнозировал достижение гармоничного сосуществования людей на основе взаимопонимания независимо от их национальной принадлежности и вероисповедания. Главной предпосылкой совершенствования общественной жизни он считал объединение всех народов в универсальный союз на основе принципов добровольности, уважения к традициям и духовным ценностям, к культуре каждой нации, терпимости к различным религиям и национальным обычаям разных народов. Реализация идеи объединения всех наций на таких принципах, перестройка мирового общественного порядка в целом, по мнению Коменского, возможна только на основе общего универсального образования (10, с. 69). Реализация межкультурного образования актуализирует необходимость подготовки учителя как посредника между культурами разных народов, как организатора межкультурной коммуникации.

Американский философ Джон Дьюи прослеживает связь между мультикультурным демократическим обществом и образовательными институтами. В своем труде «Демократия и образование», отмечая, что в США живут представители разных рас, а также имеются многочисленные религиозные организации и экономические объединения, он размышляет о разнообразных традициях, стремлениях и надеждах существующих в то время социальных групп. Дьюи считает, что институты образования должны сосредотачиваться на балансе различных общественных элементов ради продуцирования и поддержания общих интересов и настроений. Он стремится объяснить взаимоотношения государственного образования и мультикультурного общества. Получая знания об обществе, ученики, даже будучи представителями разных культур, станут создавать общий опыт и среду, которые смогут объединить разношерстное общество. «Объединение в школе детей разных рас, религий и традиций создает для остальных окружение, с каждым разом новее предыдущего. Общий предмет изучения приучает всех к единству во взглядах на более широкий горизонт, чем тот, который видят члены однородной группы, находящейся в изоляции», - пишет философ (13, с. 25).

Исследователь Г.Дмитриев считает, что интернациональное и межкультурное образование является чрезвычайно важной частью образования в целом, поскольку его главная цель – способствовать гармонии между разными этническими и национальными группами. Вместе с тем оно не решает проблему гуманизации отношений между членами одной этнической группы и в ее пределах – к представителям разных социальных слоев и имеющим отличную от них культурную идентичность (4, с. 42). Примерами этого становятся дискриминация по половому признаку, эйджизм, неравные возможности для участия в социально-экономической жизни общества индивидов с альтернативным

физическим и умственным развитием и т.д. Таким образом, интернациональное образование не может считаться панацеей на пути к гармонизации меж- и внутрикультурных взаимоотношений индивидов.

Для интернационального образования важным элементом также является язык как проявление самобытности культуры. Знание языка дает возможность людям понимать друг друга, знакомиться с культурным наследием других народов, помогать сотрудничать в мультикультурном обществе. В условиях экономического, монетарного и политического объединения Европы населяющим ее народам не стоит отказываться от широкого использования родных языков в различных сферах деятельности, включая образование. Недаром еще Мартин Хайдеггер утверждал, что «мысль дает бытию слово. Язык есть дом бытия. В жилище языка обитает человек. Мыслители и поэты - обитатели этого жилища. Их сфера - обеспечение открытости бытия, насколько они дают ей слово в речи, тем самым сохраняя ее в языке» (12, с. 40). Язык каждого народа отражает его менталитет и является важным элементом его культуры. Поэтому, изучая язык другого народа, человек также приобщается и к его бытию.

Однако реализация основ межкультурного образования не может ограничиваться изучением языков различных народностей... Она предусматривает пересмотр всей системы образования во всех ее ипостасях: и с точки зрения преподавания отдельных дисциплин, и с точки зрения ее мультикультурных позиций. Интернациональное образование в свою очередь отражает идею интеграции и разнообразия культур.

Несмотря на то, что тенденции по развитию межкультурного и интернационального образования получили толчок к развитию с распространением глобализма и теорий мультикультурализма, сама идея не является чем-то совершенно новым как для Украины, так и для мира в целом. Однако, именно вызовы современности особенно остро ставят вопрос о необходимости воспитания мультикультурной личности и поиска новых форм межкультурных коммуникаций. Именно образование становится мощным рычагом влияния на развитие благоприятных условий в деле гармонизации межкультурных отношений и формирования культуры толерантности.

Ключевые слова: глобализация, мультикультурализм, открытое образование, межкультурное образование, интернациональное образование, диалог культур.

Список использованной литературы

1. Арганович М. Интернационализация высшего образования (тенденции, стратегии, сценарии будущего): монография /М.Арганович. М., 2010, 240 с.
2. Баксанский О. Национальный проект «Образование и Болонский процесс /О.Баксанский //Россия: многообразие культур и глобализация. М. : Канон+, 2010.
3. Воронкова В. Культура и образование в контексте глобализации /В.Воронкова //Культурологічний вісник. 2002, Вип. 8.
4. Дмитриев Г. Многокультурность как дидактический принцип /Г.Дмитриев //Педагогика, 2000, №10.
5. Дударева Н.А. Интернационализация российской системы высшего образования: экспорт образовательных услуг /Н.А.Дударева //Вестник ИГЭУ, 2010, №. 5.
6. Іваньо І. Філософія і стиль мислення Г.Сковороди /І.Іваньо. К.: Наукова думка, 1983 р., 269 с.
7. Лысыкова Н. Культурно-образовательное пространство современного человека: монография /Под ред. проф. Ю.Г.Голуба. Саратов : Саратовский источник, 2010, 167 с.

8. Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії /В.Маньківський, З.Хижняк. К.: Вид.дім «КМ Академія», 2003, 181 с.
9. Момджян К. Об одном многократно упоминаемом процессе... /К.Момджян //Сумерки глобализации: настольная книга антиглобалиста /Сост. и ред. А.Ашкерова. М. : Ермак, 2004.
10. Сисоева С. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: Навчальний посібник /С.Сисоева, І.Соколова. К.: Центр навчальної літератури, 2003, 308с.
11. Сластєнин В. Болонское соглашение: курс на интеграцию /В.Сластєнин //Педагогическое образование и наука. 2011, № 8.
12. Хайдеггер М. Гельдерлин и сущность поэзии /М.Хайдеггер //Логос. Философско-литературный журнал. 1991, Вып.1.
13. Dewey J. Democracy and Education /J.Dewey. N.Y.: The Project Gutenberg EBook, 2008. Access mode: <https://www.gutenberg.org/files/852/852-h/852-h.htm>
14. Klafki W. Neue Studien zur Bildungstheorie und Didaktik. Zeitgemäße Allgemeinbildung und kritisch-konstruktive Didaktik /W. Klafki. Auflage Weinheim, 1996, 321 s.
15. Terepyshchyi S. The Concept of "Knowledge Society" in the Context of Information Era /S.Terepyshchyi //Studia Warmińskie. Vol. 53, 2016, p. 77-84.
16. Tomlinson J. Globalization and Culture /J.Tomlinson. Cambridge, 1999, 248 p.
- 17/ Söderqvist M. Internationalization and its Management at Higher-Education Institutions. Applying Conceptual, Content and Discourse Analysis: e-version /M.Söderqvist. Helsinki, 2007, Access mode: <http://epub.lib.aalto.fi/pdf/diss/a206.pdf>

Aleksey KIYKOV

MƏDƏNİYYƏTLƏRƏRASI VƏ BEYNƏLMİLƏL TƏHSİL FENOMENİNİN FƏLSƏFİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə qloballaşma prosesləri kontekstində tədqiq olunan mədəniyyətlərərası və beynəlmiləl təhsilin inkişafının sosiomədəni və fəlsəfi əsasları nəzərdən keçirilir. Qərbi Avropa və Ukrayna mütəfəkkirlərinin nümayəndələrinin timsalında tarixi ekskurs edilir. Belə qənaətə gəlinib ki, mədəniyyətlərərası və beynəlmiləl təhsildə tarixilik fenomeni formalaşır.

Açar sözlər: qloballaşma, multikulturalizm, açıq təhsil, mədəniyyətlərərası.

Alexey KIYKOV

**PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE PHENOMENON
INTERCULTURAL AND INTERNATIONAL EDUCATION**

Summary

The article deals with the socio-cultural and philosophical foundations of intercultural and international education which are explored in the context of globalization. The historical digression on the example of representatives of the Enlightenment among the Western European and Ukrainian thinkers is made. The conclusion about the historicity of the phenomenon of intercultural and international education has been formed.

Keywords: globaliztsiya, multiculturalism, open education, intercultural education, international education, dialogue of cultures.

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

УДК 316

Заур ГАСАНОВ

*д.ф. по истории, Институт
археологии и этнографии НАНА*

СОЦИАЛЬНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ ОГУЗОВ В СОПОСТАВЛЕНИИ С ДАННЫМИ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ О СКИФАХ*

Социальное, географическое и военное разделение огузов

В «Огуз-наме» содержится следующая информация о социальной структуре общества огузов и о распределении священных атрибутов между сыновьями Огуз-хана: «Однажды, во время этого пира, шесть сыновей Огуза, участвовавших с ним в мирозавоевательных походах и вместе с ним в добром здравии возвратившихся в основной юрт, отправились на охоту. Случайно они нашли один золотой лук и три золотые стрелы. Они взяли все это и отнесли к отцу, чтобы он по своему усмотрению распределил их среди братьев. Их отец Огуз разломал лук на три части и отдал каждую трем старшим братьям, а три стрелы раздал по одной каждому из младших сыновей. И распорядился так: будущие племена, которые произойдут от трех сыновей, которым он дал по куску от лука, будут именоваться Бозок, ибо для того, чтобы распределить между ними этот лук, его обязательно надо было разломать; слова «боз ок» означают разламывать, разбивать (бозмак). Что же касается племен, которые произойдут от тех сыновей, которым он раздал стрелы, то их прозвище (*лакаб*) будет Учок. Слова *-уч ок* означают «три стрелы». Он повелел, чтобы отныне во время прибытия какого-либо из его сыновей, они совместно должны засвидетельствовать свое сотрудничество (тамаджамиши) и, произнеся «Мы все из одного рода!», они должны знать также свои места и чины в войске. И они решили так: место тех, кому Огуз дал лук, должно быть более высоко, и в армии они должны составлять правое крыло (фланг). Те, кому он выдал стрелы, должны стоять рангом ниже и составлять левое крыло армии. Ибо лук властвует подобно падишаху, а стрела лишь является подчиненным ему (луку) посланием. Их юрты Огуз разделил точно в таком же порядке» (14, с.61-62). По списку, приведенному в «Огуз-наме», от каждого из шести сыновей Огуза произошло по четыре племена (14, с.64-67).

В «Родословной туркмен» Абуль Гази эта история в точности повторяется, но племена названы Бузук и Учук (11, с.425-470).

В огузском эпосе «Деде Коркут» имеется следующая информация о племенах Бозок и Учок: «Когда собирались племена Уч-Ок и Боз-Ок, Казан [хан] отдавал на разграбление свое жилище; снова Казан отдал на разграбление свое жилище; но (на этот раз) внешних огузов при этом не было; разграбили одни внутренние огузы» (10, XII, Песнь о том, как внешние огузы восстали против внутренних огузов и как умер Бейрек).

Таким образом, из эпоса становится ясно, что племена Бозок и Учок являются внутренними и внешними племенами.

В тексте эпоса «Деде Коркут» внутренние огузы называются *İç Oğuz*, а внешние – *Taş Oğuz*. В турецкой научной литературе их названия *İç Oğuz* и *Diş Oğuz* (см.: 17, *İç Oğuz Taş Oğuz Aşı Olup Beyrek Öldüğü Boy*, s.116-121). Слово «*iç*» означает «внутрен-

* Məqalə tarix ü.e.d. Tofiq Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

ность», а слово «taş» (турецкое *dış*) имеет значение «наружная, внешняя сторона» (13, с.201, 539).

Наряду со словом *taş* в значении “внешний” следует также привести глагол *aş* в значении “пересекать, переходить, преодолевать, переваливать (гору)” (12, с.62). Дж.Клосон приводит две версии слова *taş*: 1) Прилагательное или наречие в значении “outside” (“внешний”); 2) глагол в значении “overflow” (“переваливать через край”). Он отмечает, что два слова семантически связаны (“semantically connected”) (16, p.559). На примере слова *taş* мы видим, что глагол и прилагательное могут восходить к единой семантической основе. Исходя из этого глагол *aş* можно рассматривать в этом семантическом ряду. Соответственно *Taş Oğuz* может также быть представлено в форме *Aş Oğuz* (4, с.130-134).

В.В.Бартольд отмечает, что из текста эпоса «Деде Коркут» непонятно, как деление на внутренних и внешних огузов соотносится с делением огузов на 24 племени *Уч-Ок* и *Боз-Ок* (см.: 10, с. 279, прим. 1).

Прояснить вопрос о том, кто именно из них является внутренними, а кто внешними огузами, помогает исследование А.Н.Кононова. Он считает, что элемент *uk/ok* (*oğ*) восходит к слову «род» (т.е. та же основа, что и в слове огуз). Элемент *uç* Кононов возводит к слову «три» и к слову «граница». В качестве доказательства второй версии он приводит такие слова, как *uc il* (*uç il*) – «пограничный народ», *uc bāgi* (*uç bāgi*) – «пограничный бек». Далее он приходит к выводу, что если были «пограничные беки» и «пограничные народы», то могли быть и «пограничные племена» – *uç ok* (11, с.90-91, прим. 85). У Махмуда Кашгарского слово *uç* означает «граница, край» (23, IV, с.595).

К сказанному следует добавить, что в древнетюркских источниках помимо слов, означающих пограничные племена, имеются также слова в значении внутреннее расположение племен (к примеру, «*İç jer*» – «внутренние земли», «*İç su*» – «внутреннее войско»), или титул должностного лица «*iç buıruqı beg*» - «бек по внутренним приказам» (12, с.201).

Фраза «*el içi*» в значении “средина страны” или “внутренняя страна” встречается в надписи Бичикту-боом XII, обнаруженной в 1981 г. Д.Д.Васильевым. Надпись была сделана на скалах Бичикту-боом к северу от поселка Каракол Онгудайского района Республики Алтай. Васильев читает и переводит эту надпись следующим образом:

- 1) (e)r (e)l(i) t(i)r(i)l(i)p (e)rt(i) k(e)ç(i)l(i)p t(e)g
- 2) (e)l (i)ç(i) t(i)r(i)g.

1) “Страна мужей, собираясь, создалась, и так (подобным образом) преодолела (перевалила)!”

2) “Средина страны жива” (2, с.75, 98).

Основываясь на свидетельствах А.Н.Кононова, мы можем установить, что племена *Учок* – это племена внешних огузов. Соответственно, племена *Бозок* – племена внутренних огузов.

Таким образом, на основании анализа огузских источников нам становится ясно, что потомки Огуза разделились на две социальные группы, в каждой из которых было по три сына. От каждого из сыновей произошло по четыре племени. Более высокие по рангу – три сына, получившие золотой лук, - стали называться *Бозок*, в армии они составляли правое крыло (*sağ kol*), а географически являлись внутренними племенами. Более низкие по статусу – три сына, получившие три золотые стрелы, - стали называться *Учок*, в армии они составляли левое крыло (*sol kol*), а географически являлись внешними огузами.

Таким образом, разделение огузов на два подразделения представляет собой явление социальное (*Бозок и Учок*), военное (*sağ kol* и *sol kol*) и, наконец, географическое (*İçoğuz* и *Taşoğuz* (*Aşoğuz*)).

Этноним скиф/ашгуз

Географическое название внутренних и внешних огузов – *Ичогуз*, *Ташогуз* (*Ашогуз*) – находит свои параллели в ассирийских и вавилонских письменных источниках. В ближневосточных письменных источниках скифы проходят под именами аш-гуз-а(й), ас-гуз-а(й) (ассирийские), ишкуз-а(й) (вавилонские) и *ашгуз (древнееврейские) (8, с.242-243).

В “Истории” Геродота скифы проходят под именем Σκύθης — S-kuth-es (ед. число) или Σκύθαι — S-kuth-ai (мн. число). В слове Σκύθης буква «Σ» читается как русское «с», буква «κ» – как русское «к», буква «υ» – как русское «у». Буква «θ» аналогична английскому звуку «th». Если это слово привести полностью, то получается «с-к-у-з» (или «с-к-у-т»). Последние две буквы «ης» являются греческим суффиксом и могут принимать различные формы в зависимости от падежа, числа, времени, когда был записан текст и др. Корнем этого слова является kuth (см.: 5; 7, с.122-130; 19).

Корень аш, іш в начале ближневосточных версий написания скифского этнонима является географическим обозначением. Что касается греческой версии названия скифов S-kuth - то могут быть две версии происхождения начального S-. Первая из них может иметь то же объяснение, что и ближневосточные версии написания скифского этнонима, то есть являться географическим обозначением.

Вторая версия происхождения начального S- может быть объяснена с помощью примеров записей иностранных слов в древнегреческом языке. Существует множество примеров искажений иностранных имен в греческих источниках, причем еще более искажались они при дальнейших переписываниях. К примеру, имя предводителя кавказских гуннов в «Хронографии» Малаласа в манускрипте «Codex Bezae Cantabrigiae» было записано как Τυραξ. У Теофанеса оно проходит как Στυραξ (25, р.392). Идентичный пример добавления буквы «с» перед согласной в начале слова мы прослеживаем и у Геродота - в том месте, где он повествует о младшем сыне Таргытая - Колаксае (Κολαξαι), который стал царем (22, IV, 5). Далее в шестой главе Геродот отмечает, что от Колаксы пошло племя парлатов, а от его братьев – племена авхатов, катиаров и траспов. Но затем Геродот указывает, что все эти племена вместе назывались «сколотами» (Σκολοτοις) в честь имени их царя Колаксы (22, IV, 6). Близость имен Колаксы и Сколот очевидна. В обоих словах корнем является *кол* (κολ). Таким образом, корень *кол* (κολ) прослеживается в обоих словах. Но возникает вопрос о происхождении компонента «с» (Σ) в начале слова «сколот».

О греческой традиции добавлять к началу слова согласную «с» (Σ) российский историк конца XVIII – начала XIX в. С.С.Богуш пишет: «Мы уже заметили, упоминая о таковых различиях, причину перемен, введенных греками в произношение многих слов, которые они любили произносить пришептывая. Привыкшие к таковой нежности языка, они умягчили Д и Θ, примешивая к ним нечувствительно звук буквы «с», а иногда присовокупляли и сию согласную в начале некоторых иностранных имен, дабы сделать оные по произволению их звучнее. Таким образом, из Кимвра Мердиса, Альпеса, Кофе сделали они Скимвра, Смердис, Сальпие, Скофе; а из Гиθa – Сгийθ и Скиθ». По поводу употребления слова гиθ (гиз) Богуш ссылается на Спартиана, который «писал в конце третьего века» (1, с.140-141).

Какой бы ни была (из двух вышеперечисленных) причина появления начального S- в слове «S-kuth», ясно одно – корнем этого слова является kuth.

Этноним «огузы»

По проблеме этимологии этнонима огуз следует отметить следующее. Л.Лигети, Ю.Немет, О.Притсак, А.Н.Кононов и другие ученые считают, что -uz в этнониме oğuz является аффиксом множественного числа (24, с.369-383). А.Н.Кононов приводит следующую этимологию этнонима огуз – oğ (ok) “род”, “племя”, -(y) z – суффикс множественного числа. В результате он приходит к этимологии “племени”, “объединение племен”. По его мнению, позднее данное название превратилось в этническое имя с собирательным значением. В качестве доказательства этой версии он приводит этнонимы «tokuz oğuz» “девять племен”, «üç oğuz» “три племени” (11, с.83-84).

Наряду с суффиксом -z в значении множественного числа в древнетюркском также присутствует суффикс -t, который восходит к суффиксу мн. числа *-t+гласное в языках алтайской семьи (20; 26, р.68-69; 27, р.184). В современных тюркских языках для обозначения мн. числа используется суффикс lar/tar. Суффикс мн. числа -z, -t ведет свое происхождение из прототюркского периода.

Разницу между суффиксами -t и -z в языках алтайской семьи можно объяснить грамматикой монгольского языка. Как отмечает Г.И.Рамстедт, в то время как в монгольском языке существительные, оканчивающиеся на согласные, имели суффикс множественного числа -d (-t), существительные, оканчивающиеся на гласные, получали суффикс множественного числа -s (13, с.549). Об этой специфике монгольского языка также пишет и Б.Я.Владимирцов, добавляя при этом, что могут быть исключения из правила - иногда слова, оканчивающиеся на гласные, также могут оканчиваться на суффикс -d (-t) (3, с.61-62).

Основываясь на этих наблюдениях, мы можем прийти к выводу, что суффикс -z в скифских этнонимах использовался в словах, оканчивающихся (в ед. числе) на гласную, а суффикс -t в словах, оканчивающихся (в ед. числе) на согласную.

Титул İç beg

Следует также обратить внимание на вышеприведенные древнетюркские титулы «uç bāgi» – «пограничный бек» (11, прим. 85) и на «титул должностного лица» «iç bujuqı beg (12, с.201), где «bujuqı» – «приказный» (12, с.121). Соответственно, «iç bujuqı beg» – «бек по внутренним приказам». Если рассматривать данное слово в форме «iç beg» – «внутренний бек» или «uç beg» – «пограничный бек», то автоматически напрашивается проведение аналогии со скифским предводителем Ишпакаем. Имя Ишпаккай приводится в “Призме” ассирийского царя Асархаддона. Существуют несколько версии этой призмы. Наиболее ранняя датируется 676 г. до н.э. Ишпаккай в этой надписи записано в форме Иш-ра-ка-а-а. Имя Ишпаккай также приводится на “Стеле Асархаддона из Тиль-Барсиба”. В “Призме” и “Стеле” Асархаддона говорится о победе ассирийцев над скифами (9, №7, 9). Имя Ишпаккай - первое известное нам из письменных источников скифское имя.

Древнетюркские титулы «uç bāgi» (uç bāgi) – «пограничный бек» (11, с.90-91, прим.85) и «iç bujuqı beg» (12, с.201) поразительно близки к этому имени. Основываясь на этих титулах, «iç beg» должно означать «бек по внутренним делам». В обоих случаях - будь то «бек по внутренним делам» или «пограничный бек» - совершенно ясно, что речь идет не о царе, а о человеке в статусе командующего войсками. Принимая во внимание, что в 676 г. до н.э. скифы еще не были правителями Ассирийских территорий,

Ишпакай должен был быть командующим пограничными войсками. В доказательство тому, что Ишпакай не являлся царем, можно привести и тот факт, что в ассирийских письменных источниках его не называют царем. Таким образом, Ишпакай являлся командующим одного из подразделений скифских войск, по всей видимости пограничных. *Приведенные здесь лингвистические данные указывают на то, что в титулах древнетюркского периода прослеживаются значения, позволяющие установить (этимологическим путем) социальный статус и военный ранг должностного лица.*

Выводы

Таким образом, у Огуз-хана было три сына в одной группе и три сына - в другой. Эта история соответствует скифским мифам о происхождении трех сыновей Таргытая и трех сыновей Геракла (22, IV, 5-10). От каждого из сыновей Огуза произошло четыре племени, что соответствует четырем племенам первоскифов (22, IV, 6). Огуз распределяет между сыновьями золотые атрибуты - точно так же, как первоскифы распределяют золотые атрибуты между собой и своими племенами (22, IV, 5; 15, p.137-138; 4, с.17). Огуз делит своих сыновей и их племена на два подразделения – «правителей» и «подчиненных». Это соответствует версии Диодора Сицилийского о разделении потомков царя Скифа на *палов* и *напов* (18, II, 43).

Само имя Скиф в правильной древнегреческой транскрипции s-kuth/kuth (ближневосточное Ash-guz/Ish-kuz) соответствует этнониму Oğuz. Затем Огуз-хан разделяет положение своих сыновей в армии на правое (*sağ kol*) и левое (*sol kol*) крыло. Название правого, более высокого по статусу крыла (*sağ*) соответствует одному из названий скифо-сакских племен – *saka*. Огузы разделяются на племенные союзы под названиями *Ичогуз* и *Ташогуз* (*Ашогуз*). Скифы в аккадских источниках упоминаются под именами ишкузай и ашгузай.

В завершение этой темы следует отметить следующее: ранее мы уже писали о том, что существуют совершенно очевидные параллели между «Огуз-наме» Рашид ад-Дина и повествованием Геродота о миграции скифов из Азии. Археологические памятники ранних скифов подтверждают информацию Рашид ад-Дина о стоянках древних огузов, которые в соответствии с его информацией мигрировали из Азии на Кавказ и далее через Дербент за 2000 лет до него, т.е. в VII в. до н.э. (6; 21). Тюркская основа позволяет выявить структуру, практически идентичную социальной организации скифского общества. Иранская лингвистическая, историческая и эпическая основа не позволяет исследователям достичь этих результатов.

Ключевые слова: скифы, огузы, эпос “Деде Коркут”, Ич огузы и Таш огузы, Ишпакай.

Список использованной литературы

1. Богуш С.С. История Царства Херсонеса Таврийского. История о Таврии. СПб.: Тип. Шнора, 1806.
2. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических надписей Южной Сибири. Часть 1. Древнетюркская эпиграфика Алтая. Астана: Тюркская Академия, Prosper Print, 2013.
3. Владимирцов Б.Я. Об одном окончании множественного числа в монгольском языке // Доклады АН СССР, 1926, май-июнь.
4. Гасанов З.Г. Социально-культурные ценности скифов: древних ашгузов/ишкузов/гузов. Астана: Тюркская академия, Prosper Print, 2013.

5. Гасанов З.Г. Этноним «скиф/ашгуз» в древнегреческих и аккадских письменных источниках /Э.Е. Лебедев (ред.) Чувашская письменность: история и современность. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 2012.
6. Гасанов Заур. К проблеме археологических памятников ранних скифов в контексте идентификации с сообщениями древних и средневековых письменных источников //II Международная научная конференция. Арало-каспийский регион в истории и культуре Евразии. 22-26 июня 2011 г. Актобе, 2011.
7. Гасанов Заур. Царские скифы: этноязыковая идентификация «царских скифов» и древних огузов. New York: Liberty Publishing House, 2002.
8. Дьяконов И.М. История Мидии: от древнейших времен до конца IV в. до н.э. М.-Л.: АН СССР, 1956.
9. Иванчик А.И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII веках до н.э. М.: б.и., 1996.
10. Книга моего деда Коркута: огузский героический эпос. Пер. В.В.Бартольда. М.-Л.: АН СССР, 1962.
11. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинения Абу-л-Гази хана хивинского. М.-Л.: АН СССР, 1958.
12. Надеяев В.М. и др. (ред.) Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.
13. Рамстедт Г.И. Этимология имени ойрат //ЗРГО по отделению этнографии, 1909, т. XXXIV.
14. Рашид ад-Дин Фазлаллах. Огуз-наме. Пер. Р.М.Шукюровой. Баку: Элм, 1987.
15. Christensen A. Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire legendaire des Iraniens. Pt. I. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet. P.A. Norstedt & Söner, 1917.
16. Clauson Sir Gerard. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. London: Oxford University Press, 1972.
17. Dede Korkut Kitabı. Metin - Sözlük /Ergin Muharrem editör. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
18. Diodorus Siculus. Library of History. Books II.35-IV.58. Volume II. Trans. Oldfather C. H. Cambridge-London: Harvard University Press, 1935.
19. Hasanov Zaur. "İskit" etnoniminin okunuşu. //Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2010, Sa. 50, 2009/2.
20. Hasanov Z. Suffix-t as an Indicator of Plurality in the Ethnonyms of the Royal Scythians. /Emiroğlu Ö., Godzinska M., Majkowski F. Discussions in Turkology. Warsaw: Department of Turkish Studies and Inner Asian Peoples, University of Warsaw, 2014.
21. Haszanov Z. Hérodotosz 'Királyi szkíták' származásáról és vándorlásáról szóló változatának és Rasid ad-Din 'Oguz történetének' azonosítása. // Eleink – magyar őstörténet. 2006. X, No 2.
22. Herodotus. The Persian Wars. Books III-IV. Trans. Goodley, A.D. Cambridge-London: Harvard University Press, 1921, 448.
23. Kaşğari Mahmud. Divanü Lüğat-it-Türk (Türk dilləri Sözlüyü): 4 cildə. Tərc. Əskər R. Bakı: Ozan, 2006. IV c.
24. Ligeti L. Die Herkunft des Volksnamens Kirgis //Körösi Csoma Archivum, 1925, 1.
25. Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns: Studies in their History and Culture. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1973.
26. Poppe N. Plural suffixes in the Altaic languages. //UAJb, 1952, vol. XXIV.
27. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Leiden and Boston: Brill, 2003.

Zaur HƏSƏNOV

SKİFLƏR HAQQINDA YAZILI MƏNBƏLƏRİN MƏLUMATI İLƏ MÜQAYİSƏDƏ OĞUZ CƏMİYYƏTİNİN SOSIAL BÖLÜNMƏSİ

Xülasə

Məqalədə Rəşid əd-Dinin, Abul Qazinin və “Dədə Qorqud” dastanının məlumatlarına əsaslanaraq qədim Oğuz cəmiyyətinin sosial bölünməsi problemi araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, Oğuzların Bozok və Üçok'lara bölünməsi onların cəmiyyətinin sosial quruluşunu əks etdirir; sağ kol və sol kol'lara bölünmələri – hərbi strukturu və nəhayət İç Oğuz və Taş Oğuz'lara bölünmələri – cəmiyyətlərinin coğrafi strukturunu göstərir. Oğuz cəmiyyətinin Bozok və Üçok'lara bölünmələri Sisiliyalı Diodorun əsərində gətirdiyi Skif adlı hökmdarın törəmələrinin pal və nap'lara bölünməsi haqqında məlumatla uyğunlaşır. Oğuzların və Skiflərin miflərinin arasında aşağıdakı məsələlər üzrə bilavasitə paralellər izlənilir: oğulların sayının; onlardan törənən tayfaların sayının; onların arasında mifoloji əşyaların bölünməsi haqqında məlumatlar. Skif etnoniminin özü də (düzgün qədim yunan transkripsiyasında s-kuth) Oğuz etnonimi ilə uyğunlaşır. Oğuzların İç Oğuz və Taş Oğuz'lara bölünmələri də Skiflərin Assur-Babil mənbələrində İşkuz və Aşkuz adları ilə üst-üstə gəlir.

Açar sözlər: skiflər, Oğuzlar, “Dədə Qorqud” dastanı, İç Oğuz və Taş Oğuz, İşpakay.

Zaur HASANOV

SOCIAL DIVISION OF OGUZ SOCIETY IN COMPARISON WITH THE DATA WRITTEN SOURCES ABOUT SCYTHIANS

Summary

In the paper the problem of the social division of the ancient Oghuz Turks is investigated grounding on the works of Rashid al-Din, Abul Gazi and “Dede Korkut” epic. The study shows that the division of Oghuz Turks on Bozok and Uchok units reflects their social structure; division on sağ kol and sol kol – their military structure, and the division on Ich Oghuz and Tash Oghuz (inner and outer Oghuz) – the geographic structure of their society. The division of Oghuz Turks into two units corresponds to the information of Diodorus Siculus about the division into the descendants of the king Scyth on pal and nap units. In both the Scythian and Oghuz myths we observe direct parallels between the number of the sons; number of the tribes that descended from; the distribution of the mythological attributes between them. Ethnic name Scyth - (in the correct ancient Greek transcription S-kuth) corresponds with the ethnic name Oghuz. The division of Oghuz Turks into two units – Ich Oguz and Tash Oghuz – points out to the relation with the name of the Scythians in Assyrian and Babylonian sources – Ashguz and Ishkuz.

Keywords: Scythians, Oguz Turks, “Dede Korkut” epic, Ich Oguz and Tash Oguz, Ishpakai.

Əliyər ORUCOV

*böyük metodist, fəlsəfə ü.f.d.,**Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası***AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN
TƏMİN EDİLMƏSİ İNKİŞAFIMIZIN ZƏRURİ ŞƏRTİDİR***

Beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi hər bir dövlətin dünyadakı nüfuzu, imici və mövqeyi onun həyata keçirdiyi milli təhlükəsizlik siyasəti ilə bilavasitə bağlıdır. Milli təhlükəsizlik siyasəti ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı, xarici aləmdən qaynaqlanan təhlükələrə qarşı müqavimət gücü, səmərəli dövlət idarəçiliyi, ölkədaxili sabitlik, vətəndaşların milli ideyalar, məqsədlər, amallar ətrafında birləşməsi, ictimai-siyasi həyatda iştirakı vəziyyəti və s. kimi məsələlərin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Milli təhlükəsizlik, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətdəki müxtəlif sosial birliklərə, institutlara, təşkilatlara daxil olan, bununla əlaqədar sosial strukturda müxtəlif sosial statuslara malik olan, fərqli sosial rollar icra edən insanların ümdə maraqlarını və tələbatlarını nəzərdə tutur. Deməli, milli təhlükəsizlik əslində sarsılmaz ərazi-dövlət birliyi hüduddlarında əhalinin bütün qruplarının təhlükəsizliklə bağlı əlaqə və münasibətlərinin dinamik sistemidir. Bu sistem effektiv olduğu təqdirdə davamlı sosial-siyasi, iqtisadi və digər maraqların qarşılıqlı asılılığı şəraitində əhalinin normal həyat fəaliyyəti təmin oluna bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə informasiya axınlarının sürətlə artdığı və elmi araşdırmaların daha da dərinləşdiyi bir şəraitdə çoxamilli təhlükəsizlik probleminin araşdırılması olduqca vacibdir.

Siyasi ədəbiyyatda milli təhlükəsizlik anlayışı ilk dəfə 1904-cü ildə ABŞ prezidenti Teodor Ruzveltin Konqresə müraciətində işlədilmişdir. T.Ruzvelt Panama kanalı sahəsinin birləşdirilməsini “milli təhlükəsizlik” mənafeyi ilə əsaslandırır. Sonrakı illərdə bu problem Amerika siyasətçilərinin tədqiqatlarında ciddi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd edək ki, amerikalı siyasətçilər milli təhlükəsizlik anlayışının mənbəyini “milli mənafe” nəzəriyyəsində görürlər. Belə yanaşma amerikalı sosioloq Y.Lippman tərəfindən təklif olunmuşdur. Bununla yanaşı, bəzi siyasətçilər milli təhlükəsizliyi güc vasitəsində, yəni digər dövlətlərdən qüdrətli olmaqda və ya dövlətlərin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində, beynəlxalq münasibətlərin bütün sisteminin inkişafı üçün optimal şəraitin təmin olunmasında görürlər.

Milli təhlükəsizlik probleminin araşdırılmasında B.Broudinin, M.Xelnerin, H.Kissincerin, Z.Bjezinskinin, H.Morgentaunun, C.Şlessincerin və digər alimlərin mühüm xidməti olmuşdur. Hazırda bu problem “strateji analiz” məktəbinin tədqiqat fəaliyyətinin mərkəzi problemidir. Qeyd edək ki, milli təhlükəsizlik problemi üç səviyyədə nəzərdən keçirilir: şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi. Onların yeri və rolu dinamik olub ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsi ilə, siyasi quruluşla, daxili və xarici təhlükələrin dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Belə ki, avtoritar və totalitar rejimlərdə ön plana şəxsiyyətin təhlükəsizliyi hesabına cəmiyyətin təhlükəsizliyini çəkirlər. Demokratik yönümlü cəmiyyətlərdə isə ən çox şəxsiyyətin azadlığı və təhlükəsizliyi qiymətli sayılır. Məzmun baxımından milli təhlükəsizlik müxtəlif sahələrdə struktur elementlərinə ayrılır ki, onlara da ilk növbədə iqtisadi, siyasi, dövlət, informasiya və s. təhlükəsizliyini aid etmək olar. Ümumiyyətlə, müasir dünyada milli təhlükəsizlik siyasəti vətəndaşın, cəmiyyətin, millətin bir

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Fazil Vahidov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

sosial orqanizm kimi birləşməsi istiqamətində milli mənafeələrin dolğun reallaşdırılması naminə aparılmalıdır. Milli mənafeələr isə milli təhlükəsizlik obyektlərinin həyati mənafeələrinin ümumiləşdirilmiş ifadəsidir. Müasir demokratik cəmiyyətdə dövlətin də, onun təhlükəsizliyinin də məqsədi insanın hüquq və azadlıqlarının təminatçısı olmasıdır.

SSRİ-nin dağılması nəticəsində dünyanın geosiyasi və hərbi-geostrateji vəziyyətinin dəyişməsi, müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin bir siyasi sistemdən digərinə keçidi və başqa transmilli proseslər bütün postsovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycan dövləti qarşısında da milli inkişaf və milli təhlükəsizlik strategiyasının yaradılması vəzifəsini irəli sürdü. Müstəqilliyinin ilk vaxtlarında Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin mahiyyəti, əsas istiqamətləri, həyata keçirilmə yolları və mexanizmləri ilə bağlı dövlət qurumlarında və cəmiyyətdə əsaslandırılmış yanaşma, təsəvvür və düşüncələr olduqca zəif idi.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın milli təhlükəsizlik sisteminin müəyyən maddi və mənəvi şərtləri hələ keçmiş Sovet dövründə formalaşdırılmışdır. Əgər həmin dövrdə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi inzibati-amirlik sisteminə uyğunlaşdırılmışdırsa, müstəqillik dövründə isə yalnız dövlətin deyil, həm də şəxsiyyətin, cəmiyyətin təhlükəsizliyini, bütün sahələrdə milli maraqların qorunması nəzərdə tutulurdu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft müqavilələrini imzalaması ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artırılması ilə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin ciddi siyasi amilinə çevrildi. Bu müqavilə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini yalnız Azərbaycan neftinə yox, Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərə yönəltdi. Eyni zamanda çox keçmədən ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə özündə müstəqil dövlət maraqlarını və beynəlxalq dəyərləri, ümumi təhlükəsizlik normalarını və milli mental xüsusiyyətləri əks etdirən, şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizliyinin əsas vəzifələrini, istiqamətlərini və prioritetlərini ehtiva edən yeni milli təhlükəsizlik konsepsiyası yaradıldı və sonrakı dövrdə müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçərək təkmilləşdirildi.

Belə ki, milli təhlükəsizlik siyasətinin nəzəri əsasları və prinsipləri dövlətin və cəmiyyətin ümumi vəziyyətindən, inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq sabit yaxud dəyişkən olur, milli tələbata uyğun yeniləşir, təkmilləşir və əsas dövləti vəzifələrin həlli ilə əlaqələndirilir. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və bu sahə üzrə yürüdülmən siyasətin mahiyyətinin, əsas vəzifələrinin, istiqamətlərinin müəyyənləşməsində vahid milli ideyanın - azərbaycançılığın formalaşması və dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Belə ki, qaynağını bəşər tarixinin ilk dövründən – yaddaşlardan, miflərdən, əsatirlərdən, dastanlardan götürən və getdikcə ədəbi düşüncədə formalaşaraq günümüze qədər gəlib çıxan azərbaycançılıq məfkurəsi XIX əsrin sonuna doğru ədəbi-fəlsəfi fikir cərəyanı kimi formalaşsa da, XX əsrin əvvəllərində sosial-fəlsəfi varlıq və sistem kimi özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu və ictimai-siyasi həyatda öz təsbitini tapdı. Məhz Heydər Əliyev azərbaycançılığı bir məfkurə, bir mükəmməl milli ideologiya kimi özünün zirvə məqamına çatdırdı. “Xalqın milli mənlük şüuru və milli özünüdərkinin inkişafı kimi milli özünüdərkimizlə bağlı olan azərbaycançılıq ideologiyası mühüm funksional elementlərlə zəngindir. Onun mahiyyəti xalqı mənəvi və fiziki baxımdan zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdır. Bu ideologiya unitar, hüquqi və demokratik dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmlənməsinə və inkişafına yönəlmişdir. Milli özünüdərk ideyaları əsasında yaranan “azərbaycançılıq” müstəqil və bənzərsiz Azərbaycanı sivil dövlətlər sırasına çıxaracaq bir yoldur. Belə ki, azərbaycançılıq xalqımızın çox əzab əziyyətlə nail olduğu tarixi sosial və mənəvi sərvətdir. O, real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitədir. Konstitusiyamızda göstərildiyi kimi, milli özünüdərkdən gələn azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan xalqının dövlətyaratma mənafeələrinin ümumiliyi və demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizənin məqsədidir.

Həmçinin bu ideya dünya azərbaycanlılarının mütəşəkkilliyidir, vəhdəti və birliyi” (1, s.217). Qeyd edək ki, “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, xalqın vahidliyi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, davamlı iqtisadi inkişaf, elm, təhsil və texnoloji potensialın artırılması, eləcə də onların bəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi, Azərbaycan xalqının dil, din, adət-ənənə və rituallarının, mədəni-tarixi irsinin, mənəvi dəyərlərinin qorunması və s. müasir dövrdə milli maraqlarımızın əsasını təşkil edir” (2, s.176). Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq eyni məqsədlə Azərbaycanda da ölkənin Milli Təhlükəsizlik Şurası, Milli Ordu, Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti və onun müvafiq orqanları, habelə bütün bunların elmi-informasiya və kadr təminatı üçün tədris və elmi-araşdırma qurumları yaradılmışdır.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycan cəmiyyəti öz təhlükəsizlik sisteminin qurulmasının çox mühüm mərhələsini yaşayır və bu mərhələnin səciyyəvi problemlərinin uğurlu həlli milli təhlükəsizliyimizin etibarlı elmi-informasiya təminatını, bu sistemdə məşğul olan şəxsi heyətin yüksək peşə və mənəvi-psixoloji hazırlığını təşkil etməyi, vətəndaşların, xüsusilə də gənc nəslin vətənpərvərlik və milli mənlilik şüurunun gücləndirilməsinə aparan yollar və vasitələri, onlardan səmərəli istifadə qaydalarını müəyyənləşdirməyi tələb edir. Dünya təcrübəsindən də məlum olduğu kimi, bütün bu məsələlərin həllinin əsas vasitəsi milli təhlükəsizlik konsepsiyasının hazırlanıb qəbul edilməsi və buna əsaslanan daxili və xarici siyasət xəttinin həyata keçirilməsidir. Ona görə də bu vəzifənin həlli ilə bağlı məsələlər, ilk növbədə elmi-nəzəri problemlər aktual və aktual olduğu qədər də mürəkkəb bir vəzifə kimi qarşıda durur.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın müstəqillik qazanması ilə əlaqədar olaraq dünya ölkələri ilə müxtəlif sahələrdə inteqrasiya, əməkdaşlıq böyük sürətlə genişlənir və inkişaf etməkdədir. Bu halda, şübhəsiz ki, yad təsirlərin güclənməsi baş verir. Belə ki, hələ müstəqilliyimizin ilk vaxtlarında milli ideologiyanın formalaşdığı bir zamanda dövlət quruculuğunda, iqtisadiyyatda, istehsalın və əməyin təşkilində dünya standartları eyni ilə Azərbaycan şəraitinə köçürülür, hətta idarəetmədə, cəmiyyətdaxili münasibətlərdə etalon olur. Bütün bunlar da xalqın milli psixologiyasına, milli mentalitetinə, əxlaqına, düşüncə və həyat tərzinə xeyli mənfəət təsir göstərir, milli dəyərlərin hörmətdən düşməsinə, mənəvi eroziyanın dərinləşməsinə səbəb olurdu. Bu zaman milli təfəkkürümüzü Qərbin neçə əsrlik öz siyasi-iqtisadi, mənəvi, intellektual inkişafının nəticəsi kimi formalaşan sivilizasiyanın təfəkkür stereotiplərinə uyğunlaşdırmağa cəhdlər edilirdi. Belə ki, bu təqlidçilik, unifikasiya və konformizm meyilləri, zənnimizcə, çox təhlükəlidir. Onların qarşısını almaq üçün tarixən yaranıb təşəkkül tapmış mədəniyyət ənənəsinin qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Çünki o, hər bir xalqın, cəmiyyətin mövcudluğunun, özünəməxsusluğunun, davamlılığının, mütəşəkkilliyinin, vəhdətinin əsas atributlarındanır. Ona görə də mədəniyyət ənənəsinin, milli mənəvi dəyərlərimizin qorunub mühafizə edilməsində mədəni-tarixi irsin öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir” (3, s.30-31). Müasir Azərbaycan cəmiyyəti, xüsusilə də onun milli təhlükəsizliyini təmin etməli olan qurumlar milli təhlükəsizliyə xələl gətirən təhlükələri daim izləyir, onların qarşısının alınması yolları və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, səmərəliliyinin artırılması üzərində daim çalışırlar. Bu vəzifələrin həlli vasitələri sırasında baza rolunu dövlətin konstitusiyası yerinə yetirir. Məhz konstitusiyanın əsasında dövlətin milli təhlükəsizliyi haqqında qanun işlənib hazırlanır. Bu zərurətdən irəli gələrək 6 avqust 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizliyi haqqında qanunu qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikasının “Milli Təhlükəsizliyi haqqında” qanununun ikinci maddəsində “milli təhlükəsizliyin obyektləri kimi dövlət, insan və cəmiyyət göstərilmişdir. Bu obyektlərin hər üçü milli təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir” (4).

Qeyd edək ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin bir sıra məruzə və çıxışlarında, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Şurasının yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı

çıxışlarında milli təhlükəsizlik sisteminin başlıca prinsipləri və konturları öz aydın ifadəsini tapmışdır. Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda dövlətin uğurla həyata keçirdiyi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də dövlətin milli təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində kompleks tədbirlərin görülməsidir. Bu dövrdə dövlətin milli təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təminatçısı olan güclü silahlı qüvvələrin yaradılmasına başlandı. Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanlarının azərbaycanlaşdırılmasını böyük uğur hesab edən Heydər Əliyev 1999-cu ilin martın 27-də Azərbaycanın milli təhlükəsizlik orqanlarının yaradılmasının 80 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə çıxış edərək demişdir: “Keçmiş dövrlərdə Sovet hakimiyyəti vaxtında Azərbaycanın təhlükəsizlik təşkilatı ümumi Sovet hökumətinin qərarlarını və göstərişlərini yerinə yetirməklə məşğul idi. İndi müstəqil Azərbaycanda ölkəmizin təhlükəsizlik təşkilatı müstəqil Azərbaycanın, xalqımızın milli mənafeələrini təmin etmək vəzifəsini daşıyır. Ancaq bu vəzifəni yerinə yetirmək çox çətindir. Ona görə də biz Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Nazirliyindən çox şeylər gözləyirik. Məlum olan, burada elan edilən faktlar onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasına xarici ölkələrin kəşfiyyat orqanlarının marağı günü-gündən artır. Onların qarşısını almaq, Azərbaycanın milli mənafeələrini qorumaq üçün təhlükəsizlik təşkilatı daha da fəal işləməlidir. Azərbaycanın vəziyyətini mürəkkəbləşdirən bir də odur ki, ölkəmiz Ermənistan ilə müharibə vəziyyətindədir. İndi biz Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmasına çalışırıq. Ancaq bununla yanaşı, Azərbaycana qarşı Ermənistan tərəfindən aparılan müxtəlif kəşfiyyat, təxribat işləri davam edir və onların qarşısı alınmalıdır, Azərbaycanda bunlara yol verilməməlidir” (5, s.411). Qeyd edək ki, Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dinc yolla nail olunması təkcə Azərbaycanın milli inkişafının və təhlükəsizliyinin yolunu açmır, həm də bütöv regionun sosial-iqtisadi inkişafına, bölgədə və dünyada sülhün və təhlükəsizliyin daha da möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərirdi. Beynəlxalq və regional təşkilatlardan danışarkən ilk olaraq Azərbaycanın BMT, NATO, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. kimi qurumlardakı fəaliyyəti ön planda dayanır. Məhz bu baxımdan da ölkəmizin xarici siyasətində beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin qurulması xüsusi yer tutur. Belə ki, müasir dünyamızda sülhün və təhlükəsizliyin qorunması istiqamətində beynəlxalq təşkilatlar sırasında ən önəmli yeri BMT tutur. 1994-cü ilin sentyabrında BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həllində BMT-nin rolu barədə çıxış edən Heydər Əliyevə görə, “Azərbaycan Respublikası münaqişənin sülh yolu ilə, siyasi yolla aradan qaldırılmasına tərəfdar olaraq belə hesab edir ki, yalnız Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yerinə yetirmək yolu ilə təcavüzün nəticələrini aradan qaldırmaq, uzunmüddətli möhkəm sülhün bərqərar edilməsi və bütün əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə sabit və əməli danışıq prosesi aparmaq olar. Eyni zamanda Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış vəziyyəti, beynəlxalq aləmdə sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolunda BMT-nin rolunun artırılması və digər prinsipial məqamlara toxunan Heydər Əliyevin fikrincə, Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının yerinə yetirilməməsi BMT-yə qarşı işləyir və onun beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq kimi əsas vəzifəsini yerinə yetirmək bacarığına inamı poza bilər” (1, s.210). Qeyd edək ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 1988-ci ilin fevralından Sovet imperiyasının süqutuna qədər olan dövrdə keçmiş SSRİ-nin daxili problemi kimi qiymətləndirilirdi. Lakin imperiyanın süqutu ilə münaqişə tezliklə beynəlmilləşdi, beynəlxalq güclərin və maraqların mübarizə nöqtəsinə çevrildi. Münaqişənin dinc yolla nizama salınması istiqamətində ilk təşəbbüslər erməni işğalçı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ ətrafındakı əraziləri zəbt etdiyi dövrlə başlayır. Eyni zamanda BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi və indiyə qədər icra olunmamış qalan 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrində işğalçı erməni hərbi

birləşmələrinin Azərbaycanın zəbt edilmiş rayonlarından çıxarılması tələb olunurdu. Ermənistanın təcavüzü ilə öz yaşayış məskənlərini tərk etmiş bir milyondan artıq köçkünün sosial təminatı üçün BMT İnkişaf Proqramı, Qaçqınlarla iş üzrə Ali Komissarlıq, Ümumdünya ərzaq proqramı, YUNİSEF və başqa təşkilatlar çərçivəsində Azərbaycana genişmiqyaslı humanitar yardımın göndərilməsi məhz Heydər Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasətin sayəsində mümkün olmuşdur. Həmçinin BMT ilə yanaşı dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında mühüm rol oynayan NATO ilə Azərbaycanın əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında əməkdaşlıq öz başlanğıcını 1991-ci ilin dekabrın 20-də Brüssel toplantısının müraciətindən götürmüşdü. Bu qurumun müasir dünyamızda təhlükəsizliyin qorunmasındakı rolunu yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev 1994-cü ildə “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı”nın çərçivə sənədini imzalamaqla ölkəmizin Avro-Atlantika məkanına qovuşması istiqamətində mühüm bir prosesin başlanğıcını qoymuşdu. 2003-cü ilin may ayından NATO-nun Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı prosesinə rəsmi qaydada qoşulan Azərbaycan 2004-cü ilin may ayında Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planının təqdimat sənədini NATO-ya təqdim etmişdir. Təqdimat sənədində əks olunan məqsədlərə çatmaq üçün özündə konkret addımları əks etdirən Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı 2005-ci ilin avqust ayında Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmişdir və bu əlaqələr dinamik olaraq inkişaf etməkdədir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası həm xarici siyasətində təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq edir, həm də beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunması üçün sülhməramlı əməliyyatlarda yaxından iştirak edir. Eyni zamanda daxili siyasətində də təhlükəsizliyin qorunmasına xüsusi önəm verir. “Azərbaycanın global antiterror koalisiyasında fəal iştirakı ölkənin ərazisinin beynəlxalq terrorçu təşkilatların maraqları üçün istifadə olunmasına yol verməmək üçün rejim tədbirlərinin gücləndirilməsini tələb edir. Digər tərəfdən, ölkədə baş verən demokratik proseslər, Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olması, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin vacibliyi, Azərbaycan vətəndaşları kimi, ölkəmizdə əcnəbilərin də hüquq və azadlıqlarının qorunmasının zəruriliyini tələb edir” (6, s.198). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasını təsdiq etməsi tarixi zərurətdən irəli gələn addım idi. “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avroatlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı, tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur” (7). Qloballaşan dünyada terrorun baş alıb getməsi, geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi, dövlətə qarşı təhdid və təzyiqlərin artması hərbi təhlükəsizlik məsələsini aktual edən problemlərdəndir. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, “hər bir dövlət milli və cəmiyyət maraqlarını ortaya qoyaraq siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial sahədə planetar həyatın müəyyən etdiyi səviyyəyə çıxır, məxsusi milli təhlükəsizlik doktrinası əsasında ölkəsinin və beynəlxalq güclərin imkanlarından istifadə etməklə daxili və xarici münaqişələri və digər geosiyasi vəzifələri həll etməyə çalışır” (8, s.8).

Azərbaycan Respublikası da milli təhlükəsizliyini təhdid edən, milli maraqlara zərər vura bilən fəaliyyətin qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlər görür. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 8 iyun 2010-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrina”sını təsdiq etməsi tarixi zərurətdən irəli gələn addım idi. Hərbi doktrina Heydər Əliyev tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı strategiyasının tərkib hissəsi olaraq insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və

mənafeələrinin daxili və xarici, hərbi və digər təhdidlərdən qorunmasına yönəlmiş hərbi təhlükəsizlik sisteminin konseptual əsasını müəyyənləşdirən sənəddir. Eyni zamanda bu doktrina hərbi təhlükəsizliyə təhdidlərin vaxtında aşkarlanması, təhlil edilməsi, qiymətləndirilməsi, qarşısının alınması, onlara yetərli müqavimətin göstərilməsi, dövlətin, əhalinin və ərazinin müdafiəyə hazırlanması, səmərəli hərbi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması, müharibə və silahlı münaqişələrin qarşısının alınması, silahlı təcavüzün dəf edilməsi ilə bağlı məsələlərə dair Azərbaycan Respublikasının mövqeyini əks etdirir. Bu doktrinanın hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Qanunları və digər normativ-hüquqi aktları, milli təhlükəsizlik konsepsiyası, milli təhlükəsizlik sahəsində digər konseptual sənədlər təşkil edir. Habelə “Hərbi doktrina” Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühitinin daim dəyişən dinamikası nəzərə alınmaqla, yenidən baxılma, dəqiqləşdirmə və əlavələr üçün açıq sənəddir. Qeyd edək ki, regional təhlükəsizlik müstəvisində öz milli maraq və mənafeələri ilə təmsil olunan Azərbaycan özünün bütün geosiyasi məkan xarakteristikası, iqtisadi, siyasi və hüquqi varlığı ilə nəinki təkcə Cənubi Qafqazın, Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin, həm də Avrasiyanın, bütövlükdə global dünyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji məkanlarından biri kimi çıxış edir.

2003-cü ildə milli dövlətçiliyimizdə İlham Əliyev mərhələsinin əsası qoyuldu. Əslində İlham Əliyev 1994-cü ildən siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, o cümlədən də parlamentdə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətində, dövlət quruculuğu və ictimai işlərlə də məşğul olmuşdur. Əlbəttə, İlham Əliyev fenomeni bu gün müstəqil Azərbaycanın siyasi simasını müəyyən edir. Eyni zamanda prezident İlham Əliyev Heydər Əliyev ideyalarını inkişaf etdirən əvəzedilməz liderdir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin sarsılmazlığı, əbədiyyətinin təmin olunması sahəsində mühüm irəliləyişlərə nail olmuş və milli dövlətimizi sağlam dayaqqlar üzərində möhkəmləndirə bilmişdir. “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkənin milli maraqları ilə bağlı dövlət siyasətini formalaşdırarkən bir çox iqtisadi, siyasi, ideoloji, coğrafi, mədəni və digər amilləri, daxili siyasi maraqları, müxtəlif sosial-siyasi qüvvələrin manevrlərini, beynəlxalq aləmin mümkün reaksiyalarını, ulu öndərin təhlükəsizliklə bağlı zəngin nəzəri irsini nəzərə alaraq, ölkə vətəndaşlarının milli iradəsini və dövlətin ali təhlükəsizlik maraqlarını rəhbər tutmuşdur” (9, s.53). İlham Əliyevin Azərbaycanı dünya miqyasında təmsil etməsi onun bir tərəfdən şəxsi keyfiyyətləri və siyasi peşəkarlığı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən isə həm də onun dünyanın siyasi güc mərkəzləri ilə sivil qaydada işləmək bacarığına əsaslanır. Azərbaycanın daim çiçəklənməsini, inkişaf etməsini və xoşbəxt gələcəyini görən Prezident İlham Əliyev bu barədə demişdir: “Mən Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyinə inanıram. Əminəm ki, ölkəmiz bundan sonra da inkişaf edəcək, daha da güclənəcəkdir” (10, s.436). Prezident İlham Əliyevi düşündürən əsas problemlərdən biri separatçı Ermənistanın işğal etdiyi Dağlıq Qarabağ və ona bitişik Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi məsələsidir. Azərbaycan Respublikasının “Hərbi doktrina” sının ümumi müddəalarının 14-cü bəndində göstərilir: “Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsinin işğalı, Ermənistanın vaxtilə azərbaycanlılar yaşamış bölgələrində və Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində etnik təmizləmə siyasətinin aparılması, iqtisadi və sosial infrastrukturun dağıdılması ilə nəticələnmiş təcavüz aktının davam etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərən əsas amildir” (11). Bununla bərabər prezident İlham Əliyev əzəli Azərbaycan ərazisi olan və Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində yaranan Dağlıq Qarabağ problemini BMT-nin sessiyalarında və Avropa Şurası Parlament Assambleyasının toplantılarında da dəfələrlə qaldırıb. Onun şəxsi təşəbbüsü ilə Assambleyanın toplantılarında bir neçə dəfə Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizliyi, eləcə də qaçqın və köçkünlərin vəziyyətinə dair məsələ müzakirə olunub və işğalçı Ermənistanın adı AŞ PA-nın qətnamələrində çəkilibdir. Dağlıq

Qarabağ probleminin dinc yolla həll olunmasına çalışan prezident İlham Əliyev torpaqlarımızın qeyd-şərtsiz azad olunmasını, bu problemin beynəlxalq hüquq və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz həllini tapmasını tələb edir, eləcə də qaçqın və köçkünlərin öz torpaqlarına qaytarılması ilə bərabər Dağlıq Qarabağın erməni icmasına da Azərbaycanın tərkibində muxtar hüquqların verilməsini də istisna etmir. “Hazırda dünya miqyasında çox sürətlə gedən qloballaşma və integrasiya prosesləri müstəqil Azərbaycanın coğrafi-strateji mövqeyi və hər baxımdan çox həssas bölgədə yerləşməsi, respublikamızın hərbi-siyasi vəziyyəti, ermənilərin uydurma, qondarma “Dağlıq Qarabağ problemi” və eyni zamanda həyat əhəmiyyətli beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsində bilavasitə iştirakı ciddi və kompleks qabaqlayıcı təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsini zəruri və vacib edir. Bu baxımdan ən aktual problemlərdən olan terrorçuluqla və transmilli cinayətkarlığın digər növləri, o cümlədən erməni separatçılığı və dini ekstremizmlə mübarizə təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinin strateji əhəmiyyət kəsb edən vəzifələrindəndir” (6, s.206).

Qeyd edək ki, erməni təxribatı bugün də davam etməkdədir. İşğalçı Ermənistanın təxribatı nəticəsində tarixə dörd günlük müharibə kimi düşən 2016-cı ilin aprel döyüşlərində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri işğal olunmuş ərazilərimizin bir hissəsini və bəzi strateji yüksəklikləri düşmən qüvvələrindən təmizlədi. Bu hadisə Silahlı Qüvvələrimizin döyüş əzminin yüksəlməsində və Azərbaycan diplomatiyasının uğurlarının artmasında mühüm rol oynadı. Aprel döyüşlərindən sonra münaqişənin həll olunması ilə bağlı 16 may 2016-cı ildə Avstriyanın paytaxtı Vyanada ABŞ, Fransa və Rusiyanın təşkilatçılığı ilə keçirilən Ermənistan-Azərbaycan danışıqlarında əlverişli siyasi-hüquqi şərait yaransa da, təəssüflər olsun ki, öz müsbət bəhrəsini verməmişdir. Vəsitəçi dövlətlər tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan danışıqları bu gün də davam etməkdədir. 18 fevral 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Almaniya Federativ Respublikasında keçirilən Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Avrasiyada əməkdaşlıq və problemlər məsələlərinə həsr olunan panel-müzakirədə iştirak etmişdir. Həmin tədbirdə çıxış edən Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunaraq demişdir: “Üzləşdiyimiz problemlərdən ən böyüyü Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazisinin davamlı işğalıdır. Bu da Ermənistan tərəfindən etnik təmizləmə və ərazimizin 20 faizinin işğalı ilə nəticələnmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan qoşunlarının ərazimizdən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən dörd qətnamə qəbul etmişdir. Bu qətnamələr iyirmi ildən artıqdır ki, kağız üzərində qalmaqdadır. Bütün münaqişələrin həlli eyni prinsipə, eyni yanaşmaya əsaslanmalıdır. Hər bir ölkənin ərazi bütövlüyünə hörmət edilməlidir, onu pozmaq olmaz. Beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədlər güc yolu ilə dəyişdirilə bilməz. Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə, həmçinin region üçün ən böyük təhlükədir. Bizim konstruktiv siyasətimiz münaqişənin BMT Təhlükəsizlik Şurasının və digər vacib təşkilatların qəbul etdiyi qətnamələr əsasında sülh yolu ilə ən tez nizamlanması məqsədini daşıyır” (12). Eyni zamanda ölkə Prezidenti və Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz çıxışlarında danışıqlar nəticə verməzsə hərbi variantının qaçılmaz olduğunu dəfələrlə bildirmişdir.

Zənnimizcə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün ciddi addımlar atılmayanadək və status-kvo dəyişməyənədək keçirilən bütün görüşlər nəticəsiz qalacaq. Əgər işğalçının Azərbaycan torpaqlarından çıxmasının qrafiki razılaşdırılırsa, onda görüşlər nəticə vermiş olacaqdır. Əks halda, danışıqlar işğalçıya və havadarına əlavə vaxt verilməsi deməkdir.

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, milli təhlükəsizlik, milli maraqlar, milli ideya, milli inkişaf, dövlət müstəqilliyi, milli təhlükəsizlik konsepsiyası, hərbi təhlükəsizlik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Orucov Ə. Azərbaycan xalqı milli özünüdərk yollarında: XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri (tarixi-fəlsəfi aspekt). Bakı: Avropa, 2012.
2. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997.
3. Hacıyeva A. Mədəni-tarixi irsin tədqiqində hermenevtikanın fəlsəfi və metodoloji əhəmiyyəti. Bakı: Adiloğlu, 2004.
4. Milli Təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu //“Azərbaycan” qəzeti, 6 avqust 2004-cü il, № 181.
5. Qasimov C., Bağirov X. Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi. Bakı: “MTN-nin nəşriyyatı”, 2008.
6. Musayev H.M. Beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizədə xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətinin prinsip və xüsusiyyətləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
7. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası //Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
8. Həsənov Ə.M. Geosiyasət. Dərslik. Bakı: Aypara-3, 2010.
9. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress, 2011.
10. Əzimov Z. Azərbaycanı yeni qələbələrə aparan lider. Bakı: Şəms, 2004.
11. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası //Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 2010-cu il 8 iyun tarixli 1029-III QR nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
12. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Münxen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışı //“Azərbaycan” qəzeti, 21 fevral 2017-ci il, № 39.

Алияр ОРУДЖЕВ

ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Каждое государство как субъект международных отношений, имеющее определенный авторитет, имидж и придерживающееся определенных позиций, проводит политику, непосредственно связанную с национальной безопасностью. Отметим, что развал Советского Союза привел к изменению геополитической и военно-геостратегической обстановки в мире. Азербайджанская Республика как и другие обретшие независимость государства, поставила перед собой основную задачу – создать стратегию национальной безопасности. Автор подчеркивает что система национальной безопасности Азербайджана в основном сформировалась еще в советский период и статье основное внимание уделяется исследованию периода независимости. Кроме того здесь широко обсуждаются не только вопросы государственной безопасности, но и личности и общества.

Ключевые слова: международные отношения, национальная безопасность, национальные интересы, национальная идея, национальное развитие, государственная независимость, концепция государственной безопасности, военная безопасность.

Aliyar ORUJEV

**GUARANTEE OF THE NATIONAL SECURITY AS AN
IMPORTANT CONDITION OF THE DEVELOPMENT OF
THE AZERBAIJAN REPUBLIC**

Summary

Every state as a subject of the international relations having a certain authority, image and following definite positions carries out policy directly connected with the national security. Note that breakdown of the Soviet Union has led to change of geopolitical and military-geographical situation in the world. Republic of Azerbaijan, as well as the other states gained sovereignty put before the basic task to create a strategy of the national security. In the article it is noted that the basic material and moral foundations of the system of the national security of Azerbaijan has been formed already in the period of the Soviet Union and there the main attention is paid to investigation of the independence period. In the article there are widely discussed not only the issues of state security, but also those of a personality and society.

Keywords: international relations, national safety, national interest, national idea, national development, state sovereignty, the conception of national safety, military safety.

Самир САТТАРОВ

*Доктор общественных наук по
социологии, заведующий отделом,
Институт литературы им. Низами НАНА*

СОВРЕМЕННОЕ ПОНЯТИЕ И ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ КУЛЬТУРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ ИНДИВИДА*

Культура - это весьма широкое и абстрактное понятие. Под словом культура подразумеваются духовные и материальные ценности, созданные, сформированные, либо модифицированные человеком. Под духовными ценностями подразумеваются литература, язык, искусство, религия, обычаи и традиции, наука и знания и т.д. Материальные ценности представляют собой в основном артефакты, созданные человеком.

Знаменитый немецкий историк культуры и создатель исторического понимания искусства И.Г.Гердер писал: *«Нет ничего более неопределенного, чем слово культура»* (1, с.4). Следует отметить, что существует множество формулировок культуры, каждая из которых включает в себя какой-то определенный аспект этого понятия. Как писал Ральф Линтон: *«Сутью любого определения культуры является то, что обычно выбирают определенные аспекты всецелого понятия, обозначенного данным термином, и все внимание акцентируют на них ценой других аспектов. Этот акцент, а в результате также и значение определения будут зависеть от того, какая именно цель имелась в виду. Существует множество возможностей определения культуры и каждая из них полезна в связи с определенного рода исследованиями»* (2).

Клайд Клакхон и Альфред Крёбер в книге «Культура. Критический обзор концепций и определений» («*Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*») провели исчерпывающий анализ понятия культуры и собрали 168 ее определений.

В самом широком смысле – культура включает в себя все, что является результатом коллективной деятельности в поведении и артефактах, созданных членами человеческих обществ. Иногда о культуре говорят как о чем-то, что в поведении человека было приобретено и выучено, в отличие от того, что передано биологически по наследству. В этом смысле культура понимается как оппозиция природе. Природа и культура соотносятся как «естественное» и «искусственное». По мысли известного американского социолога Питирима Сорокина, культура - это явление “надприродное”. Наука, возникающая из естественной культурной потребности человека познать окружающую действительность, становится одним из самых эффективных механизмов «выхода человека» из мира естественного в мир искусственный (т.е. культурный) или преобразования мира естественного в соответствии со своими потребностями в культурную реальность; принимает типичный для нее способ существования и классификацию вещей, событий, поведений и эмоций.

Каждая социальная группа определенным образом занимается систематизированием действительности. Принадлежность индивида к какой-либо социальной группе не исключает влияния на его мышление и действия других групп. В обществе существует множество разных способов классификации действительности (в зависимости от точки

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

зрения), которая зависит от так называемых социологических категорий, то есть разделения по признаку пола, возраста, образования и социального происхождения.

Кроме того, культура акцентирует внимание на особом для нее типе оценки, связанном с присвоением соответствующих характеристик предметам, событиям, поведениям и эмоциям.

Определенное содержание культуры может быть передано индивиду из прошлого не непосредственно, а через несколько поколений, а это означает, что она связана с наукой и литературой. А особенно с литературой. Именно произведения художественной литературы – романы, эпосы, повести, рассказы - передают насыщенную информацию о культуре следующим поколениям. Это связано также и с требованиями, которые ставятся перед детьми и молодежью в учебных заведениях. Поэтому изучение культуры можно назвать получением знаний, позволяющих определить прошлое и действительность.

Благодаря приобретенным знаниям, индивид может хорошо функционировать в обществе, то есть удовлетворять потребности согласно системе ценностей, которые определяются моральными, религиозными, правовыми нормами и стилем жизни.

Однако не все люди, принадлежащие к определенной культуре, обладают одними и теми же знаниями и синтернализировали те же самые культурные ценности. Стремление к синтернализированным ценностям, то есть ценностям, насажденным другими, все чаще становится чем-то обычным для каждого из нас.

Следует отметить, что со второй половины XIX века начало развиваться знание о культуре, которое зародилось в этнологии – новой ветви сравнительных исследований в области первобытного общества. Чаще всего цитируется определение культуры, выдвинутое Е.Тайлором, сформулированное в его труде «*Primitive culture*», («*Примитивная культура*»), (1871). Согласно этому определению: «Культура или цивилизация является собой сложную совокупность, охватывающую знания, верования, искусство, право, моральность, обычаи и все другие способности и навыки, приобретенные человеком как членом общества» (3, с.22).

Иначе говоря, Тайлор не говорит об определенных элементах культуры как о хороших либо плохих, важных или неважных, он акцентирует внимание только на том, что они имеют выученный (приобретенный) и социальный характер. Определение Тайлора является как бы прототипом определений, касающихся культуры.

Совершенно другую типологию определения культуры дали Клайд Клакхон и Альфред Крёбер. Они выделили шесть типов определений и обозначили их буквами латинского алфавита (A, B, C, D, E, F), дав каждой группе наименование соответственно общему типу определений, которые в нее входят: A – описательные, B – исторические, C – нормативные, D – психологические, E – структурные и F – генетические.

Цель нашей статьи - представить современное определение понятия культуры, показать и обосновать, какие элементы культуры, формирующие национальную (культурную) идентичность индивида являются основными. Поэтому мы не будем подробно и поочередно описывать каждую из этих групп, а представим наиболее точное и полное определение культуры, выдвинутое известной польской ученой Антониной Клоковской, на которую существенное влияние оказали труды Р.Линтона и Ф.Знаеца.

В одном из своих определений Р.Линтон пишет: «Культура - это конфигурация усвоенного поведения и его результата, составные элементы которой являются общими и передаются членами данного общества» (4, с.47-48). Он считает, что социальный тип личности индивида будет таким, каким его хочет видеть общество. Иначе говоря, отдельный индивид является предметом общественной манипуляции. Детерминистиче-

ская теория предполагает, что мы полностью подчинены обществу. О том, какие мы есть, решает общество.

Ф.Знанецки представил иную точку зрения – гуманистическую, согласно которой все социальные явления – есть основа для анализа существования культуры, понимаемой не как сумма всех категорий культурных явлений, а как принцип их «аксонометрического порядка». Его гуманистическая теория предполагает, что каждый человек осознает свое существование, может формировать свою личность и «от нас зависит, какие мы есть».

А.Клосковска считает, что определение культуры и происходящие от нее прилагательные постоянно употребляются во всех общественных сферах. Результаты проведенных опросов, показали, что люди понимают культуру как хорошее воспитание, манеры, моральность, знания, образование, образовательные институты, искусство, институты, связанные с искусством, средства коммуникации, развлечения, игры, культура быта. Из этого следует, что общепринятое понятие культуры имеет селективный и оценивающий характер.

Исходя из вышесказанного и опираясь на теории других ученых, А.Клосковска выдвинула определение, которое на сегодняшний день является наиболее полным определением культуры, и которое охватывает наибольшее количество проблем в области культуры: *«Это относительно синтезированное целое, охватывающее поведения людей, которые протекают согласно общим для социальной общности образцам, сформированным и присвоенным в ходе интеракции, а также содержащее продукт (т.е. следствие) таких поведений (5, с.40); культура всегда относится к действиям людей, человеческих субъектов, связанных между собой социальной и символической культурой. В идейном смысле общий синдром культуры создает и формирует народ или ранее – этническую группу. Они вырабатывают свою национальную (этническую) культуру, формируясь как социальные общности. Эти общности меняются с новыми поколениями, а вместе с ними меняется и культура» (6, с. 35).*

А.Клосковска дала следующее определение национальной культуры: *«Национальная культура – это широкая и сложная система методов, деятельности, норм, ценностей и символов, верований и символических работ, которые определенная социальная общность считает собственной, в частности ей принадлежащей, произросшей из ее традиций и исторического опыта и действующей в ее пределах» (7, с.52).*

Говоря о национальной идентичности, ученые нередко сводят это понятие к отношению индивида к культуре, так как именно отдельные элементы культуры свидетельствуют о принадлежности к той или иной национальности или ранее этнической группе. Таким образом, национальная идентичность часто отождествляется с культурной идентичностью индивида.

В исследованиях по национальной идентичности индивида следует обратить внимание на его идентификацию с основными элементами культуры какого-либо определенного народа, то есть его отношение к элементам культуры данного народа.

А.Клосковска в своей работе «Национальная культура», отбрасывая понятие «общего сенсориума» пишет: *«Коллективная идентичность заключается в присвоении индивидом некоторых элементов культуры определенного народа. Эти элементы становятся основой, на которой строится некоторое отличие от чужих и чувство связи с группой своих, а также сознание целостности, исторической продолжительности этой группы и ее коллективной филиации» (8, с.134).* Национальная культура понимается А.Клосковской как часть культурного юниверса, а культурный юниверс в ее подходе – это сумма общечеловеческих символических систем, таких как язык, искусство и лите-

ратура, наука, религия, обычаи. Формирование культурного юниверса обуславливается механизмами, вытекающими из способностей человека создавать символические системы. Формирование и функционирование национальных культур связано с процессом извлечения некоторых частей этого юниверса как культуры, свойственной данной группе, что позволяет ее членам отличаться от других групп, имеющих иные культуры. Следовательно, национальная культура - это частица целого, принимаемая как собственная. Например, частица азербайджанской народной литературы из целого комплекса – мировой литературы, или азербайджанский язык из целого комплекса – все другие языки мира и т.д.

Таким образом, при определении национальной (культурной) идентичности индивида следует обратить особое внимание на его идентификацию с такими основными элементами культуры, как:

1) литература. Имеется в виду идентификация индивида с литературой какого-либо народа. Прежде всего это, конечно, художественная литература, классика, проза и поэзия, творчество великих представителей и мастеров слова какого-либо народа, например азербайджанского - Низами, Насими, Самед Вургун, Молла Панах Вагиф и т.д. Это может быть также и популярная, научная, религиозная и другого типа литература, в зависимости от интересов какого-либо определенного индивида.

2) язык. Имеется в виду язык, который индивид считает своим родным. Например, идентифицируется ли данный индивид с азербайджанским языком, считает ли его своим родным языком, употребляет ли его в повседневной жизни, думает ли на этом языке.

3) религия. С какой религией идентифицирует себя индивид.

4) обычаи и традиции. Имеются в виду идентификация индивида с обычаями и традициями какого-либо народа, повседневное и праздничное поведение индивида, основывающееся на обычаях и традициях какого-либо народа.

5) искусство. То есть идентификация индивида с музыкой, фильмами, театральными представлениями, устным народным творчеством какого-либо народа и т.д. Например, знание и отношение индивида к народным эпосам «Китаби Деде Горгуд», «Короглу», к мугаму, творчеству ашыгов, великих азербайджанских композиторов и т.д.

6) наука и знания. Знание и идентификация индивида с историей своей страны. Например с историей Азербайджана и т.д.

Идентификация индивида с этими основными элементами культуры определяет силу национальной (культурной) идентичности индивида. Отношение к определенным элементам культуры у каждого человека может быть разным. Но в совокупности на основе именно этих элементов культуры в сознании индивида возникает некоторое отличие от чужих и чувство связи с группой своих, а также сознание целостности, исторической продолжительности этой группы и ее коллективной филиации (8, с.134).

Ключевые слова: культура, идентичность, идентификация, литература, язык, религия, обычаи, традиции, искусство.

Список использованной литературы

1. Herder J.G. Przedmowa, [w:] tegoż, Myśli o filozofii dziejów, przeł. J.Gałęcki, Warszawa, 1962, t. I.
2. Linton R. The Tree of Culture, 1955.
3. Kłoskowska A. Socjologia kultury. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2007 [za:] E.Tylor, Primitive culture, 1896.
4. Linton R. Kulturowe podstawy osobowości, przeł A.Jasińska – Kania, Warszawa, PWN, 2000.
5. Wszystkie trzy definicje [w:] A. Kłoskowska. Kultura masowa, Warszawa, PWN, 1980.
6. Kłoskowska A. Kultury narodowe u korzeni, PWN, Warszawa, 2005.
7. Kłoskowska A. Kultura narodowa w: Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze, pod red. A. Kłoskowskiej, Wrocław 1991.
8. Kłoskowska A. Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej. "Kultura i Społeczeństwo", 1992, nr 1.

Samir SƏTTAROV

MƏDƏNİYYƏTİN MÜASİR ANLAYIŞI VƏ İNDİVİDİN MİLLİ İDENTİKLİYİNİ FORMALAŞDIRAN ƏSAS ELEMENTLƏR

Xülasə

Məqalədə məşhur alimlərin əsərlərinə əsaslanaraq mədəniyyət anlayışının ən müasir və ən dəqiq elmi tərfi təqdim edilir. Antonina Kłoskovska, Ralf Linton, Florian Znanetski və başqa tanınmış alimlərin mövzu ətrafında mövqeləri şəhr olunur. Burada mədəni identikliyin əsasını təşkil edən: ədəbiyyat, dil, din, adət, incəsənət, elm və bilik kimi mədəniyyət elementlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: mədəniyyət, identiklik, identifikasiya, ədəbiyyat, dil, din, adət-ənənə, incəsənət.

Samir SATTAROV

THE MODERN NOTION AND BASIC ELEMENTS OF CULTURE, FORMING THE NATIONAL IDENTITY OF THE INDIVIDUAL

Summary

In the article basing on the works of the famous scientists, introduced the modern and the most precise scientific definition of the notion is culture. In the article were considered the positions of the famous scientists like Anatonina Kłoskowska, Ralph Linthon, Florian Znanetski and others. A particular attention is paid to the main elements of culture, on the basis of which a cultural identity of the individual is grounded, they are: literature, language, religion, customs, art, science and knowledge.

Keywords: culture, identity, identification, literature, language, religion, customs, traditions, art.

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 159.9

İmdad BAYRAMOV
psixol.ü.f.d., dosent, BDU

SEPARATİZMİN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ*

Ümumiyyətlə, dünyada separatizmin müxtəlif aspektləri ilə bağlı bir çox tədqiqat işləri mövcuddur. Bu işlərin mövcudluğu separatizm fenomeninin dərk olunmasında və onun tədqiqində atılmış bir addım kimi dəyərləndirilə bilər. Problemin çoxaspektli olması və mürəkkəbliyi bir çox elmi istiqamətlərə kompleks şəkildə yanaşılmasını tələb edir. Xüsusən, problemin fəlsəfi-psixoloji baxımdan öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki separatizm fenomeninin sosial-psixoloji tədqiqi problemin mahiyyətinin ortaya çıxmasına şərait yaratmış olar. İstənilən dövlətin ərazisində potensial olaraq meydana çıxıb bilən separatizm amili müəyyən sosial-psixoloji durumlarda aktivləşir. Separatizm cəmiyyətin dərin siyasi, sosiomədəni transformasiyası ilə, həmçinin mərkəzi hakimiyyətin, milli-mənəvi dəyərlərin tənəzzülü ilə bağlıdır. Separatizm bəzən ölkədə sosial-siyasi, iqtisadi ədalətsizliyin aradan qaldırılmasında yardımçı rol oynayır. Ölkədə aparılan səmərəli regional siyasət ümumən ölkədə regional inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır. Buna görə də problemə yanaşma bəzən subyektiv və fərqli xarakter daşıyır. Problemin səbəb və xüsusiyyətləri vahid elmi kontekstdə həll oluna bilməz. Bunun üçün problemin ümumi elmi əsasları və prinsipləri formalaşmalıdır. Sosial-psixoloji sahədə isə problemin əsasən fərdi müstəvidə həllinə, yəni problemin antropoloji təhlilinə üstünlük verilir.

Separatizmin başvermə və ya fəallaşma səbəblərinin araşdırılması, onun perspektivinə zəmin hazırlayan funksional tendensiyaaların müəyyənəşdirilməsi və problemin aradan qaldırılması yollarının axtarılması problemin sosial-psixoloji tədqiqini zəruriləşdirir. Problemin sosial-psixoloji mahiyyətini və onun müxtəlif formalarda olan təzahürlərini üzə çıxarmaq, onun formalaşması, funksional fəaliyyətinin şərtləri barədə olan təsəvvürləri ümumiləşdirmək və sistemləşdirmək, prosesin dinamikasına təsir edən sosial-psixoloji amilləri müəyyənəşdirmək və təsnifatını aparmaq, postsovet məkanında, Azərbaycanda ərazisində separatizm fenomeninin ortaya çıxmasının tarixini mərhələli şəkildə araşdırmaq və tarixi sosial-psixoloji köklərini müəyyənəşdirmək problemin tədqiqində əsas məqsəd və vəzifələri təşkil etməlidir. Bunlar problemin ümumiləşdirilməsinə, onun inkişaf tendensiyaalarının müəyyənəşməsinə şərait yaradır. Problemlə əlaqədar etniklik, millilik, integrasiya, dezintegrasiya, differensiasiya, adaptasiya, identiklik, «biz-onlar», şəxsiyyət, kütlə psixologiyası anlayışları problemin tədqiqində mühüm rol oynayır.

Separatist münafişələrin səbəbləri ilə bağlı sosial-bioloji, sosial-psixoloji, sosial-sinfi və funksional nəzəriyyələr mövcuddur. Sosial-bioloji nəzəriyyəyə görə cəmiyyətdə müşahidə olunan münafişələr sistemini biz eyni ilə təbiətdə heyvanlar aləmində müşahidə edirik. Bu nəzəriyyə Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanır. Ona görə hər bir canlı öz varlığını qorumaq üçün mübarizə aparır. Bu aqressiya özünü cəmiyyətdəki sosial münafişələrdə göstərir. Bu baxımdan separatizm probleminin mənşəyi insanın bioloji varlığı ilə əlaqələndirilir. Z.Freyd bu təlim əsasında insanın şüuraltı sistemini, ümumiyyətlə libidonu

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Zeynəddin Hacıyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

insanın bioloji başlanğıcı ilə əlaqələndirmişdir. Seksual azadlıq ideyası məhz cəmiyyətdə aqressiyaya, separatist qarşıdurmalara səbəb olan bioloji enerjinin (libido) qarşısındakı bütün tabuların qaldırılması və sosial-psixoloji patalogiyadan azad olunması demək idi.

Digər tərəfdən bəziləri separatizmin mənşəyinin dil, din, adət-ənənə, mədəniyyət və başqa fərqlərdə olduğunu söyləmişlər. Modernizmin irqi avropasentrizm psixologiyası avropalılardan başqa bütün digər millətlərdə natamamlıq kompleksi yaratmış və Avropa dəyərlərinə universallıq, ümumbəşərilik statusu qazandırmışdır. Bu psixoloji durum xalqların öz dəyərlərindən əl çəkib vahid Avropa dəyərlərində birləşməsinə və tərəqqinin yalnız bu şəkildə əldə olunacağını təlqin edirdi. Əks təqdirdə separatizmin mənbəyinə çevrilən fərqlər ictimai inkişafa mane olacaq və təkamül nəzəriyyəsinə uyğun olaraq bir çox zəif xalqlar yer üzərindən silinəcəklər. Bu gün problemin həlli yolunun fərqlərin aradan qaldırılmasında, yəni onları unifikasiya edən qloballaşmada olduğunu söyləyənlər vardır. Əslində yeni psixoloji durum yenə də sosial Darvinizmin irqçilik dünyagörüşünə əsaslanaraq köləliyə haqq qazandırmaqdadır.

Sosial-psixoloji nəzəriyyəyə görə separatizm sosial gərginlik ilə ortaya çıxan sosial amildir. İnsanların psixikasında bu psixoloji gərginliyi yaradan amillər araşdırılır (qloballaşma, urbanizasiya, əhalinin artımı, ekologiya pozulması, özgüləşmə problemi və s.). Münaqişələrin yaranmasına, sosial partlayış həddinə gəlib çatan psixoloji gərginliyin mərhələləri araşdırılır. Psixanalitiklər "daxili konfliktlərə" daha çox diqqət yetirərək onun üç sahədə özünü büruzə verdiyini əsaslandırmağa cəhd etmişlər, yəni insanın instinktləri, düşüncəsi və şüur sferalarında təzahür etdiyini irəli sürmüşlər (3, s.76-84). İnsanın psixoloji durumu üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən ziddiyyətli həyat şəraiti iki başlıca mənbədən qaynaqlanır: birincisi, xarici təbii mühit və sosial şəraitdən, ikincisi isə insanın yaş dövrü, sağlamlığı, özünüduyumu və özünüdərk edib qiymətləndirilməsilə bağlı "daxili səbəblərdən" irəli gəlir. Daxili səbəblər, adətən, psixoloji konfliktlərin əsas mənbəyini təşkil edir.

Sosial-sinfi nəzəriyyəyə görə separatist münaqişələr cəmiyyətin antaqonist siniflərə bölünməsi nəticəsində baş verir. Bu siniflərin tələb, maraq və dəyərləri fərqləndiyi üçün onlar daima bir-biri ilə qarşıdurma durumunda olurlar. Bu nəzəriyyə gələcəyi qurmaq məqsədi naminə hər cür istimai zorakılıq metodlarından istifadə etməyi məqbul sayır. Marksizm separatizmin sosial mənşəli olduğunu, cəmiyyətin ən təməl və ilkin sosial institutu olan ailə institutundan qaynaqlandığını irəli sürür. Ailə institutu cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyət institutunun yaranmasında, identikliyin formalaşmasında və ənənələrin qorunmasında əvəzsiz rol oynayır. Antik dövrdən başlayaraq bu günə qədər bəzi ideoloqlar (Platon, K. Marks) separatizmin mənşəyini xüsusi mülkiyyət ilə və bu institutun yaradıcısı hesab olunan ailə ilə bağlamağa çalışmışlar. Bu ideya nəticə etibarilə separatizmin sosial mənşəyini ailə institutunda görür, onlar dövlət və siniflərin yaranmasını da ailəyə bağlayırdılar. Ailə institutunun aradan qalxması ilə dövlət və siniflər də ortadan qalxır, nəticədə cəmiyyətdə «sosial ədalət» bərpa olunur (6, s 34-36).

Funksional nəzəriyyəyə görə separatizm və sosial konfliktlər cəmiyyətin varlığında zəruri və təbii amillərdir. Buna görə separatizm nizama qarşı deyildir. Əksinə, bu sosial hadisələr ictimai inkişafın əsas prinsipləri kimi dəyərləndirilir. Təbii fərqliliklər ümumi qanunauyğunluqlara tabe olduqları kimi, sosial fərqliliklər də öz mövcudiyyətlərini tamamlamaq üçün bu ümumi harmoniyaya tabedirlər. Çünki onların varlığı ümumi harmonik sistemin vəhdətində mümkündür. Bu vəhdətin pozulması yalnız iradə azadlığının mövcud olduğu insan cəmiyyətində müşahidə olunur. İnsanlar öz iradə azadlığından süni istifadə edərək öz fərqli xüsusiyyətlərini, fərqli istək və arzularını ön plana çəkir, nəticədə müxtəlif nəfsani istəklər vahid nizamda bir-biri ilə toqquşur. Məhz bu, separatizmin yaranması şərtlərindən ən əsasıdır. Y.Moreronun sosiometriya nəzəriyyəsinə görə şəxsiyyətlərarası və cəmiyyətlərarası

münaqişələr insanlararası (və ya cəmiyyətlərarası) emosional münasibətlərdəki vəziyyəti, onların bir-birinə rəğbət və ya nifrət bəsləməsi ilə müəyyən olunur.

Təbiət qanunlarının cəmiyyət hadisələrinə bu və ya digər şəkildə təsiri mövcuddur. Cəmiyyətdə sosial təzahür formaları qeyri-xətti dinamikanın nəticəsi kimi ortaya çıxır. Onlar bəzən attraktor sahəsinə daxil olaraq timolitar partlayış yaradan psixoloji həddə yaxınlaşırlar. Sosial psixofiziologiya bunu kompleks şəkildə, yəni səmiyyətdə cərəyan edən koqnitiv «məntiqi» strukturları, etnik homeostazı, etnik qrupların genetik xüsusiyyətlərini və günəş aktivliyinin insan psixikasına təsirini öyrənir (7, s. 111-126). Bununla yanaşı, şüuraltı qatlarda formalaşan arxaik psixoloji strukturlar müəyyən sosial-fiziki dəyişikliklərlə bağlı olaraq aktivləşirlər.

Sosial qruplar arasında müşahidə olunan separatizm meyillərinin fərdi aspektlərini motivlik, durum, koqnitiv və fəaliyyət formalarında nəzəri olaraq araşdırmaq olar. Separatizm formalarında motivlik əsasən psixikanın emosional sahəsi ilə bağlıdır. Problemə ilk dəfə müvafiq şəkildə yanaşma Z. Freyd və onun davamçıları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Separatizmin kökündə dayanan digərlərinə qarşı olan nifrət hissi kiçik yaşlarından ailədə emosional tərbiyə üsulu ilə ötürülən şüuraltı elementlərdir.

Separatizmin nəticəsində müşahidə olunan frustrasiya, aqressiya kimi bir çox psixoloji problemlər, nəzəri baxımdan fərqli yanaşmaların ortaya çıxmasına şərait yaratmışdır. Qruplararası separatizm meyillərinin motivini «frustrasiya və aqressiya» konseptual prizmasından açıqlamağa çalışan tədqiqatçılar vardır. Onlara görə, frustrasiya gərginlik, həyəsan, qəzəb və aqressiyaya hazırlıq anlarında fəallaşır. Aqressiya ilə nəticələnən bu frustrasiya durumu separatist qrupların, xüsusilə etnoseparatizmin psixoloji fəaliyyətində daha aktiv şəkildə müşahidə olunur. O, kütləvi xarakter alanda psixi partlayış həddinə çatır (2, s.10).

Deprivasiya durumu separatist qrup və ya etnik qruplarda kütləvi xarakter daşıyır. Onun elementləri separatizm əhval-ruhiyyəsində olan fərdin nevroz, astenik durumunda müşahidə oluna bilər. Frustrasiya yalnız etnik qrupla deyil, eyni zamanda regionda gərgin siyasi-iqtisadi durumla əlaqədar da ortaya çıxma bilər. Müxtəlif səbəblərdən ortaya çıxan gərgin frustrasiya durumunda qarşılıqlı ittihamlarla müşayiət olunan neqativ stereotiplər formalaşır (qaralar, qaçqınlar).

Separatizm sosial identiklik probleminin yanlış dərk olunmasından ortaya çıxır. Buna görə fərdin subyektiv koqnitiv aləmi problemin tədqiqində önəmli yer tutur. Sovet psixoloqlarından L.S.Viqotski, A.N.Leontevin sosial psixologiya sahəsində fərdin sosial, mədəni-tarixi identiklik məsələlərinə gətirdikləri aydınlıq bu günün özündə də aktuallığını itirməmişdir. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, koqnitiv proses separatist qrupların fəaliyyət xarakteri, onların mövcud olduqları obyektiv şərait nəzərə alınmadan izah oluna bilməz. Çünki obyektiv şərtlər həm separatizmin yaranmasına, həm də onun təməlində dayanan koqnitiv proseslərin müəyyənləşməsində mühüm təsirlərə malikdirlər (2, s 34-37). Buna görə problemin araşdırılmasında şəxsin koqnitiv-motivlik sahəsinin və həmçinin səmiyyətin sosial-siyasi, etnomədəni şəraitinin sistemli metodlar əsasında nəzərə alınması vasibdir. İdentikliyin və onun təşəkkül formalarının dinamikasının requlyativ, qoruyucu sosial-perseptiv, kompensator və reqressiv psixoloji mexanizmlərinin psixoloji metodlar əsasında tədqiqi problemin dərk olunmasına şərait yaratmış olar. Sosial-perseptiv mexanizm separatist qruplar arasında formalaşan emosional-atributiv fenomenlər əsasında araşdırılır. Bu fenomenlər separatist qrupların digərləri ilə fərqlərinin artmasında, öz daxilində isə fərqlərin azalmasında, «biz» strukturunun pozitivliyinin kəskinləşməsində, «onlar» antitezisinin neqativliyinin artmasında, etnik meyarlar əsasında günahkarın axtarılmasında müşahidə olunur. Xalqın həyatında müşahidə olunan siyasi, iqtisadi və başqa uğursuzluqlarda günah, məsuliyyət digərlərinə və ya onların liderlərinə yönləndirilir. Yəni bu kimi hallarda psixoloji olaraq səbəb daxilə deyil,

kənarda axtarılır. Bu digər tərəfdən daxildə süni şəkildə birliyi təmin etmək üçün kənarda yaradılan neqativ stereotiplərlə əlaqədardır. Beləliklə, emosional dəyişikliklərlə müşayiət olunan atributiv mexanizm işə düşür. Yaxşını pisdən, düzü yalandan ayırmağa maneçilik törədən bu psixoloji durum çox yaxın münasibətlərə malik olan xalqları bir-birinə düşmən etmək iqtidarındadır.

Separatist qruplar arasında kompensator mexanizminin işə düşməsi «natamam qrup» kompleksinin nəticəsində formalaşır. Bu mexanizm təhqir olunma hipertrofik hissinin oyanmasına, separatist qrupun marginallığının dərk olunmasına şərait yaradır. Kompensator kompleksi qapalılığa, özünü hamıdan üstün hesab etməyə, real və xəyali təhqirə qarşı qisas almaq və ya mübarizə aparmaq kimi hissləri oyadır. Xüsusən, separatist qruplar sosial-siyasi dəyişiklər zamanı, vətəndaş identikliyinə böhranı zamanı öz kompensator funksiyasını yerinə yetirir. Bu kütləvi miqyasda hiperidentikliyin artması şəraitində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Antiassimilyasiya əhval-ruhiyyəsi yalnız psixoloji planda deyil, həmçinin siyasi-iqtisadi müstəqillik cəhdlərindəki ləyaqətin bərpasında aktuallaşır.

Regressiv mexanizm gələcəyə olan ümitsizlik şəraitində ortaya çıxır. Bu isə, öz növbəsində separatist qrupların arxaik münasibətlər sisteminə dönməsinə, mədəniyyətdə qəbilə-tayfa sisteminin bərpa olunmasına şərait yaradır. Məsələn, keçid dövründə bir çox keçmiş Sovet respublikalarında keçmiş ənənələrə dönüş müşahidə olunmuşdu (Qafqaz, Orta Asiya). Regressiv mexanizm separatizmin nəticəsi kimi ortaya çıxan uzun və mürəkkəb konfliktlərin mövcudluğu şəraitində aktivləşir. Bu mexanizm həm konfliktlərin qarşılıqlı barışığa əsaslanan həlli yollarından biri kimi götürülə bilər, həm də sivilizasiyalı inkişaf dinamikasına maneçilik təşkil edə bilər. Yəni bu geriye addım, qədim zamanlarda olduğu kimi, mübahisələrin zor və hərbi yolla həllinə aparıb çıxara bilər (8, s.82).

Bəhs etdiyimiz sosial-psixoloji mexanizmlər separatist qruplar arasında intolerant münasibətlərin yarandığı şəraitdə aktivləşir. Tolerantlıq sosial və etnik identikliyə az əhəmiyyət verən insanlar arasında geniş yayılmışdır. Bunlar əsasən çox işgüzar və ya həyat tərzində ümummədəni istiqamətdə formalaşan insanlar arasında, riyaziyyatçılar, təbiətşünaslar, iqtisadçılar arasında geniş yayılmışdır. Onlar üçün tolerantlıq «dözüm, səbr» anlayışları ilə, qruplararası münasibətlərdə indifferantlıq isə xalqların tələbatlarını unutmaq və ya assimilyasiya tendensiyaları kimi başa düşülür. Buna görə tolerantlığın elmi, praktik, ideoloji və siyasi mənalı ortaya çıxır. Tolerantlıq özünü məhdudlaşdırmaq mövqeyi və məqsədyönlü müdaxilədən uzaqlaşmaq, qarşılıqlı dözümlə razılıq kimi deyil, əslində digərlərini olduğu kimi qəbul edib, onlarla münasibətlər qurmaqdan ibarətdir (5, s. 52-53).

Durum amili qruplararası münasibətlərdə rəqabəti və «onlar» tərəfindən təhlükəni müəyyənləşdirir. Məhz təhlükə qruplararası nifrəti artırır, qrupdaxili birliyi möhkəmləndirir, qrupun normalarından kənarlaşmağı qəti cəza tədbiri ilə cəzalandırır (2, s. 17). Bu təhlükə psixoloji olaraq qruplararası münasibətlərdə intolerantlığın yaranmasına şərait yaradır. Hər hansı bir durum (siyasi, iqtisadi, sosial) maraqların toqquşmasına, vəziyyətin dərk olunmasına təsir göstərir ki, bu da sonra bu və ya digər şəkildə qrup daxilində birliyin artmasına və separatist etnomədəni psixoloji sərhədlərin dərinləşməsinə şərait yaradır. Fərd durum amilində separatistlərlə birgə olub-olmamasını, yəni müvafiq durumu özü üçün müəyyənləşdirir. Lakin belə ümumi durumlar da formalaşır ki, tərəflər bir-birindən asılı vəziyyətdə qalır və əməkdaşlıq yolunu yeganə çıxış yolu kimi dəyərləndirirlər.

Separatizm kiçik etnik qrupun öz milli-etnik «mən» başlanğıcını böyük sosial birlik daxilində gərgin adaptasiya şəraitində assimilyasiya olunmaq qorxusundan psixoloji özünüqoruma instinkti kimi ortaya çıxır. Dezintegrasiya nəticəsində dağılan böyük sosial birliyin identiklik problemi də ortadan qalxır (osmanlı identikliyi, sovet xalqı identikliyi). Dağılma nəticəsində ortaya çıxan dağıdıcı psixoloji enerji idarə edilməyən təhlükəli sosial

fenomenə çevrilir. Bu enerji özünü etnik münaqişələrdə, dini müharibələrdə, vətəndaş müharibəsində, avtoritarizmin, etnomərkəzçiliyin, ksenofobiyanın artmasında büruzə verir. Bu kimi dezintegrasiya prosesinin mövcud olduğu sosial şəraitdə demokratiya və insan hüquqlarından danışmaq absurddur (9, s.47).

Separatizmin mənşəyi məsələsinə gələndə biz tarixdə problemə müxtəlif yanaşmaların olduğunu və problemin müxtəlif metodlarla həll olunduğunu görürük. Sadəcə olaraq əvvəllər problemə terminoloji, metod və qnoseoloji baxımdan fərqli yanaşmalar olmuşdur. Çünki separatizm bütün dövrlərdə cəmiyyətin həyatında müşahidə olunan differensiallaşma hadisəsidir. Daima mütəfəkkirlər bu sosial fenomenin mahiyyətini dərk etməyə çalışmış və cəmiyyəti bu bələdan qurtarmağın yollarını axtarmışlar.

Problemin tam həlli mümkün deyildir. Çünki o ictimai inkişafın qanunauyğun şərtlərindəndir. Cəmiyyətin inkişafı ziddiyyətlərin münasibətləri zəminində təmin olunur. Cəmiyyətdə bu ziddiyyətləri təmsil edənlər sosial qruplar, sosial təbəqələr, siniflər və ayrı-ayrı fərdlərdir. Qədim və Antik dövrlərdə peyğəmbərlər, filosoflar, sonrakı dövrlərdə yaşayan mütəfəkkirlər səmiiyyətdə münaqişələrə səbəb olan separatizm probleminin səbəblərini və aradan qaldırılması yollarını göstərmişlər. Onların bəziləri praktiki olaraq öz dövründə problemin həllinə qismən nail olmuş, bəziləri isə nəzəri ideyalar ilə kifayətlənmişlər. Lakin problem hər dövrün xarakterinə görə dəyişən dinamik bir hadisə olduğu üçün onun səbəb və həll yollarının müəyyənləşdirilməsi insan psixologiyasının dinamik tədqiqində mümkündür.

Separatizm, münaqişələrin zəminində duran psixoloji bir hadisə kimi, konfliktologiyanın təməl prinsiplərini təşkil edir. Separatizmin səbəbləri psixoloji müstəvidə formalaşaraq tədrişən sosial münaqişələrlə müşayiət olunan münaqişə mərhələsinə keçir. Bu baxımdan separatizm psixoloji bir hadisə kimi münaqişələrin təməlində dayanır. Onun sosial-psixoloji aspektlərinin tədqiqi ümumiyyətlə konfliktologiya sahəsində bir çox yeniliklərin əldə olunmasına şərait yaratmış olar.

Mütəfəkkirlər bütün dövrlərdə separatizmə əsas verən səbəblərin psixoloji köklərini aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Bir çoxları bunu cəmiyyətdə maddi ehtiyatların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, hakimiyyətin qeyri-ədalətliyi, cəmiyyətdə sosial ayrışçılıq, insan hüquqlarının pozulması və başqa səbəblərlə bağlamağa çalışmışlar. Məsələn, Platon, K.Marks cəmiyyətdəki bütün qarşıdurmaları xüsusi mülkiyyətdə gördükləri üçün cəmiyyətin bu problemlərdən çıxış yolunu ictimai mülkiyyətə əsaslanan dövlət qurumunda görmüşlər. Yaxud sosial təbəqələşmənin separatizmə əsas verdiyini önə çəkərək sinfi, digərləri isə dini identikliyə əsaslanan cəmiyyət modellərinin qurulmasını irəli sürmüşlər. Başqaları isə problemin səbəb və həll yollarını müxtəlif aspektlərdə axtarmışlar.

Separatizm terminoloji olaraq deyil, bir sosial problem kimi bütün dövrlərdə insan səmiiyyətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Çünki cəmiyyətin mövcud olduğu gündən bu günə qədər bəşəriyyət daima sosial münaqişələrlə, müharibələrlə üzləşmişdir. Cəmiyyətin varlığında mövcud olan bu problemin mənşəyi məsələsi və ondan çıxış yolları daim dövrün mütəfəkkirlərini düşündürmüşdür. Lakin problem mürəkkəb və çoxaspektli olduğuna görə heç bir zaman öz tam həllini tapmamış və bu günə qədər də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Separatizm tarixin əsasən keçid mərhələlərində aktuallaşan dezintegrativ sosial-tarixi bir prosesdir. Lakin bu sosial prosesin mənşəyi insanın şüuru və şüuraltı aləmi ilə bağlıdır. Bu baxımdan problemin qnoseologiyası sosial-psixologiya ümumiyyətlə psixologiya sahəsinin tədqiqat obyektidir. Lakin problemin varlığı ilə əlaqədar mövcud olan dünyagörüşlərinin, elmi nəzəriyyələrin tarixi tədqiqi ictimai düşüncə tarixində problemə mifoloji, dini və ümumfəlsəfi kontekstdə bir neçə aspektdən yanaşıldığını göstərir. Məhz psixanalitika sahəsində mifoloji təfəkkür kollektiv şüurun, şüuraltı arxetiplərin araşdırılması baxımından çox aktualdır. Bu baxımdan Z.Freyd, K.Yunq öz elmi nəzəriyyələrini məhz mifoloji təfəkkürün təhlili üzərində

formalaşdırmışlar. Çünki insan psixikasının ən dərin qatlarını təmsil edən bu dünyagörüşü sistemi bəşəriyyətin təfəkkür sistemini müxtəlif transformasiyalarla hər bir dövrdə müşayiət etmişdir. Separatist şüur struktur baxımından mifoloji təfəkkürün kontekstində formalaşmışdır. Separatist şüur mədəni-tarixi inkişaf ilə əlaqədar olaraq bütün insanların kollektiv şüur səviyyəsində potensial olaraq öz aktivliyini qoruyub saxlayır. Buna görə də mifoloji təfəkkürün öyrənilməsi metodu istənilən sosial-psixoloji problemin qnoseologiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə biz Levi Stross, K.Yunqun və başqalarının bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlardan və onların metodoloji bazasından istifadə etməliyik.

Separatizm probleminin sosial-psixoloji tədqiqı, insanın özünüdərk problemi ilə əlaqədar bir çox ziddiyyətlərin elmi şəkildə dərk olunmasına şərait yaratmış olar. Çünki problemin tədqiqı, əslində problemin insanın şüuru ilə bağlı olduğunu ortaya qoyur. Cəmiyyətdə yaranan ziddiyyət, insanın psixikasında tarixi-mədəni şəkildə formalaşan psixoloji mexanizmlərin inikasıdır.

Açar sözlər: separatizm, antropoloji təhlil, etniklik, millilik, integrasiya, dezintegrasiya, adaptasiya, identiklik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
2. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. М., 1990.
3. Абульханова-Славская. Деятельность и психология. М.: Наука, 1980.
4. Дробижева Л.М. Толерантность и рост этнического самосознания: пределы совместимости //От толерантности к согласию. М., 1997.
5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1974.
6. Солдатова Г.У. Межэтническое общение: когнитивная структура этнического самосознания /Г.У.Солдатова //Познание и общение. М., 1988.
7. Тишков В.А.Очерки теории и политики этничности. М., 1997.

Имдад БАЙРАМОВ

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ СЕПАРАТИЗМА И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются исторические, социально-психологические и идеологические взгляды на проблему сепаратизма, а также направления ее исследования. Так например, в марксизме сепаратизм и национально-освободительное движение противопоставлялись Национально-освободительное движение представлялось как положительное, прогрессивное явление, соответствующее общей направленности антиимпериалистической, антиколониальной борьбы народов. Однако, в некоторых учениях сепаратизм характеризовался или как негативное, или как позитивное явление. Автор излагает свою позицию к этим вопросам.

Ключевые слова: сепаратизм, национально-освободительное движение, прогрессивное явление, идеология, исследования, явление.

Imdad BAYRAMOV

PSYSHOLOGICAL ESSENCE OF SEPARATISM AND DIRECTIONS OF RESEARCH

Summary

In the article historical, socio-psychological and ideological views on a problem of separatism are considered, as well as its orientations of its research. Thus, for example, in Marxism separatism and national-liberation movement were opposed. The national-liberation movement was represented as the positive, progressive phenomenon corresponding to the general orientation of antiimperialistic, anticolonial struggle of the peoples. Separatism, however, was characterized by some doctrines as negative or as the positive phenomenon. The authors states position on these issues.

Keywords: separatism, however, positive phenomenon, progressive phenomenon, socio-psychological, national-liberation movement.

Aysel SULTAN
*k.e.i., AMEA Fəlsəfə İnstitutu,
doktorant, Goethe adına Frankfurt
Universiteti (Almaniya)*

NARKOTİK MADDƏLƏRDƏN ASILI ŞƏXSLƏRƏ SOSIAL YARDIMIN ƏSAS MODELƏRİ*

Narkotik maddələrdən asılı şəxslərə həm nəzəri, həm mənəvi, həm də praktik aspektlərdə yanaşma uzun illər boyunca mənəvi-tənqidi xarakter daşıyıb və bugünədək də bu yanaşma üstünlük təşkil edir. İstər mütəxəssislər, istərsə də onlarla əməkdaşlıq edən inzibati orqanlar narkotik maddələrdən istifadə edən şəxslərə qarşı sərt mühakimə göstərüb və göstərməkdə davam edirlər. Bu cür yanaşma profilaktik tədbirlərin təşkil olunmasında və anti-narkomaniya kampaniyalarının təbliğ etdiyi mesajlarda öz əksini tapır. İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasnda son illərdə artıq effektiv sayılan “qorxu taktikası”, hələ ki, ölkəmizdə narkomaniya ilə mübarizənin başlıca metodu kimi görülür. Son illərdə aparılan elmi araşdırmalar sübut edir ki, “qorxu taktikası” bütün hallarda yararsız və təsirsiz yanaşma tərzidir və narkotiklərdən istifadə və onun təzadları haqqında biliklərin səthi olmasına dəlalət edir (1).

Müxtəlif elmi sferalarda (məsələn, nevrobiologiya, psixologiya, sosiologiya, sosial iş, antropologiya, etnoqrafiya və s.) aparılan ətraflı araşdırmalar narkotik maddələrdən istifadə edən şəxslərin yaş, cins, mədəni, irqi və digər xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hansı fərqli fazalardan keçdiyini, həmçinin nadir (istirahət məqsədli) istifadənin mütəmadi istifadəyə və hətta kimyəvi və psixoloji asılılığa çevrilməsini geniş və spesifik kontekstlərdə öyrənir. Bu elmi araşdırmalar həmçinin praktik təcrübələrin nəticəsidir ki, bu gün narkomaniya ilə mübarizədə irəlidə olan ölkələr zərərin azaldılması yanaşmasına keçid edənlərdir. Zərərin azaldılması yanaşması mütləq abstinensiyadan (istifadənin dayandırılması) ziyadə, mövcud riskli situasiyanı maksimum şəkildə zərərsizləşdirməyə yönələn yanaşmadır.

Azərbaycanda zərərin azaldılması ilə bağlı yanaşma əsasən İİV/QİÇS ilə mübarizədə tətbiq edilir. İİV-yə yoluxmanın ən geniş yayılmış yollarından biri venadaxili narkotik istifadəsi olduğu üçün hər iki halda zərərin azaldılması və profilaktik tədbirlər tətbiq olunmalıdır (2). Uzunmüddətli istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuş tibbi, zərərin azaldılması proqramlarına əvəzedici terapiyalar, məsələn, metadon və buprenorfin əvəzedici terapiyaları daxildir. Azərbaycanda 2004-cü ilin fevral ayından etibarən “Metadon terapiyası” reallaşdırılmaqdadır (2) və bir sıra dövlət xəstəxanalarında opioid narkotik maddələrdən asılılığa qarşı müalicə olaraq tətbiq edilir. Metadon müalicəsi opioid əvəzedici terapiyasının (OƏT) bir növüdür. OƏT – qeyri-qanuni opioid narkotiklərin (məsələn, heroin) daha uzunmüddətli təsirə və daha zəif eyforik effektdə səbəb olan qanuni, tibbi müalicə məqsədi ilə istifadə olunan opioidlərlə (məs: metadon, buprenorfin) əvəz edilməsidir. Bu proqram çərçivəsində müalicə alan şəxslərin uzunmüddətli opioid asılılığından birdəfəlik qurtulmaları deyil, asılılığın gündəlik həyata verdiyi mənfi təsirlərindən – psixoloji və fiziki asılılıqdan – daha az zərər çəkmələri nəzərdə tutulur (3). Metadon terapiyası opioidlərin qəbulu kəsildikdə yaranan abstinensiyaların yüngülləşdirilməsini, gündəlik zehni və fiziki aktivliyin saxlanılmasını təmin edir. Pasientlərə gündəlik olaraq verilən və tədricən miqdarı azaldılan metadon dozası bədənin fiziki asılılığını tamamilən aradan qaldırmasa da, stabilizirir. OƏT

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

əsasən opioid narkotiklərindən istifadə edən şəxslərə tətbiq edilir. Azərbaycanda metadon terapiyası çərçivəsində müalicə alan şəxslərin sayı 2015-ci ilin göstəricilərinə əsasən 170 nəfərdir. Terapiyaya olan ehtiyac isə xeyli daha böyükdür. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə istinadən ölkədə narkotik vasitələrdən istifadə edən şəxslərin 85%-i heroindən istifadə edir, bu 2015-ci ilin rəsmi statistikasına əsasən isə 24271 nəfər deməkdir (4).

Bu göstəricilər bildirir ki, respublikada metadon proqramının daha geniş yayılmasının qarşısını alan bir sıra faktorlar mövcuddur. İlk olaraq, proqramı reallaşdırma bilən mütəxəssislərin azlığı, ikinci olaraq isə sosial-mədəni aspektlərdir. Belə ki, bəzi hallarda, asılılığı zərərsizləşdirmək məqsədi ilə bir preparatın digəri ilə əvəz edilməsinin təzadlı xarakter daşdığı qeyd edilir. Bu, həm də ona görədir ki, metadon əvəzedici terapiyası uzunmüddətli müalicə olaraq nəzərdə tutulur (2).

Lakin metadon preparatı bağışladığı yan təsirləri və asılılığa səbəb olan xassələrinə görə, metadon terapiyası isə güc münasibətləri aspektindən sosial institut strukturlarının qarşılıqlı münasibəti kimi bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən tənqid edilmişdir. Məsələn, amerikan antropoloqu və sosioloqu Philippe Bourgois (5, s.165-195), metadon terapiyasını dövlət strukturunun ayrı-ayrı fərdləri nizam-intizama məcbur etməsi kimi qiymətləndirir və bunu “bədənlərin intizamlaşdırılması” adlandırır. Bu yanaşma təbii ki, fransız filosofu və sosial nəzəriyyəçisi Mişel Fukonun (6, s.777-795) biogüc (*biopower*) məfhumuna arxalanır. Həmin yanaşma konsepsiyasının kökündə fərdin həyat tərzinin, seçimlərinin daha güclü və böyük strukturlar tərəfindən idarə edilməsi dayanır ki, bu da sosioloji yanaşmada insan azadlıqlarının boğulması və davranışların çərçivələndirilməsi kimi başa düşülür. Bu kontekstdə deyilə bilər ki, bəşəriyyət problemlərinin humanitar tənzimlənməsinin kökündə sintetik inkişaf məfhumu durur, hansı ki, yetkin şəxsiyyət fəaliyyətinə və humanist əsaslı mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə yönləndirilmişdir (7).

Ümumilikdə narkotik maddələrdən sui-istifadə və asılılığı izah edən bir neçə müxtəlif hakim modellər və nəzəriyyələr mövcuddur. Buraya mənəvi davranış modeli, xəstəlik (tibbi) modeli, bio-psixo-sosial-mənəvi model, eləcə də sosial iş təcrübəsində əhəmiyyətli olan mədəniyyətə həssas yanaşma modeli daxildir. Sosial və davranış elmlərində narkotik maddə istifadəsi fərdin öyrənmə prosesinin bir hissəsi kimi görülür, buna görə də problemə çətin adaptasiyalaşma (*maladaptive*) davranışı olaraq yanaşılır və məlumatlandırma prosesinin nəticəsi kimi baxılır (8). Belə yanaşma narkotik vasitələrdən sui-istifadənin səbəbini ətraf mühitdə və şəxsin sosial münasibətlərində axtarmağa imkan verir. Çətin adaptasiyalaşma – özündə ətraf-mühitlə bağlı, ailəvi və yaxud sosial stressorlar daşıyan qeyri-sağlam yaşayış şəraitinə uyğunlaşa bilməmək deməkdir (8). Mənəvi və tibbi modellərdən fərqli olaraq, çətin adaptasiyalaşma modeli narkotik vasitələrdən sui-istifadəni günah, pis davranış və ya iradə gücünün zəifliyi kimi görmür, əvəzində narkotik vasitələrdən sui-istifadə edən şəxslərin müalicəsinə humanist yanaşmanı özündə əks etdirir. Bənzər sosioloji yanaşma narkotik vasitələrdən sui-istifadəni cəmiyyətdə tətbiq olunan sosial və etik normalara, həmçinin hər bir vətəndaşın qarşısında duran iqtisadi öhdəliklərə qarşı protest olaraq qiymətləndirir. Bu mənada narkotik vasitələrdən sui-istifadə sosial təcrid və fərdi izolyasiyadır və yoxsulluq, işsizlik, marjinal qruplara mənsubiyyət, habelə etnik azlıq statusu kimi müxtəlif göstəricilər ilə bağlıdır (9, s.99-117), (10, s.283-300). Bu göstəricilər bilavasitə diskriminasiya və sosial bağlılığın azlığı ilə əlaqədardır.

Qeyd edilməlidir ki, sosial nəzəriyyə narkotik maddələrdən sui-istifadəni olduğu kimi qəbul edib təqdir etməyi deyil, *fərdi şəkildə tətbiq olunan tibbi müalicənin sosial müalicə ilə əvəz olunmasını təbliğ edir*. Bundan əlavə, zərərin azaldılması cərəyanının ən mühüm qisimlərindən biri də nəzarət olunan inyeksiya məkanlarıdır (*supervised injection sites*). İlk nəzarət olunan inyeksiya məkanı (NOİM) 1986-cı ildə İsveçrənin Bern şəhərində açılmışdır və

qısa bir müddət ərzində əksər Qərbi Avropa ölkələrinə, həmçinin Birləşmiş Krallığa və Kanadaya yayılmışdır. Hazırda, NOİM-lərin sayı dünyada artmaq üzrədir. Bu məkanlarda narkotik maddələri venadaxili inyeksiya edən şəxslər steril vəsaitlərlə (məsələn, iynə, şprits, pambıq, qaşiq və s.) təmin edilir, həmçinin orada tibbi yardım, istirahət üçün şərait və digər zəruri ehtiyacları qarşılayan – aşağı-hüddudlu (*low-threshold*) xidmətlər təklif olunur. NOİM-lərin yaradılmasında başlıca məqsəd ictimai yerlərdə (məsələn, parklarda, ictimai tualetlərdə) narkotik maddələrin istifadəsinin qarşısını almaq, həmçinin həmin yerlərdə yerə atılmış iynələrin yarada biləcəyi təhlükələri aradan qaldırmaq idi. Tədricən, NOİM-lərin venadaxili inyeksiya edən şəxslər arasında populyarlıq qazanması nəticəsində həm ictimai yerlərdə mövcud xoşagəlməz səhnələr azalmış, həm də istifadəçi şəxslər arasında həddindən artıq dozanın səbəb olduğu ölüm hallarının sayı kəskin aşağı düşmüşdür. Buna baxmayaraq, sosial elmlərdə son illərdə formalaşan nəzəriyyələrdən biri də aşağı-hüddudlu xidmətlərin rifah səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə süni “gözləşdirmə” cəhdi kimi qiymətləndirilməsidir (11, s.357-365). Başqa sözlə böyük şəhərlərin mərkəzlərində yerləşdirilən NOİM-lərin sanki şəhərin “təmiz, səliqəli və təhlükəsiz” təzahürü ilə vəhdət təşkil etməsi üçün yaradılması qeyd edilir. Bəhs edilən bu məqamlar məcburi nizam-intizam yanaşmasına dair müasir sosiologiya elmində cücrənən tənqid cərəyanıdır (12, s.323-325).

Bundan əlavə, zərərin azaldılması və asılılığın tədricən müalicəsi həmçinin digər proqramlar vasitəsilə də həyata keçirilir. Buraya “12-addım Minnesota proqramı” kimi özünə-kömək (*self-help*) qruplarını aid etmək olar. Azərbaycanda 2015-ci ildən etibarən *12-addım* özünə-kömək təşəbbüsü və eyniməqsədli digər qrup isə 2014-cü ildən etibarən “Anonim Narkomanlar” QHT-si nəzdində fəaliyyət göstərməkdədir. Proqramın məqsədi narkotik vasitələrdən asılı şəxslərin sərbəst olaraq qrup formalaşdırması və mütəmadi olaraq keçirilən görüşlər ərzində həmdərd şəxslərin qarşılıqlı dəstəyi və superviziya sayəsində uzunmüddətli reabilitasiyanı təmin etməkdir.

Narkotik maddələrdən istifadəyə dair sosial iş başlıca olaraq narkotik maddələrin sui-istifadəsindən doğan çətinliklərin şəxsin sosial və fərdi resurslarının bərpa yolu ilə asanlaşdırılması yaxud tamamilə aradan qaldırılması ilə məşğul olur. Qeyri-abstinensiya (istifadənin dayandırılmasına əks olan) yönümlü müalicə və profilaktika metodları sosiologiya elmi və sosial iş praktikası aspektlərindən təqdir edilən metodlardır. Bu metodların kökündə şəxsin istifadəçi həyatına son qoymaq və onu cəmiyyətin “qəbul edilmiş” standartları ilə yaşamasına təhrik etmək deyil, şəxsə öz seçimini – yəni narkotik maddələrdən istifadəni özünə və ətrafına minimal zərərlə reallaşdırmasına kömək etmək dayanır. Təbii ki, narkotik vasitələrdən istifadəni ümümbəşəri məsələ olaraq gördükdə, çağdaş insanın inkişaf problemlərini holistik kontekstdə – sosial, siyasi və ətraf-mühit faktorlarını nəzərə alaraq – anlamaq şərtidir (13, s.231-241).

Təbii ki, zərərin azaldılmasından danışarkən narkotik vasitələrdən istifadəyə meyilli olan ən həssas yaş dövründən – yeniyetməlik çağından da bəhs etmək mütləqdir. Mövcud olan müvafiq elmi ədəbiyyatda yeniyetməlik illəri ən yüksək risk davranışlarına meyillilik vaxtı olduğundan xüsusilə həssas bir dövr kimi qeyd olunur. 16-20 yaş arası qanunsuz narkotik maddə istifadəsinə başlanğıc üçün əsas dövr olaraq müəyyən edilir (14; 1). Holleran Steiker (1) yeniyetməlik dövrünün riskli davranışa həssas olduğunu yazaraq bu yaş dövrünə fokuslanan tədqiqatın əhəmiyyətini vurğulayır. Yeniyetmələr arasında narkotik vasitələrdən istifadəyə həsr olunmuş əksər elmi tədqiqatlar valideynlərin laqeyd münasibəti, zorakılıq, məişət disfunksonallığı, ağır itki yaxud ayrılıq, həmyaşd təzyiqi və iqtisadi qeyri-sabitlik kimi səbəbləri araşdırmışdır (15, s.109-133), (19, s. 345-368). Lakin mənşəyi xüsusi milli və etnik kontekstlərdən doğan sosial diskursun, habelə mədəniyyət məsələlərinin təsiri hələ də yetərincə araşdırılmamış tədqiqat mövzusu olaraq qalır. Bu səbəbdən, narkotik vasitələrdən asılılıqla

məşğul olan sosial işdə mədəni aspektlərdən çıxış edən məlumatlı müdaxiləyə və təcrübəyə ehtiyac vardır. Hazırda tərəfimizdən aparılan cari tədqiqat bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün müvafiq mövzuya empirik töhfə verməyi nəzərdə tutur.

Nəticə və təkliflər

Narkotik vasitələrdən asılı yeniyetmələrə sosial yardımın əsasları və narkotik vasitələrə dair siyasətin sosial və mədəni aspektləri haqqında elmi ədəbiyyat və empirik məlumatlar qıtlığı mövcuddur. Reallıq budur ki, cəmiyyətimizin narkotik vasitələrə dair sosio-mədəni islahatlara və tərəqqiyə ciddi ehtiyacı var. Azərbaycanda narkotik maddələrə aludə olmuş şəxslərin, xüsusilə də yeniyetmələrin ehtiyacı olan sosial xidmətlərin, reabilitasiya və terapiya imkanlarının yaradılmasına tələb artmaqdadır. Təklif olunan terapiya və reabilitasiya imkanlarının sosial işin nüvəsi kimi genişləndirilməsi və daha əlçatan olması narkotik maddələrdən asılılığa dair siyasətdə atılmalı olan zəruri addımdır. Sosial iş ixtisasının məhz bu praktiki istiqamətdə mövqeləşdirilməsi və asılı şəxslərin müalicə alarkən psixoloji, sosial və iqtisadi resurslarının bərpasında sosial işçilərin rolunun möhkəmləndirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Yeniyetmələrin narkotik maddələrdən sui-istifadəsinə professional kömək göstərilməsi üçün yuxarıda qeyd edilən çətin adaptasiyalaşma və mədəniyyətə həssas yanaşma modelləri nəzərə alınmalıdır. Bu modellərin təcrübədə həyata keçirilməsi fərdi yanaşmanın keyfiyyətini artırır və uzunmüddətli reabilitasiyanı təmin edə bilər. Bir sıra Qərbi ölkələrinin təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş hər iki yanaşma və zərərin azaldılması metodları yeniyetmələr arasında narkotik maddələrin istifadəsinə kiçik yaşlarda başlamanın qabağını almış, narkotik maddələrdən sui-istifadə ilə assosiasiya olunan kriminal davranış ciddi şəkildə azalmış, yeni başlayan istifadəçilərin sayında və venadaxili heroin istifadəsində də azalma müşahidə edilmişdir (20), həddindən artıq istifadənin səbəb olduğu ölüm hadisələrinin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür.

Açar sözlər: narkotik maddələr, narkotik maddələrdən sui-istifadə, sosial iş, sosial nəzəriyyə, humanist yanaşma, Metadon terapiyası.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. L.Holleran Steiker. Youth and Substance Use: Prevention, Intervention, and Recovery. Chicago: LYCEUM BOOKS, INC., 2016.
2. Stöver H. "South Caucasus Anti-Drug Programme: Country assessment mission report Azerbaijan". 2007.
3. Respublikanın Narkoloji Mərkəzi. "Metadon". Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. [Online]. Available: <http://rnm.az/drugs/43-metadon.html>. [Accessed: 15-Mar-2017].
4. Əhalinin alkoqolizm, narkomaniya və toksikomaniya ilə xəstələnməsi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2015. [Online]. Available: <http://www.stat.gov.az/source/healthcare/>. [Accessed: 15-Mar-2017].
5. Bourgois P. Disciplining Addictions: The Bio-politics of Methadone and Heroin in the United States. Cult. Med. Psychiatry, vol. 24, no. 2. 2000.
6. Foucault M. "The Subject and Power". Crit. Inq., vol. 8, no. 4. 1982.
7. Азимова Р.Д. Человечествоведение: наука XXI века. Баку: Текнур, 2011.
8. Thombs D. L. and Osborn C. J. Introduction to addictive behaviors. Guilford Press, 2013.
9. Reith G. In Search of Lost Time Recall, Projection and the Phenomenology of Addiction. Time Soc., vol. 8, no. 1, 1999.
10. Reith G. Consumption and its discontents: Addiction, identity and the problems of

freedom. Br. J. Sociol., vol. 55, no. 2, 2004.

11. Fischer B., Turnbull S., Poland B. and Haydon E. Drug use, risk and urban order: Examining supervised injection sites (SISs) as 'governmentality'. Int. J. Drug Policy, vol. 15, no. 5–6 SPEC. ISS., 2004.

12. Moore D. and Rhodes T. Social theory in drug research, drug policy and harm reduction. Int. J. Drug Policy, vol. 15, no. 5–6 SPEC. ISS., 2004.

13. Azimova R.J. A Philosophical and Sociological Basis for Upbringing and Education Microsystems in Modern Society. Russ. Stud. Philos., vol. 53, no. 3, Jul. 2015.

14. Newman B.M. and Newman P.R. Development through life: a psychological approach. 8th ed. Belmont, California, 2003.

15. Hauser S.T., Vieyra M.A.B., Jacobson A.M. and Wertlieb D. Family aspects of vulnerability and resilience in adolescence: A theoretical perspective. The child in our times: Studies in the development of resiliency. 1989.

16. Werner E.E. and Smith R.S. Overcoming the odds: High risk children from birth to adulthood. Cornell University Press, 1992.

17. Hawkins J.D., Catalano R.F. and Miller J.Y. Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: implications for substance abuse prevention. Psychol. Bull., vol. 112, no. 1, 1992.

18. Jessor R. New perspectives on adolescent risk behavior. Cambridge University Press, 1998.

19. Gazis N., Connor J.P. and Ho R. Cultural Identity and Peer Influence as Predictors of Substance Use Among Culturally Diverse Australian Adolescents. J.Early Adolesc., vol. 30, no. 3, 2010.

20. Stone K.A., Ed. Mapping the response: Global State of Harm Reduction 2014. London: Harm Reduction International, 2014.

Айсель СУЛТАН

ОСНОВНЫЕ МОДЕЛИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ НАРКОЗАВИСИМЫМ ЛИЦАМ

Резюме

В статье рассматриваются социальные теории, связанные с некоторыми формами девиантного поведения. В частности рассматриваются теории, связанных с ситуациями использования наркотических средств, как формы девиантного поведения и конкретных методах помощи которые способны с течением времени снизить риски девиантного поведения исследуемой проблемы. В этот контексте социальная теория выдвигая на передний план гуманный подход, считает менее эффективным принудительным медицинское лечение. В настоящее время в западных странах актуализируется переход от медицинской модели к модели гуманитарного подхода.

Ключевые слова: наркотические вещества, злоупотребление наркотическими веществами, социальная работа, социальная теория, гуманистический подход, терапия метадоном.

Aysel SULTAN

THE BASIC MODELS OF SOCIAL AID TO DONE ADICTS

Summary

Over time social theories about substance use and methods employed in substance abuse social work practice have made a global transition into harm reduction approach. In this context, social theory implies humanistic approach and primarily concerns itself with human nature, subsequently, considering the compulsory medical treatment less effective. Currently, many western countries are moving from medical model to harm reduction approach, which is seen as a more effective model in accordance with current reality, despite emerging contemporary sociological critique and what some scholars call ‘hipsterization’ of harm reduction movement. This article discusses various theoretical models in the form of a literature review and applies the aforementioned transition according to the current state of the issue in the country.

Keywords: drugs, drug misuse, social work, substance use social work, social theory, humanistic approach; methadone therapy.

Günay AĞAMALI
doktorant, ADPU

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA TƏFƏKKÜR KEYFİYYƏTLƏRİNİN ROLU*

Təfəkkür cisim və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarətdir. Təfəkkür başqa idrak proseslərindən fərqli olaraq cisim və hadisələrin daxili əlaqələrini, mahiyyətini əks etdirir. Bunsuz xarici aləmi dərk etmək, onun qanunauyğunluqlarından istifadə etmək mümkün olmazdı. Həyatda insanın qarşısına daima elə sual və məsələlər çıxır ki, onlara ətraf aləmdəki cisim və hadisələri bilavasitə qavramaqla, əks etdirməklə cavab vermək mümkün deyildir. Buna görə də cisim və hadisələri, onların başqaları ilə əlaqə və münasibətlərini ancaq hissi idrakın – duyğu və qavrayışın verdiyi materialları ümumiləşdirmək vasitəsilə dərk etmək mümkündür. Təfəkkür adətən sual, problemdə əkslik və təəccübdən başlanır. Bu problem situasiya şəxsiyyətin fikri proseslərə cəlb edilməsi ilə müəyyənləşir, o həmişə nəyinsə həllinə istiqamətlənib. Bütün təfəkkür prosesləri şüurla tənzim edilən əməliyyatlar xarakteri daşıyır.

Şüurlu məqsədyönlü istiqamətlənmə fikri prosesləri xarakterizə edir. Təfəkkür qarşısında dayanan məsələ həllinin dərkə fikri proseslərin axarını müəyyən edir. Təfəkkür şüurlu tənzim olunan intellektual əməliyyatlar kimi icra olunur. Düşünmə prosesində yaranan hər hansı fikri təfəkkür uyğunlaşdırır, müqayisə edir və fikri prosesləri istiqamətləndirir.

Bütün insanların təfəkkürü ümumi bir qanunauyğunluqla cərəyan edərsə də, özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əsasən eyni bilik ehtiyatına malik olan, eyni problemlə qarşılaşan iki şəxsin fikri fəaliyyətinin cərəyan istiqaməti, əsasən eyni olsa da, əldə edilən nəticə çox halda eyni olmur. Bəzən isə əksinə, onların hər ikisi eyni nəticəyə gəlsələr də, həmin nəticəyə gətirən proses başqa-başqa olur. Bütün bu xüsusiyyətlər psixologiya elmi qarşısında hazırkı dövrdə həm ciddi nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malik olan yeni problem qoyur. Bu da insanın əqli keyfiyyətlərinin tədqiqi məsələsi ilə əlaqədardır.

Geniş elmi mübahisələrə səbəb olan və bir çox ölkələrin mütəxəssislərinin diqqətini özünə cəlb etmiş həmin məsələ son dövrlərə qədər məktəb proqramlarının uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması şəklində qoyulurdu. Halbuki elm və texnika durmadan inkişaf edir, cəmiyyətin mədəni səviyyəsi yüksəlir. Bəs belədirsə, uşağın yaş xüsusiyyətləri bu inkişafı, dəyişikliyi əks etdirməyə imkan verirmi? Elə bu suala cavab tapmaq üçün dünyanın bir sıra ölkələrində alim-psixoloqlar, elmi işçilər müxtəlif yaş dövrlərində təlimin məzmununa aid geniş miqyasda eksperimentlər qoymağa başladılar.

Aparılan tədqiqatlar, müşahidələr göstərdi ki, informasiyaların bol olduğu indiki dövrdə uşaqların idrak imkanları mövcud proqramların nəzərdə tutduğundan çox-çox genişdir. Deməli, uşaqlarda bu imkanları daha da inkişaf etdirmək üçün onlarda intellektual bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq lazımdır. Bu da mövcud proqramların dəyişdirilməsinə, daha səmərəli və müasir biliklərlə zənginləşdirilməsinə imkan verir. Lakin məsələ bununla bitmir. Axi, biliklərin məzmununu intəhasız dərəcədə genişləndirmək, sürətlə inkişaf edən elmin arxasınca qaçmaq mümkün deyildir. Bunun üçün başqa yollar axtarmaq zəruridir. Elə təlim metodları tətbiq etmək, elə biliklər vermək lazımdır ki, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olsun və onların əqli cəhətdən daha yüksək dərəcədə inkişafını təmin etsin. Bu məsələ ətrafında

* Məqalə psixologiya ü.e.d., professor Əlikram Baxşəliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

cərəyan edən rəylər və fikirlər toqquşur. Təlimin inkişafda tutduğu mövqe məsələsi başlıca mübahisə hədəfi olur.

Burada bir sıra sual meydana çıxır: uşağın psixi inkişafında təlim nə kimi rol oynayır? O, inkişafa həlledici təsir göstərirmi, yoxsa inkişaf uşağın daxili yetkinlik prosesindən asılıdır və təlimdən asılı olmayan qanunlarla təyin edilir? Psixoloji cəhətdən təlim nə deməkdir, onu necə idarə etmək olar? Təlimin müxtəlif mərhələlərində olan uşaqların bilikləri mənimsəmə imkanları necədir? Bu sualların meydana çıxmasından aydın olur ki, təlimin uşağın əqli inkişafına təsiri psixologiya elmi tarixində ən başlıca məsələ kimi nəzərdən keçirilir. Bu sahədə psixoloqlar iki cəbhəyə bölünürlər. Həmin cəbhələrdən birini genetik psixologiyanın əsasını qoyan görkəmli İsveçrə psixoloqu, Cenevrə psixologiya məktəbinin banisi professor Jan Piaje və onun əməkdaşları təmsil edirdilər. Uşaq təfəkkürünün inkişafı nəzəriyyəsini Piaje biologiya və məntiq əsasında qurur. O, belə qənaətə gəlir ki, psixi inkişafın əsasını intellekt təşkil edir. Seriya eksperimentlərlə o, sübut edir ki, dərk etmə səviyyəsi, intellekt uşaqların nitqinə, qavrayış və hafizəsinə təsir göstərir. Eksperimentlər nəticəsində Piaje belə qənaətə gəlir ki, psixi inkişaf intellektin inkişaf mərhələlərindən asılıdır.

Cenevrə psixologiya məktəbi nümayəndələrinin fikrincə, təlim inkişaf qanunlarına tabedir. Onlar uşağın əqli inkişafında təlimin oynadığı rolu məhdudlaşdırır. Məsələn, J.Piaje uşaq təfəkkürünün inkişafında üç başlıca mərhələnin:

1. «Sensor-motor (əməliyyata qədər) mərhələnin.
2. Konkret (əşyalarla) əməliyyat mərhələsinin.
3. Formal yaxud formalaşdırılmış əməliyyat mərhələsinin olduğunu qeyd edir» (5, s.32).

Onun fikrincə, həmin mərhələlər müəyyən yaş dövründə mövcud olur və təlim şəraitindən heç də asılı deyildir. Piaje yeganə psixoloq idi ki, təfəkkür prosesini öyrənirdi. Bu dövrdə o, kiçik yaşlı uşaqlarla apardığı eksperimentlə gizlədilmiş, o cümlədən uşağın gözü qarşısında gizlədilən əşyanın tapılmasını öyrənir. 5-7 yaşlı uşaqlara çəkinin saxlanması, əşyanın həcmi, sayı ilə bağlı tapşırıqlar verir. Belə ki, uşaqlara bir-birindən eyni məsafədə olan iki sıra kubik göstərilir. Hər iki sıradakı kubiklərin sayı və aralarındakı məsafə eyni idi. Uşaqlardan soruşulur ki, hər iki sıradakı kubiklərin sayı bərabərdirmi? Uşaqlar bərabərliyi təsdiq edirlər. Belə uşaqların gözü qarşısında sıralardan birində kubikləri sıxışdırırlar. Təbii ki, həmin sırada məsafə qısalır. Sonra uşaqlardan soruşulur ki, kubiklərin sayı azaldımı? Uşaqlar sıxışdırılmış sırada kubiklərin sayının azaldığını bildirirlər. Oxşar eksperiment çəkinin və ya kütlənin saxlanması ilə bağlı da aparılır. Eyni miqdarda su uşaqların gözü qarşısında uzun və qısa qablara tökülür. Onlara elə gəlir ki, uzun qabdakı su daha çoxdur.

J.Piaje konkret əməliyyatlar mərhələsini kiçik məktəbyaşlı uşaqların təfəkkürü üçün səciyyəvi sayırdı. Buna görə də onlar bilavasitə əyani təcrübədə verilmiş obyektlərin xüsusiyyətləri üzərində əməliyyat apara bilirlər. Hissi təcrübədən kənara çıxmaq onlara müəssər olmaz. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, göstərilən mərhələlərin ardıcılığı, birinin digərini əvəz etməsi az-cox sürətləndirilə bilər, lakin həmin mərhələlərin heç biri təlim prosesində aradan qaldırıla və yaxud yan keçilə bilməz. Buna görə də təlim həmin mərhələləri ciddi surətdə nəzərə almaq əsasında təşkil edilməlidir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Cenevrə psixologiya məktəbi müxtəlif təlim şəraitinin uşağın psixi inkişafına necə təsir etməsi məsələsini öyrənməmişdir.

Bundan fərqli olaraq əksəriyyət təşkil edən başqa psixoloqlar isə uşağın əqli inkişafında təlimin roluna həlledici yer verirlər. Onların fikrincə, təlim inkişaf imkanlarını genişləndirir, onu sürətləndirə bilər, nəinki uşaq təfəkküründəki mərhələlərin ardıcılığına, həm də həmin mərhələlərin öz xarakterinə təsir göstərir. Bu fikri müdafiə edən psixoloqlar əqli inkişafı dəyişdirilmiş təlim şəraitində öyrənir, həmin şəraiti müxtəlifləşdirir, bununla da uşağın əqli inkişafının mahiyyət etibarını ilə necə dəyişdiyini aşkar edə bilirlər.

Sonuncu mövqedə duran psixoloqların arasında da yekdillik yoxdur. Onlar da müxtəlif qruplara bölünürlər. Bunları ayıran başlıca amil inkişaf və tərbiyə problemini tədqiq etmək üçün seçdikləri yolun müxtəlifliyidir. Bir sıra tədqiqatçılar təlimin əqli inkişafa təsirini müəyyənləşdirmək üçün əsasən həyati materiallardan, təlim materiallarından istifadə edirlər. Onlar təlimin məzmununu, metodlarını dəyişir, təlim prosesini fəallaşdırır, uşaqları fikirləşməyə, düşünməyə vadar edirlər. Belə olduqda təlim uşağın əqli inkişafına müxtəlif cür təsir göstərir. Bu da, heç şübhəsiz təlimin necə təşkil edilməsindən asılıdır. Təlimin xarakterindən asılı olaraq uşaqlarda müşahidəçilik, hafizə, təfəkkür, təxəyyül inkişaf edib dəyişilir, hətta kiçik məktəblilərdə təfəkkürün müəyyən mərhələləri arasındakı nisbət də dəyişilir, bir mərhələdən başqa mərhələyə keçid ya sürətlənir, ya da bəzi hallarda aralıq mərhələlərdən keçir. Bu da uşaqların əqli inkişafında təlimin həlledici rol oynadığını göstərir. Başqa sözlə desək, təlim inkişafdan qabaqda gedir, onu öz arxasınca aparır. Bu ideya ilk dəfə 1930-cu illərdə görkəmli rus psixoloqu L.S.Viqotski tərəfindən irəli sürülmüşdür.

L.S.Viqotskinin fikrincə, əgər təlim yalnız aktual inkişaf səviyyəsinə əsaslanırsa, o, inkişafetdirici xarakter daşıyır. Təlim yaxın inkişaf səviyyəsinə əsaslananda isə mahiyyətə yeni xüsusiyyətlər kəsb edir və inkişafetdirici təlim kimi şagirdin əqli inkişafında önəmli rol oynayır. L.S.Viqotski yazırdı ki, şagirdlərin “intellektual inkişafının dinamikası və uğurla oxuması üçün” “aktual inkişaf səviyyəsinə” nisbətən “yaxın inkişaf sahəsi” daha çox əhəmiyyətlidir. Onun müəyyənləşdirdiyi meyarlara görə tədris materiallarının müyəssərlik dərəcəsi aktual inkişaf sahəsinin deyil, yaxın inkişaf sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə müəyyən olunmalıdır. Tədris materiallarının obyektiv çətinliyi və şagirdlərin onları mənimsəməsi imkanları psixoloji ölçülərlə ancaq və ancaq yaxın inkişaf səviyyəsi anlamı əsasında açıqlana bilər və açıqlanmalıdır.

L.S.Viqotskidən sonra bir sıra rus psixoloqları həmin ideyanı inkişaf etdirir və zəngin faktik materiallar əsasında təlimin inkişafa təsirini aydınlaşdırırlar. Bu cəhətdən N.A.Mençinskayanın, P.Y.Qalperinin, Q.S.Kostyukun, N.F.Talızinanın tədqiqatları, D.V.Elkoninin, D.N.Boqoyavlenskinin, S.F.Jukovun, V.V.Davıdovun və başqalarının apardıqları eksperimentlər diqqəti xüsusilə cəlb edir. 50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq isə artıq bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların hamısı, demək olar ki, başlıca olaraq iki sistemlə - L.V.Zankovun sistemi və D.V.Elkonin – V.V.Davıdov sistemi ilə bağlı olmuşdur.

L.V.Zankov psixi inkişafda təlimin həlledici rola malik olması ideyasını psixoloq kimi hələ L.S.Viqotski məktəbində mənimsəmişdi, lakin onun həyata keçirilməsi yollarını axtararkən gəlib pedaqogikaya çıxmışdı. L.V.Zankovun əsasladığı əsas prinsip bundan ibarət idi ki, biliklər inkişafın şərtidir, lakin onu hələ öz-özlüyündə təmin etmir. Uşaqları məqsədyönlü kompleks didaktik sistem əsasında inkişaf etdirmək zəruridir. Onun fikrincə, bu yeni didaktik sistemin əsasını uşaqların intellektual müstəqilliyi təşkil etməlidir. L.V.Zankov özünün eksperimental axtarışlarını da bu kontekstdə aparırdı.

D.V.Elkonin önəmli tədqiqatlarına hələ 60-cı illərdə başlamışdı. O da inkişafetdirici təlim ideyasına arxalanırdı və bu məsələnin həlli yollarını axtaranda L.S.Viqotskidən bəhrələnirdi. D.V.Elkoninin fikrincə, L.S.Viqotski konsepsiyasının orijinal cəhəti təlimin inkişafetdirici rolu haqqındakı ümumi müddəadan ibarət deyildir. O, təlimin inkişafetdirici rolunun qaynaqlarını mənimsənilən biliklərin məzmununda, empirik anlayışların deyil, elmi anlayışların mənimsənilməsində görürdü. Bu isə təlimin xüsusi formasını tələb edir. D.V.Elkonin L.S.Viqotskinin konsepsiyasında orijinal saydığı bu qiymətli ideyalara əsaslanaraq göstərirdi ki, təlimin məzmununun dəyişdirilməsi şagirdlərin əqli inkişafını intensivləşdirməyin başlıca yolu olmalıdır. Onun bütün eksperimentləri bu fərziyyəyə söykənirdi.

60-70-ci illərdə D.V.Elkoninin ideyalarını V.V.Davıdov daha da inkişaf etdirdi. Bu illərdə inkişafetdirici təlim ideyaları V.V.Davıdov və onun əməkdaşlarının çoxcəhətli axtarışlarının ana xəttini təşkil edirdisə, 80 – 90-cı illərdə məhz bu tədqiqatların sayəsində artıq həmin ideya təlim prinsipi kimi formalaşırdı və yenilikçi müəllimlərin iş təcrübəsində geniş tətbiq edilirdi.

N.A.Mençinskaya göstərir ki, əqli inkişafın əsas hərəkətverici amili olan təlimin özü də inkişafa əsaslanır, ona istinad edir. Şagirdlərin müəyyən inkişaf mərhələsi, təşəkkül etmiş əqli keyfiyyətlər, təlimin motivləri və təlim prosesinə olan münasibət – bütün bunlar nəinki təlimin son nəticəsinə, həm də bilavasitə təlim prosesinə təsir göstərir. Bununla yanaşı olaraq təlim özü də yalnız müəyyən inkişaf mərhələsinə istinad edə bilməz. O, həm də inkişafa təsir etməlidir. Bu təsir isə əsasən ikili xarakter daşıyır. Yəni təlimin müxtəlif növ təşkili müxtəlif də nəticələrə gətirib çıxarır. Buna görə də uşağın əqli inkişafına təlimin ciddi təsir etdiyini – ya onu sürətləndirdiyini, ya da geri qoyduğunu irəli sürən rus psixoloqu N.A.Mençinskaya uşağın yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almamağın da əleyhinə çıxır. Bu münasibətlə o, Amerika psixoloqu C.Brunerin belə bir müddəası ilə razılaşmır ki, hər bir uşaq istənilən yaşda, istənilən elmin əsaslarını, əgər o yaxşı təlim edilərsə, mənimsəyə bilər. Bruner hətta ali riyaziyyatın 5 yaşında uşağa öyrədilməsini mümkün hesab edirdi. Bunun üçün, onun fikrincə, ali riyaziyyatı sadəcə olaraq uşağın dilinə çevirmək, onun öz məntiqi ilə tədris etmək lazımdır. Belə bir müddəa, əlbəttə, təlim üsullarının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmək nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətli olsa və şagirdlərin əqli inkişafında təlim prosesinin həlledici rol oynadığını qəbul etsə də, uşağın yaş hədudlarını silib atır.

Məlumdur ki, uşağın bilik əldə etmək imkanları çox geniş olsa da, hədudsuz deyildir. Təlimin son nəticəsi, heç şübhəsiz, tək-cə xarici amillərlə deyil, həm də daxili amillərlə şərtlənir. Bu iki amil vəhdət təşkil edir, onların vəhdəti təmin edilmədən sözün həqiqi mənasında əqli inkişafdan danışa bilməz. Elə rus psixoloqları da bunu əsas götürürdülər ki, təlimin inkişafa təsirini mütləq mənada müsbət qəbul etmək olmaz. Burada dərk edən xüsusiyyətləri: yetkinlik dərəcəsi, həyat təcrübəsi, fəallığı, təlimə münasibəti və s. nəzərə alınmalıdır. Hər bir linza ona təsir edən işıq şüalarını öz quruluşuna uyğun olaraq sındırdığı kimi, hər bir uşaq da ona olan təsiri özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Buna görə də çox halda eyni təsir müxtəlif nəticələr verə bilər.

Psixologiya elmi sübut edir ki, əqli inkişafın effektiv olması bir sıra amillərdən asılıdır. Bu bir tərəfdən təlim materiallarının məzmunundan, digər tərəfdən isə uşaqların bilik əldə etmə yollarından asılıdır. Mənimsəmə də öz növbəsində əsasən biliyi izah etmək, uşaqlara çatdırmaq üsulundan asılıdır. Bu isə əqli inkişafda təlimin qarşılıqlı münasibəti problemidir.

Məlumdur ki təlim prosesində iki tərəf iştirak edir. Yəni öyrənmə ilə öyrədən arasında qarşılıqlı təsir, əlaqə yaranır. Öyrədənə vəzifəsi müəyyən bilikləri, informasiyaları uşaqlara çatdırmaqdır. Ancaq bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, hazırkı dövrdə təhsil müəssisələrimizdə təlim prosesində qarşılıqlı münasibətdə olan iki tərəfdən ən çox fəallıq göstərən öyrədəndir. Təlim prosesində ən çox müəllim özü işləyir, şagirdlər isə əksər hallarda biliyi “hazır şəkildə” alırlar. Ənənəvi pedaqoji sistemdə müəllim üçün əsas məsələ ancaq proqram materialının öyrənilməsindən ibarətdir. Ənənəvi didaktika yaddaşı mənimsəmə prosesinin az qala nüvəsi sayır, təlimin köklü problemlərini hafizənin seyrində həll edirdi. Ənənəvi məktəb üçün yaddaş möcüzəli Arximed lingi idi. Oxu (qulaq as) – yadında saxla – danış – onun əsaslandığı konseptual modelin sadə sxemi belə idi. Şagirdləri bir qayda olaraq əzbərçilik yolu ilə getməyə rəğbətləndirirdilər. Sınıfın əlaçıları da çox vaxt onlardan, tutuquşu kimi dil-dil ötən bu əzbərçi uşaqlardan ibarət olurdu. Müəllimlər onları yerli-yersiz tərifləməkdən doymurdular, lakin onlar çox vaxt məhz ağıllı uşaqları, xüsusilə heç nəyə baxmayıb xüsusi cidd-cəhdlə məntiqi suallar verəndə və müəllimlərə açıq-aşkar tənqidi yanaşsın, onların bu və ya digər qüsurlarını ağardanda,

sinfin gözü qarşısında bu nöqsanları düzəltmək istədikdə görürdülər və nə qədər təəccüblü olsa da, hiddətlənirdilər. Məktəb həyatında öz mənası olan bu “kin-küdurət” əhval-ruhiyyəsi əslində heç kəs tərəfindən yazılmamış, lakin hər gün yerli-yersiz tətbiq olunan sosial-psixoloji tabulara çevrilir, müəllim-şagird münasibətlərində etibarsızlıq, inamsızlıq, sayğısızlıq toxumu göyərdən bir növ qadağan sahəsi yaradırdı. Müəllimlər çox vaxt bu səmimi uşaq suallarının və iradlarının arxasında cəlvələnen qeyri-adi ağıl nurlu şəfəqlərini görmürdülər və qiymətləndirmirdilər. Bir çox hallarda ağıllı uşaqların, necə deyərlər, dərisini açıq-aşkar soymasalar da, başlarını da sıgallamırdılar. Onları çox vaxt ələ salırdılar, məntiqi suallarına məhəl qoymurdular, tez-tez intizamsızlıqda günahlandırırırdılar. Fikri-xəyalı dünyaya sığmayan uşağı çox ustalıqla qəlibə, özünəməxsus ağılasıgma labirintləri olan çərçivə içərisinə salırdılar. Ağıl gücünə deyil, səy gücünə, gecə-gündüz dərslük materialını əzbərləmək hesabına əlaçı olmuş şagirdlərə isə sinifdə öz-özünə meydan verirdilər.

Bir növ nağıllarda olduğu kimi, atın qabağına ət, itin qabağına isə ot qoymuşdular. Elə bil kimsə oturub xilaskarın – Məlikməmmədin yolunu gözləyirdi. Xilaskar isə gəlmirdi ki, gəlmirdi. Məktəb özünün nə vaxtsa, kiminsə səriştəsiz əllərilə uşaq təbiətinə yad olan üsullar – öyüd-nəsihət və qadağalar üstündə köklənmiş köhnə saati zənglə işlətməkdə davam edirdi. Zamanın mütəfəkkirləri bu acı həqiqətlərə diqqəti cəlb edirdilər. L.N.Tolstoy vaxtilə deyirdi: “Biliyi yaddaşa görə deyil, mühakiməyə görə qiymətləndirmək lazımdır”. Onun fikrincə, “bilik ancaq o zaman bilik olur ki, hafizə ilə deyil, fikrin öz səyi ilə mənimsənilir”. T.Edison isə deyirdi: “Sivilizasiyanın başlıca məqsədi insana fikirləşməyi öyrətməkdir”. Antuan de Sent-Ekzüperi yazırdı ki, hazırda orta səviyyəli, bir təhər üçlə oxuyan şagirdin təbiət qanunları və insan məişəti barədə Dekart və Paskaldan çox məlumatı var. Ancaq məgər həmin şagirdin onlar kimi düşünmək, fikirləşmək qabiliyyəti varmı?

Təfəkkürün və ya ağılın fərdi xüsusiyyətləri dedikdə, ümumiyyətlə eyni yaşlı adamların təfəkkürünün müəyyən əlamətlər üzrə keyfiyyətə nəzərə çarpan, həmin şəxs üçün nisbətən davamlı və mühüm olan xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. İnsanın fikri fəaliyyətindəki fərdi xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, həyat prosesində onun ağılının inkişafı, tərbiyə və təlim prosesində varlığı dərk etməsinin nəticəsidir. Bununla yanaşı olaraq insanın əqli keyfiyyətləri sinir sisteminin tiplərindən, əsas sinir proseslərinin (oyanma və ləngimənin) dinamikasından, birinci və ikinci signal sistemləri arasındakı münasibətdən asılıdır. Bu amillər fizioloji cəhətdən əqli keyfiyyətləri səciyyələndirir. Lakin əqli keyfiyyətlərin inkişaf dərəcəsi insanın həyat şəraitindən, fəaliyyətinin növündən də asılıdır. Başqa sözlə, daxili və xarici amillərin vəhdəti insanda bu və ya digər əqli keyfiyyətin təşəkkülündə həlledici rol oynayır. Təfəkkürün və ya ağılın keyfiyyətləri müxtəlif və rəngarəngdir. Onların bəzilərinə nəzər salaq.

Əqlin genişliyi çox mühüm əqli keyfiyyətdir. Əqlin genişliyi bir tərəfdən varlığın müxtəlif məsələlərini əhatə edən insanın geniş idrak fəaliyyətində ifadə olunur, digər tərəfdən isə, əqlin genişliyi öz ifadəsini insanın elm və praktikanın irəli sürmüş olduğu məsələlərin həllinə hərtərəfli və yaradıcı münasibətində tapır. Bu, insanın bir sıra məsələləri əhatə etmə bacarığında, müxtəlif bilik sahələrində yaradıcı surətdə düşünmək qabiliyyətində ifadə olunur. Aydın ki geniş idrak fəaliyyəti mühüm təfəkkür keyfiyyəti kimi hərtərəfli və dərin biliklərə istinad edir. Buna görə də geniş ağıla malik olmuş görkəmli şəxslər müxtəlif sahələrdə yaradıcı surətdə düşünməyə qadir olmuşlar. Nizaminin, M.F.Axundovun, Ü.Hacıbəyovun ağılının genişliyi – müxtəlif sahələrdə, bir çox janrlarda ciddi yeniliklər yaratması hər kəsi, hətta bütün dünyanı heyran edir. Bəşər tarixində bütün dahi adamlar geniş ağıla malik olmuşlar.

İnsan ağılının ən mühüm keyfiyyətlərindən biri də əqlin çevikliyidir. İnsan həyat təcrübəsi boyu müxtəlif məsələlərlə, problemlərlə rastlaşır və onları müəyyən üsullarla həll edir. Bəzən müəyyən qaydalar silsiləsini mənimsəyir, qarşıya çıxan problemi bu qaydalardan istifadə etmək yolu ilə həll edir, müəyyən nəticəyə gəlir. Lakin həyatda baş verən proseslər müxtəlif və

rəngarəngdir. Bəzən onlar zahirən bir-birinə oxşasalar da, mahiyyət etibarilə fərqlənirlər. Buna görə də onlara eyni ölçü ilə yanaşmaq, məlum qaydaları ona tətbiq etmək, başqa sözlə, tapdanmış yolla getmək lazımı nəticəni vermir. Bu halda insanlar müxtəlif tərzdə hərəkət edirlər: bir qismi məlum müddəalardan bərk-bərk yapışır, ümumi qaydalardan kənara çıxmır, ona görə də yeni məsələni həll etməkdə aciz qalırlar. Başqaları isə məsələnin həll edilməsi qaydasını dəyişir, yeni tədqiqat metodları seçir, bir hərəkət tərzindən başqasına asanlıqla keçərək, ən münasib yol seçir və öz məqsədlərinə nail olurlar. Bu isə, həmin şəxsdə əqlin çevikliyi ilə əlaqədardır. Əqlin çevikliyinə malik olan şəxslər hər bir məsələyə müxtəlif tərəflərdən yanaşmağa qabil olurlar. Buna görə də həmin əqli keyfiyyət təlim prosesi üçün də çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əqlin çevikliyi fikri fəaliyyət üsullarının, qaydalarının tezliklə, asanlıqla yenidən qurulması, istiqamətinin dəyişdirilməsi dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

İnsanın mühüm əqli keyfiyyətlərindən biri də fikrin məntiqliliyidir. Fikrin məntiqliliyi insanın müəyyən müddət ərzində öz fikir obyektini dəyişməməsində, ardıcıl və əsaslı surətdə düşünməsində ifadə olunur. Məntiqi təfəkkürə malik olan şəxs fikirləşmə prosesində tez-tez bir fikirdən başqasına keçmir, müəyyən müddələrin həqiqiliyinə yəqinlik hasil etdikdən sonra onlardan zəruri nəticələr çıxarmaqdan çəkinmir. Öz mühakimələrinin düzgünlüyünü sübut etmək üçün kifayət qədər tutarlı dəlillər gətirir, hər bir sonrakı fikri əvvəlki fikirlərindən törəyərək onları tamamlayır. Nəticədə, onun fikrinin şərhə tam bir məntiqi düşüncə zənciri əmələ gətirir.

Təfəkkürün müstəqilliyi çox mühüm əqli keyfiyyətlərdən biridir. Müstəqillik məfhumu çox geniş olub insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Təfəkkür sahəsindəki müstəqilliyə insanın öz fikir və düşüncəsində başqalarını kor-koranə təqlid etməməsi, onları düzgün qiymətləndirməsi, bu və ya digər məsələyə dair öz rəyini bildirməsi, yeni və nisbətən mürəkkəb məsələlərdən asanlıqla baş çıxarması və s. daxildir. Belə ki, müstəqil fikirləşməyi bacaran adam bu və ya digər məsələnin müzakirəsində mövcud fikirlərin təsiri altına düşmür, onları ölçüb-biçir, yoxlayır və öz nöqteyi-nəzərini bildirir, onu əsaslandırır və müdafiə edir, eləcə də yeni fikirlər irəli sürür. Bu, insanların əməli fəaliyyətinə də ciddi təsir göstərir.

XVII əsrdə yaşamış böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin fikrincə, uşaq özü müşahidə etməli, düşünməli, müstəqil surətdə fəaliyyət göstərməli, bilikləri müstəqil tətbiq etməklə onlardan istifadə etməyi bacarmalıdır (6, s.19).

Təfəkkür müstəqilliyinə malik olan adamlar başqalarının bilik və təcrübəsini şüurlu surətdə mənimsəyir, yaradıcı surətdə həyata tətbiq edir. Burada deyilənlərdən aydın olur ki, təfəkkür müstəqilliyi onun ən mühüm keyfiyyətlərindəndir; o, başlıca olaraq, insanın: a) başqasının köməyi olmadan qarşıya müəyyən sual, problem, məsələ qoymasında; b) qarşıdakı məqsədə çatmaq, suala cavab vermək, məsələ və ya problemi həll etmək üçün, kənar göstəriş olmadan, vasitə, yol tapmasında və müəyyən nəticəyə gəlməsində; c) bu və ya digər cisim və hadisəni törədən səbəblər haqqında müəyyən mülahizələr yürütməyində; ç) əldə etdiyi bilikləri, mənimsəmiş olduğu qanun və qaydaları başqa idrak obyektlərinə tətbiq etməsində ifadə olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, idrak fəaliyyəti zamanı təfəkkürün müstəqilliyi insanın dərk etdiyi və mənimsədiyi şeylərə tənqidi münasibəti olmadan mümkün deyildir. Elə buna görə də hər iki əqli keyfiyyəti qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə götürmək lazımdır. Müstəqillik olan yerdə bu və ya digər şəkildə tənqidilik, tənqidilik olan yerdə isə bu və ya digər dərəcədə müstəqillik olmalıdır. Əqlin müstəqillik və tənqidiliyi əqli inkişafın ən başlıca göstəriciləridir. Bu iki əqli keyfiyyətdə insan təfəkkürünün mahiyyəti özünü daha aydın büruzə verir. Sanki başqa keyfiyyətlər bir yerə cəmləşərək müstəqillik və tənqidiliyin ya səbəbi, ya da nəticəsi olur.

Əqlin tənqidiliyi əsasən insan mühakiməsindəki ziddiyyətləri, məntiqsizliyi açmağa yönəlmiş olur. Təfəkkürün tənqidiliyi insanın: a) dərk olunan fikirləri, faktları, fərziyyələri, eləcə də öz fikir və mülahizələrini yoxlamasında, qiymətləndirməsində; b) idrak obyektlərindəki, mühakimədəki uyğunsuzluqları, ziddiyyəti axtarıb tapmasında, onların meydana çıxmasının səbəb və şəraitini araşdırmaqda, aşkar etməkdə, səhvləri düzəltməkdə ifadə olunur.

Təfəkkürün tənqidiliyinin, ümumiyyətlə əqli keyfiyyətlərin təzahür xüsusiyyətlərini, onların müxtəlif yaş mərhələlərində inkişafını, ona təsir göstərən amilləri, tənqidiliyin inkişaf dinamikasını müəyənləşdirmək, müasir təlimin fəaliyyətini yüksəltmək nöqteyi-nəzərindən də çox əhəmiyyətlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında isə sualların özünəməxsus yeri var. Suallar uşaqların daxili intellektindən, əşyaları öyrənmək marağından yaranır. Valideyn, tərbiyəçi sual vasitəsilə sinifdə şübhə situasiyası yaradır: şagirdlər müxtəlif mövqeləri, rəyləri və nöqteyi-nəzərləri dialoq mövqeyində araşdırılır. Hər hansı bir fikir bilik-informasiya kimi deyil, məhz fikir kimi ancaq şübhə üfüqlərində mövcuddur - filosoflar dialoqda şübhə üsulunu belə dəyərləndirirlər.

Uşaq suallarının tipoloji səciyyəsi də maraqlıdır. Affektiv suallar bilavasitə uşaqların hisslərini ifadə edir : o nəyisə görəndə təəccüblənirsə, heyrlənirsə, öz hisslərini sualla ifadə edir. Bəzən uşaq sadəcə olaraq anası ilə söhbət etmək, onun diqqətini cəlb etmək üçün sual verir. Xüsusilə kiçik yaşlarda bu tipli kommunikativ sualların əhəmiyyəti nə qədər böyük olsa da, uşaq təfəkkürünün üfüqləri özünəməxsus məntiqi yozumu olan idrak xarakterli suallarla bağlıdır. Bu suallar çox vaxt bilavasitə uşağın onun üçün anlaşılmaz olan şeylər aləmini birər-birər araşdırmaq, öz dünyasında onların yerini tapmaq meylini əks etdirir.

Uşaq suallarının genetik baxımdan maraqlı inkişaf tarixçəsi var. Onun ilk səhifələri : Bu niyə belədir?, Bunu kim yaradıb?, Ağac, torpağı kim yaradıb? sualları ilə başlayır. 2-3 yaşında uşağın nitqində isimlərin xüsusi yer tutması elə onun şeylər aləminin miqyası ilə bilavasitə bağlıdır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual inkişafında ən əsas yol sosial-mənəvi, düşündürücü məsələləri həll etməkdir. Məsələn, dramatik oyunlarda uşaq konfliktli və ya problemli situasiyanı həll etməli, oyuncaqlarını və şirniyyatlarını paylaşmalı, oyunda ən cəlbedici rolun kimin oynamasını seçməli, zəiflərə kömək etməlidir və s.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkür keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında milli-mənəvi dəyərlərin xüsusilə onun bir sahəsi olan atalar sözlərinin müqayisəli əhəmiyyəti var. Atalar sözlərində ağıla, təfəkkür keyfiyyətlərinə, elmə yüksək qiymət verilir. Atalar sözləri ilə tanış olan uşaq bir daha elmin qüdrətinə, gücünə inanır. Oxumağın qədrini bilir, oxumağı özünə adət edir. Uşaq başa düşür ki, oxuyan adamların hörməti çox olur. Oxuyan adam çox bilir. Elmlı adam sadə və təvazökar olur.

Elm ağlın çırağıdır.

Bilik xəzinədir.

Yazan əl boş qalmaz.

Qələm sultandır, əhli qələmə rütbə verər.

Alim öldü, aləm öldü (7, s.47, 87).

Müasir elmi psixologiyanın bütün problemlərinin uğurlu həlli haqlı olaraq insan, şəxsiyyət amili ilə bağlıdır. Çünki cəmiyyətin inkişafı və idarə olunması, maddi nemətlər bolluğunun yaradılması insanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərindən, fiziki hazırlığından, şəxsiyyət

bütövlüyündən çox asılıdır. Şəxsiyyətin «Mən» milli heysiyyəti yoxdursa, xalq da yoxdur. Haqq, ədalət, vicdan, namus, qeyrət «Mən»də birləşəndə «mən» olanda şəxsiyyət əmələ gəlir.

Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan xalq ədəbiyyatında, atalar sözü və məsəllərdə «Mən» və«haqq» insan və vicdan, ağıl və şəxsiyyət anlayışları bir-birindən ayrılmır. Bütün kainat, canlı və cansız varlıqlar, hətta Tanrının özü «Mən»in şəxsiyyətin varlığında təzahür edir. İnsanilik hər şeydən ucadır. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının insan və şəxsiyyətə məxsus bu və ya digər keyfiyyətləri həmişə ön planda verilir. İnsanın mənəvi psixoloji dəyərləri göstərilir və hamı bu dəyərlər uğrunda mübarizə aparmağa səfərbər olurlar.

«İnsan daşdan bərk, güldən zəifdir», «insanı şöhrətləndirən əməldir», «xəyalsız insan meyvəsiz ağaca bənzər» (7, s.104,195).

Şifahi xalq yaradıcılığının materialları adamı bir daha qənaətə gətirir ki, xalqımız arasında sözü qısa, yığcam, ifadəli demək ənənəsi çox güclü olmuşdur. Doğrudan da kəndlilər qədimdən bəri hazır, sabit şəkildə düşünməyə alışmışlar. Şirin söz, şirin söhbət, gözəl danışiq vərdisi adamlarımıza ana südü ilə bahəm aşılarmışdır. Elə deyir: «Söz danış, söz olsun», «Sözün zahiri zərif, batini lətif olmalıdır», «Dadlı söz can arzusudur, dadsız söz baş ağrısı», «Dil var bal gətirər, dil var bəla», «Dil ilə olan zor ilə olmaz», «Dil ürəyin açarıdır», «Şirin dil ilan yuvasından çıxardar», «Deyilən söz geri qayıtmaz» və s. Məclislərdə, kollektivdə yersiz danışan, sözünün yerini bilməyən adamlar haqqında: «lal olasan», «dilin qurusun», «zəhlətökən», «nə özünü bilir, nə sözünü» kimi ifadələr işlədilir.

Tarixən bütün xalqlarımız hikmətli kəlamlar əsasında tərbiyə almışlar. Əqli inkişaf, zehni tərbiyə məsələləri haqqında Azərbaycan xalqının qiymətli fikirləri çoxdur. Xalqımız ağıl yüksək qiymətləndirərək insana xas olan mühüm sifətlərdən birini də onun kamalında, ağıllı olmasında görmüşdür.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xalqa görə ağıl insanın psixikasının yüksək, ali səviyyəsi olub, insan şəxsiyyətinin inkişafının göstəricisidir. Bu keyfiyyət isə uşaqlarda lap kiçik vaxtlardan inkişaf etdirilməlidir. Əqli inkişaf tərbiyənin mühüm bir cəhəti kimi uşaqların mənəvi təkmilləşdirilməsində böyük rol oynayır.

Yüksək əqli inkişafa malik olan uşaq həyatın bütün sahələrində fəal olur, hər şeydən mənfəət ala bilir, hər şeydən əvvəl müstəqil olur, məntiqi mühakimə yürütməyi bacarır ki, bu da şəxsiyyət üçün ən vacib şərtlərdir.

Açar sözlər: təfəkkür, təfəkkür keyfiyyətləri, tənqidi təfəkkür, təfəkkürün müstəqilliyi, əqli çevikliyi, suallar, intellektual bilik və bacarıqları.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti. Bakı, 2011.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2000.
3. Seyidov S. Psixologiya. Bakı, 2007.
4. Əlizadə Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, 2006.
5. Piajenin nəzəriyyəsi. Bakı.
6. Komenskinin Y.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1956.
7. Azərbaycan folkloru. Bakı, 2005.

Гюнай АГАМАЛИ

РОЛЬ КАЧЕСТВ МЫШЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

В статье подробно описывается социально-психологическая сущность мышления. На основе современных достижений психологии анализируются качества мышления, которые всегда связаны с определенными вопросами. В становлении и формировании мышления вопрос имеет своеобразное место. Сталкиваясь с вопросом, ребенок, как правило, начинает думать, рассуждать, что-то менять в своем мышлении. Настоящий вопрос возникает тогда, когда человек попадает в «трудную» ситуацию, чувствует «нехватку чего-то» и ищет пути выхода из сложившейся ситуации. По мнению автора, смысленный ребенок в дальнейшем, став взрослым, будет активным во всех сферах жизни, независимым и логически мыслящим человеком, что является важным условием формирования личности.

Ключевые слова: мышление, качество мышления, критическое мышление, свобода мышления, гибкость ума, вопросы, интеллектуальные знания и способности.

Gunay AGAMALI

THE ROLE OF THE QUALITY IN THE FORMATION OF PERSONALITY OF THE PRESCHOOLERS

Summary

In the article the socio-psychological essence of thinking is depicted in details. The qualities of thought always bound with the definite age are analyzed on the grounds of the current states of psychology. In shaping and formation of the thinking the question takes an original place. Being faced with the question, as a rule, someone begins to think, to reason, to change something in his thought. The true question arises, when a person falls into the difficult situation, feels that «something is missing» and looks for the ways out of this situation. In the author's opinion the clever child becoming adult in future, will be active in all the spheres of life, independent and thinking logically man, what is an important condition for the formation of a personality.

Keywords: thought, quality of thinking, critical thought, quickness of mind, independence of thinking, questions, intellectual knowledge and abilities.

Джамиля САФАРОВА
диссертант, БГУ

НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЭТНИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ, Я-КОНЦЕПЦИИ*

Новые реалии миропорядка, процесс глобализации, трансформация ценностей, новые смыслы и нарративы современности, изменения социальной, этнокультурной стратегической составляющей привели к новым социальным противоречиям, породившим поиск менталитета, самосознания, идентичности, Я-концепции, которая значима как прошлое, настоящее и будущее национальной самости. Ведь были государства, народы, которые не выжили в стихийных бедствиях, войнах, или какое-то вероломство Троянского коня или безумие стали причиной гибели целых народов. Как же выжить современным народам в условиях войны государств, идеологий, мировоззрений и не раствориться, не уйти в небытие в сложных условиях глобализации, кризиса экологии, ресурсов и т.п.

Социальная жизнь, неотъемлемым фактором которой является взаимодействие образования и культуры, создаёт, развивает достаточно стабильные во времени условия и нормы их гармоничного функционирования.

Принципиальным становится вопрос о соотношении и взаимозависимости этнопедагогики и культуры. Этнос, характеризующий в первую очередь стабильные особенности культуры на определённой территории для устойчивой совокупности людей – существенный фактор образовательного процесса.

Как следствие активного взаимодействия культур можно назвать и полиэтничность общества, которая является, по мнению многих ученых, неотъемлемой характеристикой практически всех государств: «в человеческой истории практически нет национально чистых (моноэтничных) государств» (13, с. 378).

Вообще, проблема этнического сознания, как проблема общего и частного, оставалась актуальной во все времена. Труды по психологии и исследования сознания и самосознания личности составляют значительное место среди психологической литературы.

Этническое самосознание - это относительно устойчивая система осознанных представлений и оценок объективно существующих компонентов жизнедеятельности этносов. Итогом формирования этой системы является осознание человеком своей принадлежности к этнической общности. Учет особенностей этнического сознания необходим для более качественного образования и воспитания молодежи (2, с. 92).

Первые идеи в области психологии народов были сформированы Гиппократом в его трактате «О воздухе, воде, местности». Автор полагал, что различия между народами, включая и разницу «народного духа», обусловлены местонахождением страны, климатом и другими природными факторами.

Душа понимается Аристотелем как организующая форма, которая дает смысл и направленность жизни. Добродетель рассудочной души связана у Аристотеля с общественной жизнью, следовательно, имеет социальную подоплеку и может идентифицироваться с сознанием общности.

* Məqalə psixologiya ü.e.d., professor Rəna Kadirova tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

И.Кант подвергает критике интерспективную психологию, построив новое учение о трансцендентальной апперцепции, созвучное с учением Г.В.Лейбница. Кант исходит из предпосылки, что народ - это объединение в одной местности множества людей, составляющих единое целое. Его характер и особенности формируются под влиянием внешних природных, ландшафтных и климатических факторов. Именно они передаются по наследству потомкам как «дух народа».

Теория этничности, включающая в себя и проблемы этнического сознания, разрабатывалась этнопсихологами. Во второй половине XIX века немецкие ученые М.Лацарус и Х.Штейнталь провозгласили «психологию народов» как отдельное научное направление. Они анализировали «народный дух» как психическое сходство индивидов, принадлежащих к определенной нации, и одновременно их самосознание, содержание которого может быть раскрыто путем сравнительного изучения языка, мифологии, морали и культуры.

В результате функционирования в жизненном пространстве членов единого духовного сообщества духовных продуктов культуры: языка, мифов, нравов образуется единство этнопсихологических процессов. Для определения такого «единого духовного сообщества» было введено понятие «духовного коммунитета» (В.Вундт). Возникновение производных народной души сводится к сумме энергии множества индивидов, находящихся во взаимодействии, «и покоятся на духовном взаимодействии многих, которые относятся к названным процессам подобно тому, как элементы представления и воли относятся к сложным представлениям и волевым действиям индивида». Творческая коллективная деятельность народа, по мнению В.Вундта, может и должна изучаться. Сделать это можно, работая в двух направлениях: абстрактном и конкретном. Первый путь подразумевает исследование души народа через те связи, которые существуют между индивидами, предположив, что мифы - это чувства народа, обычаи - воля и нравственные принципы. Второй путь предполагает изучение конкретного народа, с приложением к нему результатов исследования по первому варианту.

У.Джемс - основатель функционализма создал теорию личности в психологии и выделил в ее структуре социальную составляющую, которая понимается как форма принятия личности в каждом индивиде со стороны остальных людей. У.Джемс начал разрабатывать проблематику Я-концепции. Глобальное, личностное Я он рассматривал как двойственное образование, в котором соединяются Я-сознание и Я как объект. Это две стороны одного целого, всегда существующие одновременно. Одна из них являет собой чистый опыт (Я-сознание), а другая - содержание этого опыта (Я как объект). Джемс рассматривал Я как объект так: это все то, что человек может назвать своим. В этой области Джемс выделяет четыре составляющие и располагает их в порядке значимости: духовное-Я, материальное-Я, социальное-Я, физическое-Я.

Понятие самосознание, особенно групповое, общественное вплетено у З.Фрейда в понятие идентичность. «Идентификация» впервые упоминается им в эссе «Психология масс и анализ «Я». Слово «идентичность» восходит к латинскому термину *idem* - тот же самый. Посредством этого термина обозначается тождественность, одинаковость, совпадение чего-либо с чем-нибудь.

З.Фрейд как и С.Московичи определяет идентификацию подобно «ассимиляции одного «Я» другим, в результате которой первое «Я» ведет себя в определенном отношении так же, как и второе, имитирует его и в некотором смысле вбирает его в себя» (8, с.37). По мнению З.Фрейда, каждый индивид - это частица множества масс, связанных посредством целой сети идентификаций. Поэтому человек конструирует свой идеал «Я»,

основанный на множестве образцов и моделей поведения, которые он выбирает сознательно.

Интерес представляет толкование идентичности Э.Эриксоном и формулируется им как интеграция всех предыдущих идентификаций и Я-образов. Формирование идентичности – это процесс переустройства, структурной реорганизации всех прежних идентификаций в контексте будущего. Политическая идентификация, по выражению Э.Эриксона, признается «всеобщей и универсальной категорией» (14, с.45).

В теории Э.Эриксона проблема Я-концепции рассматривается сквозь призму эгоидентичности, понимаемой как возникающий на биологической основе продукт определенной культуры. Формирование идентичности - Я - процесс, который служит основой постоянного расширения самосознания и самопознания.

В свою очередь, К.Роджерс понимает под понятием Я-концепции сложную структурированную картину, существующую в сознании индивида как самостоятельная фигура и собственно Я, включенные в фон.

Ч.Х.Кули, Д.Г.Мид подчеркивают, что человеческое Я формируется в ходе социального взаимодействия и язык играет здесь главную роль. Ученые утверждают, что самосознание и ценностная ориентация личности зеркально отражают реакцию на нее окружающих людей. Таким образом, возникает идея самости из социального окружения и вследствие наличия множества социальных сред появляется возможность развития различных типов самостей. Изучая Я-концепцию, Р.Бернс отмечал, что становление ее у индивида происходит только под действием механизма взаимного обогащения.

В психологической литературе субъект и «Я», а также его самосознание рассматриваются в единстве (С.Л.Рубинштейн, А.Г.Спиркин, И.С.Кон, Ф.Т.Михайлов, В.В.Столин). «Я» - ядро личности. Прежде всего признается, что это действующее на среду, познающее мир и самосознающее себя «лицо». «Я» как предмет самосознания предполагает единство субъекта и объекта... Неразделенность двух форм, в которых «Я» противопоставляет себя себе самому, составляет собственную природу понятия «Я», - указывал С.Л.Рубинштейн (10, с.334).

«Я» - осознанное, опознанное, многократно проверенное собою в деятельности и общении специфическое образование. Детерминантой и основной причиной осознания субъектом своего «Я» выступает необходимость в самоопределении через деятельность и общение в предметном, социальном мире, необходимость разобраться не только в целях и способах своей деятельности, но и в собственных индивидуальных, субъектных качествах, ценности своих деяний для окружающих. «Я» — результат и определенный итог социального развития субъекта, поэтому оно более позднее образование, чем субъект деятельности и знания. Оно может быть понято как результат самопознания, а самопознание как процесс, направленный не только на знание себя, но и себя как активного начала (самосозидатель, самопреобразователь, саморегулирующий и самореализующий субъект). Но когда говорят о самопознании, речь идет не о знаниях о себе и не о самопредставлениях, которые становятся фактом сознания ещё в процессе предметной деятельности ребёнка, а об осознании себя как деятеля, созидателя, преобразователя. Только в этом смысле «Я» соответствует субъекту-деятелю.

Осознание своего сознания – это знание о своем знании о вещах, предметах, явлениях, одним словом, соотнесение сторон, элементов окружающего мира. Оно также включает в себя познание, суждение о своих знаниях, т.е. оно рефлексивное мышление. «Я» - целостное образование, включающее в себя осознание не только своего предметного «Я» и его активного начала, но и заключенности в этом конкретном, частном «Я» всеобщего «Я» (10, с.335).

Именно эта особенность «Я» - результат осознания субъектом своей производности от «Мы», которые являются носителем элементов совокупности общественных отношений. Кроме того, «Я» включает осознание субъектом себя как носителя и деятеля социально ценных качеств, вносящих в систему общественных отношений свой вклад. Вот почему вслед за А.Н.Леонтьевым можно утверждать, что осознание своего «Я» - есть результат и продукт становления субъекта как личности (6, с.227).

Если сознание ориентировано на весь объективный мир, то объектом самосознания является сама личность. В самосознании она выступает и как субъект, и как объект познания и отношения. Самосознание выступает как особо сложный процесс (самоосознание), динамическое образование психики, которое находится в постоянном движении не только в онтогенезе, но и в повседневном функционировании. Результатом процесса самосознания является Я-концепция, понимаемая как совокупность установок, направленных на самого себя. Я-концепция при этом выступает не просто как продукт самосознания, но и как важный фактор детерминации поведения человека. Такое соотношение понятий «Я-концепция» и «самосознание» достаточно традиционно, однако есть и другие трактовки. Согласно К.А.Абульхановой, «Я-концепция» составляет ядро самосознания, в котором обобщаются основные жизненные отношения личности в первую очередь к себе, к другим и других к себе. В этих обобщениях проявляется жизненное мировоззрение личности, однако оценивающее не саму по себе действительность, а себя в действительности, свой способ жизни, то, что и ради чего удалось – не удалось достичь в жизни (1, с. 42).

Как считает В.С.Мерлин, самосознание – это сложная психологическая структура, включающая в себя в качестве особых компонентов, во-первых, сознание своей тождественности; во-вторых, сознание своего собственного «Я» как активного, деятельного начала; в-третьих, осознание своих психических свойств и качеств и, в-четвертых, осознание определенной системы социально-нравственных самооценок. Все эти элементы связаны друг с другом функционально и генетически, но формируются они не одновременно (7, с.32). Зачаток сознания тождественности появляется уже у младенца, когда он начинает различать ощущения, вызванные внешними предметами, и внутренние ощущения, сознание «Я» – примерно с трех лет, когда ребенок начинает правильно употреблять личные местоимения. Осознание своих психических качеств и самооценка приобретают наибольшее значение в подростковом и юношеском возрасте. Но поскольку все эти компоненты взаимосвязаны, обогащение одного из них неизбежно видоизменяет всю систему.

Далее приведем структуру самосознания, предложенную В.С.Мухиной. Она выделяет пять ее звеньев. Первое звено – имя собственное, вокруг которого формируется сознаваемая человеком собственная сущность. Идентификация с именем происходит с первых лет – ребенку трудно думать о себе вне имени, оно ложится в основу самосознания, приобретает особый личностный смысл. Благодаря имени, ребенок получает возможность представить себя как обособленного от других уникального индивида. Второе звено – это притязание на признание. С раннего возраста ребенок понимает, что все поступки делятся на «хорошие» и «плохие». Так как все хорошее эмоционально поощряется, то у ребенка появляется стремление быть хорошим, стремление к признанию себя хорошим. Реализуя притязание на признание во всем многообразии видов деятельности в человеке утверждается чувство собственного достоинства и самооценности. Половая идентификация – третье звено в структуре самосознания, которое включает психологическое признание своей идентичности со своим полом в физическом, социальном и психологическом плане. Психологическое время личности – четвертое звено в структуре

самосознания человека, связанное с построением субъективной картины жизненного пути. Социальное пространство личности – пятое звено в структуре самосознания. Это сфера прав и обязанностей человека, определяющая стиль и содержание общения в контексте культуры, к которой он принадлежит (9, с.56).

Опираясь на представление У.Джеймса о наличии в едином и целостном Self двух неразрывных составляющих – чистого опыта («Я» как субъект) и содержание этого опыта («Я» как объект), – Д. Харт и М. Ейтс (Hart, Yates, 1997. Цит. по: Капра, Сервон, 2003) выделяют два аспекта в Я-системе – самосознание и самопонимание, каждый из которых содержит свои компоненты. Самосознание, по их мнению, образует два компонента: бесстрастное сосредоточение на собственном «Я» и более эмоциональная идентификация со своими качествами. Самопонимание имеет три аспекта: 1) личные воспоминания; 2) когнитивные образы своих атрибутов, которые могут функционально не зависеть от воспоминаний; 3) теории «Я», выполняющие функцию интеграции множества личных воспоминаний и образов. Таким образом, Я-концепция базируется на воспоминаниях о совершенных в жизни поступках и действиях, на зафиксированных в автобиографической памяти случаях из жизни, отношениях и оценках других и своих реакциях на них. И в то же время только при участии «Я», осмысливающим и творящим отношения прошлого, настоящего и будущего своей жизни, история индивидуального бытия становится автобиографией.

Дж.Капра и Д.Сервон на основе обзора работ, посвященных Я-концепции, выделили пять ее аспектов:

1) образы личных качеств и атрибутов, т.е. разнообразные представления о себе, которые постепенно связываются и упорядочиваются;

2) оценки самооценности или самооценки. У человека формируется представление не только о собственных атрибутах как таковых, но и об их ценности. В аффективных моделях самооценность связывается преимущественно с эмоциональными состояниями, концентрирующимися вокруг чувства принятия и достижения. В когнитивных моделях самооценка рассматривается в связи с сознательными мыслительными процессами, когда человек, по сути, «вычисляет» свою самооценку, складывая сильные и слабые стороны и взвешивая их с такими критериями, как личная значимость;

3) представление о самоэффективности, т.е. восприятие собственной компетентности; представление о способности совершить определенные действия, которые приведут к успеху;

4) метакогнитивные знания и стратегии самоконтроля, т.е. знания о собственных мыслительных процессах и о факторах, влияющих на поведение, а также способность контролировать свои эмоции и побуждения, обуславливающие те или иные тенденции поведения;

5) стандарты самооценки, т.е. личные критерии того, насколько достойно то или иное действие. Содержание стандартов во многом определяется социальными факторами. В процессе развития происходит интериоризация оценочных стандартов, которые начинают выступать в качестве основы для самооценок.

Дж.Капра и Д.Сервон подчеркивают, что перечисленные аспекты «Я», хотя и представляют собой самостоятельные психические процессы, однако функционируют согласованно, как целостная система, образуя интегрированную Я-систему (5, с.29).

Некоторые авторы рассматривают самосознание, выделяя его компоненты. Так, например, существует мнение о трехкомпонентном строении самосознания, включающем когнитивную, аффективно-оценочную и регулятивную составляющие.

Итоговым результатом работы единства когнитивной и эмоциональной сторон самосознания является образ-Я, Я-концепция. Для разграничения данных феноменов существует два подхода. Первый заключается в определении этих понятий как синонимичных, второй же - в поиске фиксированных различий. В русле этого подхода наибольший интерес представляет мнение А.В.Захаровой. Она разделяет образ-Я и Я-концепцию по степени их структурной организованности и устойчивости, динамичности во времени. Образ-Я, по ее мнению, есть некое «...динамичное многообразие функционирующих в непрерывном единстве представлений субъекта о себе», а «Я-концепция, отражает функционирование знаний субъекта о себе на более высоком уровне как сложившейся, иерархически организованной, относительно устойчивой системы. Я-концепция - константный компонент самосознания, определяющий общее отношение личности к себе, ее самочувствие, детерминирующий не только восприятие ею разных сторон собственной личности, но и окружающего мира» (3, с.43).

По мнению Е.Т.Соколовой, образ-Я - интегративное установочное образование, включающее следующие компоненты: когнитивный как образ своих качеств, способностей, возможностей, социальной значимости, внешности и т.д.; аффективный как отношение к самому себе (самоуважение, себялюбие, самоунижение и т.д.), в том числе и как к обладателю этих качеств; поведенческий как реализация на практике мотивов, целей и условий в соответствующих поведенческих актах (11, с.45).

В.В.Столин рассматривает вертикальное строение самосознания в трех уровнях: индивидуном, социальном и личностном. Индивидуальному уровню присуще самосознание «человека Природного», выражающее осознание человеком своих индивидуальных свойств. На социальном уровне имеем самосознание «человека Социального», выражающее осознание им своих социальных норм и ролей, приобретенных социальных установок и ценностных ориентаций. Личностный уровень представлен самосознанием «человека Личности», выражающего осознание им своих личностных свойств: характера, способностей, мотивов, личностного выбора, жизненного смысла и др. В.В.Столин также различает и единицы самосознания соответственно трем уровням: «на уровне органического самосознания такая единица имеет сенсорно-перцептивную природу; на уровне индивидуального самосознания предполагает оценку человека окружающими и его самооценку; на уровне личностного самосознания такая единица полагает конфликтный смысл Я, проясняющей для личности значение ее же собственных свойств и сигнализирующей об этом в форме эмоционально-ценностного отношения к себе» (12, с.68).

Под самосознанием, таким образом, понимается процесс познания человеком самого себя, в результате которого образуется представление о себе в качестве субъекта действий и переживаний (образ-Я) и складывается эмоционально-ценностное отношение к себе. Самосознание является не только процессом, не только свойством, не только результатом, но и предпосылкой, важнейшим условием психического развития человека.

Проблема самосознания относится к центральным, основополагающим научным изысканиям в отечественной и зарубежной психологии. Определение ключевых позиций о природе, сущности, структуре самосознания и его роли в развитии человека является основанием анализа проблемы изучения особенностей «образа-Я».

Для характеристики самосознания психологи используют различные термины и объяснительные принципы: «Я», «Я-концепция», «образ-Я», «самость» и др., которые тесно связаны между собой чаще всего как свойство, процесс и результат. Обратимся к анализу ключевых вопросов о природе и сущности самосознания в современной психологической науке.

Таким образом, национальная идентичность, этническое самосознание, Я-концепция как форма самопознающего, самоутверждающего сознания в саморепрезентации человека и в истории народа выполняет особую роль. Выявление общей закономерности функционирования этого феномена в общественно-историческом процессе способствует более глубокому пониманию внутренних источников духовной жизни, жизнеспособности этноса, особенно в поликультурных условиях гуманитарного образования.

Итак, научное значение исследуемой проблемы обусловливается значимостью концептуального решения проблемы статуса национального самосознания для конкретно-научного исследования духовных феноменов этнического менталитета, национальной психологии.

В современных условиях необходим особый подход к проблеме самосознания, особенно в полиэтнических государствах. Обязательно становление мультикультуральных ценностей через национальное и общечеловеческое, обеспечивающее интеграцию знаний о жизненном пути человека в целях педагогического образования и воспитания личности.

Ключевые слова: этническое самосознание, Я-концепция, глобализация, национальная идентичность, самооценка, самопонимание, народный дух, культура, осознанные представления, этнопедагогика.

Список использованной литературы

1. Абульханова К.А. Сознание как жизненная способность личности. //Психологический журнал. Т.30. 2009.
2. Бекова Ш.Дж. Особенности этнического самосознания и учет его в социализации личности. Актуальные вопросы психологической науки. Материалы III Международной конференции. Челябинск, 2015.
3. Захарова А.В. Генезис самооценки. Автореф. докт. дис. М., 1989.
4. Исламшина Т.Г. Этнические ценности полиэтнического общества. Казань: Изд-во КГТУ (КАИ), 2008.
5. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. СПб., 2003.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975.
7. Мерлин В.С. Проблемы интегрального исследования индивидуальности. Пермь, 1977.
8. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. /Пер. с франц. М.: Центр психологии и психотерапии, 1998.
9. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. М., 1999.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии, 1946.
11. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. М.: Изд-во МГУ, 1989.
12. Столин В. В. Самосознание личности. М.: Изд-во МГУ, 1983.
13. Тульчинский Г.Л. Постчеловеческая персонология. Новые перспективы свободы и рациональности. СПб.: Алетейя, 2002.
14. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис /Пер. с англ. М.: Прогресс, 1995.

Cəmilə SƏFƏROVA

ETNİK MƏNLİK ŞÜURUN, «MƏN» KONSEPSİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ BƏZİ YANAŞMALAR

Xülasə

Məqalədə qloballaşma şəraitində etnik mənlik şüurunun və «Mən» konsepsiyasının formalaşması xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Milli və etnik mənlik şüurunu ümumi ilə xüsusiyyətləri nisbəti problemi kimi araşdırılması ciddi aktualıq kəsb edən məsələdir.

Müəllif qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq Z.Freyd, E.Erikson, S.L.Rubinshteyn, B.S.Muxina, V.V.Stolin, E.T.Sokolova və başqa məşhur psixoloqların işlərini nəzərdən keçirir.

Məqalədə ictimai-tarixi prosesdə bu fenomenin fəaliyyətinin ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasının mənəvi həyatın daxili mənbələrini, etnosun, xüsusən humanitar təhsilin çoxmədəniyyətliyi şəraitində yaşam qabiliyyətini daha dərinədən başa düşməyə kömək etdiyi qeyd edilir.

Açar sözlər: etnik mənlik şüuru, Mən-konsepsiya, qloballaşma, milli identiklik, özünüqiymətləndirmə, özünüdərkətmə, xalq ruhu, mədəniyyət, dərk olunmuş təsəvvürlər, etnopedagogika.

Jamalya SAFAROVA

SOME APPROACHES TO STUDYING ETHNIC SELF-CONSCIOUSNESS, ME-CONCEPT

Summary

In us noted that studying ethnic self-consciousness with in the bounds of the national and multicultural may be considered as the problem of the general and private which always presented considerable urgency.

In connection with an object in view the author analyzes works by such known authors, as Z.Freud, E.Erikson, Rubinshtejn S.L., Mukhina V.S., Stolin V.V., Sokolova E.T.

In the article it is noticed that revealing the general regularities law of functioning this phenomenon in socio-historical process promotes deeper understanding of internal sources of a spiritual life, viability of ethnos, especially in polycultural conditions of humanities education.

Keywords: ethnic consciousness, Me-concept, globalisation, national identity, self-estimation, self-understanding, national spirit, the culture, the realised representations, ethnopedagogics.

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

UDC 327

Eynulla MADATLI

Ph.D, Ambassador Extraordinary and
Plenipotentiary Deputy director for scientific
affairs, Institute of Philosophy, Azerbaijan
National Academy of Sciences

AZERBAIJAN-PAKISTAN: HISTORICAL TIES AND RELIABLE STRATEGIC PARTNERSHIP*

It was a source of great happiness and immense joy for me to have had the opportunity to spend the first week of 2017 in the Islamic Republic of Pakistan, a valuable country which is so precious and close to my heart. I visited this brotherly country to Azerbaijan on January 3-10th, 2017, to attend the 4th International Conference on “Language, Literature and Society” organized by the Pakistan Academy of Letters (PAL) under the direct patronage and support of the government of Pakistan. This wonderful nation of 200 million people indeed merits to be called a true brotherly country to Azerbaijan as we have close ethnic, religious, spiritual and historical ties with the great majority of Pakistani people. Although situated far away geographically, two countries are bound by strong historic ties and unbreakable relations as well as close strategic cooperation on political issues in many fronts.

Pakistan came into being as a sovereign nation in August of 1947 as a result of a painstaking freedom movement and independence struggle of the Muslim population of a South Eastern peninsula under the prudent vision and judicious guidance of Muhammad Ali Jinnah (*Quaid-i-Azam* in Urdu meaning a *Great Leader*) who was a prominent public figure, as well as a political frontrunner at the time and is considered to be a great national and spiritual leader to all Pakistani people now. Jinnah was the first general governor of Pakistan who guided the nation through the hard-won independence and laid a solid foundation for the ensuing Pakistani state. Jinnah's robust leadership was accompanied by the high-spirited poems of Allama Muhammad Iqbal who inspired the whole nation with his powerful religious and philosophical contemplations reflected in his poems. His insightful poems celebrating the values of liberty and patriotism can be said to be the cornerstones upon which unity and cohesion of all ethnic groups residing in Pakistan were constructed.

But, it should be mentioned that the state of Pakistan was formed only by two thirds of Muslims residing in Indian peninsula after the Second World War with the direct arrangement of Great Britain. It was based only on a religious identity with no ethnic and geographic factors taken into deep consideration. Therefore, the state of Pakistan was formed upon lands in divided provinces with its neighboring countries. The provinces of Punjab and Sindh are shared with India, Balochistan with Iran, and the former North-West Frontier Province which is currently named as Khyber Pakhtunkhwa is parted between Pakistan and Afghanistan along the border. Pakistan was announced the Islamic Republic as according to the constitution adopted in 1956. The subsequent ethnic and political war engulfing the Eastern part of Pakistan in 1971 brought about an eventual split-up of this territory and establishment of a separate state, Bangladesh.

* Məqalə siyasi e.ü.e.d. Adil Mirabdullayev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Pakistan was left with no choice and it had to finally accept this new reality and recognize the independence of Bangladesh.

In last years, a new province was added to the administrative division of the territory of Pakistan, now known as Gilgit-Baltistan (an autonomous territory). Apart from these, there are three other administrative units in Pakistan, Islamabad Capital Territory, Federally Administered Tribal Areas bordering Afghanistan and an autonomous territory of Azad Jammu and Kashmir. Each province has a Provincial Assembly, a directly elected legislature and each Assembly elects a Chief Minister, who then selects the ministers of his or her cabinet from amongst the members of the Provincial Assembly in the same way the federal government is formed.

This beautiful country which remains in distant obscurity to many, and evokes a sense of fear and terror for many others in the world has a very special place and significance in my life. Just like its name, Pakistan means a country of the pure-hearted, pure-minded and a people of pure-faith for me. Just like its people, the state of Pakistan and periodically changing governments have an unchanging face and one standing for me, that is a correct stand on justice and fairness as demonstrated by its staunch opposition to and a strong denunciation of occupation of the Nagorno- Karabakh by the armed forces of Armenia and its constant backing of Azerbaijan in helping it advance its right cause in international arena. It is worth mentioning it here that the Islamic Republic of Pakistan was among the first countries to recognize the state independence of the Republic of Azerbaijan on 12 December, 1991, not long after the declaration of independence was announced by Azerbaijan. Diplomatic relations between our countries were first established on 9 June in 1992 and the Embassy of Pakistan in Azerbaijan was subsequently inaugurated on 12 March in 1993. The 822th resolution of the UN, demanding the immediate and unconditional withdrawal of all Armenian armed forces from the territories of Azerbaijan was adopted on 30th of April, 1993 in the UN under the presidency of Pakistan at the Security Council then. As highlighted above, Pakistan was always unequivocal in lending its unwavering support to Azerbaijan on this issue in all regional and international platforms. Consequently, the Embassy of Azerbaijan was also instituted in Pakistan in August of 1997 and Isfandiyar Vahabzade, a renowned academician in Oriental studies was appointed as our first ambassador to Pakistan.

When a landing announcement was made for my plane flying to Islamabad from Dubai and the name of the Islamabad airport was mentioned as the Benazir Bhutto airport, my first immediate thought was a grim recollection of Benazir Bhotto's ruthless assassination on 27th December in 2007 when she was attending a pre-election campaign event in her renewed efforts to assume to office of Prime Minister to head the government again after a protracted and difficult life in exile. Bhutto was the first woman to become a Prime Minister in a Muslim world and her personality in a way embodied an unusual blend of ethnic-national identity and religious beliefs, traditional family values, Oxford education and modern outlook in life. Like the whole nation, we as diplomats were also deeply shocked and saddened by her death in such a gruesome way as her assassination moment was broadcast on TV. It happened when she was about to leave the campaign rally in Rawalpindi, a city adjacent to capital Islamabad where armed forces headquarters and several important government agencies are located. Ms. Bhutto had received a group of diplomats just a few days before her assassination and I was among these diplomats. I expressed my deep sympathies to her as she recalled and highlighted her pleasure in meeting Heydar Aliyev, the then President of Azerbaijan in April of 1996 in Islamabad. It has to be underlined that an earlier official state-level visit between our countries had taken place on 9-11 October in 1995 when Sardar Faroogh Ahmad Khan Leghari, then the President of Pakistan, had visited Azerbaijan upon the invitation of Heydar Aliyev. This visit

had proved to be very significant in terms of laying a good foundation for development of strong, friendly relations between the two countries as presidents signed a Cooperation Agreement. Likewise, the subsequent official visit of Heydar Aliyev to Pakistan on 9-11 April in 1996 led to further advancement of bilateral and multilateral relations between our countries and the meetings held with President Farooq Ahmad Leghari and then the Prime Minister, Benazir Bhutto played an irreplaceable role in determining new perspectives for collaboration and cooperation. There is no doubt that if not assassinated, Ms. Benazir Bhutto would have continued to show the same respect and goodwill towards Azerbaijan and strive to raise mutual ties to a higher level.

I disembarked with these painful memories in mind, but a warm welcome I received from my ex-colleagues replaced my gloomy thoughts with optimism for the future of this country. It was raining in Islamabad and I was informed that this rain came after months of a complete drought. Only a few days back, the faithful had gathered together in masses to implore for a rain in publicly performed prayers. It seemed that the God had heard their pleas. You cannot find even a small piece of empty or barren land in this country which is not used for farming since majority of the Pakistani people depend on land for their entire livelihood. Therefore, it is no wonder why despite all potential risks and consequences of devastatingly heavy floods, the rain has become such a celebrated and highly cherished subject of worshiping for many believers. Pakistan is a self-sufficient country in producing wheat, rice, fruit and dairy products although its population growth keeps soaring. What attracted my attention the most was that in spite of ever-present security threats, new roads and bridges were built in Islamabad, the iron barricades and concrete fences erected in front of central offices and organizations were less noticeable. As I was informed by my colleagues and newspaper reports in Pakistan, the number of terror attacks had substantially subsided in the country recently thanks to the rigorous and consistent policies carried out by the current government.

On that day I also had a chance to visit the Embassy Complex of Azerbaijan in Islamabad constructed with the order and direct support of our respectable President, Ilham Aliyev in years of 2007-2009. Our Ambassador to Pakistan, Ali Alizade closely acquainted me with the latest renovations and talked about ongoing changes in the Complex with a high sense of pride. It is worth mentioning here that after I was appointed an Ambassador to Ukraine in 2010 with the presidential decree, my successor Ambassador Dashgin Shikarov worked very hard to further improve our friendly and cooperative relations with Pakistan and prepared a good starting point for the current ambassador to start his tenure. During interactions at the conference, as well as in my other meetings, I was extremely delighted to hear officials of government of Pakistan, as well as academicians and media representatives to speak highly of the activities of the Ambassador of Azerbaijan to Pakistan. Sardar Masud Khan, the President of Azad Jammu and Kashmir province who I already knew very well beforehand as a former ambassador was among those appreciating our Ambassador's work for betterment of relations between our countries. He was sitting beside me at the closing ceremony of the conference, and he underlined their recent meeting with our Ambassador, conveyed his deep affection for our country and stressed the importance of Azerbaijan supporting Pakistan on the issue of Kashmir.

It needs to be highlighted here that after being elected as the President of the Republic of Azerbaijan in October of 1993, Heydar Aliyev, the national leader of Azerbaijani people, attached a special significance to development of friendly relations with Pakistan as one of the priority issues of foreign policy. It was namely because of his thoughtful decision that Azerbaijan opted to extend a continuous support to Pakistan internationally on the issue of Kashmir which has been a source of contention and conflict between India and Pakistan for many years since 1947. The following example illustrates the consistency and constancy of the foreign pol-

icy of Azerbaijan on Pakistan very well. In February of 1996, when I was assigned to work as a charge d'affaires at the Embassy of Azerbaijan in Tehran due to delays in opening of the Azerbaijani Consulate in the city of Tabriz (I was initially appointed as a Consul General of Azerbaijan to Tabriz), I was a witness to the loyalty and allegiance displayed by then President Heydar Aliyev towards friendly relations with Pakistan no matter what the circumstances were. Despite his incredibly tight schedule, Heydar Aliyev managed to meet with Parvez Musharraf within the framework of the Summit of Economic Cooperation Organization (ECO) held in Tehran, on 9-10 June in 2000. This was right after the 1999 [bloodless coup d'état](#) in which the [Pakistan Army](#) and then-[Chief of Army Staff, General Pervez Musharraf](#), had [seized the control](#) of the [civilian government](#) of [Prime Minister Nawaz Sharif](#) and after two days into seizing the government, General Musharraf, who then-acted as the country's [Chief Executive](#), had assumed all functions of the government and declared a [state of emergency](#) by issuing a [Provisional Constitutional Order](#) that suspended the existing [Constitution of Pakistan](#). In such dire circumstances when a lot of state leaders were extremely cautious and even dubious about reinstating close relations with Pakistan at all, as a perceptive leader with a long-term vision, Heydar Aliyev didn't hesitate about continuing to cooperate and strengthen close ties with Pakistan. It was specifically in these meetings held in Tehran that different areas of strategic as well as military cooperation were discussed at great length and a future collaboration in this field was mutually agreed upon. This agreement led to commencement of high-level visits on both sides and as an ensuing outcome of this specific meeting, on 15 April in 2002, signing of a Protocol on cooperation in defense and military fields was materialized between the Ministries of defense of Pakistan and Azerbaijan accordingly. This Protocol was followed by the concluding of highly significant Cooperation Agreement between two governments in the field of defense and military in September of the same year. Consequently, the intergovernmental commissions between our states carried on their work continuously and discussed all avenues of cooperation to take respective actions in areas of mutual interest to both countries.

The second meeting between President Heydar Aliyev and President Parvez Musharraf which took place in Istanbul during the Summit of ECO state leaders in 12-14 October of 2002 further reinforced the existing strong ties between our countries. I have to note here that when I was appointed the Ambassador to Pakistan on 18 April 2002, prior to me departure Heydar Aliyev had personally instructed and advised me on a number of important issues regarding our cooperation in order to work hard to advance relations with Pakistan in diverse fields. Therefore, when I arrived in Islamabad on 10 May of the same year and started building contacts and attending high-level meetings, the close relationship between our state leaders assisted and guided me a lot in my attempts to develop new ties in various areas.

Unlike some countries like Azerbaijan, Pakistan doesn't have a unified Academy of Sciences combining all academic areas and scientific fields under one umbrella organization. There is however a highly-esteemed organization, the Pakistan Academy of Letters (PAL) which incorporates research and promotion of various areas of humanitarian and social sciences into its functional sphere, including but not limited to linguistics, literature, history, cultural heritage, sociology, media, women activities, poetry and welfare of writer's communities, as well as translation works into national and regional languages. PAL has a great standing in Pakistan and is financed by state budget as it participates closely in a policy formulation in the cultural sphere. Therefore, the PAL is entrusted with organization of the yearly International Conference on "Language, Literature and Society" by the government of Pakistan. It is remarkable that there is also another Academy of Sciences in Pakistan encompassing only pure and applied sciences and promoting higher studies and latest research in science, technology and innovation. It is a non-governmental and supreme scientific body of distinguished scien-

tists of Pakistan which has been granted an exclusive consultative and advisory status by the government of Pakistan on all problems relating to the development of scientific efforts in the country.

Navaz Sharif, the Prime Minister of Pakistan gave a very thought-provoking and inspiring speech at the inaugural session of the conference. He emphasized the importance and potential impact of “Zarb-e Galam” (strike of a pen) along with operation of “Zarb-e Azb” (sharp and cutting strike) on combating terrorism and fighting malicious forces spreading extremism and intolerance in the society. In his speech, the Prime Minister repeatedly reiterated his belief that the writers, poets and intellectuals play a powerful and influential role in elimination of religious extremism, terrorism, intolerance, injustice, bigotry and sectarianism. Speaking highly of writers and intellectuals and their prominent role in the establishment of peace and harmony in any society, he said they were the most valued and treasured asset of any society as they eliminated hatred, bridged the differences and brought people closer through their instrumental works. He described the writers and intellectuals as the heart, brain or spirit of any society as they try not to only address the past or contemporary issues, but also contemplate about the future all the time. It was not a coincidence that the Prime Minister used this conference platform to declare the year of 2017 as a year of coordinated efforts for “Using the Power of Pen to Promote Country’s Soft Image” and urged all writers and intellectuals to get mobilized around this noble cause. Mamnoon Hussain, the President of Pakistan also participated at the conference in its concluding session and delivered a speech in which he paid rich tributes to poets, writers and intellectuals of Pakistan for their irreplaceable services not only for promulgation of literature and knowledge in the country, but also for bringing an ideological-psychological stability and a sense of wellbeing to the people at a time of great adversity and uncertainties caused by extremism and terrorism faced by the country in recent years. President also underscored the essential role writers and intellectuals play in development of a national language in Pakistan (Urdu is the national language and English is the official language, but Urdu has mostly a leading role) and stressed that nations not taking good care of protection and development of their national language in the first place cannot be expected to mature, progress or grow as a nation altogether.

It is notable that relations between this esteemed organization and the Embassy of Azerbaijan have already started to yield results. The Academy had previously hosted presentations of books such as selected works of Jalil Mammadguluza, the prominent early 20th century writer of Azerbaijan. This book is authored by renowned Academician Isa Habibbayli which was compiled and edited by myself for translation to Urdu during my tenure there, and an English book called “Azerbaijan Poetry: A Drop in Ocean” with examples of selected poems of famous Azerbaijani poets. Partnership with the primary universities of Pakistan, such as Quaid-i-Azam University and Preston University is being continued to this day.

During the conference, I extended an invitation to Professor Muhammad Qasim Bugio, the Chairman of the Academy of Letters to visit Azerbaijan on behalf of Academician Teymur Karimli, the Director of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences. I also had an opportunity to meet Uksi Mofti, the retired director of the Central Museum of Ethnography of Pakistan (called Luk Virsa) on this occasion with whom we recalled the pleasure of jointly creating a special room dedicated to Azerbaijan in this famous museum frequented by local and foreign tourists. I have to note here that the Ministry of Culture and Tourism of Azerbaijan supported us a lot then in providing this room with various rich cultural and ethnographic exhibits. I was also delighted to learn that an exceptional Nizami corner has been opened at the Pakistan book foundation with the support of

the Embassy of Azerbaijan. I also have to indicate here that the books we published in Urdu and English in years of 2003-2010 such as “Heydar Aliyev, the Great Leader of Azerbaijani People”, “Heydar Aliyev and His Azerbaijan”, “Ilham Aliyev and the Portrait of the President of Azerbaijan” by Victor Andrianov and Huseynbala Miralamov, “Short History of Azerbaijani Statehood” by a state honor recipient and a corresponding member of the National Academy of Sciences, Professor Yagub Mahmudlu were all met with great enthusiasm by Pakistani intellectuals and distribution of these books at different events and libraries of Pakistan played an indispensable role in dissemination of information on Azerbaijan’s history and culture. It was fortunate that I could still present samples of the abovementioned books to the participants of conference thanks to the remaining stocks at the Embassy.

It is highly commendable that the media took a unique interest in this conference. TV channels and media were present at the conference throughout all four days and they interviewed a lot of participants asking questions regarding the harmony and inter-faith dialogue in society, and the role intellectuals as well religious figures must play in instilling a sense of respect and understanding to different languages and religions within the same society. Some questions were specifically about measures taken in other countries in this respect. I had a chance to inform the interviewers about the state-sponsored policies on multiculturalism in Azerbaijan and bring some examples from the rich experience we have gained in implementing these policies during the last decades. It needs to be underlined that the Pakistani government has also been very keen on formulating specific well-thought-out policies with the purpose of promoting an enlightened version of Islam and particularly spreading the Sufism school of thought in Pakistan with the aim to decrease the scale and scope of confrontations and in some instances catastrophic implications arising from radical Islam and religious discrimination. Therefore, it is not a coincidence that the most of the speeches and presentations delivered at the conference were focused precisely on the prerequisite of strengthening an inter-faith harmony and intercultural dialogue in order to be able to achieve amity.

I was very happy to be able meet some of my old Pakistani friends at the conference after seven long years. I also met Professor Dr. Tahir Amin, the Rector of the Bahauddin Zakariyya University in Multan, Professor Dr. Abdul Basit, the Rector of the Preston University in Islamabad and Faysal Malik, the Chief Editor of the newspaper “Pakistan Observer” who were also glad to let me know that they had visited Azerbaijan several times throughout the past couple of years to take part at different international humanitarian forums and conferences held in Baku and each time they returned with greater impressions from Azerbaijan.

My abstract which I presented at the sub-session held on 7th of January was on “Language and National Identity of Azerbaijani people in Iranian Historiography during Reza Shah Era (1925-1941)”. I was pleased that my remarks were met with a great interest and a number of stimulating questions were raised with regard to the relations between the independent Republic of Azerbaijan and the Azerbaijan in Iran. I tried to inform the audience about the ever-expanding relations between Azerbaijan and the Islamic Republic of Iran and how this state of growing partnership between the two countries, especially an elimination of travel restrictions and simplified visa regime benefits both nations, and the Azerbaijanis living in Iran.

During intervals, the media representatives also inquired about the possible new social projects referring appreciatively to the highly impactful social projects carried out by the Heydar Aliyev Foundation in Pakistan. I remember it very well that the devastating earthquake that struck Pakistan in October of 2005 caused a widespread destruction and a loss of around 70 thousand lives with a very serious damage to the major infrastructure of the country. The rescue team composed of 40 specialists and medicals were dispatched to Pakistan on the second day of the earthquake at the instruction of the President of Azerbaijan who started work-

ing instantaneously as they were among the first teams to arrive in Pakistan for help. The government of Azerbaijan allocated 1.5 million USD dollars cash assistance straightaway for the immediate needs of those affected worst by the earthquake despite its limited financial resources at the time. I myself presented this donation personally to the head of the organization for dealing with the consequences of earthquake and the humanitarian aid continued to come from Azerbaijan at later stages as well. A girls' school which was fully destroyed at this heavy earthquake in Azad Kashmir region in the city of Muzaffarabad was completely rebuilt anew within a very short span of time and supplied with all the necessary equipment with the capacity for 400 students on the initiative of Mehriban Aliyeva, the First Lady of Azerbaijan, the head of Heydar Aliyev Foundation and the Goodwill Ambassador of UNESCO. This school was the first modern educational facility in the earthquake-stricken area and symbolized the devotion and allegiance between our countries. I recall the inauguration day of the school on 9 February, 2008 very well as we, Anar Alakbarov, the Executive Director of Heydar Aliyev Foundation, Eldar Ibrahimov, the Head of the Azerbaijan-Pakistan Friendship Group and I commuted a long distance of more than 100 kilometers in longwinded and snowy mountainous roads leading to the school area. The opening ceremony organized on this important occasion was attended by local Pakistani officials who praised the significant contribution of the Heydar Aliyev Foundation. The expression of deep joy and immense gratitude we felt in the face of hundreds of teenage girls and their parents at the opening ceremony was the most rewarding, worthwhile and fulfilling experience of all. The Heydar Aliyev Foundation continued to invest in some very beneficial social welfare projects in Pakistan in the following years as well such as assisting the people suffering the most from the constant floods with a frequent donation of significant humanitarian aid, and providing much-needed water supply and vital medical aid to some of the most remote, isolated and impoverished regions of Pakistan.

This state of high-level relations between our nations was indeed envisioned by our great leader Heydar Aliyev at the time and the foundation for this solid partnership was laid out precisely by his farseeing vision. Our current President, Ilham Aliyev further strengthened and advanced the friendly relations and strong partnership between Pakistan and Azerbaijan against the backdrop of a complicated geo-strategic environment and a challenging international political milieu. Specifically during Ilham Aliyev's presidency, the relations between our parliaments, governments and various public and political bodies grew closer with creation of ever-expanding avenues for cooperation and collaboration. It was no coincidence that our President Ilham Aliyev was awarded the honor of "The Man of the Year" title by Pakistan Observer, the leading newspaper in Pakistan. Zahid Malik, the then General Editor of the newspaper and a prominent public figure I Pakistan presented this honor to our President with great respect and reverence.

Upon the invitation of our President Ilham Aliyev, Parvez Musharraf, the then President of Pakistan visited Azerbaijan in July of 2004. During this visit, all facets and possibilities of further development of bilateral beneficial relations between our countries was discussed and the readiness of Pakistan to mobilize all the existing means at its disposal to help solve the conflict of Nagorno Karabagh within the national interests of Azerbaijan was reiterated by Parvez Musharraf.

The official visit of our President, Ilham Aliyev to Pakistan in April of 2005 marked the beginning of a new phase of partnership between our countries with actual projects and actionable cooperation plans worked out. At the order of the President of Azerbaijan, a territorial slot was purchased within the diplomatic enclave in Islamabad and large embassy complex was built for Azerbaijan within a short time. After the visit of Ilham Aliyev, the relations in the

field of military and technical cooperation enhanced noticeably and humanitarian ties grew closer.

Asif Zardari, the then President of Pakistan paid a visit to Azerbaijan in October of 2012 which led to intensification of visits and meetings between high-level parliamentarians and government representatives of our countries.

In 2015, the new President of Pakistan, Mamnoon Hussain came to Azerbaijan on an official visit during which he handed the high state honor of Pakistan, “Hilal-e Pakistan” to the First Lady of Azerbaijan, Mehriban Aliyeva. During the ceremony, President Mamnoon Hussain reiterated the significance of close cultural and religious ties two countries share and importance of sustained multi-faceted cooperation rooted on old historic bonds. President Ilham Aliyev also referred to Pakistan and Azerbaijan as real strategic allies in this meeting.

It has to be underlined that the last year of 2016 was also fruitful for the advancement of the Azerbaijan-Pakistan partnership on many issues. The continuous strengthening of ties with Pakistan has remained as a primary issue in the foreign policy of Azerbaijan. President Ilham Aliyev had met with Pakistani Prime Minister, Navaz Sharif at the Davos Economic Forum on 21 January, 2016 and invited him to Azerbaijan. Given that Pakistan is a parliamentary republic with prime minister as the practical head of the government, the fact that Navaz Sharif is elected a prime minister for a third time is a testimony to his political weight and influence in politics of that particular region. Therefore, his visit to Azerbaijan on 16 October 2016 introduced a renewed spirit to the long-established friendly relations between two countries. After the meetings with Navaz Sharif during this visit, President Ilham Aliyev stated in a joint press conference the following: “Pakistan is among the first 3 countries which recognized state independence of Azerbaijan shortly after it declared this. His Excellency Navaz Sharif was a Prime Minister then too. We support each other unequivocally on the issues of Kashmir and Nagorno-Karabakh. Azerbaijan supports the full solution to the Kashmir issue as stipulated by respective resolutions of Security Council of the UN. We are deeply grateful to Pakistan that it condemned Armenia for its aggression towards Azerbaijan and didn’t establish any diplomatic ties with this country due to occupation of our lands. This is a sign of a true fraternity. We are also thankful to the Senate of Pakistan for officially recognizing the Khojaly genocide in 2012”. In this briefing, President Ilham Aliyev also stressed the exceptional importance of growing relations in the sphere of defense. Navaz Sharif used the opportunity to reiterate Pakistan’s unchanging position on supporting Azerbaijan for freeing of all occupied territories of Azerbaijan, the unconditional withdrawal of Armenian armed forces from Nagorno-Karabakh and other adjacent regions, and the relocation of refugees and internally displaced people to their native lands.

It is worth mentioning the successful domestic and foreign policy course executed in Azerbaijan, and a particular commitment to ensuring growth of friendly and strategic relations between two countries has earned President Ilham Aliyev a respectable reputation in Pakistan as an effective statesman who has been extended an official invitation to visit Pakistan both by the President and Prime Minister of Pakistan.

28 February 2017 President of Azerbaijan Ilham Aliyev attends 13th Summit of Economic Cooperation Organization (ECO) in Islamabad. In the opening remarks at the Summit President Ilham Aliyev emphasized that, Azerbaijan considers ECO as an important international organization. Having excellent relations with all the member-states of ECO, Azerbaijan strengthened its economic ties both on bilateral and multilateral levels with its partners. President Ilham Aliyev met Pakistani Prime Minister Muhammad Navaz Sherif. They emphasized that Azerbaijan and Pakistan show resoluteness in supporting each others fair positions on the Armenian-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict and Kashmir problem. The same day Presi-

dent İlham Aliyev and president of Pakistan Mamnoon Hussain have had a meeting in Islamabad. The presidents hailed the excellent level of political ties between the two countries (8).

The media in Pakistan has already covered this much anticipated visit by exploring new prospects of cooperation between our countries. Undoubtedly, this visit will further enhance and enrich our relations and heighten our enduring partnership to a more reinforced level.

Although there are no direct flights between Pakistan and Azerbaijan and the long-distance of auto travel through the territory of Iran constrains the scope and reach of potential commercial, business as well as tourism relations between our countries, I can say with certainty that the “bridges between the hearts” make this geographic distance shorter. The great impressions I brought back to my country from the last visit to Pakistan leave me even more assured that the time between the visits to a brotherly country should also be surely shortened.

Keywords: Azerbaijan, Pakistan, Benazir Bhutto, brotherly country, Kashmir, Heydar Aliyev Foundation.

References

1. 4th International Conference «Language, Literature and Society». January 05-08, 2017, Islamabad, Abstract and Program Book, Pakistan Academy of Letters, p.5-132.
2. Roder D. Long. A history of Pakistan. Oxford University Press, 2015, s.415-424.
3. The Oxford Companion to Pakistani History. Oxford University Press, 2012, p.404-408.
4. “Pakistan Today”, Friday, 6 January, 2017-02-22.
5. “Pakistan Today”, Sunday, 8 January, 2017-02-22.
6. Pakistan Almanac 2002-2003. Essential Data on Pakistan, Karachi, Royal Book Company, 2003, p.391-407.
7. “Azərbaycan” qəzeti, October 15, 2016.
8. “Azərbaycan” qəzeti, March 1, 2017.

Eynulla MƏDƏTLİ

AZƏRBAYCAN-PAKİSTAN: TARİXİ ƏLAQƏLƏR VƏ ETİBARLI STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIQ

Xülasə

Məqalədə dostluq əlaqələrinin qurulması, inkişafı və Azərbaycan ilə Pakistan qardaş xalqları arasında güclü əməkdaşlıq nəzərdə tutulur. Məqalədə iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə uzunmüddətli əməkdaşlığın strateji əhəmiyyəti və beynəlxalq arenada hər iki ölkəyə böyük təəssürat məsələləri, yəni Dağlıq Qarabağ və Kəşmir münaqişələrinə birmənalı dəstək göstərilməsinin vacibliyi vurğulanır. Məqalədə Azərbaycan ilə Pakistan arasındakı əlaqələrin, xüsusən də diplomatik, hərbi və mədəni-humanitar sahələrdə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinin vacibliyindən bəhs olunur. Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın rəhbərliyi altında Heydər Əliyev Fondunun Pakistanda həyata keçirdiyi geniş əhatəli humanitar iş və sosial rifah layihələri iki coğrafi uzaq ölkələr arasında qarşılıqlı faydalı əlaqələrin inkişafına böyük töhfədir. 1947-ci ildə Pakistanın suveren bir dövlət kimi formalaşmasının qısa təhlili və ölkənin son dövrlərdə baş vermiş siyasi tarixi haqqında

informasiya verilir. Pakistan ədəbiyyat Akademiyasının 2017-ci ilin 3-10 yanvar tarixində "Dil, ədəbiyyat və cəmiyyət" mövzusunda keçirilən 4-cü Beynəlxalq Konfransın tematik tərkibi və icraatı Azərbaycan və Pakistan arasında humanitar sahədə artan birliyin rolunu vurğulayır. Eyni zamanda Azərbaycanın illər ərzində elmi sahə və multikulturalizm sahəsində əldə etdiyi təcrübə mübadiləsi Pakistanın üzləşdiyi terrorizm, radikalizm və dözümsüzlüklə mübarizə aparmağına yardımçı rol oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Pakistan, Benazir Bhutto, qardaş ölkə, Kəşmir, Heydər Əliyev Fondu.

Эйнулла МАДАТЛЫ

АЗЕРБАЙДЖАН-ПАКИСТАН: ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ И НАДЕЖНОЕ СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО

Резюме

В статье рассматриваются вопросы установления и развития дружеских отношений между братскими народами – Азербайджаном и Пакистаном. Подчеркивается стратегическая важность долгосрочного сотрудничества этих стран в различных областях и взаимная поддержка по вопросам этнических конфликтов в Нагорном Карабахе и Кашмире, имеющим большое значение для обеих стран на международном арене. Далее освещаются постоянно расширяющиеся отношения между Азербайджаном и Пакистаном, в частности, в дипломатической, военной и культурно-гуманитарной сферах. Широкомасштабные проекты гуманитарной деятельности и социального обеспечения, реализуемые Фондом Гейдара Алиева в Пакистане под руководством первой леди Азербайджана Мехрибан Алиевой, являются важным вкладом в развитие взаимовыгодных связей этих географически удаленных друг от друга стран. Далее дается краткая справка о формировании Пакистана в 1947 году и бурной политической истории страны в последние годы.

3-10 января 2017 года была проведена 4-я Международная конференция под названием «Язык, литература и общество», организованная Пакистанской академией литературы, на которой говорилось о растущей роли сотрудничества между Азербайджаном и Пакистаном в гуманитарной области.

Ключевые слова: Азербайджан, Пакистан, Беназир Бхутто, братская страна, Кашмир, Фонд Гейдара Алиева.

Rasim AĞASIYEV*rəis, hüquq ü.f.d., AMEA Rəyasət**Heyəti aparatının Hüquq və kadrlar idarəsi***MÜASİR DÖVRDƏ DEPORTASIYANIN SOSIAL VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI***

Deportasiya sözünün (*Latınca deportatio – sürgün, göndərmək*) mənası şəxsin və ya bir qrup şəxslərin başqa dövlətə və ya başqa yerə konvoy altında məcburi göndərilməsi kimi başa düşülür (16, s. 270).

Deportasiya termini ilk dəfə XVIII-XIX əsrlərdə Fransanın cinayət (sürgünün xüsusi növlərinin işarəsi üçün) qanunvericiliyində yaranmışdır. Belə ki, 1871-ci ildə deportasiyası haqqında qəbul edilmiş qanun Qvianada şübhəli siyasi etibarsızların hüquqlarını tənzimləməklə yanaşı, deportasiyaya anlayış verirdi (17, s.142).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1810-cu ilin Fransa Cinayət Məcəlləsinə əsasən deportasiya ölkə ərazisinin hüdudlarından kənarda ömürlük nəzərdə tutulardı. Sonrakı dövrlərdə, yəni 23 mart 1872-ci il qanununa əsasən deportasiya yerlərdə (ərazilər üzrə) tətbiq edilirdi. Bu qanun Dyuko (Yeni Kaledoniya) yarımadasında deportasiya edilmişlər üçün bərkidilmiş qalalar və adada deportasiyanın mərkəzi düşərgəsinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Fransada deportasiya yalnız cinayət törətmiş cinayətkar – residivistlərə deyil, həm də 1872-ci ildə Yeni Kaledoniya adalarına deportasiya edilmiş inqilabi kommunistlərə divan tutulması üçün də tətbiq edilirdi (16, s.270).

Lakin Fransada deportasiya 1880-ci ildən etibarən tətbiq edilmir (17, s.144). Həmin dövrdə Fransada tətbiq edilmiş deportasiyanı sürgünün başqa növlərindən ayırmaq lazımdır. Fransada tətbiq edilən sürgünün aşağıdakı növləri var idi:

1) Transportasiya – kompleks cəza şəklində Qvianaya katorqa işlərinə və okeanın o tayındakı Fransa ərazilərinə göndərilmə;

2) Releqasiya – metropoliya həbsxanalarında cəzasını çəkmiş təhlükəli residivistlərə tətbiq edilən sürgün şəklində əlavə cəza növü (17, s.144).

Hüquq ədəbiyyatında deportasiyaya fərqli anlayışlar verilsə də, lakin bu anlayışların sosial və hüquqi mahiyyəti eynidir. Belə ki, dövlətlər öz siyasi mənafeələrinə uyğun olaraq deportasiyanı tətbiq edirlər. Məsələn, SSRİ-də deportasiya Sovet demoqrafik və milli siyasətinin xüsusi aləti rolunda çıxış edərək repressiyaların formalarından biri idi. Sovetlər birliyində rəsmi hakimiyyət üçün ictimai cəhətdən təhlükəli hesab edilən ayrı-ayrı şəxslər və ya bütöv bir xalq deportasiyaya məruz qalırdı.

SSRİ dövründə xalqların deportasiyası milli əlamətinə görə cəzanın bir növü kimi tətbiq edilirdi. Deportasiya olunanlar yaşamaq üçün yararlı olmayan SSRİ-nin ucqar rayonlarına zorakılıqla köçürülürdülər. Məsələn, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 və 10 mart 1948-ci il tarixli 754 nömrəli qərarlarına əsasən 150 mindən çox milliyyətçə azərbaycanlıların Ermənistandan öz ata-baba yurdlarından Azərbaycanın Kür-Araz ovlaqlarına məcburi deportasiyanı göstərmək olar.

Məlum qərarda azərbaycanlıların Ermənistandan guya könüllü surətdə köçürülməsi göstərilərsə də, lakin onlar öz ata-baba yurdlarından Kür-Araz ovlağına məcburi surətdə deportasiya edilirdilər. Göründüyü kimi, SSRİ-nin köçürmə siyasəti – tarixdə analoqu olmayan bu qeyri-insani siyasi aksiya beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq Azərbaycan xalqının

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

əsrlər boyu yaşadığı ata-baba yurdundan “könüllülük prinsipi” adı ilə zorla çıxarılması erməni fitnəkarlığının iç üzünü göstərirdi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.Stalin tərəfindən imzalanmış qərarları Azərbaycan xalqına qarşı Sovet hökumətinin qəbul etdiyi ən ədalətsiz qərarlardan idi.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev bu tarixi sənədlərin mahiyyəti haqqında 1997-ci il may ayının 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 79-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli iclasda demişdir: “Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-48-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı Sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da, indi də, xüsusilə dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik. Biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycana qarşı artıq təcavüz edibdir. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar” (15, s. 95).

Dünya ictimaiyyətinə məlumdur ki, son iki əsrdə (XIX-XX) Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciəyə məruz qalmış, min illər boyu yaşadığı öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından – Ermənistandan didərgin salınaraq kütləvi şəkildə deportasiya edilmişlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında 18 dekabr 1997-ci ildə 656 sayılı Fərman imzalamışdır. Bu Fərmana əsasən 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli araşdırılması, Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır.

Bu Fərmanda SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 nömrəli və 10 mart 1948-ci il tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı kimi qiymətləndirilmişdir (10, s.2; 11, s.4).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin günün tələblərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası bir sıra konvensiyalara qoşulmuş və beynəlxalq təşkilatlarla sazişlər bağlamışdır. Belə sazişlərdən biri də “Deportasiya olunmuş şəxslərin, milli azlıqların və xalqların hüquqlarının bərpası ilə bağlı məsələlərə dair Sazişin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 8 oktyabr 1996-cı il tarixli 173-IQ sayılı Qanunudur. Bu qanunla deportasiya olunmuş şəxslərin, milli azlıqların və xalqların hüquqlarının bərpası ilə bağlı məsələlərə dair 1992-ci il oktyabrın 9-da Bişkek şəhərində imzalanmış Saziş təsdiq edilmişdir (8, s.102).

Bundan başqa, SSRİ dövründə digər xalqlara da milli əlamətinə görə cəza növü kimi deportasiya tətbiq edilirdi. Məsələn, 1942-1945-ci illərdə kalmıqlar, finlər, krım tatarları, çeçenlər, məshəti türkləri və başqaları SSRİ-nin ərazisindən Sibirə və digər yaşamaq üçün yararsız olan ərazilərə sürgün edilirdilər.

1945-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Mancuriyanın sovetləşdirilməsindən sonra orada yaşayan çinlilər, yaponlar və rus mühacirləri deportasiyaya məruz qaldılar (14, s.95).

Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq hüquqda deportasiya sözü çox vaxt sürgün anlayışı kimi işlədilir. Buna baxmayaraq Beynəlxalq Konvensiyalar insanların ölkə ərazisində sürgün edilməsini qəti qadağan edir. Bu barədə “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” 04 noyabr 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 4-cü protokolunda göstərilir ki,

heç kəs ölkə ərazisindən sürgün edilə bilməz. Heç bir vətəndaşa öz dövlətinin ərazisinə daxil olmasına giriş qadağan edilə bilməz (13, s.21).

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ictimaiyyəti tərəfindən kütləvi deportasiyanın tətbiqi insan hüquq və azadlıqlarının ən kobud şəkildə pozuntusu halı kimi qiymətləndirilir. Bu barədə Romada keçirilən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin qəbul etdiyi “Deportasiya və ya əhalinin zorakı yerləşdirilməsi” adlı qərarında bu halı bəşəriyyətə qarşı cinayətlərin sayına aid olduğunu və beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmağa layiq olduğunu bildirmişdir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində qeyd edilən norma öz əksini Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində də tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin “Əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə” adlı 107-ci maddəsində göstərilir ki, beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadıqda, əhalini qanuni yerləşdiyi yerlərdən başqa ölkəyə qovma və ya digər məcburi hərəkətlərlə didərgin salma – on ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır” (2, s.112).

Müasir dünyada dövlətdaxili qanunlara görə deportasiya dövlətin öz vətəndaşlarına qarşı deyil, əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin barəsində tətbiq edilir. Lakin Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə deportasiya deyil, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma tətbiq edilir. Milli qanunvericiliyimizdə “deportasiya” termini “ölkə hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma”nın sinonimi kimi çıxış edir və inzibati cəzanın növünü bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə hüduqlarından inzibati qaydada kənara çıxarma yalnız əcnəbilərə tətbiq edilirdi. Bu norma vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şamil edilmirdi. Bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 2013-cü il tarixli 684-IVQD nömrəli Qanunu ilə İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 29-cu maddəsinə əlavə və dəyişiklik edilərək, həmin maddə yeni redaksiyada verildi. Bu maddəyə edilmiş yeni əlavədə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin də ölkə hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma tətbiq edildi.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 29-cu maddəsinə görə, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma tətbiq edilir (3, s. 17).

Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarılmış əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasına gəlmə hüququ 1 ildən 5 ilədək müddətə məhdudlaşdırılır. Qaçqın statusuna malik olan və ya Azərbaycan Respublikası tərəfindən siyasi sığınacaq verilən şəxslər, habelə insan alverinin qurbanı olan uşaqlar barəsində, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma tətbiq edilmir (3, s. 17).

Bundan başqa, insan alverindən zərər çəkmiş hesab olunan əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində 1 il müddətində, cinayət təqibi orqanlarına yardım göstərən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində isə cinayət təqibi başa çatanaədək Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma tətbiq edilmir.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 575-ci maddəsinə görə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında olma və ya yaşama hüququ verən sənədlər olmadan, habelə qeydiyyatızsız yaşamasına; etibarsız sənədlərlə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olmasına və ya yaşamasına; Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti olduğu və ya müvəqqəti yaşadığı dövrdə Azərbaycan Respublikasına gəlişinin bəyan edilmiş məqsədinə uyğun olmayan fəaliyyətlə məşğul olmasına; iş düzəlkən qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydaları pozmasına; bir yerdən başqa yerə getmə və yaşayış yeri seçmə üçün qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydaya əməl etməməsinə; qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qalma müddəti qurtardıqdan sonra

getməkdən boyun qaçırmasına; Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tranzitlə keçmə qaydalarına əməl etməməsinə görə-əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənara inzibati qaydada çıxarılmaqla və ya çıxarılmamaqla üç yüz manatdan dörd yüz manatadək miqdarda cərimə edilir (3, s. 168).

Qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanunsuz yaşadalqlarına və digər qanuna zidd hərəkətlərinə görə inzibati qaydada ölkə ərazisindən məcburi çıxarılması barədə normalar həm İnzibati Xətalər Məcəlləsində, həm də Cinayət Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 52-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənara məcburi çıxarma cəzası bir ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə təyin edilir və onlar əsas cəza növünü çəkdikdən sonra icra edilir (2, s. 152).

Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənara məcburi çıxarma cəza növü aşağıdakı şəxslərə şamil edilmir: barəsində ittiham hökmü qanuni qüvvəyə minənədək beş il Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan şəxslərə; barəsində ittiham hökmü qanuni qüvvəyə minənədək Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ilə nikahda olan şəxslərə; Azərbaycan Respublikasında doğulmuş şəxslərə; valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxslərə; qaçqın statusuna malik olan və ya Azərbaycan Respublikası tərəfindən siyasi sığınacaq verilmiş şəxslərə; himayəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan yetkinlik yaşına çatmayan uşağı, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya I qrup əlil olan şəxslərə (2, s. 152).

Göründüyü kimi, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında sənədsiz, qeydiyyatı olmayan, etibarsız sənədlərlə yaşamasına və digər qanuna zidd hərəkətlərə görə Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənara inzibati qaydada çıxarılırlar. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı, Avropanın bir sıra ölkələrini enerjidaşıyıcıları ilə təmin etməsi sahəsində bağladığı beynəlxalq müqavilələr, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə xarici investisiyanın qoyuluşu, son illərdə dünya səviyyəli tədbirlərin keçirilməsi ölkəmizə xarici dövlətlərlərin vətəndaşlarının axınını xeyli artırmışdır. Bu baxımdan ölkəmizə xoş məramla gələnlərlə yanaşı, ölkəmizin müstəqilliyini istəməyən, dövlətimizin təhlükəsizliyini, ictimai asayişini pozmağa cəhd edən əcnəbilər də az deyildir.

Təklif edirik ki, ölkəmizə gələn əcnəbilərin vaxtında qeydiyyatdan alınmasını təmin etmək, yaşama qaydalarına riayət etmələrinə nəzarəti gücləndirmək, həmçinin pasportsuz, vizasız, yaşamağa əsas verən digər sənəd olmadan qanunsuz yaşayan əcnəbiləri və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsləri vaxtında müəyyən edib ölkədən deportasiya etmək üçün Azərbaycan Respublikasında deportasiya haqqında qanun qəbul edilsin. Fikrimizcə, qəbul ediləcək qanun ölkəyə gələn əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin daimi və müvəqqəti yaşamalarına, işləmələrinə, təhsil almalarına və s. məsələlərlə bağlı prosedur qaydalarını və işlək mexanizmini yaratmaqla bağlı həmin subyektlərin deportasiyasını necə, hansı formada, hansı hüquq-mühafizə orqanının vasitəsilə, deportasiyanın hansı maliyyə vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi və s. məsələlər bu qanunda öz əksini tapmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövlət deportasiyanı öz milli qanunvericiliyinə və siyasi mənafeyinə uyğun olaraq tənzimləyir. Rusiya Federasiyasında (RF) deportasiyanın tətbiqi qaydaları qismən fərqlidir. Belə ki, RF-də deportasiya RF-də yaşama hüququnu itirmiş və ölkədə qalması üçün qanuni əsasları olmayan xarici vətəndaşlara tətbiq edilir və RF-nin ərazisindən məcburi çıxarılır. RF-də deportasiya məhkəmənin qərarına əsasən tətbiq edilir. Deportasiya RF-yə gəlmək üçün müəyyən edilmiş müddəti pozmuş və onlar RF-nin ərazisində olarkən qanunsuz və etibarsız sənədlə yaşayanlara tətbiq edilir.

RF-də deportasiya qaydaları “Rusiya Federasiyasında xarici vətəndaşların vəziyyəti haqqında” Qanunun 31-ci maddəsinə əsasən tənzimlənir. Bu maddəyə əsasən xarici vətəndaş gəldiyi gündən 3 gün ərzində Rusiyanı tərk etməlidir. Bu və ya digər səbəbdən sənədləri ləğv edilmiş xarici vətəndaş 15 gün ərzində ölkəni tərk etməlidir (16, s.41).

RF-da məhkəmə deportasiya ilə bağlı qərar çıxarana və qərar icra olunana qədər xarici vətəndaş Daxili İşlər Nazirliyinin yerli orqanlarının məntəqələrində saxlanılırlar. Deportasiya xarici vətəndaşın onu dəvət edən şəxsin və ya konsul idarəsinin maliyyə vəsaiti hesabına icra olunur. Qeyd edilən hallardan heç biri mümkün olmadıqda, onda deportasiya dövlət vəsaiti hesabına keçirilir.

RF-nin İnzibati Hüquqpozmalar Məcəlləsinə və “Rusiya Federasiyasında xarici vətəndaşların vəziyyəti haqqında” Qanunun 31-ci maddəsinə görə xarici vətəndaş yaşama müddətləri qurtardıqda 3 gün ərzində deportasiya edirlər.

Bundan başqa, RF-nin İnzibati Hüquqpozmalar Məcəlləsinin 18.8-ci maddəsinə əsasən rejim qaydalarını pozaraq RF-yə gəlmiş şəxslər aşağıdakı hallarda ölkədən çıxarıla bilirlər.

- a) qeydiyyat şərtlərinə riayət etmədiyinə görə;
- b) hərəkət şərtlərinə riayət etmədiyinə və ya yaşayış yerinin seçim qaydalarına əməl etmədikdə;
- c) yaşama (olma)müddəti qurtardıqdan sonra getməkdən boyun qaçırdıqda;
- d) RF-nin ərazisində tranzit keçid qaydalarına riayət etmədikdə.

RF-də xarici vətəndaş deportasiya edilməmişdən qabaq 1100 rubl məbləğində cərimə edilir.

Göründüyü kimi, RF-də xarici vətəndaşların ölkədən deportasiya edilməsi həm İnzibati Hüquqpozmalar Məcəlləsi ilə həm də, Cinayət Məcəlləsi ilə tənzimlənir. RF Cinayət Məcəlləsinin 356-cı maddəsində göstərilir ki, hərbi əsirlərin və mülki əhali ilə amansız rəftar, mülki əhəlinin deportasiyası, işğal olunmuş ərazidə milli əmlak qarət etmək, silahlı münaqişə zamanı vasitələrinin və metodlarının tətbiqi, beynəlxalq müqavilə ilə Rusiya Federasiyasında qadağan olunur (19, s. 52).

Açar sözlər: deportasiya, sürgün, repressiya, məcburi çıxarılma.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun, 2014.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Qanun, 2014.
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı, 2015.
4. Azərbaycan Respublikasının 24 iyun 2008-ci il tarixli 658-IIIQD nömrəli Qanunu.
5. Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 2011-ci il tarixli, 155-IVQD nömrəli Qanunu.
6. Azərbaycan Respublikasının 02 noyabr 2012-ci il tarixli 462-IVQD nömrəli Qanunu.
7. Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 2013-cü il tarixli 684-IVQD nömrəli Qanunu.
8. Azərbaycan Respublikasının 8 oktyabr 1996-cı il tarixli, 173-IQ sayılı Qanunu.
9. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin (1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında) 18 dekabr 1997-ci il tarixli 656 sayılı Fərmanı.
10. SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 nömrəli qərarı.
11. SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli 754 nömrəli qərarı.
12. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” 04.11.1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası.

13. 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 16 sentyabr 1963-cü il tarixli 4 və 22 noyabr 1984-cü il tarixli 7 saylı protokolları.
14. "Qaçqınların statusu haqqında" BMT-nin 28 iyul 1954-cü il tarixli Konvensiya.
15. Heydər Əliyev haqqında məqalələr (2009-2014-cü illər). 2014-cü il.
16. Большой юридический словарь. М., 1972.
17. Большая советская энциклопедия. М., 1985.
18. Российский гуманитарный энциклопедический словарь. М., 1993.
19. "Уголовный кодекс Российской Федерации" от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 28.11.2015).
20. ФЗ "О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации" от 25 июля 2002 г., N 115-ФЗ.
21. Энциклопедический словарь «Конституционное право России».

Расим АГАСИЕВ

СОЦИАЛЬНЫЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕПОРТАЦИИ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Резюме

В статье анализируются социальные и правовые основы депортации в современную эпоху. Здесь рассматриваются вопросы истории возникновения депортации, понятия, социальной сущности и другие правовые основы. Автор вносит ряд научных предложений по устранению ошибок и недостатков в нормативных правовых актах, замене этих положений понятием «депортация», связанных с применением правил по выдворению в административном порядке иностранцев и личностей, не имеющих гражданства, за пределы Азербайджанской Республики. Проводятся некоторые сравнения, связанные с вопросами депортацией в законодательстве Российской Федерации.

Ключевые слова: депортация, изгнание, репрессия, принудительная высылка.

Rasim AGASIYEV

SOCIAL AND LEGAL FOUNDATIONS FOR DEPORTATION IN THE MODERN EPOCH

Summary

In the article an analysis is made of the social and legal aspects of deportation in the modern epoch. There are considered the issues of history of emergence of deportation, notion social essence and other legal bases. The author introduces a number of scientific proposals on annihilating errors and drawbacks into normative-legal statutes. Substitution of these provisions for notion «deportation» connected with applying the rules on withdrawal in the administrative order of the foreigners and personalities not having citizenship, beyond the boundaries of the Republic of Azerbaijan. Some comparisons are made connected with the deportation in the legislation of Russian Federation.

Keywords: deportation, exile, repression, forced withdrawal.

Əbülhəsən ABBASOV
b.e.i., fəlsəfə ü.e.d., professor
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

YENİ GEOSİYASİ MƏRHƏLƏ: DONALD TRAMPIN PREZİDENTLİYİ NƏ VƏD EDİR?*

Böyük qalmaqalları ilə yaddaşlarda iz buraxmış və bu gün də bir çox müəmmaları, qaranlıq məqamları suallar doğuran seçkilər nəticəsində hakimiyyət başına gəlmiş ABŞ prezidenti Donald Tramp artıq fəaliyyətə başlasa da, köhnə qlobal siyasi elita heç də öz mövqelərini asanlıqla tərk etmək, yeni administrasiya qarşısında yaşıl işıq yandırmaq fikrində deyil. Əksinə, deyəsən, postseçki dövründə mübarizə daha da kəskinləşir, ortaya yeni-yeni təxribat və təzyiq üsulları, qarşısını alma və çəkəndirmə formaları çıxır. Bu faktın özü ümumdünya durumuna əlavə cizgilər, hətta dəyərdim ki, problemlər gətirir. İndiyə qədər Vaşinqtonla ənənəvi surətdə hesablaşmalı olan başqa ölkələrin hakim siyasi elitaları daha ehtiyatlı davranmaq məcburiyyətindədirlər, çünki, istər-istəməz, iki siyasi və geosiyasi mərkəzlə (rəsmi və qeyri-rəsmi) əməkdaşlıq etmək, işbirliyi qurmaq zorundadırlar. “Olmadı belə, oldu belə” düşüncəsi də, əlbəttə, öz işini görür və buna görə kimlərsə qınamağa dəyməz.

Donald Trampın seçilməsi, nə qədər ziddiyyətli və ağırlı proses olsa da, amerika vətəndaşlarının son onilliklər boyunca sərgilənən siyasətə qarşı bir tutarlı cavabı, iradə nümayişi idi. Amerikalılar, oturmuş siyasi elita nümayəndələrinin əksəriyyətindən fərqli olaraq, köhnə üsuli-idarəyə, həyata keçirilən daxili və qlobal siyasətə “yox” dedilər. Deməli, hansısa yeni daxili və xarici gedişata, qanəedici nizama, həyat tərzinə ehtiyacları olduqlarını, onların maraqlarını daha etibarlı reallaşdırma biləcək siyasi və geosiyasi yanaşmaya dəstək vermək istəyini bildirdilər. Bir sözlə, Amerika xalqının ciddi gözləntiləri var.

Özünəməxsus formada bu gözləntiləri başqa xalqlar da, ölkə və cəmiyyətlər də öz daxillərində gəzdirməkdədirlər. Son onilliklərin acı həyatı, doğurduğu təhdidlər bu gözləntiləri olduqca aktuallaşdırıb. Ancaq sual olunur: Donald Trampın gəlişilə bu gözləntilər reallaşacaqmı, yeni prezidentin fəaliyyəti nəticəsində (sona qədər buna imkan versələr!) dünya nizamında və ayrı-ayrı ölkələrin həyatında müsbətə doğru vəziyyət dəyişəcəkmi?

Bəzi siyasətşünaslar, ekspert və analitiklər nikbin fikirlər bildirsələr də, düşünürəm ki, bu suala cavab olaraq “bəli” demək çətin və hətta mümkünsüzdür. Əksinə, ola bilsin ki, rənglər daha da tündləşsin, bəşəri, regional və lokal müstəvilərdə vəziyyət kəskin surətdə ağırlaşsın və dramatikləşsin. Belə ki, D.Tramp ABŞ prezidenti kimi, ən yaxşı halda, elə ata Corc Buş, Bill Klinton, oğul Corc Buş və Barak Obamanın təmsil etdikləri qlobal kapitalist trendin yeni formasının ifadəçisi, “medalın başqa üzü” ola bilər. Artıq formalaşdırdığı komandası da oliqarxlardan və bir neçə generallardan ibarətdir. O, vəzifəsində qala bilsə, uzaqbaşı, həm Amerika siyasi elitasının, həm də qlobal siyasi eşalonun əvəzlənib yenilənməsinə, reyqanizmin-tetçerizmin yeni şəraitdə mümkün olan hansısa modifikasiyasının qərarlaşmasına təkan verə bilər. Elə bu səbəbdən də iqtisadi, siyasi və geosiyasi güclər, aparıcı və asılı faktorlar, ölkə və xalqlar arasında qarşıdurmaların kəskinləşməsi qaçılmazdır. Belə ki, qlobal oliqarxa qarşı hərəkət özəl və korporativ maraqlar antaqonizmini xeyli dərəcədə gücləndirəcək.

Məsələ ondadır ki, böhran içində çabalayan dünya üçün D.Tramp yeni bir trend, yeni bir fundamental paradigma təklif etmir; onun da “çıxış yolu” elə həmin pul-gəlir

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Əli Abasov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

ideologiyasına, “kapitalı dəstəkləmək!” amalına söykənir, hətta daha çox orta sinfin taleyi ilə qayğılandığını bildirsə də. O ideya-siyasi arsenalı, fəlsəfi dünyagörüşünə ki, həmin bu dünyanı tükəndirib, bəşəriyyəti dalana salıb. Çıxılmaz dalana salaraq da insan faciəsi üzərində imtiyazlı azlığın hökmranlığını təmin etməkdədir! Yox, D.Tramp bəşəriyyətin xilas üçün yeni trendi ifadə və təmsil etmir, edə də bilməz! O, mahiyyət etibarilə, ənənəviləyi qədər də aparıcı olan kapital tələsinə sahiblənmiş və Amerika geosiyasi realizmini, başqa sözlə, ABŞ maraq və mənafeələrini gələcəyə transfer etmək, daha da şiddətli qorumaq istəyində iradə ortaya qoyan tarixi şəxsiyyətdir. Nə artıq, nə də çox! Onun ABŞ prezidenti kimi missiyası budur və üzərinə də əlavə bir yük götürmək, yəni ümumən bəşəriyyəti düşdüyü bələdən xilas etmək fikrində deyil. Söz yox, Tramp Amerika dövlətini və cəmiyyətini bütün hədləri keçmiş “istehlakçılıq psixologiyası”ndan, yersiz xərclərdən qurtarmağa, beynəlxalq təşkilatlara ABŞ tərəfindən edilən donorluğu məhdudlaşdırmağa, ölkəni, bir növ, öz içinə yığmağa, Avropa İttifaqı, Rusiya, Çin, Hindistan və Yaponiya ilə, digər ölkələrlə münasibətdə məqbul saydığı rəşional əsaslara keçməyə çalışacaq və bunu artıq edir.

Bütün bu çalışmaları da, şübhəsiz, maneəsiz-müqavimətsiz ötürməyəcək. Hər halda D.Trampın həyata keçirdiyi siyasət sələflərindən xeyli fərqlənəcək, yəni yeni olacaq və bu siyasətin aparıcı vektorunu ultraliberal kursdan konservativ kursa keçid, ənənəvi dəyərləri bərpa etmək cəhdi təşkil edəcək. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyim səbəbdən, fikrimcə, bu yenilik nisbi xarakter daşıyacaq. Ən yaxşı halda, bəşəriyyətin düşdüyü dalandan çıxması və perspektiv əldə etməsi üçün yeni alternativə doğru prosesdə müəyyən əmil, təkəverici addımlardan biri ola bilər.

Tanınmış Amerika analitiki-politoloqu Dmitri Saymsın da vurğuladığı kimi, Amerika cəmiyyətində ciddi identiklik böhranı var, ölkə daxilən partikulyar, fragmentar və diskretdir. Ənənəvi dəyərlərin gücsüzlüyü, xeyir və şər anlayışlarının deformasiyası, mədəni və mənafe-əxlaqi müxtəlifliyin rəşional həddi keçməsi, fərdlər və sosial qruplar arasında disharmoniya, qarşılıqlı təkzibəmə və uzaqlaşma açıq-aşkar özünü göstərir (1). Saymsın fikrincə, bu gün hətta Amerika mediası da öz milli simasını və milli kimliyini itirib. Və bu media ultraliberal qlobalistlərin, demokratlar partiyasının Trampa qarşı təşkil etdikləri savaşda əsas vasitələrdən biridir. Medianın bu rolda həvəslə çıxış etdiyini, Trampa qarşı şiddətli hücumlarını biz artıq görürük. Təsədüfi deyildir ki, çıxışlarının birində Tramp medianı ABŞ-ın düşməni adlandırmışdır. Necə dəyərlər, zərbəyə zərbə ilə cavab vermək qətiyyətinə olduğunu bildirmişdir.

Qarşısına qoyduğu vəzifələrin ümumiləşdirilmiş xülasəsini versək, deyə bilərik ki, D.Trampın prezidentlik missiyası bu üç bəndi əhtiva edir: milli təhlükəsizliyin etibarlı təmin edilməsi; hər növ cinayətkarlıqla mübarizə; yeni iş yerlərinin və işgüzarlıq mühitinin yaradılması. Həyata keçirmək istədiyi miqrasiya islahatı, iqtisadi və hərbi proqramlar da məhz bu üç prioritetlər çərçivəsində reallaşdırılacaq. Hər halda, məqsəd bundan ibarətdir və bu məqsədə çatmaq üçün şans da var. Lakin, hadisələrin cərəyanı artıq onu göstərir ki, səbiq prezident Barak Obama başda olmaqla demokratlar bu şansını ona vermək fikrində deyillər və tam ciddi cəhdlə Trampın məhvini çalışırlar. Bəşəri əhəmiyyət kəsb edən bu savaşın nə ilə yekunlaşması böyük sual altındadır. Bu barədə hətta ən sanballı təhlilçilər belə konkret bir fikir söyləməkdən çəkinirlər və əhtimallarla danışmağa üstünlük verirlər.

Bəşəriyyət yeni bir alternativə, tamamilə başqa çıxış yoluna, mədəni-sivilizasiya proyekta əhtiyaqlıdır. İndiki bəşəri durum nəfəsi duyulan, tərənəşi sezilən yeni epoxa ilə toqquşmaqdadır. Nə Amerika sosioloqu və siyasi analitiki Z.Bjezinskiyin “texnotron era”sı, nə fransız tədqiqatçısı J.Ellülin “texnoloji cəmiyyət”i, nə D.Bellin “postindustrial cəmiyyət”i, nə də E.Tofflerin “superindustrial cəmiyyət”i və sonrakı “informasiya cəmiyyəti” bu şiddətli toqquşmanı, ölüm-dirim savaşını yumşalda bilmədi. Yapon mənşəli məşhur Amerika sosioloqu

və filosofu Frensis Fukuyamanın “Tarixin sonu və axırncı adam” kitabından sonra yazdığı “Etibar” (2) əsəri də, nə qədər maraqlı və dəyərli olsa da, dünyada etibarlı-ehtimadı artırmadı. Tarixi və sosial zamanın cərəyanı savaşı prosesində sürətlənsə də, dünya elitası ortaya yararlı düşüncə və əməl sistemi qoymaq iqtidarında olmadı, bəlkə də, istəmədi. Bu elita Mixail Qorbaçovun keçən əsrin 80-ci illərində irəli sürdüyü “yeni təfəkkür” ideyasını da yalnız öz maraqları çərçivəsində dünya malını, xalqların sərvətini pay-puş etmək üçün vasitəyə çevirdilər.

Düzdür, M.Qorbaçovun yeni təfəkkür ideyasının heç bir etibarlı kökləri, mükəmməl işlənmiş epistemoloji-fəlsəfi dayaqları da yox idi, məzmun-mahiyyət, idraki yük, tutum və sanballılıq baxımından olduqca səthi və deklarativ idi. Belə tərtib-təqdimatda irəli sürülən “yeni təfəkkür konsepsiyası”, əlbəttə ki, nə SSRİ-nin özü, nə də bəşəriyyət üçün faydalı bir şey verə bilməzdi. Gördüyümüz kimi də, vermədi. Əksinə, qara niyyətli siyasi və geosiyasi güclər, mafioz şəbəkə və strukturlar, mənfəətdar maraqlar daşıyıcıları ondan məharətlə yararlanaraq dünya durumunu daha da təhlükəli hala saldılar və yeni-yeni problemlərə yol açdılar.

“Qızıl milyard” naminə qurulmuş bazarlıq o dərəcədə dərinə işlədi ki, SSRİ-ni, Yuqoslaviyanı, Çexoslovakiyanı... Azərbaycanı, Gürcüstanı parçaladılar, Latın Amerikasını, Asiya və Afrika ölkələrini zəlif günə saldılar, ərəb dünyasını, müsəlman cəmiyyətlərini viranə qoydular. Əxlaq və qanuna, haqqa-ədalətə az-çox xidmət edən sosiomədəni institutları, iqtisadi münasibətləri, idarəetmə texnologiyalarını alt-üst etdilər. Zor, sərvət, hakimiyyət, informasiya, bilik və təhsil nisbətində nə kimi fundamental dəyişikliklər baş verdisə, yenə də “qızıl milyard”ın, supertəminatlı azlığın xeyrinə oldu. Müəyyən mənada yaranması ehtimalı barədə hələ 70-ci illərin sonunda Erix Frommun danışdığı “informasion imperializm” qərarlaşdı ki, onun da qayəsi hamı üçün sülh və əmin-amanlığı təmin etməkdən ibarət deyil.

Totalitar kapitalizmin doğurduğu informasion imperializmdə, demokratiya və insan haqları kimi məfhumlar önəmli yer tutsalar da, əməldə təzyiq, təqib və hökmranlıq var. Siyasi və iqtisadi diktat, ictimai şüurla manipulyasiya, məkrli məqsədlərə xidmət edən ictimai rəyin formalaşdırılması, destruktiv “dəyərlər”in aşılması və sair – bütün bunlar informasion imperializmin arsenalını təşkil edən elementlərdir ki, burada da informasiya texnologiyaları mühüm yer tutur. Belə bir mühitdə, texniki-texnoloji qazanclarla yanaşı, insana təsir edən, hətta onun təbiətini dəyişən danılmaz elə mənfi amil və nəticələr var ki, onları etiraf etmək və dərindən anlamaq məcburiyyətindəyik. Məsələn, emosional aləmin sürətlə kütləşməsi, şizoid və şizofrenik tendensiyaların artması, psixopatik təfəkkür və həyat tərzinin yayılması və daha da çeşidli xarakter alması, ənənəvi ictimai normalardan kənara çıxan davranış formalarının qərarlaşması, habelə, həmin davranış formalarının sanki sirli bir qüvvə tərəfindən himayə edilməsi və onlara obyektiv-təbii əsaslar qazandırılması (sanksiyalaşdırılması) bu qəbildəndir.

Faktiki olaraq, yeni bir sivilizasiyanın artan sürətlə gəlişini müşahidə edirik ki, burada texniki-texnoloji mutasiyalar müstəsna yer tutur. Bu mutasiyalar ictimai həyata, qlobal mühitə, biososial inkişafın özünə çoxölçülü təsir edir, sosial və individual varlığın bütün formalarını dəyişmə, yeniləşmə zərurətilə üzləşdirir. Beləliklə də, ümumən, bəşəriyyətin köklü transformasiyası baş verir ki, dünya üçün “hansı vektor üzrə hərəkət etməli?” sualı qaçılmaz və danılmaz olur. Bax, başlıca problem də bundadır! Buna oxşar situasiya yüz il əvvəl, XX əsrin ikinci onilliyində yaranmışdır. O zamanlar da sürətlə qərarlaşmaqda olan industrial sivilizasiya bəşəriyyəti tam yeni alternativin axtarışı və reallaşdırılması zərurətilə üzləşdirmişdir. İndi isə bu zərurəti postindustrial (informasiya) sivilizasiyasının gəlişi şərtləndirir və aktuallaşdırır.

Informasiya-rəqəmsal sivilizasiyanın qərarlaşması yalnız yeni informasiya müharibələri ilə müşayiət olunmur, artıq hibrid müharibələr, yeni siyasi və geosiyasi, yeni sosial və iqtisadi antaqonizmlər dövrü başlayıb. Aqibəti-taleyi naməlum gələcək gəlib çatıb və o dərəcədə təcilli irəliləməkdədir ki, fərdi və ictimai şüur onu anlamaqda çətinlik çəkir. Bunun özü idrak və əməl

müstəvilərində çaşbaşlıq, dolaşıqlıq, ruhi-psixoloji kollapslar yaradır. Daimi seçim, ehtimallar qarşısında aciz qalan, problemlərin həllində ümumi səylərə bel bağlamayan insan, müqavimətə iradəsini və inamını itirməklə yanaşı, sanki ağır bir mənəvi-psixoloji yük altında yaşayır.

Əlbəttə ki, belə mürəkkəb şəraitdə insanların şüuruna nəzarət uğrunda mübarizə daha da aktuallaşmaqla yanaşı, yeni-yeni üsul və formalara ehtiyacılı olur. Və biz bu ehtiyacın necə ödənildiyini aydınca görürük. Təfərrüatlara varmadan, deyə bilərəm ki, bütün üsul və formaların, mexanizm və texnologiyaların aparıcı qayəsini bir məqsəd təşkil edir: insanın şüurunu daha da sarsıtmaq, primitivləşdirmək, onun zövq və davranışını bəsit standartlar çərçivəsində “kamilləşdirmək”. Əgər gerçəklik bundan ibarətdirsə və biz bunu anlayırıqsa, müasir global kapitalizmin hansı insan qayğısından, hansı demokratiyasından danışa bilərik?! Yeni gələcəyin insana yönəlik işi, hələ ki, bütün öz mobilliyi, interaktivliyi, kommunikativliyi və universallığı ilə məhz bundan ibarətdir! Belə olduğu halda, solçu mövqedən çıxış edənlərin sayının və təsir gücünün artması da təbii və qanunauyğundur.

Qəribədir ki, bu gün, xüsusən də D.Trampın prezident seçilməsindən sonra, bir çoxları ABŞ-ın böhranlı vəziyyətdə olmasından danışrlar, sanki gözlər və qulaqlar indi açılib. Əslində isə, Tomas Fridman hələ 2005-ci ildə məşhur kitabında qeyd etdiyi kimi, Amerika cəmiyyətinin üzəaşağı getməsi 1990-cı illərdən başlamışdır. Dünya bestsellerindən sayılan “Müstəvi dünya” kitabında Fridman bu barədə həm öz fikirlərini, həm də başqa sanballı mütəxəssislərin qənaətlərini oxuculara çatdırır. O, məsələn, yazırdı: “Müharibədən sonrakı Amerikada elə şey var ki, mənə klassik imkanlı ailənin əvvəlki illər boyu yığılmış sərvətini dağıdan üçüncü nəslini xatırladır. Əgər yuxu və istirahət bilməyən babalar birincilər sırasında yol açırdılsa, atalar əmanət yığımına çalışdırlarsa, övladlar, sadəcə olaraq, piylənmiş, dayaz tənbellərdir ki, tədricən yığılmış bütün sərvəti havaya sovururlar. Bizim xoşbəxtliyimizdən Amerika iqtisadiyyatı İkinci Dünya müharibəsindən sağ-salamat çıxmış və biz qırx il ərzində ciddi rəqib tanımamışıq. Entuziazm bizi coşdururdu, bu səbəbdən də xeyli dərəcədə özündən razılıq və yeganə özümüzün haqlı olduğumuz düşüncəsi aşıb-daşdı. Mən heç onu demirəm ki, son illər istehlakçılıq dəyərlərini fədakar əmək, gələcəyə qoyuluş, perspektiv haqda fikirləşmək dəyərlərindən üstün tutduq. 11 sentyabr bizi vuranda bir şans idi ki, millət fədakarlığa, özünüsərfə, vergilər, energetika, elm, təhsil sahəsində onun təxirəsalınmaz gündəlik problemlərinin həllinə çağırılsın – bütün o şeylərin ki, əllərimizdən sürüşüb çıxmağa özümüz imkan yaratdıq. Prezidentimiz əksinə etdi, bizi əməyə, fədakarlığa, özünü qurban verməyə çağırmadı, o, bizi dükanları dolaşmağa səslədi” (3, s. 322-323).

“Həqiqət bundan ibarətdir ki, bu gün biz böhrandayıq, ancaq bu böhran çox yavaş və eşidilməz gedir. Bu, Şirli Enn Ceksonun təbirincə desək, “sakit böhrandır” ki, həmişə Amerika iqtisadiyyatının innovation artımının və əhalinin rifa halının yüksəlməsinin mənbəyi olan elmi-mühəndis insan kapitalını durmadan yuyub aparır” (3, s. 323-324) deyən T.Fridman, Ş.Ceksonla həmrəy olduğunu və Amerikada get-gedə təbiətsüənəslilik, mühəndislik, riyazi-fiziki fənnlər üzrə təhsil və karyera əldə etmək istəyinin azalmasından ciddi qayğılandığını bildirir. ABŞ-ın elmi-texniki təhsil və təcrübə sahəsində yaxşı durumda olmadığını diqqətə çəkən Fridmanın fikrincə, əgər situasiya nəzarətə alınmasa, ölkənin üstünlüyü və novatorluğu sual altına düşəcək.

Bu fikirləri o, təkrar edirəm, 2005-ci ildə yazırdı. İndi isə, 12 il sonra, çoxları (siyasi ekspert və analitikləri nəzərdə tuturam!) ABŞ vətəndaşlarının “köhnə qaydalar”la yaşamaq istəmədiyindən yazır, ancaq yazarlar, nədənsə, “xırda” bir məqamdan – texniki-riyazi-fiziki sahədə olan boşluqdan bəhs etməyi vacib bilmirlər. Sanki bunun siyasətə və geosiyasətə, ölkənin tərəqqisinə heç bir dəxli yoxdur.

Bəli, Amerika cəmiyyəti özünə qayıtmaq, ənənəvi işgüzarlığını və nüfuzunu bərpa etmək, o cümlədən elm və texnika, təbiətsüənəslilik və riyazi elmlər sahəsində intellektuallaşma

sürətini və dərəcəsini artırmaq istəyir. Bu mənada B.Klinton, C.Buş və B.Obama dövrünün neoliberal qloballaşmasının qəlibləşdirdiyi standartlar onu qane etmir və etibarlı gələcəyə əngəl yaradan “köhnə qaydalar” qismində qavranılır. Donald Tramp əvvəlki prezidentlərlə müqayisədə professional siyasətçi olmasa da, bunu hansısa yeddinci hiss hesabına gözəl anlayır və elə siyasətçi olmadığına görə də seçkilər zamanı söylədiklərinə, verdiyi vədlərə əməl etməyə çalışacaq. Professional siyasətçilər, adətən, seçildəndən sonra vəd etdiklərini tezliklə “unudurlar”! Trampın çalışmalarının nə kimi nəticələr verəcəyini isə zaman göstərəcək. Hər halda, düşünürəm ki, ciddi pozitivlər olacaq.

Professional siyasətçi olmasa da, D.Tramp Amerika iqtisadiyyatının sağlamlığına, ABŞ-in perspektiv geosiyasi maraqlarına xələl gətirə biləcək “mərmiləri” aşkarlayıb görür və ortaya iradə qoymaqda qətidir. Üzdə olan təmtəraq, necə deyirlər, mavi səma və sakitləşdirici meh onu, əksər amerikalılar kimi, qane etmir, hətta ehtiyatlandırır, çünki kurs dəyişdirilməsə və təcili tədbirlər görülməsə, qarşıdan pusa-pusa gələn fırtınanın, məhvədicə qasırğanın labüdlüyünü və ondan yayınmağın mümkünsüzlüyünü duyur. O, peşəkar məsləhətçilərinin sayəsində yaxşı anlayır ki, məsələn, Konqresin ilbəl qəbul etdiyi ölçüsüz büdcə müqabilində Milli Elmi Fonda ayrılan vəsait azalırsa və elmi-texniki maariflənməyə, elmi-mühəndislik sahəsinə yetərli dəstək verilmirsə, üstəlik də ABŞ bürokratlaşmış və xeyli dərəcədə destruktivləşmiş Avropa İttifaqının, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, NATO-nun, digər beynəlxalq təşkilat və blokların əsas yükünü yenə də öz üzərində daşıyarsa və ələbaxımlığa vərdiş etmiş, korrupsiyaya və deqradasiyaya uğramış Avropa strukturlarının və siyasi liderlərinin nazı-hikkəsi ilə oynayaraq Rusiya, Çin və Hindistanla, digər ölkələrlə məntiqsiz, əksərən qərəzli və məkrli qarşıdurmaları davam etdirsə, fırtına qaçılmazdır.

Yeri gəlmişkən, burada hörmətli oxucuların diqqətini bir daha Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin mövcud həqiqətlərə adekvat münasibət bildiren “Avropa strukturlarının deqradasiyasının mənbələri haqqında və ya Azərbaycana münasibətdə ikili standartlar siyasəti” (4) adlı olduqca aktual, ciddi arqumentlərə söykənən əsərinə yönəltmək istərdim. Həmin kitabda müəllif göstərir ki, Avropanın müxtəlif struktur və təşkilatlarının mürəkkəb məsələlərə dair qərarlar qəbul etmək hüququnu inhisarlaşdırmaq, suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq cəhdi, insan haqları məsələsindən təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi, həmçinin, deklarasiya olunmuş dəyərlərdən təcridən uzaqlaşması dünya nizamının pozulmasına, gərginliyin və hərcmərcliyin artmasına gətirib çıxartmışdır. “ABŞ və onun müttəfiqləri təhlükəli özbaşınalıq presedentləri yaradaraq beynəlxalq hüququn tələblərinə nümayişkəranə şəkildə məhəl qoymamağa başladılar. Bu gün həmin presedentlər dünyanın ayrı-ayrı yerlərində müdhiş parçalayıcı əks-səda verir. Regional və kontinental dövlətlər ABŞ-in metodlarını onun özünə qarşı tətbiq etməyə, beləliklə, xaos məkanını genişləndirməyə, Qərb ilə Şərq arasında eskalasiyanın artdığı şəraitdə təmas nöqtələri axtarışını mürəkkəbləşdirməyə başladılar” (4, s. 43). Akademik Ramiz Mehdiyev haqlı olaraq qeyd edir: “Qondarma “rəngli inqilablar”la bağlı siyasi və sosial-iqtisadi eksperimentlər, müəllifi Qərb dövlətləri və onlara xidmət edən institutlar olan düşünülməmiş qloballaşma siyasəti, digər dövlətlərin və bütöv regionların inkişafının regional, mədəni, dini, tarixi determinantlarına məhəl qoyulmaması qlobal miqyasda konfliktlərin və qeyri-sabitliyin artmasına gətirib çıxarıb” (4, s. 68).

Akademik Ramiz Mehdiyevin müasir dünyanın siyasi və geosiyasi, iqtisadi və sosial-mədəni durumunu müvafiq surətdə işıqlandıran, əsaslı qənaətlərlə, təklif və tövsiyələrlə zəngin olan əsərdə bir çox məqamlara diqqət yetirilir ki, onların vurğulanması, fikrimcə, labüd və əhəmiyyətlidir. Məsələn, müəllif yazır: “Çoxdan məlumdur ki, Azərbaycanın Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən suveren və müstəqil siyasət, ölkəmizin iqtisadi baxımdan özünəyətərli olması öz geosiyasi istəklərini reallaşdırmaq xatirinə ölkəmizi qeyri-sabit,

pərakəndə və alovlanan bir məkan kimi görməyi arzu edən bəzi Qərb dairələrini qıcıqlandırır” (4, s. 72). Həqiqətən də, reallıq məhz belədir və bunu biz nəzərdən qaçırmamalıyıq. Yəni, həyata keçirilən hər bir islahat, modernləşmə ölkəmizin dayanıqlı inkişafına, onun sosial-siyasi stabilliyinə xidmət etməli, vətəndaş həmrəyliyinə və milli konsensusa yol açmalı, yeni zəminlər yaratmalıdır. Gələcəyə doğru fəaliyyətdə şüarçılıq siyasətinə, hər şeyi qaralama, təkzib etmə vərdişinə yox, qarşılıqlı fayda gətirən, sağlamlaşdırıcı amilləri gücləndirən əməkdaşlığa, tolerantlığa, elmə və rəşional-konstruktiv düşüncəyə üstünlük verməliyik.

Prezident İlham Əliyev 2015-ci il oktyabrın 12-də respublika Nazirlər Kabinetinin iclasındakı çıxışında demişdir: “Azərbaycanda düşünülmüş, müstəqil siyasət aparılır. Biz öz yolumuzla gedirik. Bu yol inkişaf yoludur, tərəqqi yoludur və bu yolda böyük nailiyyətlərə imza atmışıq. Müstəqil siyasət aparmağımız bizə bəzi problemlər də yaradır. Çünki bu gün dünyada qütbləşmə göz qabağındadır, bu proses gedir. Böyük ölkələr öz təsir dairələrini genişləndirmək istəyirlər və görəndə ki, dünyada müstəqil, öz sözünü deyən, heç kimdən çəkinməyən, prinsipial ölkə var, əlbəttə, bu, onları qıcıqlandırır. Ancaq bu, bizi narahat etməməlidir... Çünki mənim üçün əsas məsələ ölkəmizin təhlükəsizliyi, inkişafı və sabitliyidir. Ona görə Azərbaycan bundan sonra da müstəqillik yolu ilə gedəcək. Müstəqillik, müstəqil siyasət, milli maraqlar bizim üçün əsas vəzifədir, əsas məsələdir. Biz bundan sonra da Azərbaycanın seçimini qoruyacağıq, bütün təzyiqlərə, bəzi hallarda təxribatlara baxmayaraq, öz yolumuzdan dönməyəcəyik” (5). Bəli, akademik R.Mehdiyevin vurğuladığı kimi, Azərbaycan ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş suveren dövlətdir. Ümummilli lider təşəkkül konsepsiyasının mahiyyətini belə bəyan edib: “Azərbaycan heç bir ölkənin təsiri altına düşməyəcəkdir. Azərbaycan öz müstəqilliyini qoruyacaqdır” (6, s. 6).

Bəli, müstəqillik – böyük nemətdir. Lakin onun qorunması və möhkəmləndirilməsi elə də asan başa gələn məsələ deyil, xüsusən də indiki mürəkkəb dövrdə. Elə son illərin ortaya qoyduğu tarixi təcrübə göstərdi ki, nəinki yeni müstəqillik qazanmış ölkələr, o cümlədən, postsovet respublikaları, hətta onilliklər boyunca müstəqillik şəraitində yaşamış ölkələr bu gün etibarlı gələcəyin, suverenliyin itirilməsi problemindən sığortalanmayıblar. Bir çox ölkələrin başına gəlmiş hadisələr, onların acı təcrübəsi bu deyilənləri təsdiqləyir. Şübhəsiz ki, ayrı-ayrı ölkələrin acı aqibətlə üzləşməsində aparıcı dünya dövlətlərinin, ilk növbədə, ABŞ-ın və Avropa İttifaqı ölkələrinin rolu az deyil. Bu mənada prezident İlham Əliyevin dəfələrlə öz çıxışlarında haqlı olaraq vurğuladığı kimi, əgər böyük dövlətlər XXI əsr qanlı müharibələr, uzun sürən münaqişələr, soyqırımları, davam edən işğallar əsr kimi deyil, sülh, sabitlik, inkişaf və əməkdaşlıq əsr kimi görmək istəyirlərsə, onda beynəlxalq hüquq normalarına hörmət etmək, bərabər hüquqlu dialoq yolu ilə əməkdaşlığı reallaşdırmaq, başqa ölkələrin mənafelərinə hörmət etmək və suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaqları vacibdir. Eynilə, vacibdir ki, irqçiliyə, radikal millətçiliyə, islamofobiya, dini və mədəni müxtəliflikdən irəli gələn fərqlərdən sui-istifadəyə son qoyulsun, xalqların və millətlərin sərbəst yaşamaq hüququ qorunsun.

Əfsuslar ki, illər boyu bəşəriyyətə təqdim edilən bu haqlı mövqe, sərgilənən fəlsəfi baxış dünyanın müqəddəratına təsir göstərən siyasi elita tərəfindən ciddiyyə alınmır, praktiki fəaliyyətdə rəhbər tutulmur və nəticədə, yeni-yeni ağır problemlər ortaya çıxır. Qlobal siyasi elita isə, bu problemlərin həllini ortaya qoymaq əvəzinə özü həmin problemlərin tərkib hissəsinə çevrilir. Söz yox, son nəticədə qalaqlanmış problemlərdən doğan ziyan elə aparıcı ölkələrin özünə də dəyir. Bir növ bumeranq effekti özünü göstərir. Beləliklə də, gördüyümüz kimi, zərbə həm ABŞ-ı, həm də Avropa İttifaqı ölkələrinin özünü tutur ki, bu da həmin ölkələrdə xoşagəlməz problemlər yaradır və insanlarda narazılığı, mövcud duruma qarşı nifrəti gücləndirir. D.Trampın prezident seçilməsində də məhz bu amil öz təsirli rolunu oynamışdır.

Dünya maliyyə oligarxiyasının, onun sərəncamında və idarəçiliyində olan transmilli korporasiya, bank və şirkətlərin Amerikaya (xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığın təmsil etdiyi milli iqtisadiyyata!) vurduğu ziyanın qarşısını almaq, nə qədər çətin olsa da, həmin bu oligarxiyanın əlində olan maliyyə axınına, pul-kapital dövriyyəsinə nəzarət etmək, o cümlədən, ilk növbədə, hərbi-sənaye kompleksi daxilində maliyyə cərəyanını, vəsait qoyuluşunu və onun xərclənməsini yeni tələb və yanaşmalar səviyyəsində tənzimləmək kimi məsələlər D.Tramp üçün prioritet vəzifələrdir. Hərbi xərclərə maliyyə nəzarətinin gücləndirməsi, əlbəttə ki, hərbi büdcənin azaldılması mənasını vermir. Artıq 2017-ci ilin mart ayının əvvəllərində bəlli oldu ki, 600 milyardlıq hərbi büdcəyə əlavə olaraq 54 milyard dollar vəsait artırılıb.

Görünür, Tramp yaxın vaxtlarda ortaya yeni hərbi doktrina qoyacaq. Aydındır ki, bu doktrinada maliyyəyə nəzarət, hərbi-sənaye kompleksinə ayrılan vəsaitin həcmi və xərclənməsi, əvvəlki illərdən fərqli olaraq, “intensiv təsərrüfatçılıq” prinsipləri əsasında tutulacaq və həyata keçiriləcək. Bu, həm də onu deməyə əsas verir ki, D.Trampın başlıca məqsədlərindən biri hərbi köhnə yox, ən yeni silah-sürsatla silahlandırmaqdır. Sözsüz ki, ən yüksək elmi-texniki-texnoloji amillərin məhsulu olan müasir silahlara üstünlük veriləcək. Bu hədəf-məqsəd isə ABŞ-ın iqtisadi sisteminin yalnız beşinci və altıncı, bəlkə də, yeddinci texniki-texnoloji “uklad” səviyyəsində qurulub fəaliyyət göstərsə, reallaşa bilər. Tramp da məhz buna çalışacaq.

Yeni ukklad səviyyəsində elmi-texniki-texnoloji tələbləri ödəmək, bir superdövlət olaraq təfəkkür iqtisadiyyatına öncüllük etmək, hər şeydən əlavə və başlıca olaraq, ABŞ üçün perspektivdə öz global hegemonluğunu qorumaq deməkdir. Bu rola – dünya hegemonu statusuna, bir çox analitiklərin fikrincə, artıq Çin Xalq Respublikası, niyyətini çox da aşkarlamadan, iddia etməkdədir ki, bu da ABŞ-ı təşvişə salıb, qıcıqlandırmaya bilməz. Əlbəttə ki, ABŞ-ın təşviş düşməsi və ehtiyatlanması üçün ciddi əsaslar var. Bu əsaslar çoxçeşidlidir və onların içərisində Çinin 70-ci illərdən üzü bəri (xüsusən Den Syaopin islahatlarından sonra!) rəhbər tutduğu inkişaf meqatrendinin üstünlüyü və onun doğurduğu pozitiv nəticələr mühüm yer tutur. Meqatrend dedikdə, cəmiyyətin simasını və mahiyyətini, fəaliyyət dinamikasını və dayanıqlığını müəyyənləşdirən əsas hərəkət paradigması nəzərdə tutulur ki, özündə ideya-siyasi, sosial-iqtisadi, hüquqi-əxlaqi, mənəvi-psixoloji ünsür və parametrlərin sintezləşmiş cəmini daşıyır.

Çin Xalq Respublikasına məxsus meqatrendin üstünlüyü barədə hələ 1991-ci ildə rus dilində çapdan çıxmış “Mürəkkəblilik. Zaman, Sinergetika” (7) kitabımda ətraflı yazmışdım. Sonrakı illər mənim yazdıqlarımı, sadəcə olaraq, daha inandırıcı surətdə təsdiqlədi. Bu meqatrendin üstünlüyünü təmin edən əsas səbəb ondan ibarətdir ki, o, özündə həm kapitalizmə, həm də sosializmə məxsus və tarixən kamilləşmiş müsbət ünsürləri, onların üzvü surətdə sintezləşən birliyi ehtiva edir. Digər tərəfdən, Çin meqatrendi global kapitalist sisteminin bir tərkib hissəsini təmsil edən ölkənin yox, sözün həqiqi mənasında müstəqil ölkənin hərəkət və fəaliyyət paradigmasıdır. Bu mənada Çin, ABŞ və yaxud Rusiyadan fərqli olaraq, global oligarxatdan, transmilli korporasiya və banklar şəbəkəsindən, beynəlxalq maliyyə qurumlarının didkəsindən asılı deyil. Əlbəttə ki, belə sərbəstlik Çinə xeyli üstünlüklər qazandırır. Onu da qeyd etmək istərdim ki, hal-hazırda Vyetnam da ÇXR-a məxsus təcrübəni, Çinin rəhbər tutduğu meqatrendi mənimsəmək, özünəməxsus məzmun-formada həyata keçirmək əzmindədir və bu, artıq öz bəhrəsini verməkdədir. Adı beynəlxalq gündəlikdə bir o qədər də hallanmasa da, Vyetnamın inkişaf statistikasına nəzər saldıqda biz onun pozitiv nailiyyətlərinin şahidi oluruq.

ABŞ-ın tədricən dünya hegemonu statusunu itirməsinin bir ciddi əsası isə onun özü ilə bağlıdır. Belə ki, onun təkamül və inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirən meqatrend, Çininki ilə müqayisədə, daxili bütövlüyə malik deyil və özündə global kapitalizmə məxsus ziddiyyətləri, hətta kəskin antaqonizmləri daşıyır. Bu meqatrend nə qədər reallaşırsa, bir o

qədər Amerika cəmiyyəti qütbləşir və diskretləşir, onun iç bağlantıları, insani-sosial telləri zəifləyir. Artıq onun elə bir ideya-siyasi, sosial-fəlsəfi təminatı, mənəvi-psixoloji arsenalı yoxdur ki, bu zəifləmənin qarşısını alsın. Ona görə də danılmaz faktdır ki, get-gedə texniki-texnoloji potensial insan potensialını sürətlə üstələyir, insanı insan edən dəyərlər sıradan çıxır. Son nəticədə, əkstəsir prinsipi özünü göstərir və elmi-texniki-texnoloji dalğada sapıntılar, geriləmələr, habelə, iqtisadiyyatın idarə olunmasında xoşagəlməz tendensiyalar baş verir ki, bu barədə elə Amerika alimlərinin bir çoxu vaxtaşırı öz narahatlıqlarını bildiriblər.

Həqiqətə qalanda, yaranmış tendensiya təzə hal deyil; o, ən azı, keçən əsrin 70-80-ci illərindən müşahidə edilir. Əlavə dəlil-sübut üçün tanınmış Amerika tədqiqatçısı Con Neysbitin 1982-ci ildə nəşr edilmiş və beynəlxalq etiraf qazanmış “Meqatrendlər” (8) adlı futuroloji əsərini yenidən diqqətlə oxumaq kifayətdir. Bir sözlə, Amerika cəmiyyətinin itkiləri yalnız insani keyfiyyətləri şərtləndirən dəyərləri itirməsində deyil, həm də perspektivi müəyyənləşdirən elmi-texniki-texnoloji trendin necəliyindədir. Nə qədər paradoksal görünə də, bir sıra tanınmış alim və mütəxəssislərin söylədiyi kimi, 70-ci illərin axırlarından başlayaraq ABŞ, onun elm, təhsil və mədəniyyət sahələri qlobal kapitalist oliqarxatının məkrli təsirinə məruz qalmış ölkələr içində birinci yeri tutur.

Hətta amerikalı publisist, Britaniya xüsusi xidmət orqanlarının sabiq əməkdaşı Con Koulmanın fikrincə, Amerikanın elm və təhsil sistemini dağıtmaq, mənəviyyatını çökdürmək, əhalisini tamamilə idarəolunan və nəzarət altında saxlanılan kütləyə çevirmək planı “dünya hökuməti”nin başlıca vəzifələrindən biri olmuşdur və ABŞ-ın Demokratlar partiyasından olan 39-cu prezidenti Cimmi Karterin prezidentliyi (1977-1981) dövründə xüsusi təkan almışdır (9). Respublikaçılar partiyasından prezident seçilmiş Ronald Reyqan ilk başlanğıcda sələfi Karterin həyata keçirməli olduğu “dünya hökuməti”nin planına qarşı getdiyindən elə tezliklə də, inauqurasiyadan iki ay sonra sui-qəsdə məruz qalmış və məcburi surətdə, faktiki, öz prezidentliyi dövründə (1981-1989) “məqbul” siyasəti davam etdirmişdir. Hər halda C.Koulmanın konspiroloji mövqedən yazılmış məşhur “Komitet 300. Dünya hökumətinin sirləri” (10) kitabı ilə tanışlıqdan sonra belə bir qənaətə gəlməmək mümkün deyil.

Amerika biznesində, menecmentdə heç də sıradan adam olmayan D.Tramp və onun arxasında duran qüvvələr aydındır ki, Birləşmiş Ştatlarda yaranmış vəziyyəti görürlər və yaxşı anlaşırlar. Şübhəsiz ki, Amerikaya öz keçmiş şöhrətini qaytarmaq və gələcək liderliyini təmin etmək üçün onlar bütün güclərini ortaya qoyacaqlar. Nə qədər çətin olsa da, vəziyyəti düzəltməyə çalışacaqlar və bunun nəticəsi olaraq yalnız daxili mühitdə yox, həm də geosiyasi müstəvidə yeni-yeni problemlərlə üzləşəcəklər. Artıq az-çox etibarlı meqatrendə yiyələnmiş ölkələr, başda konfutsian-sosialist meqatrendinə sahiblənmiş Çin olmaqla, istər-istəməz, ABŞ-a qarşı rəqib rolunda çıxış edəcəklər. Rəqiblər savaşında bəribaşdan hansı tərəfin qalib çıxdığını söyləmək çətin olsa da, bəzi ciddi tədqiqatçılar son nəticədə, yeni Dünya müharibəsi olsa belə, qlobal liderliyin Çinə keçəcəyini bildirirlər. Bu tədqiqatçılar sırasında Rusiya prezidenti V.V.Putinin müşaviri, tanınmış iqtisadçı, akademik Sergey Qlazyevin adını da çəkmək olar. Sözüün qısa, D.Trampın gəlişilə yeni bir mürəkkəb epoxa başlayıb.

Meteoroloqlar meteoshərtlərin nadir çarpazlaşmasını dəfələrlə qeyd ediblər: ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünən bir çox faktorların cəmi dağıdıcı gücə malik fırtına doğurur. Dövlət və cəmiyyət həyatı da belədir. Demografiya, elm, təhsil, səhiyyə və mədəniyyətdə, iqtisadi və sosial həyatda xoşagəlməz “xırdalıq”ları, vergüldən sonra gələn ədədləri vaxtında nəzərə almayıb öz axarına buraxanda fəlakət qapını döyməlidir. Məsələn, bu gün elmi adlar və dərəcələr, hərbi rütbə və vəzifələr, habelə xalq artisti, əməkdar müəllim, əməkdar mədəniyyət işçisi kimi titullar pul, tanışlıq, qohumluq və yerlibazlıq hesabına əldə edilirsə, müəllim ürəyi ağrımadan imkanlı nadana “əla” yazırsa gələcəkdə sosial-siyasi fırtınalarla çarpışmaq, milli potensialı tükəndirmək, dünya düzənində layiqli yerdən məhrum olmaq deməkdir. İrəlilənmiş

xalqlar bu sadə həqiqəti çoxdan bilirlər və ondan nəticə çıxarırlar, sosial-tarixi birlik olaraq Allahın buyurduğu qanunlarla yaşayırlar.

Sözün düzü, ABŞ-dan çox məni öz Azərbaycanımız düşündürür. Yuxarıda qeyd etdiyim həmin nöqsanlar, bizə gəldikdə, xüsusi vurğulanmalıdır. Bu gün “mühəndis olmaq istəyirəm” deyəni gülüş, istehza obyektinə çevirərlər. Bizdə artıq mühəndis, riyaziyyatçı, fizik ixtisaslarına bir qara qəpiyə dəyəsi hörmət-izzət qalmayıb, daha doğrusu, qoymayıblar. Belədirsə, hansı texniki-texnoloji inkişafdan, müasir tələblərə cavab verən ictimai və fərdi şüurdan, innovasiyalara qadir insan kapitalından, qənaətbəxş idarəçilikdən və nəhayət, köklü islahatlardan danışmaq olar? İslahat – kortəbii və yaxud da şəxsi-subyektiv, habelə, korporativ və ya digər qeyri-sağlam maraqlar üzərində həyata keçirilən kadr dəyişiklikləri deyil, o, ilk növbədə, yeni zamanəni duyan, anlayan, müasir professional təfəkkürə və bilgiyə malik, praktiki işdə səriştə, tədbirlilik və operativlik göstərə bilən, məsuliyyət və vicdan tələbləri ilə yaşayan sosiosentrik keyfiyyətli şəxslərin irəli çəkilməsi və onların vahid mükəmməl proqram, plan-prospekt əsasında işlərinin təşkili deməkdir. Superindustrial zamanədə, təfəkkür iqtisadiyyatı dövründə “islahat” adlandırılan fenomen – iqtisadi, sosial, hüquqi, siyasi elementlərlə yanaşı, bəlkə də daha çox, özündə riyazi-fiziki-kimyəvi, texniki-texnoloji ünsürləri ehtiva edən, bəşəri olanı milliliyin proyeksiyasında fokuslaşdırıb akkumulyasiyalaşdıran prosesdir. Yararlı kadrların düzgün yerləşdirilməsi və istifadəsi – həqiqi islahatların birinci və başlıca göstəricilərindəndir. İosif Vissarionoviç Stalin əbəs yerə demirdi ki, “kadrlar hər şeyi həll edir”! Onun belə deyimi də məlumdur: “əvəzolunmaz kadr yoxdur!”.

Nəticə olaraq deyə bilərəm ki, D.Trampın ABŞ prezidenti seçilməsilə dünyada yeni geosiyasi mərhələ başlamış və bəşəriyyət dərkə çətin bir mürəkkəbliyə üz ləşmişdir. Bu mürəkkəbliyin necə və nə cür həllindən həm indiki gedişat, həm də gələcək ümumsivilizasion inkişaf, hadisə və proseslərin məzmun-mahiyyəti asılıdır. Aktual dünya problemlərinin (məqbul geosiyasi arxitekturanın inşası, ədalətli dünya nizamının qərarlaşması, beynəlxalq münasibətlərdə qanəedici davranış kodeksinin formalaşması və s.) yaxın gələcəkdə həlli az ehtimallı görünür. Əksinə, fikrimcə, bir çox qlobal və regional əhəmiyyətli problemlər daha da kəskinləşəcək, üstəlik, yeni-yeni həlli çətin olan məsələlər ortaya çıxacaq. Xüsusən də nəzərə alsaq ki, ənənəviləşmiş və bir çox cəhətdən ziddiyyətlərə, ədalətsizliklərə rəvac verən “geosiyasi realizm” (11) hələ də öz mövqelərini saxlamaqdadır, mövcud problemlərin optimal həlli daha da mümkünsüz ola bilər.

Qəti əminəm ki, çıxış yolu bəşəriyyətin üz ləşdiyi problemlərin səmərəli həlli və mütərəqqi gələcəyin inşası yalnız mahiyyətcə yeni koqnitiv əsaslara, düşüncə və əməl paradigmasına söykənməklə mümkündür. Konkret olaraq söhbət sinergetik başlanğıclara, özünütəşkil və özünüifadə zəminlərinə yol açan və şərait yaradan postneoklassik epistemologiya ilə silahlanmaqdan gedir. O epistemologiyadan ki, multidissiplinar xarakter daşıyır, müasir elmin inkişaf dinamikasından qaynaqlanır, onun nailiyyətlərindən bəhrələnir və tarixi zamanla ayaqlaşır. Nüvəsini mürəkkəb sistemlər və mürəkkəblik barədə integrativ biliklər təşkil edən, tənqidi-sinergetik təfəkkür tərzini aşıl原因an bu postneoklassik epistemologiya, fikrimcə, bəşəriyyət üçün zəruri alternativin axtarışında və onun reallaşmasında ən məhsuldar vasitə ola bilər. Qeyd edirəm ki, postneoklassik epistemologiyaya dair fikirlərimi, ətraflı olaraq, bir çox məqalə və kitablarımda hörmətli oxuculara, elmi ictimaiyyətə çatdırmışam. O cümlədən bu mövzuda Fəlsəfə İnstitutunun “Müasir fəlsəfə problemləri” şöbəsi tərəfindən tematik elmi toplu da buraxılıb (12). Yaxından maraqlananlar bu əsərlərə müraciət edə bilərlər.

Açar sözlər: geosiyasət, dünya nizamı, meqatrend, alternativa axtarışları, qlobal elita.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://www.youtube.com/watch?v=kWxv-Q16PeA>
2. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М.: ООО «Издательство АСТ», ЗАО НПП «Ермак», 2004.
3. Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века. М.: АСТ «Хранитель», 2006.
4. Mehdiyev R.Ə. Avropa strukturlarının deqradasiyasının mənbələri haqqında və ya Azərbaycanla münasibətdə ikili standartlar siyasəti. Dünya nizamından "nizamsızlığa" doğru. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2015.
5. Prezident İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin iclasında çıxışı // "Azərbaycan" qəzeti. 14 oktyabr 2015-ci il.
6. Ümummilli lider Heydər Əliyevin seçilmiş fikirləri. "Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu" (Tərtib edənlər: Şahlar Əsgərov, Səlahəddin Xəlilov). Bakı, 1997.
7. Аббасов А.Ф. Сложность. Время. Синергетика: общетеоретический анализ проблем сложности и развития сложных систем. Баку: ЭЛМ, 1991.
8. Нейсбит Д. Мегатренды /Пер. с англ. М.Б.Левина. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.
9. <https://www.youtube.com/watch?v=ECGvyp40x8s>
10. Коулман Д. Комитет 300. Тайны мирового правительства. М.: ИД «Витязь», 2005.
11. Abbasov Ə.F. Geosiyasət və qlobal nizam //Geosiyasətin fəlsəfəsi və müasir dünya nizamı: postneoklassik dövrün epistemologiyası. Bakı: "Avropa" nəşriyyatı, 2016.
12. Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Bakı: Təknur. 2011.

Абульгасан АББАСОВ

НОВЫЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ЭТАП: ЧТО ОБЕЩАЕТ ПРЕЗИДЕНТСТВО ДОНАЛЬДА ТРАМПА?

Резюме

С избранием Д.Трампа президентом США, фактически, стала складываться новая геополитическая ситуация в мире, которая во многом будет определять ход развития событий не только сегодня, но и в будущем. Вероятность того, что актуальные мировые проблемы найдут свое разрешение в ближайшем будущем, весьма мала. Наоборот, эти проблемы еще больше обострятся и осложняться. Вдобавок, разумеется, возникнут новые проблемы глобального и регионального характера в международных отношениях, в силу чего общецивилизационная задача поиска и реализации альтернативного тренда развития приобретет возрастающую актуальность. По мнению автора, плодотворное разрешение данной задачи возможно лишь в случае опоры на постнеоклассическую эпистемологическую базу осмысления и созидания мирового порядка, самой политической и геополитической архитектуры. В любом случае проблема альтернативности тесно сопряжена с вопросами синергизма, сложности и самоорганизации.

Ключевые слова: геополитика, мировой порядок, мегатренд, поиск альтернативы.

Abulhasan ABBASOV

A NEW GEOPOLITICAL STAGE: WHAT DOES DONALD TRUMP'S PRESIDENCY PROMISE?

Summary

With election of D.Trump President of the USA, there has been establishing the new political situation in the world, that will determine mostly the course of development of the events not only today but in future too. The probability of that the actual problems will find their solution in near future is quite few. On the contrary, the problems will become more acute and complicated. In addition, it is obvious, there will arise the new problems of global and regional character in world relations in force of that all civilization task of search and realization of the alternative trend of development acquires increasing actuality. In author's opinion the fruitful decision of the given task is possible only in case of relying on postneoclassical epistemological basis of comprehending and creation of the world order, the political and geopolitical architecture itself. In any case the problem of alternativity is closely connected with the issues of synergy, complexity and self-organization.

Keywords: geopolitics, world order, megatrend, search for alternative.

Rəcəb RƏHİMLİ

*siyasi e.ü.f.d., dosent, Azərbaycan
Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
Elmi-Təşkilat şöbəsinin müdiri*

DÖVLƏT QULLUĞUNDA KADR POTENSİALININ İNKİŞAFI*

İctimai və sosial təcrübədə dövlətin inkişafı ideyalarının real təminatçısı dövlət qulluğudur. Dövlət qulluğu vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı fəaliyyət əsasında təşkilatçılıq və sosial yönümlülük kimi xüsusiyyətləri ilə bir sıra digər peşə fəaliyyətləri arasında özünəməxsus yer tutur. Həç təsadüfi deyil ki, dövlət qulluğu sahəsindəki araşdırmalarda diqqətçəkən əsas xüsusiyyətlərdən biri bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxslərin peşəkar hüquqi, mənəvi və etik bacarıqlara malik olmalarıdır. Məhz dövlət idarəetməsi sahəsində mütəxəssislərdən məsuliyyət və biliklərə əsaslanan peşəkarlıq ilə yanaşı həm də insanlarla qarşılıqlı münasibətdə çevik qərarlar vermək, vətəndaş gözləntilərini vaxtında müəyyən etmək tələb olunur. Dövlət qulluğunda çalışanların belə keyfiyyətlərə malik olması idarəetmə sahəsində yeniliklərin tətbiqinə töhfə verir. Bu aspektdən baxanda demək olar ki, milli sərvətin mühüm qeyri-maddi komponentlərindən biri olan idarəetmənin daşıyıcıları dövlət qulluqçularıdır və onlar kadr potensialının əsasını təşkil edirlər.

Günümüzün ən aktual məsələlərindən biri davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafın idarə edilməsidir. Çünki insan potensialının formalaşdırılması, optimal səfərbər edilməsi sürətli və innovativ inkişafın təminatçısı, müasir idarəetmənin ən vacib elementlərindəndir (10, s.23). Ümumiyyətlə, dünyada yaşanan sürətli inkişaf prosesləri dövlət idarəçiliyi sahəsində də yeni nəzəriyyələrin formalaşmasına səbəb oldu. İqtisadi amilin təsiri, texnologiya və elmi nailiyyətlərdən faydalanan özəl sektorun insanların ehtiyaclarını təmin edəcək yeni xidmətlərlə gündən-günə dövlətin fəaliyyət sahələrinə müdaxiləsi, xalqın düşüncə tərzinin dəyişməsi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı dövlət idarəçilərinin bu yeni dəyişikliklərə adaptasiyasını şərtləndirmişdir. Təbii ki, dövlət idarəetmə sahəsində bu dəyişikliklərin həyata keçirilməsini zəruri edən, vətəndaşların və cəmiyyətin dövlət tərəfindən təqdim olunan xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişiklik gözləntilərindəki təmayülünün artması olmuşdur. Çünki xalqın dövlətdən ictimai xidmətlər məsələsində ənənəvi gözləntiləri xidmətlərin ədalətli, bərabərlik, faydalılıq, cavabdehlik, təsirlilik və tərəfsizlik prinsipləri əsasında xalqa çatdırılmasıdır. Bunun üçün isə hər bir dövlətin yüksək peşəkar kadrlardan təşkil edilmiş effektiv idarəetmə sistemində sahib olması vacib şərtədir və burada əhəmiyyətli olan yalnız kadrlardakı bilik və bacarıqlardan istifadə deyil, eyni zamanda kadr potensialının səmərəliliyinin artırılması yollarının düzgün müəyyən edilməsidir.

Hazırda cəmiyyətin inkişafı bilavasitə insanın fəaliyyəti, intellektual potensialı, onun əməyinin məhsuldarlığı ilə əlaqəli olduğundan insan potensialının qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, insan potensialının qiymətləndirilməsi mövcud potensialın müəyyənləşdirilməsi və onun bazasında potensialın gücləndirilməsini təmin edir. Mövcud strukturun qiymətləndirilməsi diqqət tələb edir və gələcəyə

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Zaur Bağirov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

istiqamətlənmişdir (15, s.3). Bu proses ümumilikdə insan potensialının planlaşdırılması adlanır. İnsan potensialının planlaşdırılması gələcəyə istiqamətlənən prosesdir və davamlı inkişafa nail olunmasına töhfə verməlidir. Eyni zamanda kadr potensialının gücləndirilməsi fəaliyyəti adətən qərar qəbulunda iştirak edən yüksək vəzifəli şəxslərin, dövlət qulluqçularının yenidən hazırlanmasına istiqamətlənir. Çünki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əsas problemlərdən biri islahatları həyata keçirən kadr potensialı çatışmazlığıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dövlət qulluqçularının hazırlanması işinin təkmilləşdirilməsi, onların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, dövlət idarəçiliyinə dair nəzəri biliklərinin artırılması, habelə bu sahədə vahid kadr siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə 11 dekabr 2014-cü il tarixli 387 №-li Fərman imzalamışdır. Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında dövlət qulluqçuları üçün ixtisasartırma və yenidən hazırlanma növləri üzrə əlavə təhsilin təşkil edilməsi və bunun dövlət sifariş əsasında dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi qeyd olunmuşdur.

Vətəndaş cəmiyyəti institutları, assosiasiyalar, birliklər dövlət idarəçiliyindən kənarda təşəbbüskar insan potensialının gücləndirilməsi, hökumətin qərarlarının istiqamətləndirilməsində və dəyişikliklər prosesinə təşəbbüs göstərilməsində mühüm rol oynayan qruplardır. Dövlət idarəçiliyini həyata keçirən insan potensialının gücləndirilməsi üçün bu qrupdan olan insanlara diqqət yetirilməlidir. Əgər bu qrupdan olan şəxslərin sözügedən məsələlərlə bağlı bilgisi və vəziyyəti analiz etmək qabiliyyəti zəif olarsa, davamlı inkişaf əleyhinə qərarlar diqqət yetirilmədən icra olunar və ya davamlı inkişafın təmin olunmasına istiqamətlənən qərarlar cəmiyyətdə müqavimətlə rastlaşar (15, s.4-5). Nəticə etibarilə dövlət idarəçiliyində vətəndaşların iştirakı davamlı inkişafın təmin olunmasında və demokratiyanın inkişafında mühüm rol oynayır. Qeyd olunanlardan aydın olur ki, kadr potensialının qiymətləndirilməsi və bunun əsasında insan potensialının gücləndirilməsi məsələləri səmərəli idarəetmənin vacib elementləridir və dövlət qulluğunda kadr potensialının inkişafına müsbət təsir edir. Bu isə öz növbəsində bilik və bacarığın, təcrübənin, uzaqgörənliyin, təşəbbüskarlığın əsas götürüldüyü kadrların xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini zəruri edir. Çünki davamlı inkişafın idarə edilməsini təmin edən kadrların təkmilləşdirilməsi, sektorlararası keçidin optimallaşdırılması üçün xidməti fəaliyyətin qiymətləndirilməsi prosesinin düzgün təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, eyni zamanda innovativ idarəetmənin də tələbidir.

Elmi ədəbiyyatlarda kadrların qiymətləndirilməsinin qarşılığı kimi adətən “Performance Evaluation” və ya “Performance Appraisal” terminlərindən istifadə olunur (6). Azərbaycandakı elmi ədəbiyyatlarda isə kadrların qiymətləndirilməsi termini ilə yanaşı “bacarıqların qiymətləndirilməsi”, dövlət qulluqçularının fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi kimi terminlərdən istifadə olunur. Kadrların qiymətləndirilməsi kadrların işdəki nailiyyətlərini işin tələblərinə uyğun qiymətləndirmə sistemidir (11, s.140). Yəni burada diqqət edilməli məqam kadrların yerinə yetirdiyi işin tələblərinə uyğun qiymətləndirilməsidir. Kadrların işi ilə bağlı olmayan faktorlara görə qiymətləndirmə isə gerçək qiymətləndirmə deyildir. Digər bir mənbədə isə kadrların qiymətləndirilməsi kadrların, təşkilatın və idarəetmənin inkişafı məqsədilə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş hədəflərə nə dərəcədə nail olunduğunun müəyyən edilməsi və ortaya çıxan biləcək çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün mümkün olan ən yüksək səviyyədə obyektiv meyarlara əsaslanaraq müəyyən intervallarla həyata keçirilən inzibati və təşkilati fəaliyyətlərin məcmusu kimi izah olunmuşdur (2,

s.17).

Kadrların qiymətləndirilməsinin əsas məqsədi “fəaliyyətin inkişaf xəttinin müşahidə edilməsi, işə qəbul və vəzifədə irəli çəkilmədə şəxsin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, məvacibə əsaslanan bazanın müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif təhsil ehtiyaclarının müəyyən edilməsi və iş həyatında müzakirələrə zəmin hazırlanması” kimi müəyyən edilir (5, s.105). Eyni zamanda kadrların qiymətləndirilməsi onlardan gözlənilən fəaliyyəti nə dərəcədə həyata keçirdiyini müəyyənləşdirmək, kadrların gələcəyə istiqamətlənən inkişaf potensialı haqqında məlumat əldə etmək və mühakimə yürütmək, növbəti vəzifələr üçün məsuliyyəti üzərinə götürmək potensialı olan kadrları müəyyənləşdirmək, kadrların təhsil ehtiyaclarını müəyyən etmək, məvacibin artması və mükafatlandırma üçün əsas ortaya qoymaq, fəaliyyət səmərəliliyi haqqında rəy (feedback) bildirmək üçün həyata keçirilir(4, s.9-10).

Kadrların qiymətləndirilməsi həm işçi baxımından, həm də təşkilat baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Kadrlarla bağlı mühüm qərarların qəbulu, kadrların mühüm vəzifəyə təyin olunması və ya vəzifəsindən azad edilməsi kadrların qiymətləndirilməsinin nəticələrinə uyğun həyata keçirildiyindən işçilər baxımından qiymətləndirmənin böyük əhəmiyyəti var. İşçilər həmişə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini, uğurlarının qarşılığını almağı, uğur qazananlarla qazanmayanların fərqləndirilməsini istəyirlər. İşçilərin mənəvi tələbatları qarşılandığı halda onlar təşkilata daha sadıq olurlar və bunun nəticəsində məhsuldarlıq da artır. Ən əhəmiyyətli odur ki, müvəffəqiyyət dərəcəsi haqqında məlumatı olan kadrlar özünü inkişaf etdirmək və fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq imkanı qazanırlar (4, s.4). Eyni zamanda obyektiv meyarlara uyğun qiymətləndirmə işçilərin təşkilatda hansı vəzifədə və səmərəli şəkildə necə işləyə biləcəkləri məsələsinə də aydınlıq gətirir. Kadrların qiymətləndirilməsi təşkilat baxımından da əhəmiyyət daşıyır. Təşkilat kadrların qiymətləndirilməsi sayəsində sağlam, qənaətcil, səmərəli və məhsuldar struktura nail ola bilər. Bunun nəticəsində təşkilatın rəhbər vəzifəli şəxsləri bacarıqlı və təşkilatın məqsədlərini mənimsəmiş, bu istiqamətdə çalışan şəxslərdən təşkil olunur (2, s.25).

Fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində meyar qədər mühüm bir məsələ də qiymətləndirmənin hansı intervallarla həyata keçirilməsidir. Bu məsələ qiymətləndirmənin məqsədi ilə zaman arasında uyğunluq əlaqəsi qurularaq həll oluna bilər. Bu həll yolu qiymətləndirmənin vəzifədə yüksəlmə, təşkilatda səmərəliliyin artırılması və idarəçilikdə iştirak ilə əlaqəsinin qurulmasına görə nəzərə alınmalıdır (3, s.53). Buna görə qiymətləndirmənin tez-tez həyata keçirilməsinin səmərəliliklə əlaqəsi qurula bilər. Qiymətləndirmənin müəyyən bir intervalla, məsələn, ildə bir dəfə həyata keçirilməsi vəzifədə yüksəlmək məqsədini daşıyır. Eyni zamanda təşkilatların öz məqsədlərinə nail olması səmərəli qiymətləndirmə metodunun qurulması ilə sıx bağlıdır. Çünki qiymətləndirmə metodu qiymətləndirmənin xidmət etdiyi məqsədin dəyişənidir (12, s.22). Tətbiqdə yeganə məqsəd olmadığı kimi, yalnız bir metodla da bir neçə məqsədi eyni səviyyədə həyata keçirmək mümkün deyil. Buna görə də kadrların da fərqli məqsədləri olduğundan bu məqsədləri həyata keçirmək üçün fərqli qiymətləndirmə metodları var.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə milli dövlətin quruculuğu ilə birlikdə idarəetmə sistemində də islahatların aparılması prosesinə başlandı. Dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 29 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanla Azərbaycan Respublikasının Dövlət idarəçilik sistemində islahatların aparılması üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı (9, s.468-469). Fikrimizcə, bu islahatların əsas istiqamətlərindən biri müasir dövlət qulluğu sisteminin yaradılması olmuşdur. Ümumiyyətlə, müstəqillik

dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sahəsində bir sıra islahatlar uğurla həyata keçirilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus dövlət qulluğu sistemi mövcuddur və bu sistemin formalaşmasında müxtəlif dövlətlərin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edilərək, dövlət qulluğu sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ-hüquqi baza yaradılmış; dövlət qulluqçusu anlayışı və dövlət qulluqçularının dairəsi dəqiqləşdirilmiş; statuslarına və funksiyalarına uyğun olaraq dövlət orqanlarının kateqoriyaları müəyyən edilmiş; dövlət qulluğu vəzifələrinin təsnifatlar üzrə bölgüsü aparılmış; dövlət qulluqçularına ixtisas dərəcələrinin verilməsi və əməyinin qiymətləndirilməsi sistemi yaradılmış; dövlət qulluğuna qəbulun və dövlət qulluğu vəzifələrinin tutulmasının şəffaf prosedurlarla həyata keçirilməsi üçün müvafiq sistemlər tətbiq edilmiş; dövlət qulluqçularının xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, mükafatlandırılması, intizam məsuliyyəti kimi prosedurlar və dövlət qulluqçularının etik davranışının tənzimlənməsi üçün zəruri normativ-hüquqi baza yaradılmışdır.

Məhz bu qeyd olunanların nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasında “Dövlət qulluqçularının xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi” ilə əlaqədar normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Dövlət qulluqçusunun xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi Qaydaları “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 30–1-ci maddəsinə uyğun olaraq hazırlanmışdır və inzibati vəzifələrin üçüncü – yeddinci təsnifatlarına uyğun olan inzibati vəzifə tutan dövlət qulluqçularına aiddir.

Respublikamızda dövlət qulluqçusunun xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində nəzərdə tutulan əsas meyarlar peşə bilikləri; xidməti vəzifələrə münasibət; təhlil aparmaq, problem həll etmək və qərar vermək bacarığı, yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq; əmək intizamı; iş təcrübəsi və onu bölüşmə; kollektivdə işləmək bacarığı, ünsiyyət işçilər arasında münasibətlər olaraq müəyyən olunmuşdur. Rəhbər işçilərin qiymətləndirilməsi üçün isə qeyd olunanlara əlavə olaraq təhlil və proqnozlaşdırma qabiliyyəti, idarəetmə sərəştəsi, kollektiv daxilində nüfuz və ruhlandırmaq, komanda qurmaq bacarığı tələb olunur. Bu meyarların nəzərə alınması ilə müvafiq formalar üzrə həyata keçirilən qiymətləndirmənin nəticələrini müvafiq qurumun kadr xidməti analiz edir, təqdim edilmiş müvafiq formalar əsasında hər bir struktur bölmə üzrə hesabat və dövlət orqanı üzrə yekun hesabat hazırlayır, hər ilin fevral ayının 20-dək dövlət orqanının rəhbərinə təqdim edir. Dövlət orqanının rəhbəri yekun hesabatı təsdiq etdikdən sonra kadr xidməti qiymətləndirmənin nəticəsindən asılı olaraq dövlət qulluqçusu barədə bu qaydalarda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlət orqanının rəhbərinə təkliflər verir. Dövlət orqanı üzrə qiymətləndirilmənin nəticələrinə dair yekun hesabat cari ilin mart ayının 1-dək müvafiq dövlət qurumuna təqdim edilir.

Dövlət idarəçiliyində kadr potensialının əsasını təşkil edən dövlət qulluqçularının yuxarıda qeyd olunan qaydalar üzrə xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi prosesinə 2014-cü ilin dekabr ayından başlamışdır. Təbii ki, bunun hansı nəticələrinin olacağı, prosesin gedişatında hansı problemlərin ortaya çıxacağı gələcək araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunacaq. Amma mövcud araşdırmalarımızdan görünür ki, dövlət qulluqçularının qiymətləndirilməsində fəaliyyət səmərəliliyini müəyyən edəcək obyektiv kriteriyalar müəyyənləşdirilmədiyindən, qiymətləndirmə rəhbərlərin şəxsi fikir və təşəbbüsü əsasında həyata keçirilir. Bu isə, öz növbəsində, insan kapitalının xüsusi növü kimi dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində systemsizlik və risklər yaradır. Beləliklə, real dövlət qulluğu praktikasında təzahür edən tipik münasibətlər və proseslərin müşahidəsi və qiymətləndirilməsi əsasında dövlət qulluqçularının fəaliyyət səmərəliliyinin artırılmasına təsir edən amillərin aşkarlanması vacib məsələdir. Məsələn,

hüquqlar dövlət qulluqçularının fəaliyyət səmərəliliyinin artırılmasında əsas rol oynayır, yəni onların əməli hüquqlarının daha dolğun təmin edilməsi peşə və şəxsiyyət potensialının güclənməsi vasitəsilə qulluqda əmək məhsuldarlığının və ümumən fəaliyyət səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxarır. Əksinə, vəzifələr və xüsusən də məhdudiyyətlər, dövlət qulluqçularının səmərəliliyinin azalmasında mühüm rol oynayır (burada söhbət səlahiyyətlərlə və resurslarla tam təmin olunmamış vəzifələr və süni şəkildə təyin edilmiş məhdudiyyətlərdən gedir). Onu da nəzərə almalıyıq ki, dövlət qulluğunun səmərəliliyi, əlbəttə ki, dövlət qulluğunu icra edən əməkdaşın fəaliyyət səmərəliliyindən və bacarığından asılıdır. Bu, qeyd olunan səmərəliliyin artırılması, daha doğrusu, ona təsir edən faktorlar, hesabatlılıq sistemi (yəni, işçinin real fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi bacarığı) və dövlət qulluqçusunun nəinki proseslər, eyni zamanda nəticələr barədə də məlumatlı olmasının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Səmərəliliyin əhatəsinin genişləndirilməsi tədbirləri günümüzdə elektron hökumətin gücləndirilməsi məsələsini də önə çəkmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkəmizdə dövlət qulluğu sahəsində önəmli islahatların aparılmasına baxmayaraq fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sistemindən görünür ki, xidmətdaxili təlim və tədris qərarlarında qiymətləndirmə nəticələrinin təsiri yoxdur. Bununla yanaşı, fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi haqqında rəhbər işçilərin əksəriyyətinin xüsusi təlim proqramlarına cəlb olunmaması prosesa mənfi təsir göstərir. “Dövlət qulluğu haqqında” Qanunda əsas prinsiplər arasında karyera, ləyaqət və tərəfsizlik prinsiplərinin yer almasına baxmayaraq istisnalar geniş yer tutduğundan və bu prinsiplərə necə əməl olunacağı mexanizmi müəyyənləşdirilmədiyindən onların tələb olunan səviyyədə həyata keçirilməsi mümkün olmur. Bu qeyd olunanlar əsasında dövlət qulluğunda kadr potensialının inkişafı üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğu sistemində aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur:

1. “Dövlət qulluğu haqqında” qanunda mövcud olan karyera, tərəfsizlik, ləyaqət prinsiplərinin işləmə mexanizmi təkmilləşdirilməli, dövlət qulluqçularının fərdi karyera planlarının tərtib və icra edilməsi prosesi təmin olunmalıdır.

2. Dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemində qiymətləndirmə nəticələri xidmətdaxili təlim və tədris qərarlarıyla əlaqələndirilməlidir.

3. Qiymətləndirmənin nəticələrinə uyğun mükafatlandırma və cəzalandırma sistemi formalaşdırılmalıdır. Burada əsas olan dövlət qulluqçularının fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində ictimai, iqtisadi və sosial sahədə meydana gələn yenilikləri nəzərə almaqla innovativ metodların tətbiqinin təmin olunmasıdır.

4. Dövlət qulluğu vəzifələrinin tutulmasında rotasiya institutunun rolu artırılmalı, kadr tələbatlarının ilk növbədə daxili resurslar hesabına ödənilməsi imkanları araşdırılmalıdır.

5. Dövlət qurumlarında daha səmərəli qulluq sisteminin qurulması, müvafiq proqram və layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində, ilk növbədə işçilərin məhsuldar və məqsədyönlü iş rejimini təmin etmək üçün ən güclü motivator və demotivator amillərin təsirlərini müsbət istiqamətə yönəltmək zəruridir.

6. Dövlət orqanlarında kadr qurumlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Dövlət orqanlarında kadr qurumlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə kadr qurumlarının fəaliyyətini tənzimləyən nümunəvi sənəd - “Dövlət orqanlarının kadr qurumları haqqında Əsasnamə” təsdiq edilməlidir.

Açar sözlər: dövlət idarəetməsi, dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, qiymət, kadr potensialı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2017.
2. Aykaç B. Kamu Personelinin Değerlendirilmesi. Gazi Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1986.
3. Bilgin K.U. Kamu Personel Yönetimi. Ankara: İmaj Yayıncılık, 1997.
4. Canman D. Personel Değerlendirilmesinde Çağdaş Yaklaşımlar ve Türkiye’de Kamu Personelinin Değerlendirilmesi. Ankara: TODAİE Yayınları, 1993.
5. Cohen S. L., Jaffee C.L. Performans Değerlendirme Sistemlerinin Verimlilik Artışı Amacıyla Kullanılması. Çev. Zülal Kuteş. “Verimlilik Dergisi, özel sayı III, 32, Ankara, 1983.
6. Chruden H.J., Sherman A.W. Personel Management, (Cincinnati. 1972)’den naklen Burhan Aykaç, Kamu Personelinin Değerlendirilmesi. Gazi Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara, 1986.
7. Dövlət qulluqçusunun xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi Qaydaları. Bakı, 2014.
8. “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2017.
9. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
10. Ələkbərov U. İnsan inkişafının əsasları. Bakı: Aspoliqraf, 2016.
11. Geylan R. Personel Yönetimi. Eskişehir: Birlik yayınları, 1996.
12. Kazancı M. Personel Değerlendirmesi. AİD, I, 7, Mart 1974.
13. Rəhimli R. Azərbaycan Kamu Personel Yönetimi (Azərbaycan dövlət qulluğu sistemi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yayınları, 2016.
14. Rəhimli R. Dövlət qulluqçularının fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər elmi-nəzəri jurnal, № 1(33). Bakı, 2012.
15. UNEP Discussion Paper: Ways to Increase the Effectiveness of Capacity Building for Sustainable Development, 2006 IAIA Annual Conference, Stavanger, Norway. s.3 <http://www.unpei.org/sites/default/files/PDF/institutioncapacity/Ways-to-increase-effectiveness-SD.pdf>

Раджаб РАГИМЛИ

РАЗВИТИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ

Резюме

Достижение целей устойчивого развития, которое служит интересам современных и будущих поколений, в первую очередь зависит от усовершенствования знаний и навыков государственных служащих. С этой точки зрения, проведение реформ в области развития кадрового потенциала государственной службы является требованием времени. Вопросы оценки кадрового потенциала и усиления на ее основе человеческого потенциала стали основными элементами эффективного управления, что приводит к необходимости развития кадрового потенциала, приоритетами которого являются знания и навыки, опыт, дальновидность и инициативность. Для усовершенствования кадров, оптимизации межсекторного перехода важное значение имеет правильная организация про-

цесса развития кадрового потенциала. Одновременно это является требованием инновационного управления.

Ключевые слова: государственное управление, государственная служба, государственный служащий, оценка, кадровый потенциал.

Rajab RAHIMLI

THE DEVELOPMENT OF STAFF CAPACITY IN PUBLIC SERVICE

Summary

The achievement of targeted objectives of sustainable development which serves for the interests of modern and future generations depends firstly on the improvement of civil servants' knowledge and skills. From this aspect, the implementation of reforms for the development of the staff capacity of civil servants is acting as a demand of the time. The evaluation of staff capacity and based on this the matters of reinforcement of human potential are the crucial elements of efficient administration, what in turn, makes the development of staff capacity necessary in which the knowledge and skills, experience, foresight, and initiative are taken as key priorities. For improvement and the proper arrangement of the development of staff capacity are important for the optimization of inter-sectorial transition, at the same time, what is the demand of innovative administration.

Keywords: public administration, public service, civil servant, evaluation, staff capacity.

Mirafərim SEYİDOV

a.e.i., hüquq ü.f.d., dosent, AMEA

Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ TƏŞKİLİ*

Azərbaycan Demokratik Respublikasının uğurlu addımlarından biri Milli Ordunun yaradılması oldu. Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunduğu tarixi şərait, onun qərar tutduğu bölgədə cərəyan edən proseslər ölkənin və xalqın müstəqilliyini, sərhədlərin toxunulmazlığını qorumağa qadir olan bir ordunun formalaşdırılmasını tələb edirdi (3, s. 394). Bu cəhətdən Azərbaycanın vəziyyəti qonşu Qafqaz respublikalarına nisbətən daha ağır idi. Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra azərbaycanlıların ixtiyarında demək olar ki, milli hərbi hissələr yox idi. Çar Rusiyasının müsəlman xalqlarına həqarətli münasibəti, onların orduda xidmətdən «azad» edilməsi bu xalqların hərbi işi yadırgamasına gətirib çıxarmışdı. Xanlıqlar dövründən sonra demək olar ki, azərbaycanlılar hərbi işlərə yaxın buraxılmır, onlara silah verilmir, regionun xristian əhalisindən fərqli olaraq, azərbaycanlılara daim şübhə ilə yanaşıldı (9, s. 38). Rusiyada yalnız Volqaboyu tatarlar hərbi mükəlləfiyyətli hesab olunurdular. Azərbaycanın qabaqcıl ictimai-siyasi xadimləri ordu yaradılmasının zəruriliyini hiss edirdilər.

Oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazın ərazisində bir sıra müstəqil hakimiyyət orqanları yaradıldı. Zaqafqaziya Komissarlığı Azərbaycan partiyası olan Müsavatın, ermənilərin Daşnaksütyun partiyasının və gürcü menşeviklərinin yaratdıqları ilk müstəqil dövlət qurumu oldu. Lakin bu hökumətdə daşnaklar və menşeviklər üstünlük təşkil edirdilər. Müsavatçılar burada yalnız ikinci dərəcəli vəzifələr tuturdular. 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı milli korpusların yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Dörd milli korpusun yaradılması nəzərdə tutulurdu – müsəlman (azərbaycanlı), gürcü, erməni və rus. Lakin ruslar Cənubi Qafqaz ordusunda qulluq etmək istəmədikləri üçün rus korpusunun yaradılması fikrindən daşındılar. General Şıxlinski müsəlman korpusunun komandanı təyin olundu.

Lakin ilk müsəlman korpusunun yaradılmasında bir sıra maneələr və çətinliklər var idi. Əsas çətinlik azərbaycanlılar arasında kifayət edəcək sayda hərbi kadrların olmaması idi. Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq müsəlman könüllülərinin orduya axını xeyli gücləndi. Rus ordu komandanlığı Qafqaz Atlı diviziyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Sonradan bu diviziya tarixə Vəhşi diviziya adı ilə daxil oldu. Diviziyada altı alay var idi: tatar (azərbaycanlı), çərkəs, çeçen, inquş, dağıstanlı və kabardin alayları. Fevral inqilabından sonra bu diviziya milli ərazilərdə dislokasiya olundu və tatar alayı Azərbaycana göndərildi. Dörd yüz süvaridən ibarət olan tatar alayı Müsəlman korpusunun tərkibinə qatıldı. Korpusun əsasən ruslardan ibarət olan zabit heyəti öz işlərinə gəlir mənbəyi kimi baxırdılar. Şahidlərin yazdığına görə, Azərbaycan alayının hərbi kadr və ərzaq çətinlikləri var idi. General Şıxlinski hərbi kadr çatışmazlığı problemini həll etməyə çalışırdı. Onun əmrinə əsasən 1918-ci ilin fevralında Bakıda müsəlman gizirləri məktəbi açıldı və 1918-ci ilin martınadək fəaliyyət göstərdi.

1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Komissarlığı hakimiyyəti Zaqafqaziya Seyminə verdi. Seymin qarşısında hesabat verən yeni hökumət yaradıldı. Yenə də əsas vəzifələr erməni

* Məqalə hüquq ü.e.d., professor Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

daşnaklarının və gürcü menşeviklərinin əlində idi. 1918-ci ilin mart ayı üçün general Şıxlinski yalnız iki bölük yarada bildi. 1918-ci ilin mart qırğınından sonra bu iki bölük və tatar alayı, daşnak-bolşevik Bakı Sovetinə qarşı durmağa qadir olan yeganə qüvvə idi. Şıxlinski Zaqafqaziya Seymindən bolşeviklər və daşnaklarla mübarizədə yardım istəyirdi. Lakin erməni fraksiyasının təsiri nəticəsində Seym Şıxlinskinin təklifini rədd etdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan korpusu yalnız öz qüvvələrinə arxalana bilərdi. Aprel ayının ortalarında Azərbaycan korpusunun hissələri polkovnik Mahalovun komandanlığı altında Bakını azad etmək üçün Gəncədən yola düşdü. Lakin Xırdalan yaxınlığında Bakı Sovetinin qüvvələri tərəfindən darmadağın edildilər. Aydın idi ki, Azərbaycanı təkcə milli korpusun qüvvələri ilə azad etmək mümkün olmayacaq.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldı. Həmin gün Gürcüstan, iki gün sonra isə Ermənistan və Azərbaycan özlərinin müstəqilliklərini elan etdilər. Buraxılmış Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri, H.Ağayev və M.Seyidov sədrin müavinləri seçildilər. Şuranın 9 nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı.

Yeni hökumət Osmanlı dövləti ilə 1918-ci il 4 iyun tarixli müqavilə əsasında hərbi yardım ala bildi. Nuru paşanın başçılıq etdiyi türk hərbi müşavirləri Gəncəyə gəldilər. Hökumət respublikanın bütün silahlı qüvvələrinin komandanlığı vəzifəsini Nuru paşaya tapşırırdı. O dövrün mətbuatında bu barədə belə yazılmışdı: «Qardaş Osmanlı imperiyası özünün bütün dünyada məşhur ordusu və ən yaxşı sərkərdələri ilə ölkəmizin müdafiəsinə gəlmişdir. Onların əsas vəzifəsi Azərbaycan ordusunun yaradılmasıdır; onlar bizə güclü ordu yaradılması üçün hər şey verirlər: silah, ləvazimat, təcrübəli zabitlər, ən əsası isə, bütün türk ordusuna hakim kəsilmiş milli özünüdərk hissi verirlər; bizdən isə yalnız vətənin müdafiəsi üçün canlı qüvvə tələb olunur» (4).

Bütün bunlara baxmayaraq, Nuru paşa da ordunun komplektləşdirilməsi istiqamətində bir çox problemlərlə qarşılaşdı. Onun həyata keçirmək istədiyi hərbi çağırış uğursuzluqla nəticələndi. Bundan sonra Nuru paşa Osmanlı imperiyasının hərbi naziri olan qardaşı Ənvər paşaya müraciət etdi və ondan yardım üçün iki türk diviziyası istədi. Bu diviziyalar iki həftədən sonra Gəncəyə gəldilər. Türk diviziyalarının gəlməsi şəhərdə vəziyyəti xeyli dəyişdi. Yüzlərlə gənc orduya yazılmağa başladı. Lakin peşəkar zabitlər hələ də çatışmırdı. General Şıxlinski döyüşlərdə fərqlənən əsgərləri zabit vəzifəsinə təyin etməyə məcbur olurdu. Nuru paşa Gəncədə gizirlər və feldfebellər məktəbi yaratdı. Məktəbdə 250 nəfər təhsil alırdı. Cəmi dörd ay fəaliyyət göstərən bu məktəb ordunun zabit kadrları ilə təmin olunmasında mühüm rol oynadı (5). Müsəlman korpusunun əsgərlərinin sayı beş minə çatdırıldı. Bundan sonra Nuru paşa Müsəlman korpusunu və türk diviziyalarını birləşdirdi və bu ordu Qafqaz İslam Ordusu adlanmağa başladı. Ordunun təlimi və silahlanması türk ordusu nümunəsi əsasında həyata keçirilirdi.

Azərbaycan Milli Şurasının təsdiq etdiyi Müvəqqəti hökumətin tərkibinə ilk hərbi nazir, tanınmış ictimai-siyasi xadim Xosrov Paşa bəy Sultanov daxil edilmişdi. Artıq müstəqilliyin elan olunması ərafəsində formalaşdırılmağa başlamış «müsəlman korpusu»nun hissə və bölmələri bu işə cəlb edilmişdilər və Bakı Sovetinin Gəncəyə doğru hərəkətə keçmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinin qarşısını kəsmək üçün cəbhə xəttinə göndərilmişdilər. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan (Müsəlman) korpusunun yaradılmasına Əlahiddə Qafqaz Komitəsinin qərarı ilə 1917-ci ilin sonları, 1918-ci ilin əvvəllərində başlanmışdı. Korpusun formalaşdırılması 1918-ci ilin mayı üçün başa çatdırılmışdı və onun başında general-leytenant Əliağa Şıxlinski dururdu.

Azərbaycan dövləti öz gənclik dövrünü keçirirdi. Dövlət quruculuğu sahəsində müsbət nəticələrlə yanaşı, çoxlu nöqsanlar da mövcud idi. Siyasi çəkişmələr, bəzi partiyaların, siyasi

qüvvələrin, əksər hallarda barışmazlıq mövqeyindən çıxış etməsi, vahid platformanın yaradılmaması dövlətin formalaşmasına maneçilik törədirdi. Konkret fəaliyyətdə səriştəsizlik, qeyri-peşəkarlıq, müstəqillik ideyasına bağlı olan peşəkarların azlığı, məmurlar arasında geniş vüsət almış rüşvətxorluq, ona qarşı mübarizənin zəifliyi dövlət quruculuğu işində ciddi çətinliklər yaradırdı. Hökumət Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq, iyun ayının 23-də bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi (6, iş 1 v. 2).

İyunun 26-da keçmiş müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu»na çevrilsə də, iyulun əvvəllərində buraxıldı və onun hissələri iki türk diviziyası – 5-ci Qafqaz və 15-ci Çanaqqala diviziyalarının hissələri ilə birlikdə Nuru paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunda birləşdilər. General-leytenant Ə.Şıxlinski Azərbaycan korpusunun komandiri vəzifəsində saxlanıldı. Bu mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə Bakını daşnak-bolşevik işğalından azad etmək, sonra isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək idi. Nuru paşanın özü də əsas məqsədinin Bakı olduğunu dəfələrlə bildirmişdi. Yeni qüvvələr alan İslam ordusu, 5-ci türk diviziyasının komandiri Mürsəl bəy hücum planı hazırladı. Nuru paşa bu planı bəyəndi.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya hücumu sentyabrın 15-də başlandı. Sentyabrın 18-də türk qoşunları Bakıya daxil oldu. Şəhər əhalisi onları xilaskar kimi qarşılayırdı. Nazirlər Şurasının yeni yaradılmış heyətinə hərbi işlər üzrə müvəkkil İsmayıl xan Ziyadxanov daxil edildi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının 1 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə hərbi nazirlik yaradıldı. Hərbi nazir portfelini Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı. Artilleriya generalı Səmədbəy Mehmandarov onun müavini oldu. Respublikanın silahlı qüvvələrinin fəaliyyəti müvəqqəti olaraq çar Rusiyası ordusunun nizamnamələri, təlimatları və ümumiyyətlə, hərbi qanunvericiliyi ilə tənzimlənirdi (2, s. 6).

Lakin Mudros sülh müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, noyabrın 17-də türk qoşunları Azərbaycanı tərk etdilər. Türk qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra ordunun formalaşdırılması üzrə fəaliyyət daha da gücləndirildi. Ordu faktiki olaraq bir neçə ayın ərzində yaradıldı. Onun tərkibində iki piyada və bir atlı diviziyası, altı piyada polku, iki artilleriya briqadası, üç atlı polku və başqa birləşmələr var idi. Ordunun əsas hissəsi azərbaycanlılardan ibarət olsa da, burada başqa millətlərin nümayəndələri də xidmət edirdilər.

Türklərin gedişindən sonra Britaniyanın 39-cu piyada briqadası general-mayor V. M. Tomsonun komandanlığı altında Bakıya gəldi. Azərbaycanın hərbi nazirliyi Gəncəyə köçürüldü. Tomson hərbi nazirliyin Bakıdan kənarda fəaliyyət göstərməsinə etiraz etmirdi.

1918-ci il dekabrın 25-də S.Mehmandarov Azərbaycan Respublikasının hərbi naziri, oktyabrın 29-da isə Ə.Şıxlinski onun müavini təyin edildilər. Ordu quruculuğunda müsbət dəyişikliklər baş verdikcə mövcud idarəetmə strukturları da təkmilləşirdi. Hərbi nazirin 1918-ci il 31 dekabr tarixli 40 sayılı əmri ilə Ümumi qərargahın tərkibindəki topçu şöbəsi əsasında Topçu idarəsi yaradıldı. İdarə texniki və təftiş bölmələrindən ibarət idi.

1918-ci ilin dekabr ayının 13-də Gəncədən göndərdiyi məlumatda Milli Azərbaycan korpusunun komandanı general Əliağa Şıxlinski bildirirdi ki, o, yeni Azərbaycan ordusunun layihəsini hazırlamışdır. Layihədə general ordunun quruluşunu, strukturunu, tərkibini müəyyən edən sxem hazırlamışdı. Peşəkar hərbi hərbi nazir vəzifəsinə böyük təcrübəyə və təhsilə malik olan zabitin təyin edilməsini, korpuslar əvəzinə ənənəvi diviziyaların yaradılmasını tövsiyə edirdi.

Səməd bəy Mehmandarov yaxşı bilirdi ki, bolşeviklərin təbliğatı nəticəsində orduda vəziyyət yaxşı deyil; ərzaq çatışmır, səfərbərlik planı yerinə yetirilmir. Bütün bunları nəzərə alan nazir elə həmin gün xalqa müraciət etdi və bildirdi ki, ölkəmizin bütün vətəndaşları — istər kasıb, istər dövlətli, eyni şəkildə hərbi qulluğu çəkməlidir və kimsə dövlətliyə hərbi qulluqdan azad etsə ağır cəzalandırılacaq. Generalın əqidəsinə və hazırladığı plana görə

müstəqil Azərbaycanın milli təhlükəsizlik, ərazi birliyini və dövlət sərhədlərini müdafiə etmək üçün bütün vətəndaşlar əsgərlik çəkməli, torpaqlarımızı qorumalı vətəndaşlıq nümunəsi göstərməlidirlər.

Nazirliyin rəhbərliyi hərbi xidmətin təşkilinin hüquqi əsasda hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan ordusunun qanunvericilik bazasını qısa müddətdə yaratmaq mümkün olmadığı üçün hərbi nazirin 1919-cu ilin əvvəlində imzaladığı əmrə keçmiş Rusiya imperiyasında 1917-ci il yanvarın 1-dək qəbul olunmuş qanunvericilik aktları müvəqqəti olaraq qüvvədə saxlanıldı. Bura hərbi nizamnamələr, döyüş təlimatları, hərbi xidmətin bütün sahələrini tənzimləyən sənədlər, səfərbərlik, hərbi məhkəmə işlərinin aparılması üzrə təlimatlar və s. daxil idi. Lakin bu qanunvericilik aktlarının Azərbaycanın müstəqilliyi, milli orduda xidmətin bu və ya digər tələbləri ilə uyğun gəlməyən cəhətləri ləğv edilir, həmin məqamlar təkmilləşdirilir və ya yenisi ilə əvəz olunurdu. Həmin qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, Rusiya ordusunda tətbiq edilən rütbələr olduğu kimi, hərbi rütbələrin fərqlənmə nişanları olan poqonlar isə təkmilləşdirilərək Azərbaycan ordusunda istifadə olunmağa başlandı. Əsgər heyəti üçün çavuş və baş çavuş rütbələri tətbiq edildi. Zabit rütbələri isə aşağıdakı kimi idi: praporşik, podporuçik, poruçik, ştabs-kapitan, kapitan, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general-leytenant, tam general.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi quruculuq siyasətində milliliyə, ana dilinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Hərbi nazirin 1918-ci il 27 dekabr tarixli 34 sayılı əmri ilə hərbi qulluqçular arasında salamlaşmanın Azərbaycan dilində və azərbaycanlıların salamlaşma ənənələrinə uyğun aparılması təmin olundu. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun əmrində göstərilirdi ki, orduda danışiq və dəftərxana dili ana dili olmalıdır. Əmrdə deyilirdi ki, "Sırada, eləcə də sıradan kənarda olarkən əsgərlərin azərbaycanca salamlaşması - bir sözə "salam", cavabı isə "əleyküm salam" olmasını bütün zabitlərə əmr edirəm. Təltif zamanı əsgərə deyilməlidir: "mərhaba", əsgər cavab verməlidir: "çox sağ ol". Hərbi qulluqçuların geyim formasında milli üsluba uyğun dəyişikliklər edildi. Bununla əlaqədar yaradılan xüsusi komissiyaya general-leytenant Ə.Şıxlinski sədrlik edirdi. Komissiyanın hazırladığı geyim forması 1919-cu il yanvarın 11-də rəsmiləşdirildi (7, iş 9, v. 93; iş 39, v. 113).

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ordu quruculuğu siyasətində milli hiss, milli birlik, milli iftixar, vətənə, torpağa bağlılıq hissi əsas prinsiplərdən biri idi: hər bir zabit və əsgər özünün tarixini, keçmişini, kökünü, soyunu bilməli, onlara qırılmaz köklərlə bağlı olmalıdır; əsgər və zabit hər şeydən əvvəl vətəndaş, vətənpərvər olmalı, vətəninə, dilinə, millətini sevməlidir, onların qeyrətini çəkməlidir. Bu milli xüsusiyyətləri nəzərə alan Səməd bəy Mehmandarov əsgər və zabitlərin xalqımızın tarixini, qəhrəmanlıq ənənələrini əks etdirən kitablarla təmin edilməsinə xüsusi fikir verir, bu kitabları oxumaq üçün onlara şərait yaradırdı.

Dövlətçiliyin təhlükəsizliyini qorumaq üçün hökumət ordu quruculuğuna mümkün olan qədər vəsait ayırırdı. 1919-cu ilin dövlət büdcəsində toplanan 1600 446 952 rubldan müdafiə xərcləri üçün 399 452 242 rubl ayrılmışdı ki, bu da ümumi büdcənin 27,7 faizinin təşkil edirdi. Azərbaycan ordusunu silah-sursatla təmin etmək məqsədilə hökumət 1920-ci ilin yanvar ayında hərbi sənaye kompleksinin yaradılması haqqında qanun layihəsini, Gəncədə tikiləcək hərbi zavodun smeta dəyərini və ştat cədvəlini hazırlamışdı. 1920-ci ilin fevral ayının 23-də parlament hərbi zavodun tikilməsi və onun üçün 670 milyon vəsaitin ayrılması haqqında qanun qəbul etdi. Nəzərdə tutulmuş proqramın həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti Antantanın Ali şurasına memorandum göndərmiş və hərbi zavodun müasir texnologiya ilə təmin edilməsini xahiş etmişdi.

Milli kadrların hazırlanması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilirdi. Belə ki, Gəncədəki hərbi məktəb yenidən qurularaq praporşiklər məktəbinə çevrildi. 1919-cu ilin sonunda isə

praporşiklər məktəbinin bazası əsasında Hərbiyyə məktəbi açıldı. Bundan başqa, milli hərbi kadrlar hazırlayan İstehkamçılar, Hərbi Dəmiryolçular və Hərbi feldşer məktəbi də açılmışdı.

Nərbi nazirlik yarandığı gündən onun qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də hərbi xidmətə çağırış və səfərbərlik işini təşkil etmək idi. Əvvəllər bu sahədə yol verilən bir sıra qanunsuzluqlar əlahiddə hərbi xidmətə qarşı etimadsızlıq, qorxu hissi yaratmışdı. 1918-ci il dekabrın 25-də S. Mehmandarov hərbi xidmətə çağırışı yaxşılaşdırmaq məqsədilə xalqa müraciət etdi. Müraciətdə əvvəllər çağırış işində yol verilən nöqsanlara, hərbi hissələrdə əsgərlərə qarşı fiziki güc tətbiq edilməsinə, ağır məişət şəraitinə toxunulmaqla bərabər, bu halların aradan, o cümlədən fərariliyin aradan qaldırılması üçün qətiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı bəyan edilirdi.

1919-cu il yanvarın 10-da hərbi nazirlikdə müvəqqəti hərbi şura yaradıldı. Şura hərbi qanunvericilik və hərbi idarəetmə sahəsində mühüm məsələlərin müzakirəsi və müvafiq qərar qəbul edilməsi ilə məşğul olurdu. Onun tərkibinə piyada və süvari diviziyaların komandirləri, Ümumi qərargah rəisi, topçu, istehkam və yeni yaradılmış ləvazimat idarələrinin rəisləri, general-kvartirmeyster, növbətçi general və tapşırıq generalı daxil idi (1, s. 178).

15 yanvar 1919-cu ildə müvafiq idarə və şöbələri birləşdirən nazirliyin geniş səlahiyyətli baş qərargahı yaradıldı və general Süleyman bəy Sulkeviç onun rəisi təyin edildi. Qərargahın yanında xüsusi mətbəə, hərbi məhkəmə və hərbi prokuror nəzarəti, hərbi nazirin yanında hərbi şura təsis edildi. Azərbaycan ordusu qərargahının strukturu belə idi:

1. Növbətçi general idarəsi: a) ümumi bölmə; b) təftiş bölməsi; c) pensiya bölməsi; ç) qeyri-nizami bölmə; d) nəşriyyat.

2. General-kvartirmeyster idarəsi: a) əməliyyat-kəşfiyyat bölməsi; b) səfərbərlik bölməsi və məhəlli qoşunlar şöbəsi; c) hərbi əlaqələr (daşınmalar) şöbəsi; ç) nizami və ümumi bölmə; d) rabitə komandası.

3. Hərbi topoqrafiya şöbəsi: a) xəritəçəkmə şöbəsi; b) anbar.

4. Hərbi ədliyə hissəsi.

5. Hərbi nazirliyin dəftərxanası: a) qanunvericilik-kodifikasiya bölməsi; b) maliyyə bölməsi.

Hərbi nazirliyin aparatı da daxil olmaqla, Azərbaycan ordusu qərargahının ştatında 11 general, 33 qərargah rəisi, 25 baş zabit, 18 məmur və 270 əsgər, həmçinin 16 at və 26 nəqliyyat vasitəsi var idi (8, s. 180).

Ordunu milli zabıt kadrları ilə təmin etmək üçün hərbi təhsil müəssisələrinin yaradılması zəruri idi. Bu məqsədlə 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı və bu təhsil müəssisəsi 1919-cu ilin noyabr ayında hərbi uçilişə çevrildi. Uçilişin üç şöbəsində - ümumi, topçuluq və mühəndislik şöbələrində 250 dinləyici oxuyurdu. 1919-cu ilin sonunda 1920-ci ilin əvvəlində kovaler, topçuluq və snayper uçilişləri yaradıldı. Bu tədris müəssisələrində dərs demək üçün mütəxəssislər dəvət edildi.

1918-1920-ci illərdə türk və rus zabıtlərinin köməklili ilə piyada və atlı polklar, artilleriya briqadası, diviziyası yaradıldı. 1919-cu ilin sonunda milli ordunun tərkibində 2 piyada diviziyası, bir kavaləriya diviziyası var idi. Birinci piyada diviziyasına birinci Cavanşir, ikinci Zaqatala və üçüncü Gəncə polkları daxil idi. İkinci piyada diviziyasına dördüncü Quba, beşinci Bakı və altıncı Göyçay polkları daxil idi. Şirvan polku bazasında üçüncü piyada diviziyasının yaradılması başlandı.

Polkovnik Nuhbəy Sofiyevin komandanlığı ilə birinci Tatar, polkovnik Cəmşid Naxçıvanskinin komandanlığı altında ikinci Qarabağ, polkovnik Xosrov Mirzə Qacarın komandanlığı altında üçüncü Şəki atları polkları və onun bazasında kavaləriya diviziyası yaradıldı. Bundan başqa, Rüstəm bəy Şıxlinskiyin başçılığı ilə Birinci artilleriya briqadası və

təlim-pulemyot komandası formalaşdırıldı. Sonradan atlı polkları general-mayor Teymur bəy Novruzovun komandanlığı altında süvari diviziyasında birləşdirildi.

1919-cu il sentyabrın 14-də hərbi nazir orduda aviasiya dəstəsinin yaradılması haqqında əmr verdi. Bu tarix Azərbaycan Respublikasının Hərbi-Hava Qüvvələrinin yarandığı gün hesab olunur. 1919-cu ilin 19 avqustunda podporuçik Teymur xan Əşrəf Azərbaycan ordusu Baş qərargahı yanında aviasiya dəstəsinin rəisi təyin olundu.

Cənubda təhlükəsizliyi qorumaq üçün Lənkəranda ehtiyat batalyonu və "yardım alayı" - Milis polku yaradıldı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlamentini mühafizə etmək məqsədilə xüsusi bölmə, respublikanın ərazisində asayışı qorumaq üçün mobil dəstələr təsis edildi. Ordunun tərkibinə iki artilleriya briqadası, bir yüngül artilleriya diviziyası, üç bronlu qatar, beş aeroplan, bir neçə hidroaeroplan, altı ağır və yüngül bronlu avtomobil daxil idi. İngilislər köçüb getdikdən sonra hərbi nazirlik hərbi liman yaradaraq, Xəzər Hərbi Donanmasını yenidən qurdu, "Qars" və "Ərdahan" adlı gəmiləri, "Astarabad", "Araz" və "Nargin" adlı qayıqları onun sərəncamına verdi.

Azərbaycan ordusunun qarşısında duran ən ağır problemlərdən biri atıcı (odlu) silahların çatışmazlığı idi. Orduda istifadə olunan silahların çoxu 1917-18-ci ilin əvvəllərində Rusiya hərbi anbarlarına hücum və rus alaylarının tərkisilah edilməsi vasitəsilə ələ keçirilmiş, eləcə də osmanlı və ingilis ordusunun çıxıb getdiyi zaman təhvil verdikləri silahlar idi. Gürcüstanla bağlanmış müqavilə əsasında alınan silahlardan sonra ordu atıcı silahlarla 65 % təmin edilmişdi. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti ordunun müvafiq silah növləri və hərbi sursatla təmin edilməsi üçün daim axtarışlar aparır və ciddi tədbirlər həyata keçirirdi. Bu sahədə Azərbaycan parlamentinin 27 iyun 1919-cu ildə təsdiq etdiyi "Azərbaycan-Gürcüstan hərbi müdafiə paktı" böyük rol oynamışdı. Bu müqaviləyə müvafiq olaraq Azərbaycan Tiflisdən 12 yüngül, 12 dağ topu, 24 "Maksim" tipli pulemyot, 3 min tüfəng, çoxlu hərbi sursat aldı. Silah-sursat almaq üçün İtaliya hərbi nazirliyi ilə danışıqlara başlandı.

Azərbaycan ordusunda istifadə olunan silahlar bunlar idi:

Tüfənglər: «Mauzer» - Türkiyə, «Lebel» - Fransa, «Arisaka-38» - Yaponiya, «Manlixa» - Avstriya-Macaristan, «Mosin» - Rusiya, «Berdan-2» piyada tüfəngi - Rusiya.

Pulemyotlar: 1920-ci ilin ştat cədvəlinə görə hər bir piyada taborunda bir pulemyot bölüyü, hər bölüyün 48 döyüşçüsü, 8 pulemyotu olurdu. Süvari hissələrdə nisbətən yüngül «Lyuis» və «Kolt» pulemyotlarından, piyada hissələrində isə «Maksim» dəzgah pulemyotlarından istifadə olunurdu.

Soyuq silahlar: 1913-cü il nümunəsi olan draqun qılıncı, süvari qılıncı və Qafqaz növlü zabıt şaşqası.

Artilleriya baxımından isə müxtəlif növ toplardan ibarət divizionlar, bir neçə zirehli maşın, bir zirehli qatar, bir dirijabl və aeroplan var idi.

1919-cu ilin payızında təşkil edilən ən əhəmiyyətli hərbi strukturlardan biri Bakı istehkamçılar hissəsi idi. Bu strukturun yaradılmasının başlıca məqsədi şimaldan, xüsusilə dənizdən ehtimal olunan Denikin təhlükəsinin qarşısını almaq və bütünlüklə Bakı şəhərinin etibarlı müdafiəsini təşkil etmək idi. Sentyabrın sonlarında Bakı hərbi limanının, təyyarə dəstəsinin, zirehli avtomobillər təqimının, mövqe batareyasının ştatlarının formalaşdırılmasına başlanıldı.

Gözlənilən təhlükələri nəzərə alaraq, 1919-cu ilin iyun ayında dövlət müdafiə komitəsi yaradıldı. Ordu quruculuğu proqramını həyata keçirmək və güclü ordu yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycan Demokratik Respublikasının parlamenti 9 qanunvericilik aktını müzakirə etmiş, hərbi nazirliyi kifayət qədər vəsaitlə təmin etmək üçün müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Bu xüsusi diqqət onunla əlaqədar idi ki, ölkədə hərbi baza zəif idi, hərbi proqramla 1919-cu ildə 25 minlik, 1920-ci ildə 40 minlik ordu yaradılmalı, atlıların sayı 10 min nəfərə çatdırılmalı idi.

Buna nail olmaq üçün 1920-ci ilin əvvəllərindən geniş quruculuq işlərinin aparılması planlaşdırılırdı. Plana görə, il ərzində 9-cu piyada alayı, 4-cü süvari alayı, iki qaubitsa batareyası, qaubitsa divizionu-qərargahı, bir dağ-süvari batareyası, dağ-süvari divizionu-qərargahı, üç batareyadan ibarət olan yüngül səhra divizionu və onun qərargahı, hər biri bir bölükdən ibarət olan dörd məhəlli komanda və hər biri yarım bölükdən ibarət olan üç məhəlli komanda yaradılmalı idi. 1920-ci ilin elə ilk günündən 3-cü zirehli qatarın komplektləşdirilməsinə başlandı. Ordunun ali idarəetmə orqanlarında əsaslı struktur dəyişiklikləri aparıldı. Həmin ilin mart ayında Baş Ərkani-hərblə (Baş qərargah) Ümumi qərargah birləşdirilərək Azərbaycan ordusunun qərargahı yaradıldı. Mərkəzi təminat və təchizat orqanları birləşdirilərək Azərbaycan ordusu təchizat rəisinin idarəsi təşkil edildi (1, s. 180).

1920-ci il bolşevik işğalı ərəfəsində Azərbaycan ordusunun əsas hissələri və birləşmələri aşağıdakılar idi: 8 alaydan ibarət iki piyada diviziyası, 3 alaydan ibarət süvari diviziyası və iki topçu briqadası. Bundan başqa, ordunun bir sıra yardımçı hissə, bölmə və müəssisələri də var idi. Hər bir piyada alayı 3 tabordan, hər bir tabor isə dörd piyada bölüyündən və bir pulemyot bölüyündən təşkil edilmişdi. Hər bir pulemyot bölüyündə 8 pulemyot var idi. Bundan başqa, hər bir alayda bir süvari kəşfiyyat bölüyü, bir rabitə-telefon bölüyü və bir qeyri-nizami bölük var idi.

Süvari alayları üç süvari bölüyündən, pulemyot bölüyündən, təlim və rabitə komandalarından ibarət idi. Süvari bölüyünün ştat tərkibi 356 nəfərdən, süvari alayının ştat tərkibi isə 744 nəfərdən ibarət idi.

Topçu briqadaları iki diviziondan təşkil edilmişdi. Bu divizionlardan biri yüngül topçu divizionu, digəri isə dağ topçu divizionu idi. Yüngül topçu divizionunda üç batareya, dağ topçu divizionunda isə iki batareya var idi. Hər batareyanın sərəncamına dörd ədəd top verilmişdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ordu quruculuğu proqramı, onun acı tarixi dərsləri bu gün müasir Azərbaycanın müdafiə strategiyasının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan Demokratik Respublikasının təcrübəsi və günümüzün müasir reallığı təsdiq edir ki, güclü milli ordu ölkəmizin təhlükəsizliyinin, müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qarantıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq sübut etdi ki, ən qəddar müstəmləkə və repressiya rejimləri belə, Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını və müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir. Məhz bunun sübutu olaraq Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə tarixdə ikinci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etməklə, birinci müstəqilliyinin banisi M.Ə.Rəsulzadənin ölməz «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz» şüarının həyatiliyini sübut etdi, tarixdə ikinci müstəqilliyinin həyata keçməsi uğrunda canlarından keçmiş qəhrəmanların qanlarını yerdə qoymadı və müasir müstəqil Azərbaycanın memarı, ulu öndər Heydər Əliyevin «Vaxt gələcək, Azərbaycan dünyaya bir günəş kimi doğacaq» ifadəsinin uzaqgörənliyini bariz şəkildə nümayiş etdirdi.

Açar sözlər: Zaqafqaziya, Azərbaycan Demokratik Respublikası, Qafqaz, Hərbi Nazirlik, ordu, Gəncə, əsgər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ensiklopediyası». I cild, Bakı, 2004.
2. ADR. /1918-1920/ Армия. Bakı, 1998.
3. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2001.
4. «Azərbaycan» qəzeti. № 11, 16 oktyabr 1918-ci il.
5. «Azərbaycan» qəzeti. 7-11 noyabr, 1918-ci il.
6. ARDA, f. 2898 siy. 1.
7. ARDA. f. 2894. siy. 1.
8. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, 2001.
9. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.

Мираферим СЕИДОВ

ФОРМИРОВАНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы становления и организации вооруженных сил Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920 гг. Это была важнейшая задача, которую должна была решить молодая республика, так как она была окружена вражескими государствами, готовыми в любую минуту посягнуть на независимый Азербайджан.

Следует отметить, что вопросы военного строительства изучены на основе источников, архивных документов и периодической печати. Некоторые архивные материалы впервые введены в научный оборот.

Ключевые слова: Закавказье, Азербайджанская Демократическая Республика, Кавказ, военное министерство, армия, Гянджа, солдат.

Mirafarim SEYIDOV

ORGANIZATION AND FORMATION OF ARMED FORCES IN THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

The article presented to your attention covers the issues of standing the armed forces of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918-1920. The military formation was the most important task put before the young republic, as it was surrounded by the hostile states ready to infringe on the independence of Azerbaijan at any moment.

The questions of military building have been searched grounding on the sources, archives documents and the periodical literature. Some archives materials have been introduced in to scientific turn for the first time.

Keywords: Trans Caucasus, Azerbaijan Democratic Republic, the Caucasus, Military Ministry, troop, Ganja, soldier.

Эсма ЭМИР-ИЛЬЯСОВА

д.н. (по экономике), гл.н.с., ИВ НАНА

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЦИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ И
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВВ.***

На рубеже XX-XXI вв. возможности отдельно взятого государства оказываются недостаточными перед глобальными вызовами человечеству и требуют соединения ресурсов многих государств. Все изменения происходят не сами по себе, а под действием мощных геополитических и экономических факторов. К геополитическим аспектам возникновения мировых кризисов можно отнести: несоответствие между объемом производства и спросом на товары в целом; низкий платежеспособный спрос на дорогостоящие товары в отдельных странах, проблема нехватки продовольствия и бедность в наименее развитых странах мира и т.д. В конечном же итоге все это обусловлено различиями в уровне экономического развития отдельных стран и регионов, ростом расходов на содержание управленческого аппарата, органов охраны и правопорядка, а также расходов на военные цели в связи с обострением политической обстановки, эскалацией вооружений и военных конфликтов в отдельных странах и регионах мира и др.

Необходимость в объединении общепланетарных усилий стала еще более явной с конца 90-х гг. XX в., когда в результате сложных геополитических изменений в мире произошел распад всего социалистического лагеря: падение Берлинской стены и объединение Германии, развал Союза ССР, Организации Варшавского Договора (ОВД), СФРЮ, Чехословакии, СЭВ, выход из него стран ЦВЕ и постсоветских стран, а также стран Балтии - теперь уже новых независимых государств (ННГ).

На состоявшемся 21 мая 2014 г. в Шанхае IV саммите Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии была принята Декларация, в пункте 2.6 которой подчеркивается: «Странам необходимо ускорить исследование и развитие передовых энергетических технологий, а также подземных богатств, принять необходимые меры по подготовке совместных инфраструктурных проектов и обеспечить вложение на должном уровне инвестиций, направленных на повышение производительности, а также серьезно развивать экономически выгодные, экологически чистые энергетические ресурсы» (5, 2014, с.2).

В этих условиях стратегия должна опираться на взаимоувязанный анализ реальных процессов, происходящих как в мировой экономике в целом, так и во внутренней экономике, а государство - увязывать внутреннюю и внешнюю политику. «Переход на рыночные отношения и интеграция в мировую экономическую систему, - неоднократно отмечал Президент Азербайджанской Республики Г.А.Алиев, - составляют основное направление нашей политики» (1, с.37).

Продолжателем идей Г.А.Алиева является нынешний Президент И.Г.Алиев. Выступая в Великобритании во время визита (г. Лондон), он отметил, что стратегические цели Азербайджана во внешней политике остаются неизменными. Это политика «открытых дверей» для зарубежных инвестиций, добрососедства и интеграции в европейские структуры (5, 2004, с.1).

* Məqalə siyasi e.ü.e.d. Ramiz Sevdimaliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

По существу речь идет о том, чтобы задействовать и реализовать этот процесс в координации с важнейшими изменениями в мировой экономике, в общей системе международных отношений и особенно в группе стран «золотого миллиарда». Приведем мнение известных российских ученых. А.Анчишкин: «Если количественный аспект означает экстенсивное развитие производительных сил, то структурный и качественный – их совершенствование» (3, с.9); М.Ершов: «Эффективный экономический рост опирается на объективные устойчивые предпосылки и является составной частью долгосрочной стратегии социально-экономического развития страны в целом» (8, с.4).

Весьма актуально звучащий сегодня из уст политиков, ученых-экономистов и международных экспертов призыв к необходимости перехода ННГ к модернизации экономики не гарантирует роста производительности труда и, следовательно, повышения эффективности и конкурентоспособности экономик. В докладе World Economic Forum 2015 (26, р.9-10) конкурентоспособность определяется как «совокупность институтов, стратегий и факторов, которые задают уровень производительности труда той или иной страны». В итоге же этот показатель определяет, как известно, качество жизни населения, обеспечиваемого в свою очередь производительностью труда. Помимо этого, он определяет эффективность капиталовложений в экономику, которые выступают финансовой составляющей ее развития. То есть, чем более конкурентоспособна экономика, тем больше она способна поддерживать свой экономический рост. В свою очередь производительность и конкурентоспособность определяются несколькими сотнями факторов, которые в вышеуказанном Докладе классифицированы на 12 групп, названных основами или «краеугольным камнем» конкуренции (27, с. 6219).

Авторы указанного доклада исходят из того, что экономический рост в группе наименее развитых стран в значительной мере определяется факторами производства (дешевой рабочей силой и природными ресурсами). Конкурентоспособность их экономик зависит от того, насколько хорошо функционируют институты (основа 1), развита инфраструктура (основа 2), достигнута макростабилизация (основа 3) и соответствующий уровень здоровья и начального образования (основа 4) населения.

Под ронятием «институты» «первооткрыватели институциональной теории» Т.Вевлен, Д.Коммонс подразумевали «организации», «стереотип» мысли. В последнее 20-летие ученые вкладывают в это ронятие «правила игры», «формальные и неформальные нормы», а также «совокупность организационных отношений».

Иными словами, в соответствии с институциональной теорией, к «институтам» относятся не только организации, но и «правила игры», механизмы, обеспечивающие их выполнение, и «нормы поведения, которые структурируют повторяющиеся взаимодействия между людьми» (11, с.73). Так, Л.П.Ночевкина отмечает, что к настоящему времени практически нет такой сферы деятельности, где соответствующее качество институциональной сферы не было бы неременным условием для нормального ростурательного развития общества (11, с.60). Не случайно, одним из условий вступления Азербайджанской Республики в ВТО является реформирование всей системы государственного управления.

По указанной выше классификации все страны мира, участвующие в рейтинге, распределяются по стадиям развития экономик. При этом критерием исчисления данного показателя в настоящее время для всех стран является объем ВВП на душу населения. Однако для стран с высокой зависимостью от минеральных ресурсов, в том числе для Азербайджана, применяется второй критерий, который измеряет степень зависимости развития страны от основного фактора. Данный критерий определяется по доле экспорта сырья в общей структуре его экспорта. Если этот показатель составляет 70% и

более, то в Азербайджане за 2011-2015 гг. нефть и другие минеральные продукты в среднегодовом исчислении даже превзошли его, составив 92.0% (21, с.24, 63). В целом же по общерринятой градации рейтинга в г. Давос Азербайджан находится на переходной стадии от I-ой ко II-ой (всего таких стадий III).

Азербайджан занимает весьма хорошие рейтинговые показатели и по темпам развития в целом (в 2016-2017 гг. относительно 2007-2008 гг.). Так, по показателю глобальной конкурентоспособности за указанный период он поднялся с 66 на 37 место, то есть вырос на 29 п/р. Высокие темпы продемонстрировали и такие страны, как Индонезия, ОАЭ, Кувейт, Болгария, Македония, Перу, Грузия. Азербайджан, заняв 37-е место, опережает Россию (43), Италию (44), Казахстан (53) и Турцию (55). Он постоянно улучшает свои позиции для достижения конечной цели - войти в группу 20-ти наиболее развитых стран. На этом пути Азербайджаном сделано немало. Он достиг высоких макроэкономических показателей (ВВП, имеет незначительные внешние и внутренние долги, весомые национальные сбережения) (20, с.38-39, 42). В республике отмечается самый низкий уровень инфляции, по которому он занимает первое место в мире. Весьма показательны также данные по защите инвесторов, вкладывающих инвестиции в реальный, а также социальный сектора. При открытии бизнеса все более действует принцип «одного окна», что ускоряет процесс привлечения инвестиций в экономику. В целом по макроэкономическим показателям Азербайджан занял 39-е место, опередив такие страны, как Турция (54), Франция (67), Казахстан (69), РФ (91), Италия (98) и др. (28, с.44-50).

Позитивные показатели отмечены на рынке труда, где в 2017 г. намечено достичь 100%-ой занятости трудоспособного населения. Реальные сдвиги намечены Министерством образования в использовании молодых талантов. Достигнуты успехи в повышении технологического уровня развития (от 56 в 2014-15 гг. до 55 в 2016-17 гг.), по фактору производительности труда повышение (от 71 в 2014-15 гг. до 59 в 2016-17 гг.), по открытости к инновациям (от 72 в 2014-15 гг. до 44 в 2016-17 гг.). По конкурентоспособности компаний Азербайджан занял 36 место, по инновационному потенциалу - 45-е, обогнав такие страны СНГ, как РФ, Казахстан и др. (28, с.61-62, 79-81).

Ключевой частью концепции формирования внешней политики Азербайджанской Республики, включая внешнеэкономическую, за годы восстановленной независимости стало формирование политических основ через заключение договоров на двусторонней и многосторонней основе, включая дружбу и сотрудничество. Все они подписаны во время встреч в Верхах Главами государств и правительств. Азербайджан принял экстренные меры для вхождения в всемирные ООН-и и другие международные структуры, в частности в СЕ.

Были созданы также межпарламентские союзы АР, в частности с ЕПС. Азербайджан присоединился к соглашениям, всемирным Конвенциям и Протоколам. Он подключился к международным Проектам и Программам в сфере экологии и охраны окружающей среды. Ускорился процесс организации зарубежного аппарата, включая аккредитованные в них дипломатические миссии (консульства, посольства по линии МИД, посланники Президента и Кабинета Министров, региональные и торговые представительства, представители народной дипломатии, международные форумы и т.д.). Он заключил также сотни соглашений и договоров на уровне предприятий и компаний, которые фактически отражают успехи, достигнутые не только в политической сфере, но и в деле формирования основ для хозяйственной интеграции во всех других областях.

Таблица 1.1.

**Международные договора, соглашения и Конвенции, ратифицированные ММ
Азербайджанской Республики за 1992-2015 гг. (14, 1992-2003 гг.; 15, 2003-2015 гг.)**

	Всего 1992- 2015 гг.	В ролити ческой сфере	В торгово- экономиче- ской, научно- технической, налоговой, промышленно й, транспортной сферах, включ. нефтегазопро вод	В социаль- ной и гу- манитар- ной сферах	В сфере экологии и охраны окру- жающей среды	В сфере защиты прав че- ловека и основных свобод	Другие сферы
Всего.....	3074	347	1548	507	220	334	444
в т. ч.:							
Двусторонние договора со странами СНГ, ВЕ и Бал- тии.	1073	142	558	101	83	123	168
Многосторонние договора со странами СНГ.	240	43	602	46	14	20	26
Двусторонние договора с развитыми, развивающими- ся странами.	1159	105	83	280	48	51	73
Многосторонние соглаше- ния с международными структурами.	186	49	56	44	27	41	26
Всемирные Конвенции и Протоколы, к которым присоединился Азербай- джан.	416	8	48	62	48	99	151

Из приведенных данных таблицы видно, что весьма значительная их доля (около 50,0%, на начало 2015 г.) приходится на договора и соглашения в рамках СНГ, доля которых за последние годы в целом оставалась стабильной.

На развитые и развивающиеся страны из общего числа подписанных на двусторонней основе договоров приходилось 34,4%, на многосторонние международные соглашения и всемирные Конвенции, к которым присоединился Азербайджан, – 19,3%. Доля двух последних групп только за 2010-2015 гг. снизилась на 3,3 п.п.

Анализ свидетельствует о том, что внешние и внутренние действия Азербайджана с 90-х гг. по всем каналам интеграции стали регулироваться через формирование не только единого экономического, информационного, но и правового пространства. Все это в итоге подготовило базу для имплементации в практику хозяйственной деятельности международных норм и правил, а также основу трансформации внутренней законодательной базы. Под влиянием успехов интеграции стран ВЕ, Балтии и всеобщего стремления стран СНГ скорее вступить в ВТО и ЕС (ЕПС), в Азербайджане немало делается в этом направлении. Однако эти процессы должны идти с учетом действительных конкурентных возможностей национальной экономики.

Азербайджан в целом вышел на достаточный уровень функциональной и институциональной открытости. Достигнуты высокие темпы прироста ВВП, объема внешнетор-

гового оборота и его удельного веса к ВВП (68,3% на конец 2015 г.). Уровень вовлеченности внутренней экономики в МЭ отразился на росте показателя экспорт/ ВВП, составив 32,8%, а зависимость экономики от поставок извне выразилась в показателе импорт /в объеме потребления – 45,0 % (21, с.38-39, 43; 22, с.232).

С середины 90-х гг. Азербайджан смог на коммерческих условиях экспортировать значительные объемы ресурсов. Прекратились взаимные поставки без орлаты в ННГ, входившие ранее в СЭВ. Значительно выросли расчеты с поставщиками в СКВ. Однако развитие экономики и кругооборот капитала еще не соответствуют полностью критериям полноценной интеграции в МЭ через создание конкурентоспособной экономики и рост выпуска высокотехнологической продукции и включение в международное разделение производственных процессов.

Все страны, имеющие дело с международной торговлей, стараются улучшить национальный фон, то есть достичь рационализации отраслевой структуры экономики и импортно-экспортного обмена по номенклатуре, стоимости, степени переработки, оформлению и качеству. Однако странам СНГ, включая Азербайджан, пока что не удается достичь этого.

В промышленности Азербайджана создается почти 50,0% ВВП – больше, чем в других странах и мире в целом, - за счет топливно-энергетического комплекса, который получает как прибыль, так и ренту (20, с.42). Но такая эффективность, по оценкам международных экспертов, достигается дорогой ценой истощения минерально-сырьевых ресурсов, а в итоге (по расчетам российских ученых) ведет к снижению уровня реального накопления.

Структура импорта и экспорта республики существенно разнятся. В экспорте высокая доля трудоемкой продукции и продукции низкой степени переработки. В импорте же отмечается преобладание капиталоемкой продукции - машин, оборудования, средств транспорта, вычислительной, множительной и другой техники. Нерациональный импорт продовольствия из зарубежных стран продолжает занимать ведущие позиции на внутреннем рынке потребления (22, с.48-54, 62-67).

Проведенные нами расчеты показывают, что разрыв в ценах между высшими и низшими уровнями переработки составляет 3-5 раз. Цены на импортируемые продукты переработки нефти, металлы и изделия из них за 2000-2015 гг. в Азербайджане были в среднем в 3,5 раза выше экспортируемых. В итоге республика не получает ожидаемого эффекта от внешнеторгового обмена. За 2004-2010 гг. ситуация за счет ценовых субсидий по нефти несколько изменилась в пользу экспорта, однако в последние годы вновь вернулась в прежнее положение.

Одним из важнейших результатов текущего периода, из которого необходимо извлечь уроки, является недооценка проблем диверсификации экономики и промышленности, создания конкурентной рыночной среды и существенных преобразований в реальном (ненефтяном) секторе.

Как известно, научно-технической основой решения долгосрочных проблем формирования экономики являются такие конъюнктурные индикаторы, как: сформировавшийся внутренний и внешний спрос на средства и предметы труда, структура производимых товаров, состояние ресурсного, научно-технического, производственного и человеческого потенциала, расходы на науку и образование и другие отрасли.

Однако в течение более семи десятилетий социальная сфера республик бывшего Союза финансировалась по остаточному принципу, что сказалось на ее слабом развитии по сравнению со странами Запада. После открытия границ стало очевидным технологическое отставание, низкие затраты на науку, образование, здравоохранение и в целом на

социальную сферу. Из-за сложившихся перекосов в научно-технической сфере в предыдущие периоды и зависимости от импорта высокотехнологичных средств труда приспособление инновационной системы во всех ННГ к изменившимся условиям происходит весьма неровно.

За последние десятилетия возникли новые направления в науке и новые формы обучения. В преодолении отставания и сложившегося положения в этих сферах от развитых стран Запада заключается суть одного из направлений реформирования экономики и социальной сферы ННГ, включая Азербайджан.

По всем этим показателям лидируют развитые страны Запада. В них высока доля затрат на научные исследования и опытно-конструкторские разработки (НИОКР). На них в 2014 г. приходилось 63,3% экспорта высоких технологий, 37,1 % роданных патентных и торговых заявок. Доля экспорта высоких технологий в общем объеме экспорта мануфактуры занимала в целом в мире 20,0%, в странах Евросоюза – 16,4, в группе развивающихся стран – 16,5, в странах Юго-Восточной Азии и Тихого Океана – 26.7.0%. Более высокий показатель по последней группе стран обусловлен влиянием Китая (с его провинциями Гонконг и Таиланд) и Южной-Корейской Республики. В остальных приведенных группах стран он в разы ниже по сравнению со среднемировыми. В 2014 г. расходы на НИОКР в ВВП развитых стран Запада снизились на 0.03 п.п., но продолжали оставаться высокими (2.42%).

Таблица 1.2.

Экспорт высоких технологий, патенты и торговые заявки по группам стран и регионам мира (24, 2011, Табл.5.13, р.314-316; 24, 2015, Табл.5.13, р. 1/6-6/6)

	Расходы на R и D в % от		Экспорт высоких технологий				Подано патентных заявок		Подано торговых заявок	
	ВВП		Млн. \$	Млн. \$	В % от ману-фактурного экспорта		Резиде-н-тами	Нерези-ден-тами	Резиден-тами и нерезидентами	Резиден-тами и нерезидентами
	2005	2014	2005	2013	2005	2013	2013	2013	2004	2013
Весь мир	2.28	2.18	1243.1	1989	22	17.0	872.3	871.5	1599.5	4.595.6
Страны с высоким уровнем доходов	2.29	2.42	1156.7	1116.6	22	19	871.6	530.1	799.0	1.549.3
Европейский Союз	1.92	2.1	358.5	482.2	16	16.4	82.5	20.4	141.6	326.7
Страны с низким и средним уровнем доходов	0.83	1.11	270.7	715.2	21	16.5	753.4	240.0	805.6	3028.3
Восточная Азия и Тихий Океан	1.44	1.84	32	1.84	34	26.7	709.2	145.7	557.54	2062.1
Китай	1.44	2.01	214.3	560.1	31	27.0	704.9	64.8	579.6	858
Европа, Центральная Азия	0.88	0.68	26.8	12.9	8	9.3	12.9	3.98	16.0	240.4
Азербайджан	0.3	0.21	0.005	0.007	1	13.4	156	12	0.5	6.2
Латинская Америка и Карибы	0.56	0.82	40.9	56.9	15	12.2	6.6	45.0	75.3	313.0
Аргентина	0.41	0.58	0.81	2.434	0.51	9.8	643	4.129	73.7	87.9
Бразилия	1.1	1.15	694	839.2	14	9.6	4.959	25.925	119.8	163.422
Ближний Восток и Северная Африка, Алжир	0.98	0.36	8.0	2.543	13	2.2	12.6	4.137	94.2	246.7
Южная Азия	0.79	0.77	1.4	13.3	3	7.5	11.2	33.6	2.4	151.9
Индия	0.8	0.82	2.8	16.7	5	8.1	10.7	32.3	130.2	200.7
Африка к югу от Сахары	...	0.55	...	3.3	4	6	4.1	0.02	0.7	...

Это относится и к патентным, и к торговым заявкам. Наиболее высокие темпы прироста патентных заявок отмечались в группе стран Юго-Восточной Азии и Тихого океана, составив 26.7 и 2.1%. Это касается также родачи торговых заявок (24, Табл. 5.13 р. р.1/6-6/6).

Все они отличаются высоким уровнем расходов на НИОКР, экспортом высоких технологий, подачей патентных заявок на изобретения и торговых заявок.

В Азербайджане затраты на НИОКР за 2005-14 гг. находились в пределах 0.3-0.21 % от ВВП, отставая от роказателей других стран, что, несомненно, отражается в роказателе эксрорта высоких технологий (13.4%) от общего объема мануфактуры, а также родаче патентных и торговых заявок (6.1%) как резидентами, так и нерезидентами.

В глобальной экономике усиливается конкуренция, конкурентоспособность рродукции рредрриятий рриобретает такое важное значение, какого они себе и не рредставляли. Но здесь обязательно в выигрыше остается рокуратель. Имевшие место три десятилетия назад структурный кризис и соррождавшая его деррессия стимулировали активизацию исследований макроэкономической динамики, роиск новых родходов к ее объяснению. Взоры ученых вновь обратились к забытой идее Й.Шумретера о неравномерном характере экономического развития и нововведениям как фактору, влияющему на эту неравномерность (17а). Согласно этой теории, нововведения нарушают экономическое равновесие, которое затем восстанавливается на новом уровне род воздействием рроцессов экономической конкуренции.

Если в ррошлые века наука рассматривалась как выражение абстрактного рроцесса рознания, то затем настурила эпоха индустриализации, когда наука стала основой для создания новых рроизводительных сил. В середине же XX в. рришло ронимание того, что научно-технический ррогресс во всех сферах жизни рревратился в неросредственную рроизводительную силу. На рубеже XX-XXI вв. стали осознать и открыто рассуждать о науке как о неросредственной военной и ролитической силе, влияющей на мировую цивилизацию без участия социальных слоев общества.

Все чаще регулярные родрядные и коорерированные отношения стали ререходить в устойчивую рроизводственную и научно-техническую кооперацию, создание совместных рредрриятий (СП), в ростоянный обмен сырьем, материалами, оборудованием, узлами и деталями, ррограммным обесречением и ИТР. В Азербайджане в такого рода рреобразованиях и рроизводственной кооперации, на наш взгляд, в рервую очередь должны участвовать рредрриятия обрабатывающих и наукоемких отраслей рромышленности и, в частности, нефтяного машиностроения, которое всегда составляло ядро национальной экономики.

За последние 2005-2013 гг. в эксрорте развитых стран доля комрьютеров, информационных коммуникационных и других коммерческих услуг ровысилась на 10.0 р.р., составив 48.0%, в Швеции - на 14.0 р.р., составив 64.0 %, в Японии незначительно снизилась (на 3.0 р.р.), все равно оставаясь высокой (62.0), в Германии - на 10.0 р.р. (54.0), в Великобритании на 11.0 р.р., составив 46.0, в США на 12.0 р.р, составив 47.0% (24, 2011, р.214-216; 25, Табл. III.5). Само ронятие «услуги» уже не ассоциируется, как ранее, с довольно узким кругом низко ррестижных видов работ бытового характера.

Интенсивное использование научно-технических связей, развитие фундаментальной и рриккладной науки, новых ррофильных научных школ в отраслях, имеющих задел и кадровый ротенциал, формирование новых и рприоритетных нарравлений науки розволит расширить весьма скромные розиции Азербайджана в мировом эксрорте рродукции и услуг, в рроизводстве которых высока доля стоимости, созданной интел-

лектуальным трудом. В первую очередь это наукоемкие отрасли, потенциально способные вывести республику к соперничеству на верхние ярусы мирового рынка. Сюда входят также отрасли по созданию и использованию возобновляемых источников энергии, с учетом критериев экологической и техногенной безопасности, сохранения и реабилитации окружающей среды (использование отходов промышленного и сельскохозяйственного производства, вторсырья, а также бытовых отходов; утилизация вредных веществ и др.).

Высокой остается потребность промышленности в инновационных технологиях. Фактические затраты в отрасли за 2010-2014 гг. были ориентированы в основном на продуктовые инновации, процессовые же составляли лишь 15.5% от общего объема затрат на эти цели. В 2015 г. инвестиционная активность республики в сфере технологических процессовых инноваций по сравнению с предшествующим годом возросла в 2.7 раза. Тем не менее, их объем попрежнему остается низким, не говоря о разработке и внедрении собственных (19, с. 92).

Значительный резерв заложен в области развития деловых, консалтинговых и других услуг в вышеуказанных отраслях, а также в сфере фундаментальных и прикладных исследований, в которых сформирован или может быть создан научный потенциал. К последним можно отнести патентные изобретения и проектно-конструкторские разработки в сфере высоких технологий. Ведь не секрет, что делая акцент на приоритет ресурсо- и энергосберегающих технологий и новых конструкционных материалов, страны «золотого миллиарда» достигли весьма высоких результатов в развитии своих экономик и реформировании системы науки и образования. Развитые страны Зарубежья проводят единую стратегию в этих сферах для унификации научной и образовательной политики на всей планете.

Особенностью трансформационного периода в Азербайджане является то, что рыночные преобразования и наметившийся переход к эффективной экономике происходят одновременно, в ней все зримее переплетаются интересы государства, частного сектора и гражданского общества в целом, что затрудняет принятие перспективных решений, как на макро-, так и на микроуровне.

Ныне Азербайджан стремится быть открытым внешнему миру, наиболее полно, с максимальной пользой для себя использовать преимущества международного разделения труда. Однако узел разных и сложных проблем по развитию и модернизации экономики страны еще не расрутан. Сохранившийся научно-технический потенциал используется неэффективно. Платежеспособный спрос на результаты НИОКР со стороны государства и предпринимательского сектора не высок. В итоге связь науки с производством не соответствует современным требованиям.

Важная роль в этой связи принадлежит и экономическому регионализму. Одним из интеграционных показателей, свидетельствующим о том, что государственная собственность в республике начинает работать на формирование экономики регионов, является тенденция сокращения региональных диспропорций.

За последние годы Президент и Кабинет Министров приняли ряд решений по введению структурных элементов экономики регионов (знаний). Они создаются под различными названиями: зоны опережающего развития (Аршерон, Баку), технопарки, кластеры, центры индустриального развития (гг. Гянджа, Сумгаит, Мингечаур), туристско-рекреационные зоны (Набрань, Кусары, Закаталы), спортивные олимпийские объекты и т.д. Так, город Баку дает 44.1 % ВВП, в то время как на все остальные 65 районов приходится лишь 44.0%. Экономика последних в основном находится на стадии становления и потому имеют низкий КПП (12, с.8-10).

Экономика регионов освобождает рыночные механизмы, способствует развитию предпринимательской культуры - прежде всего в сфере малого и среднего бизнеса (МСБ). Потому роль регионов (знаний) оценивается в первую очередь по развитости в национальной экономике МСБ.

Не случайно все без исключения развитые и динамично развивающиеся экономики - от США до Китая и Индии, по праву могут быть названы экономиками МСБ, в которых на долю этого сектора приходится до 40% ВВП и до 99% всех предприятий. В Азербайджане, по данным на конец 2015 г., доля МП в ВВП составляет 9.6 % от ВВП и 21.8% от общего числа предприятий при характерных для этого административных барьерах и коррупционных интересах чиновников различного ранга (17, с.16-17; 20, с.38, 658-661). Отражением положения дел в экономике является уровень безработицы и отрицательное сальдо миграции.

В Азербайджане происходил и процесс создания новых внутренних структур управления и правового регулирования. Искусственно раздутый госаппарат и неостребованные управленческие услуги, а, следовательно, и расходы на них ведут к неминуемым кризисам. Важным шагом в этом направлении является создание в Азербайджане трендовой службы «ASAN-Xidmet». Однако проблемы еще остаются. Учет и регулирование этих процессов по-прежнему требует:

- выработки единой стратегии выхода из кризиса и актуальных проблем развития мировой экономики, а также по группам стран, отдельным регионам и странам;
- отказа от моделей потребления, оказывающих негативное воздействие на жизнь людей и переход к более устойчивым моделям;
- содействия внедрению Программ, способствующих снижению масштабов неравенства среди отдельных групп населения;
- принципиальной установки на открытую модель, в основе которой - достижение эффективного, а затем и инновационного пути развития для развивающихся стран и стран с переходной экономикой;
- разработки Программ, содействующих улучшению экологического фона, способствующих защите от климатических изменений, повышению эффективности использования невозобновляемых и восстановлению возобновляемых ресурсов;
- научно обоснованной концепции образования и национальной методологии обучения в целях превышения его стандартов и маркеров по содержанию, качеству, доступности, формированию системы непрерывного образования;
- развития приоритетных отраслей фундаментальной и прикладной науки, создания развитых научных школ и теснейшей интеграции образования и науки;
- дальнейшего развития научно-технических связей;
- упрощения процессуальных процедур, развития юридических и других вспомогательных служб на местах, перевода регионов на территориальное самоуправление с соответствующим их финансированием;
- реформы административно-управленческого аппарата через сокращение общего числа министерств, изменение их состава и структуры (Э-государство);
- повышения ответственности и исполнительской дисциплины во всех сферах и ветвях власти;
- развития деловой и предпринимательской среды в регионах, особое внимание уделяя экономике регионов (знаний);
- легализации миграционных процессов из СНГ и стран ВЕ, и в особенности из арабских стран (Ближнего и Среднего Востока) для рождаемости экономик;

- разработки соответствующих нормативных актов, прозрачности бизнеса за счет унификации и стандартизации форм отчетности;
- государственной стратегии селективного инвестирования в целях мобилизации внутренних и ростурающих извне средств на рриоритетных рроектах, а также ликвидации такого мощного фактора, как бюрократизм и коррупция;
- рродолжения социально-демократических рреобразований, обеспечения доминирования личностных ценностей и минимального разрыва между формальными и неформальными нормами роведения.

Все это в итоге будет сроспособствовать защите национальных интересов и укреплению розиций Азербайджана на международной арене.

Ключевые слова: внутренняя и внешняя ролитика, эффективность, конкурентосроспособность, институциональные теории, рейтинговые индикаторы, договора, соглашения, конвенции, стратегия развития.

Срисок исрользованной литературы

1. Əliyev H.Ə. «Müstəqllik yolu». Bakı, 1997.
2. Məmmədov A. Prezident imzası, prezident qayğısı. Qanunvericilik aktlar toplusu. Bakı, 1998, 492 s.
3. Анчишкин А. Наука. Техника. Экономика. М., 1986.
4. Астаров К.Л. Стратегия развития в ростиндустриальной экономике. //МЭ и МО, 2006, №2.
5. Бакинский рабочий, Газета, 2004-2014 гг.
6. Данные реестра Минфина Азербайджанской Республики, расрределение зарегистрированных в Азербайджанской Республике совместных рредрриятий за 1991-1993 гг.
7. Егоров А.В. Правовая интеграция и ее содержание. Ж. //Государство и рраво, М., 2004, №1.
8. Ершов М. О финансовых механизмах экономического роста //Ворпросы экономики, 2002, №12.
9. Ланцов С.А., Ачкасов В.А. (род ред.) Мировая ролитика и международные отношения. Учебн. пособие. Изд. Питер, 2005, 443 с.
10. Материалы Совещания в Президентском Аррарате. Газета «Азербайджан», 13.08.1994.
11. Норд D., Ночевкина Л.П. Институты и экономический рост, историческое введение. //THESIS, т.1, вып. 2, 1993.
12. Отчет о мировом развитии. WB. М.: Изд-во «Весь мир», 2001.
13. Речь И.Г.Алиева на заседании КМ AR. (09.X, 2014 г.), росвященном итогам социально-экономического развития AR за 2013 г. и рредстоящим задачам на 2014 г. Газ. «Бакинский рабочий», 01.10-11, 2014 г.
14. Указ Президента Азербайджанской Республики об утверждении «Государственной Программы Социально-экономического развития регионов AR (2004-2008 гг.)». «Бакинский рабочий», 3.02. 2004.
15. Указы Президента Азербайджанской Республики Г.А.Алиева за 1993-2003 гг., Azərb. Respub. Qanunver. Toplusu, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin rəsmi nəşri. 1993-2003 illər.

16. Указы Президента Азербайджанской Республики И.Г.Алиева за 2004-2015 г. Azərb. Resp. Ganun. Toplusu, 2004-2015-ci illər Azərbaycan Respublikasının MM və Prezidentin rəsmi nəşri.
17. Фуад А. Инновации и мобильная идентичность в Азербайджанской Республике: новый вид цифровой интеграции в Европе //Зеркало. 22.02, 2014, №32.
- 17a. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982.
18. Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq. ADSK, Bakı, 2016.
19. 2015-ci ildə xarici investisiyalı müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri, ARDSK, Bakı, 2016, 78 s.
20. Azərbaycanın sənayesi, DSK, Bakı, 2016, 232 s.
21. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. DSK, Bakı, 2016, 823 s.
22. Azərbaycanın xarici ticareti, DSK, Bakı, 2016.
23. World Development Report, WB, 2003, Tabl. 3.11, Tabl. 4a, 4.1-4.10, Tabl. 5.12-5.13.
24. World Developm. Indicators, 2015, Tabl.1-6; 19, p.167- 390; Tabl. 6.1- 6.15.
25. World Imports of commercial services by region 2001, 2011 Tabl. III.5. WDI, WB.
26. //http://inflationdata.com/inflation/inflation_rate/istorical_oil_prices_table.asp.
27. Sm.: perevod na sayte Qumanitarnix texnoloqiy. Sm.: http: //gtmarket.ru/news/2015/09/05//6219.
28. The Global Competitiveness Report 2014-2015, Available at: http:gtmarket, ru/news 2015, /p.09-10 acces-sed.19.10, 2015).
29. The Global Competitiveness Report, 2016-2017.

Esmə EMİR-İLYASOVA

**XX-XXI ƏSRLƏRİN QOVŞAĞINDA AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ DÜNYA İQTİSADİYYATINA VƏ
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ İNTEQRASIYASININ
İNSTITUSİONAL ƏSASLARI**

Xulasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının müqavilələr, sazişlər, konvensiyalar yolu ilə Beynəlxalq Münasibətlərə (BM) və Beynəlxalq İqtisadiyyata (Bİ) cəlb olunması təhlil olunur. Beynəlxalq İqtisadi Forum (Davos, 2015-ci il) tərəfindən hazırlanmış makro-iqtisadi və reyting göstəriciləri araşdırılır.

Müəllif respublikanın dünyaya funksional və institusional açıqlığını qiymətləndirməyə imkan verən inkişaf etmiş, MDB-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrin, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin göstəriciləri ilə müqayisələr aparır.

Nəticə hissəsində Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın yaranması və Azərbaycanın Bİ və BM-ə daha səmərəli inteqrasiyası üçün təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: daxili və xarici siyasət, səmərəlilik, rəqabət qabiliyyətlilik, institusional nəzəriyyələr, reyting indikatorları, müqavilə, saziş, konvensiya, inkişaf strategiyası.

Esmə EMIR-ILYASOVA

**THE INSTITUTIONAL BASES OF INTEGRATION OF THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE WORLD ECONOMICS
AND INTERNATIONAL RELATIONS ON THE EVE
OF THE XX-XXI CENTURIES**

Summary

The article studies involvement of the Republic of Azerbaijan into the international relations of (WR), the world economics (WE) and the respective structures through the negotiations and agreements, Conventions. The results of macroeconomic and other rating indices, worked by the international economic Forums (Davos, 2015) are analyzed.

The author gives a comparative analysis with the indices of a number of the advanced countries, CIS, countries of the South-Eastern Asia and etc., that permits to estimate the functional and institutional openness of the republic to the world.

In conclusion, the author puts forward the proposals on creation of competitive economics in Azerbaijan and productive integration of Azerbaijan with WR and WE.

Keywords: home and foreign policy, efficiency, competitiveness, institutional theories, indices of resting, negotiations, agreement, convention.

Fazilə HÜSEYNLİ

*N. Tusi adına Azərbaycan Dövlət
Pedaqoji Universitetinin «Fəlsəfə və
sosial fənlər» kafedrasının müəllimi*

**AVROPA ŞURASI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
QANUNVERİCİLİYİNDƏ İNSAN ALVERİ İLƏ
MÜBARİZƏNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ***

İnsan alveri köləliyin müasir forması olmaqla insan hüquqlarının pozulması, həm şəxsiyyət, həm də dövlət əleyhinə yönəlmiş bir cinayətdir. Bunun qəbul edilməsi zəruridir və sözügedən cinayət əməlinin törədilməsi qanunvericilik vasitələrlə cəzalandırılmalıdır. Qeyd olunması çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri də odur ki, insan alveri insanın təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş bir cinayət olduğu kimi, dövlətin təhlükəsizliyinə də zərbə vurur. Belə ki, insan alverinin qarşısının alınması bu qəbildən olan cinayətlərin törədilməsində günahkar olan cinayət təqibinin həyata keçirilməsi və zərərçəkənlərin müdafiəsi məqsədi ilə görülməli tədbirlər təkcə dövlətin deyil, insanın da şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilməlidir. İnsan alveri onun daha çox qurbanı olan qadınlara və uşaqlara qarşı zorakılığın formalarından biridir. İnsan alveri həm də beynəlxalq ailə hüququ sferasına qanunazidd müdaxilələrin formalarından biri kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, onun ayrı-ayrı növləri qanuni ailə qaydalarının təhrif olunması və vicdansızcasına istifadəsi ilə əlaqədardır. Adi praktikanın müəyyən dairələrdə mahiyyətinə görə insan hüquqlarına və ləyaqətinə zərər yetirən kimi qəbul edilən bəzi növləri də insan alverinin yayılmasına rəvac verə bilər.

Mütəşəkkil transmilli cinayətkarlığın müasir vəziyyətinin və strukturunun təhlili göstərir ki, sözügedən cinayət fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri kifayət qədər aktiv inkişaf edir. Müasir zamanda gəlirli biznesə çevrilən insan alverinin həyata keçirilməsi bu qəbildən olan fəaliyyət iyerarxiyasında xüsusi yer tutur və mütəşəkkil transmilli cinayətkar qrupların başlıca gəlir mənbəyini təşkil edir. Yaranmış vəziyyət xarici ölkə mütəxəssislərinin tədqiqatları ilə də təsdiq olunur. Belə ki, alman alimi Leo Kaydel apardığı elmi tədqiqatlar nəticəsində belə bir fikrə gəlmişdir ki, insan alveri cinayətkar qrupların əsas fəaliyyət növlərindən biridir və kriminal fəallıq iyerarxiyasında beşinci yeri tutur (10). Qadın alveri və qadın əmək miqrasiyası problemləri üzrə ilk sosioloji tədqiqatlar Y.V.Tyuryukanova və M.M.Malışeva tərəfindən aparılmışdır. Burada müasir qadın əmək miqrasiyası, onun başlıca ünsürləri, strukturu, istiqamətləri təhlil edilir (5).

Qeyd olunmalıdır ki, müasir cinayət hüququ və kriminologiya elmində insan alveri ilə bağlı mövzunun problemini tam əhatə edən fundamental tədqiqatlar son vaxtlara qədər demək olar ki, yox idi. Mövcud tədqiqatlar arasında, ilk növbədə, Ümumdünya Şəbəkəsinin «Alınmışlar və satılmışlar» (7) adlanan məlum məruzəsini qeyd etmək olar. Problemin beynəlxalq-hüquqi bazası insan alverinə qarşı yönəlmiş bir sıra regional sazişlərlə tamamlanır. İnsan alverinə qarşı fəaliyyət haqqında Avropa Şurasının 2005-ci ildə qəbul edilmiş Konvensiyası da bu sıraya aiddir. Konvensiyada insan alveri qurbanlarına daha çox yardım göstərilməsinə və onların müdafiəsinin təmin olunmasına cəhd göstərilir. Sözügedən Konvensiya təkcə Avropa Şurasına üzv olan dövlətlər deyil, həm də Avropa birliyinin üzv olmayan, sənədin hazırlanmasında iştirak edən dövlətləri üçün də açıqdır.

* Məqalə hüquq ü.f.d. Mirafərim Seyidov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının köləliyin müasir formaları üzrə İşçi qrupu insan hüquqlarının pozulması siyahısını hazırlamışdır ki, bunlar da müasir köləliyin formaları hesab olunur:

- uşaqların alınıb-satılması;
- uşaq fahişəliyi;
- uşaq pornoqrafiyası;
- uşaq əməyi;
- seksual turizm;
- uşaqlardan silahlı qüvvələrdə istifadə olunması;
- əmək miqrantlarının istismarı;
- qeyri-qanuni oğulluğa götürmə;
- insan alveri;
- insan orqanları ilə ticarət;
- başqa şəxslərin fahişəliklə istismarı;
- qadınlara münasibətdə zorakılıq;
- nikaha girməyə məcburedilmə;
- borc asılılığı;
- məcburi əmək.

Hal-hazırda insan alverinə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq intensiv inkişaf edir. Bu da öz növbəsində həmin sahədə mütəşəkkil beynəlxalq qrupların qurbanlarının sayının artması və dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə təhdidlərlə şərtlənir. İnsan alverinə qarşı mübarizəyə yönəlmiş fəal kodifikasiya prosesi də məhz bununla bağlıdır. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, may 2005-ci ildə Avropa Şurasının Nazirlər Kabineti «Açıq xarakterli insan alverinə qarşı fəaliyyət haqqında» Konvensiya qəbul etmişdir. Böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq sözügedən sənəd hələ də müfəssəl elmi tədqiqat obyektı olmamışdır (8).

Konvensiyanın hazırlanmasının əsas səbəblərindən biri regional səviyyədə elə bir icbari hüquqi sənədin işlənməsi olmuşdur ki, bu sənəd insan alveri qurbanlarının müdafiəsini, insan ləyaqətinə hörmətlə yanaşılmasını təmin etsin və hüquqazidd fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin cəzayət təqibi və insan hüquqları məsələlərini tənzimləyə bilsin (b.29). Konvensiya universal və regional səviyyələrdə qəbul edilmiş digər aktlarla rəqabət aparmır, lakin onların təmin etdiyi müdafiəni yaxşılaşdırır, əhatə etdikləri standartların mahiyyətini açır. İnsan alverinin qarşısının alınmasına, günahkar şəxslərin təqib olunmasına və cəzalandırılmasına, cinayət əməlinin qurbanlarının müdafiəsinə, habelə göstərilən sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığın stimullaşdırılmasına yönəlmiş Konvensiya alverdən zərər çəkmiş insanların xidmətlərinə olan tələbin azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Konvensiyanı milli və transmilli insan alverinin mütəşəkkil cinayətkarlıqla bu və ya digər dərəcədə əlaqədar olan bütün formalarına tətbiq etmək mümkündür.

Konvensiyaya görə «qurban dedikdə, insan alverinə məruz qalan istənilən fiziki şəxs nəzərdə tutulur» (m. 4, b. (e)). Konvensiyada əsas diqqət dövlətin insan alverinin qarşısının alınması üzrə preventiv fəaliyyətinin müxtəlif formalarına yönəldilir, bununla mübarizə üçün məsuliyyət daşıyan müxtəlif orqanlar arasında əlaqələndirmənin gücləndirilməsi risk qrupuna daxil olan şəxslər üçün onların hüquqlarının, uşaqların maraqlarının, qadınlarla kişilər arasında bərabərliyin qorunması şərti ilə müxtəlif səviyyəli tədqiqatların, təhsil və informasiya xarakterli kampaniyaların aparılması tövsiyə edilir (m. 5). Konvensiya iştirakçı dövlətlər üzərinə müvafiq orqanlar tərəfindən qanuni mühacirət etməyə imkan verən şərtlər haqqında səhih məlumatların yayılması yolu ilə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsini qoyur. Konvensiya dövlətdən qurbanların müəyyən edilməsi üzrə xüsusi prosedurların qəbul olunmasını tələb edir (m. 10). İnsan alveri qurbanlarının müəyyən

edilməsi onların əsas hüquqlarının qəbul olunmasına, vaxtında yardım göstərilməsinə, habelə qurbanlarla cinayətkar, qeyri-leqal miqrant kimi rəftar edilməsinin qarşısının alınmasına imkan yaradır. Konvensiyanın qurbanlara yardım göstərilməsi üzrə tədbirlər siyahısı da kifayət qədər genişdir (m. 12). Buraya insan alveri qurbanına bərpa olunmaq üçün 30 günlük müddətin (m. 13), yaşamaq üçün icazənin (m. 14) verilməsi də daxildir (9).

Öz qurbanlarını tələyə salan insan alveri ümumdünya qul ticarətinin müasir formasıdır. Burada insanlara adi alqı-satqı predmeti kimi yanaşılır, onları əsasən seksual xidmətlər sahəsində, habelə kənd təsərrüfatı sektorunda, gizli və leqal emalatxanalarda havayı və ya cüzi əmək haqqı ilə işləməyə məcbur edirlər. İdentifikasiya edilmiş insan alveri qurbanlarının böyük hissəsini qadınlar təşkil edirlər, lakin buraya kişilər də daxil ola bilərlər.

«İnsan alveri» anlayışının beynəlxalq səviyyədə hüquqi tərfi (Avropa Şurası Konvensiyasının da qəbul etdiyi - müəl.) Palermo protokolunda verilmişdir (Konvensiyanın 4-cü maddəsinin şərh). Bu mərhələdə qeyd olunmalıdır ki, insan alveri anlayışı «qeyri-qanuni miqrant qaçaqçılığı»ndan fərqlənir. Sonuncu, BMT-nin mütəşəkkil transmilli cinayətkarlıqla mübarizə Konvensiyasının ayrıca protokolunun tənzimlənmə obyektidir (BMT-nin mütəşəkkil transmilli cinayətkarlıqla mübarizə Konvensiyasını tamamlayan miqrantların quru, dəniz və hava yolu ilə qaçaqçılığına qarşı Protokol). Miqrantların qanunsuz qaçaqçılığının əsas məqsədini onları birbaşa və ya dolayı yolla gəlir yaxud digər maddi fayda əldə etmək üçün sərhəddən keçirmək təşkil edirsə, insan alverinin başlıca məqsədi istismardır. Bundan başqa, insan alverinə yalnız milli səviyyədə mümkün olan transsərhəd elementinin daxil olması vacib deyil. Bu sahədə mövcud təcrübə göstərir ki, milli səviyyədə müvafiq hüquqi alətlərin tətbiq olunması dünya birliyi miqyasında həyata keçirilən tədbirlərin güclənməsinə imkan yaradır.

İnsan alveri mütəşəkkil cinayətkar qruplar tərəfindən qanundan yan keçmək və gəlirləri gizlətmək üçün korrupsiya əlaqələrindən istifadə edilməklə, çirkli pullaran yuyulması məqsədi ilə həyata keçirilə bilən bir fəaliyyətdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu fəaliyyət göstərilən kontekstdən kənara da çıxa bilər. Elə buna görə də bu sahədə Avropa Şurası tərəfindən işlənib hazırlanmış başqa hüquqi alətlər, xüsusilə insan hüquqlarını, uşaq hüquqlarını, sosial hüquqları, insan alveri qurbanlarının hüquqlarını qorumaq, habelə korrupsiya, çirkli pulların yuyulmasını, kibercinayətkarlıqla mübarizə məqsədləri güdən sənədlər, o cümlədən hüquqi sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq haqqında müxtəlif müqavilələr də tətbiq oluna bilərlər.

Avropa Şurasının Parlament Assambleyası özünün qadın alveri və fahişəliklə əlaqədar miqrasiya haqqında 1610 sayılı (2003-cü il) Təvsiyəsində bu məsələyə münasibət bildirir. Bu Təvsiyədə Parlament Assambleyası Nazirlər Kabinetinə aşağıdakıları məsləhət görmüşdür:

a) Avropa Şurasının bu sahədə mövcud olan digər beynəlxalq sənədləri tamamlayan insan alveri ilə bağlı və insan hüquqlarının qorunmasına yönəlik Konvensiyanın işlənib hazırlanmasına mümkün qədər tez başlamaq;

b) Avropa Şurasının Konvensiyasında insan alveri ilə bağlı aşağıdakı müddəaların olmasını təmin etmək:

- insan alveri cinayətinin Avropa Şurasına üzv-dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməsi;
- insan alverinə tətbiq olunan cəzaların harmonizasiyası;
- insan alverində şübhəli bilinən şəxslərə münasibətdə səmərəli yurisdiksiyanın müəyyən edilməsini təhvilverilmə prosedurlarının sadələşdirilməsi və insan alveri ilə əlaqədar olan bütün məsələlərə dedere aut judicare prinsipinin tətbiq olunmasını təmin etmək.

İnsan alverinin birbaşa və ya dolayı yolla insan hüquqlarının pozulması kimi qəbul edilməsinə bir çox beynəlxalq bəyannamələrdə və hüquqi sənədlərdə rast gəlinir. Avropa İttifaqının 19 iyul 2002-ci il tarixli Çərçivə qərarında bildirilir ki, «insan alveri şəxsiyyətin əsas hüquqlarının və insan ləyaqətinin pozulmasıdır...» (paraqraf 3). BMT-nin nəzarət orqanları, o cümlədən İnsan hüquqları üzrə Komitə və Qadınlara münasibətdə ayrıseçkiliyin aradan qaldırılması üzrə Komitə də insan alverini insan hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirir (2, 3).

Müasir dünyada insan alveri əsl fəlakətə çevrilmişdir. Kişilərə, qadınlara və uşaqlara da təsir göstərən bu fenomen görünməmiş miqyas almışdır və faktiki olaraq köləliyin yeni bir formasına çevrilmişdir. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsində köləlik və məcburi əmək qadağan olunur və qeyd edilir ki, «heç kim köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz. Heç kəs məcburi və icbari əməyə (11) cəlb edilə bilməz». İnsan alverinin bu Konvensiyanın 4-cü maddəsində verilən tərifində «köləlik» anlayışına istinad edilir.

Nəticədə, Avropa Şurasının bu Konvensiyasını digər beynəlxalq hüquqi sənədlərə münasibətdə aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

- insan alverini insan hüquqlarının pozulması kimi qəbul etmək;
- insan alveri qurbanlarına yardım göstərilməsinə və onların müdafiəsinə xüsusi diqqət vermək;
- insan alverinin bütün formalarını - transmilli və ya milli, mütəşəkkil cinayətkarlıqla əlaqəsi olan və ya olmayan növlərini əhatə edən sahə kimi qəbul etmək;
- Konvensiya insan alverinin qurbanı olmuş bütün şəxslərə – uşaqlara, qadınlara və kişilərə tətbiq olunur;
- qurbanların və şahidlərin müdafiəsinin təmin olunması üçün kompleks şəkildə hüquqi çərçivənin müəyyən olunması;
- səmərəli və müstəqil nəzarət mexanizmlərinin müəyyən olunması. Təcrübə göstərir ki, belə mexanizmlərin tətbiq olunduğu sahələrdə (məsələn, işgəncələrə qarşı mübarizə, milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi və s.) iştirakçı dövlətlər tərəfindən onlara böyük etimad göstərilir.

İnsan alverinin profilaktikasının hüquqi və təşkilati əsaslarının müəyyən edilməsi və Azərbaycan Respublikasında insan alveri qurbanlarının müdafiəsi məsələlərinin tənzimlənməsi üçün 28 iyun 2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» Qanunu qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» Qanununa uyğun olaraq və Milli fəaliyyət planında göstərilən vəzifələrin yerinə yetirilməsinin səmərəliliyinə nail olunması, insan alveri qurbanlarının təhlükəsizliyinin təmin olunması, onlara peşəkar yardımın göstərilməsi, insan alveri ilə mübarizə sahəsində məlumatların xüsusi təlim keçmiş peşəkar polis əməkdaşları və polis strukturlarında toplanması və saxlanması, onların zəruri avadanlıqla təchiz edilməsi məqsədi ilə Daxili İşlər Nazirliyi strukturunda xüsusi polis strukturu yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» Qanununda insan alveri anlayışı belə müəyyən edilir. Qanunun 1.0.1-ci maddəsinə görə insan alveri zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurlama, dələduzluq, aldatma yolu ilə, təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etməklə yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla insanların istismar məqsədi ilə cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsindən ibarət olan əməlləri əhatə edir (uşağın istismar məqsədi ilə cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul

edilməsi bu maddədə göstərilən üsullardan istifadə olunmasa da insan alveri hesab edilir) (1).

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 144-1-ci maddəsinin dispozisiyasında insan alveri cinayətinə aşağıdakı kimi anlayış verilir: «İnsan alveri, yəni şəxsin alqı-satqısı və ya ona sahibliklə əlaqədar digər əqdlərin bağlanması yaxud onun istismar edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhəddindən keçirilməsi üçün və ya eyni məqsədlə digər şəxslərə verilməsi üçün cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi». Göründüyü kimi, adı çəkilən Qanunda insan alverinə verilən anlayış Cinayət Məcəlləsinin 144-1-ci maddəsində verilən anlayışdan daha geniş məzmunudur. Hesab edirik ki, adı çəkilən Qanunda insan alverinə cinayət-hüquqi baxımdan, o cümlədən əməlin tövsifinin düzgün həyata keçirilməsi yönündən daha dolğun və dürüst anlayış təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında insan alveri ilə mübarizə sahəsində əsas tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 6 may 2004-cü il tarixində insan alveri ilə mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir. Məhz bu Planı uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» Qanunu qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə müvafiq əlavələr və düzəlişlər edilmişdir. İnsan alveri ilə mübarizənin əsaslarının təşkili məqsədi ilə insan alveri ilə mübarizə üzrə məsuliyyətli şəxs - Milli Koordinator təyin edilmişdir. Milli Fəaliyyət Planının iştirakçılarının vahid əməkdaşlıq və onlar arasında informasiya mübadiləsi sisteminin yaradılması məqsədi ilə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələrindən ibarət İşçi qrupu yaradılmışdır (4). Eyni zamanda İnsan Alveri ilə Mübarizə ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. 2004-cü ildə Daxili İşlər Nazirliyinin Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Baş İdarəsi bazasında insan alveri ilə mübarizə İdarəsi yaradılmışdır. İnsan alveri ilə əlaqədar cinayətlər haqqında məlumatların toplanması, ümumiləşdirilməsi və təhlili məqsədi ilə İnsan Alveri ilə Mübarizə İdarəsində mərkəzləşdirilmiş məlumat bazası yaradılmışdır (məlumatların məxfiliyinə təminat verilir - müəl.). Ölkə ərazisində «Qaynar xətt» telefon xidməti yaradılmışdır ki, insan alveri qurbanlarına və potensial qurbanlara pulsuz xidmət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində bu qəbildən olan cinayətlərlə mübarizəni tənzimləyən müvafiq maddələr nəzərdə tutulmuş, potensial cinayət subyektləri hesab olunan qadınların və uşaqların hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmiş bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur: maddə 106 (Köləlik), maddə 137 (İnsan orqanlarının və toxumalarının alqı-satqısı), maddə 144-1 (İnsan alveri), maddə 144-2 (Məcburi əmək), maddə 150-1 (Sərnişinlərin sənədsiz daşınması), maddə 171 (Yetkinlik yaşına çatmayanların fahişəliyə və ya pozğunluğa cəlb edilməsi), maddə 244 (Fahişəxanaların saxlanması), maddə 316-1 (İnsan alverindən zərər çəkmiş şəxs haqqında məxfi məlumatların yayılması).

Açar sözlər: insan alveri, köləlik, zorakılıq, borc asılılığı, məcburi əmək, kodifikasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Закон Азербайджанской Республики о борьбе с торговлей людьми Баку, 28 июня 2005г. URL: <http://www.base.spinform.ru>.

2. О плане действий ОБСЕ по борьбе с торговлей людьми от 24 июля 2003 года: решение №557 Постоянного совета ОБСЕ от 19-21 марта 2003 г. URL:<http://www.humanrts.tj/public>.
3. Об общественном здоровье и торговле людьми: Бударештская декларация от 19-21 марта 2003 г. URL: <http://www.coe.int/t/dg2/trafficking>.
4. План Национального Действия по борьбе с торговлей людьми Азербайджанской Республики май 2004 г. URL: <http://iadmi.gov.az>.
5. Тюрюканова Е. В., Малышева М. М. Женщина. Миграция. Государство. М., 2001.
6. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики: утв. Законом Азербайджанской Республики от 30 дек. 1999 г.; вступил в силу с 1 сент. 2000 г. URL:<http://www.crime.v1.ru>.
7. Caldwell G., Galster S., Steinzor N. Crime & Servitude: An Expose of the Trafficking Women for Prostitution from Newly Independent States //Trends in Organized Crime. New Brunswick, Summer 1998. Vol. 3. №4.
8. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings [Electronic resource] //Council of Europe. Mode of access: URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/197.htm>.
9. Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings [Electronic resource] //Council of Europe. Mode of access: URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Reports/Ht.ml/197.htm>.
10. Keidel L. Menschenhandel als Phänomen Organisierten Kriminalität. Kriminalistik, no. 5, p. 325.
11. Trafficking in Human Beings [Electronic resource] //Council of Europe. Mode of access: URL:<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/197.htm>.

Фазиля ГУСЕЙНЛИ

**ЕВРОПЕЙСКИЙ СОВЕТ И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
БОРЬБЫ С ТОРГОВЛЕЙ ЛЮДЬМИ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Резюме

Являясь современной формой рабства, торговля людьми – это преступление, направленное против нарушения прав человека, а также личности и государства, наказуемо в законодательном порядке. Предложенная статья посвящена вопросам борьбы с торговлей людьми, зафиксированных в решениях Совета Европы, а также в законодательстве Азербайджанской Республики. Автор исследовал Конвенцию Совета Европы о противодействии торговле людьми и различные решения Совета Европы по борьбе с торговлей людьми, а также законодательство и нормативно-правовые акты Азербайджанской Республики, касающиеся этих вопросов.

Ключевые слова: торговля людьми, рабство, насилие, долговая зависимость, насильственный труд, кодификация.

Fazilya HUSEYNLI

**THE EUROPEAN COUNCIL AND SOME ASPECTS
OF THE STRUGGLE AGAINST HUMAN TRADE IN
THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Summary

Been a modern form of slavehood, human trade is a crime directed at the human rights, as well of personality and state, profitable in the legislative order. The present article is dedicated to the issues of human trade banned in the countries of European Council as well in the legislation of the Republic of Azerbaijan. The author investigated the Convention of the European Council on protection of human trade and different resolutions of the European Council on struggle against human trade as well as the legislation and normative-legal statutes of the Republic of Azerbaijan, concerning these issues.

Keywords: human trade, slavehood, violence, debt dependence, forcedlabour, confiscation.

Pərvanə İSLAMOVA
doktorant, AMEA Hüquq və
İnsan Haqları İnstitutu

**RUSİYA VƏ ABŞ-IN HÖVZƏYƏ DAİR TƏHLÜKƏSİZLİK
KONSEPSİYALARININ MAHİYYƏTİ VƏ DİGƏR
XƏZƏRYANI ÖLKƏLƏRİN MÖVQEYİ***

2008-ci ilin iyulunda inaqurasiyasından bir neçə ay keçəndən sonra Rusiya prezidenti Dmitri Medvedev öz hakimiyyət illərində ən mühüm təhlükəsizlik sənədi olan Xarici Siyasət Konsepsiyasının hazırlanmasına göstəriş verdi. 2009-cu il may ayının 12-də Medvedev Rusiyanın ilk Milli Təhlükəsizlik Strategiyasını ratifikasiya etdi. Strategiya üzərində işlər 2004-cü ildən başlamışdı. Təhlükəsizlik Şurasının katibi Nikolay Patruşev yenilənmiş variant üzərində uzun müddət işləmişdi, lakin müxtəlif səbəblərə görə onun qəbulu gecikirdi (1). 2009-cu ilin 24 martında Təhlükəsizlik Şurasının iclasında Strategiyanın qəbulu gözlənilirdi, lakin bəzi təzadlı fikir və təkliflər onun qəbulunu təxirə saldı və aprelin 24-nə kimi bir ay müddətində dəyişikliklərin olunması üçün qaytarıldı. Son anda təklif olunan dəyişikliklər əsasən Barak Obamanın hakimiyyət illərində ABŞ-la münasibətlərə və insan hüquqlarına aid idi (2). 2009-cu ildə qəbul edilmiş strategiya 1997-ci ildə Yeltsinin və 2000-ci ildə Putinin qəbul etdiyi Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyalarını təkmil formada əvəz etdi.

Medvedevə görə Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası “fundamental sənəd olaraq dövlət idarəçiliyinin səviyyəsini yüksəltmək məqsədi daşıyırdı” (3). 2000-ci ildə qəbul edilmiş konsepsiyaya oxşar olaraq bu strategiya da strateji və təhlükəsizlik məsələlərinə Rusiyanın dövlət yanaşmasını əks etdirirdi. Strategiya strateji məqsədləri və görülməli tədbirləri özündə əks etdirən sənəddir. Patruşevə görə, “konsepsiyadakı məqsəd və tədbirlər qısa müddətli 2012-ci ilədək, orta müddətli 2013-2015-ci illər və uzun müddətli 2020-ci ilədək olan dövrü əhatə edir (1).

Sənədin başlığında əks olunan ən vacib məsələ Rusiyanın beynəlxalq statusu, Avro-Atlantik təhlükəsizlik strukturları və Şərq dövlətləri ilə təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın faydalarıdır. Beynəlxalq arenadakı hazırkı roluna görə Xarici Siyasət Konsepsiyası Rusiyanı global məsələlərdə müstəsna rola və təsiretmə gücünə malik mərkəz kimi təsvir edir. “Super” dövlət statusuna malik olan Rusiya beynəlxalq məsələlərin həllində böyük iddialar irəli sürür. Güclü beynəlxalq mövqeyinə görə Konsepsiyada deyilir ki, Rusiya xaricdəki vətəndaşlarının hüquqlarını və qanuni maraqlarını qorumaq iqtidarındadır.

Avro-Atlantik təhlükəsizliyi ilə bağlı sənəddə göstərilirdi ki, rəsmi Moskva Qərbin yaratdığı kollektiv təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sistemlərindən fərqli olaraq müxtəlif təhlükəsizlik sistemlərinin yaradılmasını dəstəkləyir. Bundan başqa, Xarici Siyasət Konsepsiyası NATO-nun daha da genişlənməsini istəmir, xüsusilə Gürcüstan və Ukraynanın təşkilata üzv qəbul olunmasına qarşıdır.

Sənəddə Rusiyanın Şərqlə, xüsusilə Çin və Hindistanla əməkdaşlığının inkişafı diqqətə çatdırılır. Buna əlavə olaraq, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı və Müstəqil Dövlətlər Birliyi keçmiş MDB məkanında sabillik və təhlükəsizliyin təmin olunmasında açar rolunu oynayan təşkilat kimi qeyd olunur. Rusiya, Çin və dörd Mərkəzi Asiya ölkəsindən

* Məqalə siyasət e.ü.f.d. Rəşad Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

ibarət siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik qurumu Şanxay Təhlükəsizlik Təşkilatı və bu təşkilatın Asiya-Sakit okean regionundakı rolu yüksək qiymətləndirilir.

2009-cu ildə qəbul edilmiş bu sənəd ilə Moskvanın siyasi prioritetləri də dəqiqləşdirildi. Konsepsiyada deyilirdi ki, “Rusiya başqa dövlətlərin təsiri olmadan beynəlxalq məsələlərdə öz milli maraqlarını ortaya qoya bilər. 2008-ci ilin Rusiya-Gürcüstan münaqişəsi bu fikri aydın göstərir. Bu münaqişədən dərhal sonra 31 avqust tarixində prezident Medvedev televiziyaya müsahibəsində xarici və təhlükəsizlik siyasəti haqqında fikirlərini ümumiləşdirərək Rusiyanın fəaliyyətini əks etdirəcək beş prinsipi elan edir və bu prinsiplər Konsepsiyanın əsas hissəsinə çevrilir:

- Beynəlxalq hüquq üstün olmalıdır.
- Çoxqütblü dünya ABŞ-ın hakim olduğu təqəütblü dünyanı əvəz etməlidir.
- Rusiya özünü təcrid etmək niyyətində deyil, əksinə Qərblə dost münasibətlərin inkişafını dəstəkləyir.

• Rusiya öz vətəndaşlarının müdafiəsini vacib hesab edir və onlara qarşı törədilən istənilən aqressiv hərəkətə cavab verəcək.

- Rusiyanın müəyyən regionlarda üstün maraqları var (4, s.3).

Vətəndaşlarının müdafiəsi ilə bağlı olan hissəni qeyd etməkdə əsas məqsəd Abxaziya və Cənubi Osetiyadakı Rusiya vətəndaşlarını qorumaq, Gürcüstanın işğalını qanuniləşdirməkdir.

Rusiya hökumətinin qəbul etdiyi Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası yalnız hərbi təhlükəsizliyi nəzərdə tutmurdu. Prezident Medvedev bu haqda qeyd edirdi ki, “təhlükəsizlik yalnız xarici siyasətlə əlaqəli deyil, bu həm də iqtisadi təhlükəsizlikdir... iqtisadi təhlükəsizlik bizim strategiyanın mühüm tərkib hissəsidir” (5, s.19). Strategiyanın hazırlanmasında əməyi olan Rusiya Milli Elmlər Akademiyasının Beynəlxalq İqtisadiyyat və Siyasət İnstitutunun rəhbəri Ruslan Grinberq daha da irəli gedərək bildirdi ki, “iqtisadi təhlükəsizlik sənədin prioritet hissəsi olaraq ənənəvi təhlükəsizlik problemlərini arxada qoyur” (1).

2000-ci ildə qəbul edilmiş Konsepsiya ilə 2009-cu ildə qəbul edilmiş Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası arasında oxşarlıqlar çoxdur. Məsələn, 2000-ci il konsepsiyası göstərirdi ki, xarici siyasətin məqsədi siyasi, iqtisadi və digər yollarla xaricdəki Rusiya vətəndaşlarının hüquqlarını və maraqlarını qorumaqdır. 2009-cu ilin strategiyasında isə bu haqda qeyd olunur ki, sənədin məqsədi xaricdəki Rusiya vətəndaşlarının hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunmasının effektivliyini artırmaqdır (6, s.8).

2000-ci ildə qəbul edilmiş strategiyada ən önəmli məsələlərdən biri də “iqtisadi böhranın” nəticələrini aradan qaldırmaq üçün müəyyən tədbirlərin görülməsi idi. Medvedevin imzaladığı sənəddə isə Rusiyanın iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etdirilməsi, orta müddət ərzində ÜDM-un səviyyəsinə görə beş ölkədən birinə çevrilməsi məqsəd olaraq müəyyən edilmişdir. Bir il əvvəl V.Putin bildirmişdi ki, Rusiya Böyük Britaniyanı keçməli, onun altıncı sırada yer almasına nail olmalıdır (7). Beynəlxalq Valyuta Fondu və Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin 2008-ci il məlumatına görə Rusiya iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə səkkizinci yerdə dururdu.

“Təhlükəsizlik” sözünün bir “vəziyyət” kimi gündəlik anlamı onu göstərir ki, bu gün müasir dünyada təhlükəsizlik həmişə predmetli olub, nəyə isə aid olmaqla xaricdən və yaxud daxildən real qorxunun, təhlükənin obyektiv mövcudluğunu göstərir (8, s.12). Bu mənada Xəzər dənizinin və ümumilikdə Qafqaz regionunun təhlükəsizliyinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu çox vacib məsələdir. Məhz bu mühüm xüsusiyyətdən irəli gələrək regionda hegemon ölkə olan Rusiya öz təhlükəsizlik konsepsiyasında Xəzər dənizi və Qafqaz regionuna xüsusi hissə həsr etmişdir. Sənədin ən dəyərli hissəsi isə rusiyalı analitiklərin növbəti onillikdə baş verə biləcək hadisələrlə bağlı irəli sürdükləri bir qisim proqnozlar olmuşdur. Və burada

göstərilirdi ki, çox da uzaqda olmayan bir dövrdən başlayaraq dünyada enerji mənbələrinə nəzarət uğrunda mübarizə həddən artıq kəskinləşməyə başlayacaq. Bu mübarizənin əsas obyektləri isə a) Yaxın Şərq, b) Barents dənizi şelfi, c) Arktikanın digər regionları, d) Xəzər hövzəsi və e) Mərkəzi Asiya regionu olacaqdır (9, s.6-7). Konsepsiyada enerji məsələləri, xüsusilə onun təhlükəsizliyi və resurslar diqqət mərkəzində saxlanılır. Rəsmi Moskva enerji amilindən Ukrayna ilə olan qaz böhranı zamanı bir vasitə kimi istifadə edir. Sənəddə göstərilir ki, enerji resursları uğrunda artmaqda olan rəqabət Rusiyanın sərhədlərində və qonşu ölkələrdə böyük ziddiyyətlər yarada bilər.

Azərbaycan həm qonşu ölkə olaraq, həm də enerji mənbəyi və regionda balanslı siyasət yeridən ölkə kimi Rusiyanın maraqlarında özünəməxsus yer tutur. Bu baxımdan 2009-cu ildə Rusiyanın strateji əhəmiyyət kəsb edən konsepsiyası hazırlanarkən Xəzər hövzəsi haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlər sırasında Xəzər hövzəsinin enerji mənbəyi olaraq beynəlxalq rəqabət mərkəzinə çevriləcəyi, bu rəqabət fonunda Rusiyanın regiondakı nüfuzunun güclənəcəyi xüsusi qeyd edilmişdir.

Azərbaycan və Amerika Birləşmiş Ştatlarının 1919-cu ildən etibarən diplomatik münasibətləri var (10). Həmin vaxtlarda yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycan tezliklə Sovet Rusiyasının işğalına məruz qaldı və uzun müddət imperiyanın tərkibində vassal oldu. 1991-ci il dekabrın 25-də SSRİ-nin dağılması ilə on iki postsovet ölkəsi, o cümlədən ölkəmiz də müstəqilliyini bərpa etdi. Bunun ardınca Azərbaycanın Vaşinqtonda və ABŞ-ın Bakıda səfirliyi açıldı və münasibətlər daha da intensivləşdi. ABŞ hökuməti tədricən Azərbaycanın əhəmiyyətini daha yaxşı anlamağa başlayırdı. 2009-cu ilin sentyabrında Corcaun Universitetində Azərbaycan-ABŞ münasibətlərindən bəhs edən konfransda dövlət katibinin müavini William J. Burns Amerika Birləşmiş Ştatlarının Azərbaycanla ikitərəfli münasibətlərində ABŞ üçün üç sahədə əməkdaşlığın xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğuladı: təhlükəsizlik, enerji, iqtisadi və demoqrafik islahatlar (11, s.4). ABŞ-ın Azərbaycanla təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı bir neçə il bundan əvvəl ölkəmizin NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında və ABŞ-ın rəhbərliyi ilə olan Kosovo, Əfqanıstan və İraq əməliyyatları ilə başladı. NATO rəhbərliyi çalışırdı Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanla sıx hərbi münasibətlər yaratsın, çünki bu ölkələrlə ABŞ-ın enerji müqavilələri mövcud idi. 1996-cı ildə NATO rəsmiləri bildirdilər ki, enerji ehtiyatlarının daşınmasında iştirak etmək istəyirlər. Sonralar, 1998-ci ildə Xəzər regionu ABŞ-ın cavabdeh olduğu ərazi elan edildi (12, s.29).

Sovet imperiyasının dağılmasından sonra Avrasiyanın mərkəzində yerləşən, karbohidrogen resursları ilə zəngin olan Xəzər regionu uğrunda Rusiya, ABŞ və Çin arasında siyasi və iqtisadi rəqabət başladı. 2001-ci il sentyabrın 11-dən sonra ABŞ hökuməti Xəzər regionunda hərbi baxımdan mövcudluğunu artırmaq üçün müstəqillik qazanmış ölkələrlə hərbi əməkdaşlığa başladı (12, s.29). ABŞ-ın bu addımını Rusiya özünün regiondakı maraqlarına birbaşa təhlükə hesab etdi.

Xəzər regionunun əhəmiyyəti ilə bağlı ABŞ-ın enerji məsələləri üzrə dövlət katibi Bill Riçardson bildirirdi ki, "Xəzər regionu bizi tamamilə Yaxın Şərq neftindən asılı olmaqdan xilas edəcəkdir" (13). Amerikanın və Qərbin enerji şirkətlərinin Xəzər regionuna cəlb edilməsi 1990-cı illərin əvvəllərində Sovet İttifaqının dağılmasından sonra başladı. 1993-cü ildə Şevron Qazaxıstanla ilk müqaviləsini imzaladı və ən böyük neft yataqlarından biri Tengizin istismarını reallaşdırdı; digər Xəzəryanı ölkələr olan Azərbaycan və Türkmənistanla təsirini artırdı (14, s.52). Bunun ardınca Qərb şirkətləri və Azərbaycan hökuməti 20 sentyabr 1994-cü ildə Əsrin müqaviləsini imzaladılar və Azəri-Çıraq-Günəşli neft yataqlarının istismarına start verildi (15, s.19). Lakin enerji resurslarının istismarı, resursların regiondan daşınması baxımından problemlə üzləşdi, çünki Xəzər regionu çıxışı olmayan, qapalı ərazi idi. Baxmayaraq ki, Sovet

İttifaqı süqut etmişdi, Rusiya hələ də regiondan dünya bazarına çıxışı olan bütün kəmərlərə nəzarət edirdi. Bu problemdən qaynaqlanaraq ABŞ Rusiyadan yan keçəcək alternativ kəmərlər layihəsinə dəstək olmağa başladı. Bu baxımdan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisi Rusiyanın regiondakı siyasətinə ciddi zərbə idi. 2005-ci ildə rəsmi açılışı olan bu kəmərlər haqqında C.Buş belə deyirdi, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşası Xəzər hövzəsinin inkişafında tarixi irəliləyiş və yeni eranın başlanğıcıdır” (16).

Bunun ardınca uzunluğu 692km olan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin inşası başlandı. Eyni zamanda Cənubi Qafqaz kəməri adlanan bu kəmərlər 2006-cı ildən etibarən Azərbaycanın qaz ehtiyatlarını Avropa bazarına çıxarır (17).

ABŞ-ın Xəzər regionunda enerji məqsədlərindən biri də OPEK-in üzvü olan İranı regiondakı enerji layihələrindən kənarda saxlamaqdır. Baxmayaraq ki, İran iqtisadi baxımdan Xəzər regionu enerji ehtiyatlarının daşınmasında ən optimal variantdır, BTC-nin inşası zamanı ABŞ kəmərin İranı keçməsinə etiraz etdi. ABŞ qorxurdu ki, “İran regional gücə çevrilər, İsrailə hərbi təhlükə yarada bilər və Türkiyə ilə rəqabətə qoşular” (18, s.31).

2001-ci il 11 sentyabr terroru ABŞ-ın Xəzər regionu təhlükəsizlik siyasətində dönüş nöqtəsi oldu. Bu hadisə Xəzər regionunun ABŞ-ın qlobal strategiyasında əhəmiyyətini təkcə iqtisadi və enerji baxımından deyil, həm də siyasi və təhlükəsizlik baxımından artırmış oldu. Əfqanıstana yaxınlığı amili Xəzər regionunu daim diqqətdə saxlayırdı. ABŞ-ın regionda əsas strateji marağı enerji və təhlükəsizliklə bağlı idi. Xəzərin enerji amilinin əhəmiyyəti onunla izah olunurdu ki, ABŞ enerji mənbələrinin şaxələndirilməsini həyata keçirsin və Yaxın Şərq neftindən asılılığı azalsın; təhlükəsizlik amilinin əhəmiyyəti isə Əfqanıstanda terrorizmə qarşı mübarizə ilə əlaqəli idi (18, s.31). Bəzi siyasətçilər demokratiyanın yayılmasını, insan hüquqları və azadlıqları, regionda azad və ədalətli seçkiləri də ABŞ-ın məqsədlərinə daxil edirlər. Lakin demokratikləşmə siyasi vasitə kimi ABŞ-a zəif regionun siyasi və iqtisadi işlərinə müdaxilə etməyə və öz maraqlarını təmin etməyə yardım edir. 1997-ci ilin martında Klinton administrasiyasının Milli Təhlükəsizlik üzrə məsləhətçisi Sandy Berger Xəzər regionunu ABŞ-ın xarici siyasətinin əsas obyektlərindən biri kimi qeyd edirdi. Eyni ilin iyulunda dövlət katibi Strobe Talbott göstərirdi ki, “Xəzər regionuna enerji təhlükəsizliyi məsələsində aktiv müdaxilə onu göstərir ki, bu region ABŞ üçün çox əhəmiyyətlidir və hətta ABŞ-ın Rusiya ilə əməkdaşlığına bəzən kölgə salır” (19, s.19).

Bütün bu fikirlərdən çıxış edərək ABŞ-ın Xəzər regionunda xarici siyasət prioritetlərini ümumiləşdirib qeyd etmək olar ki, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra regionun enerji resurslarına çıxış əldə etmək, nəqliyyat yollarına nəzarət etmək, əsas regional güc dövlətləri Rusiya və Çini regionda hər hansı iqtisadi və geosiyasi üstünlük qazanmaqdan məhrum etmək, region ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli siyasi və iqtisadi münasibətlər yaratmaq, regionda digər xarici qüvvələrin hərbi baza yaratmasına yol verməmək və özünün hərbi qüvvələrini regionda yerləşdirməklə terrorizmə qarşı mübarizəsini asanlaşdırmaq və təhlükəsizliyini daha yaxşı təmin etmək ABŞ-ın əsas məqsədləridir.

ABŞ-ın əsas enerji istehlakı Kanada və Meksika körfəzinin payına düşür. ABŞ qlobal siyasətdə özünün ən mühüm siyasi və iqtisadi tərəfdaşı olan Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında Xəzər regionunun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir. Qeyd edək ki, Avropa Birliyi ən böyük enerji idxalçısıdır. 80% neft və 57% qaz idxal edir (20). Rusiya və Yaxın Şərq Avropa Birliyi regionunun əsas enerji təminatçısıdır. 2007-ci ilin statistikasına görə ki, Avropa Birliyi neftin 30%-ni, qazın 50%-ni Rusiyadan idxal edir. Avropa Komissiyasının hesablamalarına görə, 2030-cu ildə enerjiyə tələbatın artması ilə əlaqədar Avropa enerji ehtiyacının ⅔ hissəsini idxal edəcəkdir. İdxal olunan neftin həcmi 94%, qazın həcmi isə 84% təşkil edəcəyi güman edilir (20, s.9). Xəzəryanı ölkələrdən Azərbaycan və Türkmənistan ABŞ-ın NATO ilə birlikdə Əfqanıstanda terrorizmə qarşı

apardığı mübarizədə mühüm rol oynayır. Bu ölkələr ABŞ Mərkəzi Komandanlığını yanacaqla təmin edirdi. ABŞ, NATO Azərbaycan və Türkmənistandan enerji idxalına görə heç bir gömrük ödəmirdi. Müdafiə agentliyinin sözcüsü bu haqda qeyd edirdi ki, “Türkmənistan və Azərbaycan NATO-nun Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramında iştirak etdiyinə görə bu ölkələrdən alınan yanacaq yerli vergi və mükəlləfiyyətlərdən azaddır” (21).

Rusiya və ABŞ-ın Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik konsepsiyalarına sahilyanı ölkələr fərqli mövqedən yanaşırlar. Azərbaycan balanslı siyasət aparan, əlverişli coğrafi mövqeyə və enerji resurslarına malik ölkə olaraq həm ABŞ, həm də Rusiya ilə əməkdaşlıqda maraqlıdır. Azərbaycan respublikası keçmiş Sovet ölkəsi olsa da, bir çox sahələrdə Mərkəzi Asiya ölkələrindən fərqli olaraq müstəqil siyasət aparmaqda qətiyyətlidir. Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi təşkilatına və Avrasiya İqtisadi Birliyinə üzv olmamağı bu siyasətin əyani göstəricisidir. Hazırda ölkəmizdən həm Qərbə, həm də Rusiyaya enerji resursları ixrac edilir. Azərbaycan Rusiya ilə qarşılıqlı sıx münasibətlərin qurulmasında maraqlıdır, eynilə ABŞ ilə həm NATO çərçivəsində, həm də ikitərəfli əməkdaşlıqda fəallıq göstərir.

Qazaxıstan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi təşkilatının və Avrasiya İqtisadi İttifaqının üzvüdür və bir çox məsələlərdə Rusiya ilə eyni mövqedən çıxış edərək onu dəstəkləyir. Xəzərin dibinin bölüşdürülməsi üçün Qazaxıstan Rusiya və Azərbaycanla razılığa gəlib. Bu baxımdan Xəzər regionunda apardığı siyasətə Qazaxıstan neytral yanaşır.

Türkmənistan Rusiyanı strateji tərəfdaş hesab etsə də Rusiyanın rəhbərliyi ilə yaradılan Avrasiya İqtisadi İttifaqına qoşulmaq niyyətində deyil, MDB-nin assosiativ üzvüdür. Bu iki ölkə arasında 5 milyard dollarlıq mal dövriyyəsi var. Onlar bəzi məsələlərdə ortaq mövqedən çıxış edir, lakin qaz qiymətlərinə görə narazılıqları da istisna deyil. Türkmənistan da keçmiş Sovet ölkəsi kimi Rusiyanın Xəzər regionundakı siyasətinə sərt münasibət göstərmir. Rəsmi Aşqabad daha çox Rusiyanın işlərinə qarışmamaq mövqeyini tutur.

İran Xəzərdəki nüfuzunu itirməmək, bu regiondakı mövqeyini möhkəmləndirmək baxımından fəal siyasət yeridir. İran üçün Xəzər dənizi enerji resurslarından daha çox geosiyasi, geostrateji baxımdan əhəmiyyətlidir. Rəsmi Tehran Xəzər regionunda kənar qüvvələrin mövcudluğunu qəti olaraq istəmir, xüsusilə ABŞ-ın fəal xarici siyasəti İran hökumətini narahat edir. Rusiya isə İrana uranı zənginləşdirməkdə kömək edir, İrana silah satışını həyata keçirir. İki ölkə arasında əməkdaşlıq daha çox hərbi sahəni əhatə edir. Bu baxımdan İran da öz növbəsində Rusiyanın Xəzər regionu siyasətində bəzi hallarda Moskvaya dəstək verir.

Açar sözlər: Rusiya, ABŞ, təhlükəsizlik, konsepsiya, rəqabət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Transcript of beginning of 24 March 2009 Security Council meeting. http://kremlin.ru/appears/2009/03/24/1541type63378type82634_214272.shtml
2. Kommersant, 14 May 2009.
3. Xəzər regionunda təhlükəsizlik problemlərinə müxtəlif yanaşmalar.
4. Süleymanov Ə.M., Məmmədov K.C. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2010, №2 <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202010%202/31-37.pdf>
5. Russia's National Security Strategy, Russian Analytical Digest, № 62, 18 June 2008, p.3.
6. Xinhua, 14 May 2009.
7. Keir Giles. Russia's National Security Strategy to 2020. June 2009, p.8.

8. Krasnaya Zvezda, 25 Mart 2009.
9. Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Siyasi Araşdırmalar İnstitutunun elmi əməkdaşı, siyasi şərhçi Ərəstun Baxşəliyevin “Təzadlar”a müsahibəsi. Elnur Eltürk. Təzadlar. 2012, 22 noyabr.
10. Bulletin d'Information de l'Azerbaïdjan, № I, 1 September, 1919, p.6-7.
11. Burns William J. "Remarks: U.S.-Azerbaijan Relations". Georgetown University: Department of State. 18 September, 2009.
12. Richard K. Betts. U.S. National Security Strategy: Lenses and landmarks. Woodrow Wilson School of Public and International Affairs. November 2004, p.4.
13. Laruelle Marlene & Peyrouse Sebastien. “The Militarization of the Caspian Sea: “Great Games” and “Small Games” Over the Caspian Fleets”, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 7, № 2, 2009, p.29.
14. Goldberg Jeffrey. “The Crude Face of Global Capitalism”, The New York Times, 4 October 1998; (<http://www.nytimes.com/1998/10/04/magazine/the-crude-face-of-globalcapitalism.html>)
15. Nikolaev Sergei. “Central Asia in Geopolitics: The American Vector (1991-2008)”, International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy and International Relations, № 2, 2011, p.52.
16. Karagiannis Emmanuel. Energy and security in the Caucasus (London, Routledge Curzon, 28 March 2002), p.19.
17. Nation R. Craig. “US Interests in the New Eurasia”, in “Russian Security Strategy under Putin: U.S. and Russian Perspectives”, Strategic Studies Institute: United States Army War College, 2007 November, p.10-11.
<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/Pubs/display.cfm?pubid=829>
18. SCP Commissioning Commences”, Press release, 1 June 2006.
<http://www.bp.com/genericarticle.do?categoryId=9006615&contentId=7018471>
19. Zeynep Oktav Özden. “American Policies Towards the Caspian Sea and The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline”, Perceptions: Journal of international Affairs, Vol. 10 (1), 2005, p.31.
20. Jonson Lena. “The new geopolitical situation in the Caspian region”, in Ghufrin, Gennady ed., The security of the Caspian Sea region (Oxford University Press, 2001), p.19.
21. Lupu Catalina. “Russia and EU at crossroads: The role of the Black Sea region in the European Energy security”, Trieste, 2009, p.9.
22. Tynan Deirdre. “Turkmenistan: Ashgabat Playing Key US/NATO Support Role in Afghan War”, EURASIANET.org, 10 January 2011; (<http://www.eurasianet.org/node/62683>)

Парвана ИСЛАМОВА

**СУЩНОСТЬ КОНЦЕРЦИЙ БЕЗОПАСНОСТИ РОССИИ И США
ПО КАСПИЙСКОМУ БАССЕЙНУ И ПОЗИЦИЯ ДРУГИХ
ПРИКАСПИЙСКИХ ГОСУДАРСТВ**

Резюме

В работе автор исследует политику и концерции безопасности двух супердержав – России и США по Каспийскому морю. В настоящее время, когда растет спрос на энергоресурсы, вопросы безопасности Каспийского региона приобретают все большее значение. Являясь преемником СССР, Россия старается укрепить свое влияние в регионе Каспийского моря и предотвратить попытки вовлечения некаспийских стран в процессы,

связанные с этим бассейном. США, в свою очередь, прилагают усилия для развития отношений с некоторыми прикаспийскими странами в контексте их политики по энергетической безопасности, а также борьбе с терроризмом и организованной преступностью.

Ключевые слова: Россия, США, безопасность, концепция, конкуренция.

Parvana ISLAMOVA

**THE ESSENCE OF SECURITY CONCEPTS OF RUSSIA AND
THE UNITED STATES ON THE CASPIAN BASIN AND
POSITIONS OF OTHER LITTORAL STATES**

Summary

The research paper studies policies and security concepts of two global powers Russia and USA over the Caspian Sea. Currently, the growing demand for energy and security issues increase the importance of the Caspian region. Being the successor of the USSR, Russia tries to strengthen its influence in the Caspian Sea region and prevent involvement of the non-littoral states to Caspian the processes related with this basin. The United States in their turn, put lots of efforts to develop their ties and co-operate with certain Caspian littoral states, as a part of its energy policy and combatting terrorism and organized criminality.

Keywords: Russia, USA, security, conception, competition.

Rəşad MƏHƏRRƏMOV
doktorant, ARP DİA

AZƏRBAYCAN SIYASI SİSTEMİNİN MODERNLƏŞMƏSİNDƏ İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİNİN ROLU*

Müasir dünya yüksək rəqabətlər dünyasıdır. İdeyalar, texnologiyalar, standartlar, normalar, prinsiplər və hətta dəyərlər də rəqabət prosesindədir. Bu parametrlərin çox mürəkkəb kompleksi dövlətçiliyin varlığını və gələcəyini təmin edir. Sürətlə dəyişən, çox mürəkkəb problemlər və ziddiyyətlərlə yüklənmiş dünyada innovasiyalı inkişaf yolunun müəyyən edilməsi və reallaşdırılması həm elmi ictimaiyyətin, həm də siyasi elitaların əsas məqsədlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan dövləti qarşıdakı mərhələ üçün ölkəmizin sosial, mədəni, siyasi-iqtisadi və tarixi-coğrafi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla özünəməxsus inkişaf modelini, innovasiya strategiyasını hazırlayaraq həyata keçirir. İnnovasiya strategiyası yalnız sadə prinsiplər toplusu, fəaliyyət parametrləri deyil, həm də arzu edilən gələcəyə nail olmaq üçün real rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bu mənada demək olar ki, ölkəmizdə yeni dövrə keçid öz əsasını siyasi innovasiyalardan götürür. Dövlətimizin innovasiyalı inkişaf strategiyası məhdud iqtisadi çərçivələrdə qalmayıb siyasət, mədəniyyət, bütövlükdə ictimai həyat səviyyəsinə qalxır. Tarixi təcrübə göstərir ki, hər bir dövlət özünəməxsus inkişaf modelinə malikdir və inkişaf modellərinin “ixracı”, onların imitasiyası arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır.

İnnovasiyalı inkişaf, ən yeni texnologiyaların yaradılması və mənimsənilməsi dünya birliyi ölkələri üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Yaxın perspektivdə hər bir ölkənin inkişafı məhz innovasiyalar əsasında təmin ediləcək. Belə ki, artıq inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in 70-85 faiz artımı innovasiyaların payına düşür.

Qlobal miqyasda yaşanan maliyyə-iqtisadi böhranı şəraitində həm də ilk baxışda sezilməsə də, inkişafın aparıcı texnoloji təmayüllərinin dəyişməsi müxtəlif ölkələrə yeni uzunmüddətli iqtisadi yüksəliş dalğasına uğurlu çıxış üçün “imkanlar pəncərəsi” açır. Bu imkanlardan bəhrələnmək çox mühüm məsələdir və innovasiyalı inkişafın elmi əsaslar üzərində reallaşmasını gündəmə gətirir.

Milli inkişafın strategiyası özü də mahiyyətə innovasiyalı xarakter daşmalıdır.

Ölkəmizdə geniş vüsətlə başlayan və hazırda aparılan köklü islahatlar həm də İKT-nin imkanlarından bəhrələnməklə həyata keçirilir. Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına dövlət qayğısı, İKT-nin sürətli inkişafı, onun xalqımızın rifahına xidmət edən aparıcı amilə çevrilməsi ölkəmizin gələcək perspektivlərinə hesablanmış siyasətin tərkib hissəsidir (1). Ölkəmizdə bu sahədə görülən işlər beynəlxalq miqyasda da yüksək qiymətləndirilir. Ölkəmiz Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının “İnformasiya cəmiyyətinin ölçülməsi” hesabatlarında inkişaf dinamikasına görə ilk onluğa daxil olan dövlətlər sırasındadır. Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal informasiya texnologiyaları - 2016” hesabatında Azərbaycan Respublikası “Şəbəkə hazırlığı indeksi” göstəricisinə görə 139 ölkə arasında 53-cü yerə layiq görülmüşdür (2).

İnformasiya cəmiyyəti quruculuğu şəraitində informasiya proseslərinin idarə edilməsi innovativ dövlət idarəçiliyinin nüvəsini təşkil edir. Texnologiyanın həyatın bütün aspektlərinə güclü daxil olması insanların necə yaşamasını, necə işləməsini, şirkətlərin bizneslərini necə

* Məqalə siyasi e.ü.e.d., professor Nigar Ələkbərova tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

həyata keçirməsini və hökumətlərin öz xalqlarına necə xidmət etməsini dəyişdi (3, s.88-101). Bu da dövlət idarəçiliyini həyata keçirən dövlət orqanları və qurumlarında çalışanların informasiya cəmiyyətinin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərinlən mənimsəməsini tələb edir.

İnnovasiyalı cəmiyyət quruculuğunun dünya təcrübəsi sübut edir ki, burada əsas məsələ yüksək texnoloji baza olmaqla yanaşı, başlıca məqsəd cəmiyyətin həyat keyfiyyətinin və səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün idarəetmədə dəyişikliklərin edilməsi, texnologiyanın üstünlüklərini hər bir vətəndaşın hiss edə biləcəyi vəziyyətin yaradılmasıdır. Hər şeydən əvvəl, innovasiyalı məhsul istehsalçıları ilə istehlakçıları arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmək bu sahədə dövlət siyasətinin əsas mahiyyətidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya prosesinin iştirakçılarını informasiya xidməti ilə təmin etmək davamlı iqtisadi inkişafın zəruri və mühüm şərtidir.

Bu baxımdan əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində dövlət siyasəti informasiya və biliklərə əsaslanan dövlət idarəetməsi sisteminin və rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Bu fakt nəzərə alınmaqla Prezident Heydər Əliyev tərəfindən 2003-cü il fevralın 17-də imzalanmış Azərbaycanda İKT-nin inkişafına dair milli strategiya bu sektorda ardıcıl və dinamik inkişafın əsasını qoymuşdur. İnformasiya cəmiyyətinin yaradılması əsas məqsəd elan edilmiş, İKT isə milli strategiyada iqtisadiyyatın bir sektoru və ölkə həyatının bütün cəhətlərinin inkişafına təsir göstərən əsas amil, infrastrukturun mühüm tərkib hissələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir.

İnformasiya cəmiyyəti üzrə 2003-cü ilin dekabrında Cenevrədə İKT üzrə keçirilən ümumdünya sammitində Prezident İlham Əliyev çıxış edərkən demişdir ki, Azərbaycanda neftdən sonra prioritet sahə məhz informasiya və kommunikasiya texnologiyaları olmalıdır (4). Çıxışlarında “Qara qızılın insan qızılına” çevrilməsinin vaxtının çatdığını söyləyən Azərbaycan Prezidenti informasiya texnologiyalarının, müasir biliklərin mənimsənilməsi problemini daim önə çəkmişdir. Bu transformasiyanın əsasında məhz Azərbaycanda güclü intellektual bazanın, müasir biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadi sistemin formalaşdırılması, milli iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığının azaldılması məqsədi dayanır.

Akademik Ramiz Mehdiyev “XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində” adlı məqaləsində bu fikirləri vurğulamışdır: «Prezident İlham Əliyevin “qara qızıl”ı insan kapitalına çevirək” sözləri xətti iqtisadi artıma, yəni iqtisadi inkişafın əvvəlki ənənəvi forma və metodlarına yekun vurmuş və ölkənin sənayeləşməsinin başa çatmasını gözləmədən iqtisadiyyat və istehsal sahəsində kreativ sferaların – postsənaye cəmiyyətinin əsaslarının yaradılmasına hazırlığa keçid vəzifəsini müəyyən etmişdir. 2003-cü ildən sonra ölkəmizdə həyata keçirilməyə başlanmış sosial-iqtisadi layihələrə nəzər salsaq görürük ki, Prezidentin bu sözləri XXI əsrdə Azərbaycanın inkişafının keyfiyyətə yeni kursunu müəyyən etmişdir. *Modernləşmə* dövlətin əsas inkişaf istiqaməti statusunu qazanmışdır» (5). Daha sonra o, fikrini davam etdirərək belə qeyd edir ki, Azərbaycanın inkişafında 2003-cü ildən başlanmış yeni mərhələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hökumət ölkənin ümumi modernləşməsinə istiqamətlənmiş Dövlət Proqramını həyata keçirməyə başlamışdır. Prezident İlham Əliyev və onun komandası bəzi Asiya dövlətlərinin təcrübəsini öyrənərək özləri üçün müəyyən etmişlər ki, böyük, ambisiyalı məsələlərin həlli üçün qeyri-standart yollar axtarmaq, modernləşməni elmin son nailiyyətləri, yeni texnologiyalar və idarəetmə metodları əsasında həyata keçirmək lazımdır. İqtisadiyyatda, siyasətdə, elm və təhsildə, sosial sahədə, mədəniyyətdə yaradıcı tədqiqatlara əsaslanan innovativ “kreativ” modernləşmə vacibdir. Bu innovativ tədqiqatları real ictimai təcrübədə tətbiq etmək gərəkdir. Dövlət vəzifələri zamanın tələbinə uyğun dərk etməsə, özünü tarixin arxa planına atacaqdır. İnnovativ modernləşmə öz tipologiyasına görə

təkamülyönlü inkişafa yaxındır. Bu, Azərbaycanın inkişaf strategiyasının ruhuna tam cavab verir (5).

Prezident İlham Əliyev son illərdə qazanılmış təcrübəyə əsaslanaraq qeyd edir: “Biz dünyada inkişaf istiqamətlərini bilirik. Dünya iqtisadiyyatı hansı yolla inkişaf edəcək, biz bunu bilirik və bu sahələr bizim üçün də prioritetdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları, müasir texnologiyalar, insan zəkasına əsaslanan yeniliklər! Bu amillər dünyanın gələcəyini müəyyən edəcəkdir” (6). Bu məqsədə nail olmaq Azərbaycanın keyfiyyətə yeni obrazının formalaşması deməkdir.

Azərbaycan rəhbərliyi ölkəni artıq 2021-ci ilə - müstəqilliyin bərpa edilməsinin 30-cu ildönümünə qədər vətəndaşların yaşayışı üçün daha fırvan məkana çevirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur: Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bu, “ölkəmizin daha yaxşı olması, insanların daha yaxşı yaşaması, Azərbaycanın şöhrətinin artması” üçün ediləcəkdir. Lakin bunun üçün cəmiyyətin hər bir üzvü öz fəaliyyəti sahəsində kiçik təkmilləşdirmələr həyata keçirməlidir. Millətin yaradıcılıq fəaliyyətinə, innovasiyalara qabil olan daha çox nümayəndələrini yetişdirmək lazımdır. Neft resurslarının məhdud olduğu zamanda yaşayıb inkişaf etməyin yolları, gələcək nəsə necə ölkə təhvil vermək problemini indiki nəsə sabaha saxlamadan həll etməlidir (6).

Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması üzrə fəaliyyətin əsası, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ümummilli lider Heydər Əliyevin 2003-cü il fevral ayının 17-də imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” ilə qoyulub. Bu strategiyanın ilkin mərhələsindən irəli gələn vəzifələrin reallaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2005-ci il 21 oktyabr tarixli 1055 nömrəli Sərəncam ilə “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nı (Elektron Azərbaycan) təsdiq edilmişdir. Bu Proqram vasitəsilə informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin olunması istiqamətində mühüm tədbirlər və genişmiqyaslı işlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. Görülən işlərin davam etdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev informasiya cəmiyyətinə keçidin 2010-2012-ci illəri əhatə edən növbəti mərhələsinin tədbirlərini özündə ehtiva edən yeni “Elektron Azərbaycan” Dövlət Proqramını təsdiq etmişdir. Bu Proqram əvvəlki Dövlət Proqramının nəticələrinin qiymətləndirilməsi, dövlət orqanlarının, biznes sektorunun və cəmiyyətin müasir rabitə və informasiya texnologiyalarına olan tələbatının təhlil edilməsi, dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı (BTİ) və Ümumdünya Poçt İttifaqının (ÜPİ) tövsiyələri, həmçinin respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir (7).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti quruculuğunda gələcək fəaliyyət baxımından əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmalıdır. Belə ki, bu Konsepsiyada artıq dövlət qarşısında duran prioritetlər daha dəqiq olaraq öz əksini tapmışdır: informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi, innovasiya yönümlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması, dövlət və yerli özünüidarətmə orqanlarında İKT-nin tətbiqinin və elektron xidmətlərin, həmçinin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin genişləndirilməsi, cəmiyyətin informasiya məhsul və xidmətlərinə tələbatının dolğun ödənilməsi, rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü İKT potensialının gücləndirilməsi, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması Konsepsiya çərçivəsində qarşıda duran prioritet vəzifələrdəndir (8, s. 22).

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”nda əsas hədəf qarşıdakı 8-10 ildə Azərbaycan Respublikasında əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ümumi daxili məhsulun 2 dəfə artırılması və bu artımın respublikada innovasiyayönlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması hesabına həyata keçirilməsidir. Belə inkişafın əsas dayaqlarından biri informasiya və kommunikasiya texnologiyalarıdır. İKT yüksək artım tempinə malik yeni iqtisadi sektor kimi müasir və çoxtəyinatlı infrastruktur, habelə hərtərəfli sosial-iqtisadi tərəqqinin aparıcı qüvvəsi rolunu oynayır.

Konsepsiyada müəyyən edilmiş əsas hədəfə çatmaq üçün növbəti on ildə İKT sektorunun həcmnin genişləndirilməsi, İKT-nin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, cəmiyyətin İKT ehtiyaclarının ödənilməsi tələb olunur. Bunlara nail olmaq üçün innovativ, rəqabətqabiliyyətli və ixracyönlü İKT potensialının formalaşdırılması, ölkənin regional informasiya xidmətləri mərkəzinə çevrilməsi, kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsi və peyk texnologiyalarının geniş tətbiqi, vətəndaşların və cəmiyyətin mövcud imkanlardan, məhsul və xidmətlərdən səmərəli bəhrələnməsi üçün şərait yaradılması və onların İKT biliklərinin, bacarıqlarının və hazırlığının yüksəldilməsi, “Elektron hökumət”in inkişaf etdirilməsi və dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində elektron xidmətlərdən istifadə edilməsi, həmçinin mövcud İKT infrastrukturunun və İKT istifadəçilərinin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması, görülən işlərə elmi dəstək verilməsi, ölkənin global informasiya məkanına sıx inteqrasiyası vacibdir. İKT-nin, o cümlədən internet iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi ənənəvi iqtisadi sahələrin inkişafında da mühüm rol oynayacaqdır. Məhz internet iqtisadiyyatı yeni istifadə və iştirak mühitlərinin yaranmasına, məhsuldarlığın artırılmasına, rəqiblər üzərində strateji üstünlüyün əldə olunmasına, tərəfdaşlarla münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə, informasiya resurslarından optimal istifadəyə və bütövlükdə cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

Bu məqsədlər 2014-cü il aprel ayının 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da daha geniş göstərilməklə ölkəmizdə informasiya cəmiyyəti quruculuğu prosesində növbəti mərhələnin əsasını qoymuşdur. Milli Strategiyada “Elektron hökumət”in inkişafı mühüm hədəflərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda bu strategiya çərçivəsində Azərbaycanda “elektron hökumət”in zəruri infrastrukturlarının yaradılması prosesi davam etməkdədir.

“Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da ölkənin informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmin olunması, İKT-dən istifadədə inamın artırılması, həmin sahəni tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi, məlumatlandırma və maarifləndirmənin həyata keçirilməsi istiqamətində Azərbaycan dövlətinin üzərinə bir sıra öhdəliklər qoyulmuşdur (9). Fikrimizcə, bunlardan ən əsas öhdəliklər bunlar sayıla bilər:

- informasiya təhlükəsizliyi sahəsində vahid dövlət siyasətinin, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

- ölkənin milli informasiya məkanının və kritik infrastrukturunun, o cümlədən informasiya infrastrukturunun informasiya təhlükəsizliyini təmin edən sistemin inkişaf etdirilməsi;

- ölkənin informasiya əlaqələrində xarici ölkələrdən texniki və texnoloji asılılığın azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- “e-hökumət” infrastrukturunun informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- ölkənin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın təmin olunması və s.

Milli Strategiyada açıq şəkildə göstərilmişdir ki, informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında Azərbaycan dövləti aparıcı rol oynayır və öz fəaliyyətində əsasən aşağıdakıları təmin edir:

- informasiya cəmiyyətinin inkişafı üzrə əsas tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını, onların yerinə yetirilməsində biznes və vətəndaş cəmiyyəti ilə tərəfdaşlığı;

- ölkənin davamlı və hərtərəfli inkişafına təsir edən və daha çox sosial-siyasi əhəmiyyəti olan fəaliyyətin reallaşdırılması üçün maliyyələşdirmənin təmin edilməsini;

- İKT-nin inkişafı və onlardan istifadə ilə bağlı mövcud qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsini və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsini;

- elm, təhsil və mədəniyyətin sürətli inkişafını, elmtutumlu informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları məhsullarının yaradılmasını və istehsalı üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılmasını;

- “elektron hökumət”in inkişafını, dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin elektronlaşdırılmasını;

- dövlətin təhlükəsizliyinin və müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində, ictimai asayişin qorunmasında İKT-nin imkanlarından istifadə edilməsini;

- qlobal informasiya məkanına inteqrasiya üçün digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsini.

Milli Strategiyanın giriş hissəsində belə bir strategiyanın hansı zərurətdən qəbul edilməsi dəqiq ifadə olunmuşdur (9). Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına davamlı iqtisadi artıma və tərəqqiyə nail olunması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsidir. Bu məqsədlə ölkəmizin ümumi daxili məhsulunun tərkibində, həmçinin dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması və qeyri-neft amilinin üstünlüyünün təmin edilməsi, iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Mövcud resurslardan və coğrafi mövqelərdən istifadə olunmaqla, Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafının müasir tələblər səviyyəsində təmin edilməsi və iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi milli məhsulların dünya bazarında layiqli yer tutmasına şərait yaradacaqdır.

Milli Strategiyanın 8 əsas prioritet istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir:

1. İKT infrastrukturunu və xidmətləri.
2. Yüksək texnologiyalar sektorunun inkişafı.
3. Yüksək texnologiyaların inkişafı üzrə elmi-texniki potensialın gücləndirilməsi.
4. “Elektron hökumət”in inkişafı.
5. İKT - cəmiyyətin inkişaf amili kimi.
6. Kadr hazırlığı.
7. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.
8. Milli kontentin inkişaf etdirilməsi.

Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı da qəbul edilmişdir. Proqramda Milli Strategiya ilə müəyyən edilmiş 8 prioritet istiqamətdən 7-si üzrə konkret tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Fikrimizcə, İnkişaf Konsepsiyasının habelə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsindən gözlənilən nəticələr aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün informasiya cəmiyyətinin yaratdığı bütün imkanlardan bəhrələnməyə əlverişli şərait yaradılacaqdır;

- İKT sektorunun əsas göstəriciləri inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəriciləri səviyyəsinə çatdırılacaqdır;

- ölkədə İKT infrastrukturu inkişaf etdiriləcək və əhalinin artan tələbatını qabaqlayaraq müasir texnologiyalardan inkişaf üçün bəhrələnməyə imkan verəcək, bölgələr, sosial qruplar arasında və digər növ “rəqəmli fərqlilik” azaldılacaqdır;

- rəqabətədavamlı İKT sənayesi formalaşacaq, ÜDM-də İKT, poçt və informasiya sektorunun payı artırılacaqdır;

- internet azadlığı, informasiya əldə etmək kimi universal dəyərlər təmin ediləcək, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılması üçün müasir texnologiyalar yardımçı olacaqdır;

- genişzolaqlı internet xidmətləri universal xidmətlərə aid ediləcək və ölkə ərazisində genişzolaqlı internet xidmətlərinə çoxçeşidli və müasir texnologiyalar əsasında çıxış imkanları genişləndiriləcəkdir;

- distant təhsil, elektron ticarət, telesəhiyyə və digər müasir xidmət növlərinin geniş tətbiqinə nail olunacaqdır;

- dövlət orqanlarında, yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyələrdə müasir İKT-nin tətbiqi genişləndiriləcək, effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmə bərqərar olacaq, əhalinin geniş təbəqələrinin idarəetmə prosesində iştirakı həyata keçiriləcək, elektron xidmətlərin keyfiyyəti yüksəldiləcək, bu xidmətlərə mobil rabitə, məlumat köşkləri və digər müasir vasitələrlə çıxış təmin ediləcəkdir;

- İKT əsaslı müasir təhsil sistemi inkişaf edəcək, ümumtəhsil müəssisələrinin genişzolaqlı internetlə təmini 100%-ə çatdırılacaqdır;

- ölkənin informasiya təhlükəsizliyi səmərəli qorunacaq, bu sahədə maarifləndirmə işi təkmilləşdiriləcək, informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyəti yüksələcəkdir;

- Azərbaycan dilinin milli elektron informasiya məkanında istifadəsi, mədəni irsin qorunmasında İKT-nin tətbiqi genişlənəcək və s.

Göründüyü kimi, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”nın və Milli Strategiyanın hədəfləri bir-birinə tam uyğundur.

Milli Strategiya həmçinin İnkişaf Konsepsiyası İKT sahəsinin qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üzrə dövlət siyasətini əks etdirir. Cəmiyyətin müasir rabitə və informasiya texnologiyalarına olan tələbatı, dünya təcrübəsi, beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının, Avropa İttifaqının, UNESCO-nun tövsiyələri, “Açıq hökumət təşəbbüsü” nəzərə alınmaqla hazırlanmış, bu sahədə əsas məqsəd və vəzifələri, prioritetləri və fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Beləliklə, həm “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”, həm də “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”-sı müasir dövrdə Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı inkişafı siyasətinin prioritet istiqamətlərindən elan olunan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sosial-iqtisadi sistemin bütün sahələrinə və insanların gündəlik fəaliyyətinə sürətlə nüfuz edərək, ictimai-iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi olması ilə nəticələnəcək.

Açar sözlər: siyasi innovasiyalar, innovasiyalı inkişaf, milli inkişaf strategiyası, informasiya cəmiyyəti, modernləşmə statusu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi haqqında ƏSASNAMƏ. /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir/ - <http://www.president.az/articles/5716>

2. Azərbaycan informasiya texnologiyalarının inkişafında öncül mövqedədir. /16.12.2016/ <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=112103>
3. Silcock R., What is e-Government?, (2001) Parliamentary Affairs, Vol.54.
4. WSIS Geneva Declaration of Principles Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium <http://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/official/dop.html>
5. http://azertag.az/xeber/XXI_esrde_Azerbaycan_ideyasi_kreativ_millet_kontekstinde-177059
6. “Bakinski raboçi” qəzeti, 16 mart 2012-ci il.
7. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan) <http://president.az/articles/564>
8. Azərbaycan: 2020 Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası http://www.president.az/files/future_az.pdf
9. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya” <http://president.az/articles/11312>

Рашад МАГЕРРАМОВ

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В МОДЕРНИЗАЦИИ РОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье обосновывается мысль о том, что для модернизации ролитической системы Азербайджана необходимо широко рользоваться новыми технологиями. В связи с этим больше внимания должно уделяться информационному обществу, инновациям и телекоммуникации. По мнению автора, урравление информационными процессами является главной задачей инновативного государственного урравления. Здесь говорится о работах, ррведенных в Азербайджане в этом нарравлении о рринятии Национальной стратегии, а также Программы «Электронный Азербайджан» и их внедрении. Выдвигается воррос о необходимости усовершенствования знаний, срособностей и готовности кадров работать в сфере ИКТ.

Ключевые слова: ролитические инновации, инновационное развитие, национальная стратегия развития, информационное общество, статус модернизации.

Rashad MAHERRAMOV

THE ROLE OF NIFORMATIVE SOCIETY IN MODERNIZATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF AZERBAIJAN

Summary

In the article a thought that for modernization of the political system of Azerbaijan it is necessary to use widely the new technologies is substantiated. In connection with this a great attention should be paid to informative society, innovations and telecommunications. In author's opinion, ruling the informative processes is the, main task of innovative state government. Here the point is the works carried out in Azerbaijan in this direction: adoption of the

National strategy, the Programme «The electronic Azerbaijan» and their introducing. The question on the necessity of improving knowledge, capability and readiness of the personnel to work in the sphere of ICT put forward.

Keywords: political innovation, innovative development, national development strategy, Information society, the status of modernization.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏTƏNDAŞLARININ SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ*

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının sosial-siyasət strategiyası yenidən müəyyənləşdirildi. Bu strategiyanın başlıca məqsədi ölkə vətəndaşlarının həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, rifahının yüksəldilməsi və yoxsulluğun azaldılması idi. Hadisələrə və proseslərə tarixi baxışla bir sırada dünyanın hazırkı reallıqlarının və yeni dövlətçilik təfəkkürün işığında yanaşmaq, qiymət vermək və bütün bunlara uyğun olaraq əsaslı qərarlar qəbul etmək İlham Əliyevin dövləti idarəetməsinin əsasını təşkil edir (1). Strategiyanın məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi ilk illərdə öz bəhrəsini verməyə başladı. Artıq 1996-cı ildən edibərən ölkənin sosial həyatında müsbət meyillər özünü göstərirdi. Sosial yönümlü tədbirlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Bu sahədə müasir dövrün tələblərinə cavab verən, mükəmməl idarəetmə mexanizmi yaradıldı. Əmək hüquqları, sosial müdafiə, məşğulluq və s. sahələrdə ədalət prinsipi önə çıxarıldı. Büdcədən maliyyələşən müəssisələrdə çalışanların əmək haqqı bir neçə dəfə artırıldı. Bundan əlavə elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. bu kimi sahələrin aşağı təbəqələrində işləyən vətəndaşların minimum əmək haqqı 8 dəfə artırıldı. Ümumi əhalinin əmək gəlirlərinin payı 40 faizə qədər artırıldı. Ölkədə əmək pensiyalarının baza hissəsində də artımlar oldu. Ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrinin, əlillərin və b. bu kateqoriyadan olan digər vətəndaşların pensiyaları və müavinətləri, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər büdcədən maliyyələşən müəssisələrin işçilərinin də əmək haqqları bir neçə dəfə artırıldı, müxtəlif sahələrdə fərqlənən insanlar üçün fərdi təqaüdlər təsis edildi.

Pensiyaların ödənilməsi, məbləğinin artırılması prosedurlarının daha da təkmilləşdirilməsi, fərdi uçot sisteminə keçilməsi uğurla davam etdirilir. Fərdi uçot sistemi ilə bağlı xüsusi Dövlət Proqramı həyata keçirilir. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində pensiya sistemi ilə sosial yardım sistemləri bir-birindən ayrılmışdır. Nəticədə, pensiya sisteminin qurulmasında tam olaraq sığorta prinsipləri əsas götürülür. Sosial yardım və sosial müavinətlər isə ünvanlı sosial yardım çərçivəsində təşkil edilmişdir. Ümumiyyətlə, ünvanlı sosial yardım vətəndaşların ayrı-ayrı qrupları üçün deyil, gəlir və yaşayış minimumu arasındakı fərqə görə ehtiyacı olan ailələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. 2012-ci ildə Prezidentin Sərəncamı ilə bütün növ əmək pensiyaların sığorta hissəsi 5,7 faiz məbləğində artırılmışdır. Bundan əlavə, "Əmək pensiyaları haqqında" qanuna edilmiş bir sıra dəyişikliklər nəticəsində 900 min nəfərə yaxın pensiyaçının pensiyası yenidən hesablanmış və onlara müvafiq olaraq orta hesabla 40 faiz artım edilmişdir. Təhsil və elm işçilərinin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə 25 il elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul elmlər doktorunun pensiyasına 200 manat, elmlər namizədinin pensiyasına isə 120 manat əlavə edilmişdir. Ölkə üzrə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 28 faiz artmış və 145 manat olmuşdur.

Ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu pensiya islahatları və onun müsbət nəticələrini şərh edən Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun sədri Səlim Müslümov demişdir:

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Azər Şirinov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

"Pensiyaların baza hissəsinin ölkə üzrə yaşayış minimumu səviyyəsinə uyğunlaşdırılması, orta aylıq pensiya məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbətinin artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi, pensiya təminatına yönəldilən vəsaitlərin ÜDM-ə nisbəti üzrə beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş normaların gözlənilməsi qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir" (2).

Ölkədə yoxsulluğun azaldılması istiqamətində də genişmiqyaslı işlər görülməkdədir. 2003-2004-cü illərdə dövlət büdcəsindən yoxsulluğun azaldılması üçün 1,7 mlrd. ABŞ dolları xərclənmişdir. Respublikada yoxsulluğun səviyyəsi 2002-ci ildəki 49%, 2003-cü ildə 44, 7%, 2004-cü ildə 40, 2%-ə, 2005-ci ildə isə 29%-ə oldu. Artıq 2007-ci ilin statistikasına görə yoxsulluq həddi 15,8 faiz təşkil etmişdir.

Ölkəmizdə sosial siyasətin həyata keçirilməsində gender amilinin də rolu böyükdür. Gender problemi hər zaman ictimai həyatın bütün sahələrində aktual olmuşdur. Gender balansının qorunması, kişilərə və qadınlara bərabər hüquqların verilməsi müasir sosial münasibətlərin əsas prinsiplərindən biridir.

Sosial siyasətin gender amilinin təhlili sosial hüququn, vətəndaşlıq və sosial siyasət rejimlərinin ümumi nəzəriyyələrinə əsaslanmaqla yanaşı, həm də feminizm nəzəriyyəsi nümayəndələri tərəfindən xüsusi konsepsiyalarına əsaslanır. Sosial siyasətin ilk feminist tədqiqatları 1970-ci illərin sonlarına təsadüf edir. Bu tədqiqatlarda müxtəlif ölkələrin gender amillərinin müqayisəsi aparılmamış, yalnız ingilis-sakson ölkələrinin təcrübələri əsasında gender və sosial dövlət arasında münasibətlərinin universal misalı kimi nəzərdən keçirilmişdir. Lakin 1990-cı illərin əvvəllərində sosial siyasətin komparativ (müqayisəli) feminist tədqiqatları inkişaf etməyə başladı (3, s.37).

Qadınlar barədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Sonradan ailə və uşaq problemlərinin qadın problemləri ilə əlaqəli olduğunu və bu istiqamətdə tədbirlərin kompleks həyata keçirilməsinin zəruriliyi nəzərə alındı və 2006-cı ildə Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı.

Komitənin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- müvafiq sahədə vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında iştirak edir və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir;
- müvafiq sahənin inkişafını təmin edir;
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir (4).

Dövlətimizin həyata keçirdiyi qadın siyasətinin uğurlu nəticələri barədə danışarkən Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hicran Hüseynova söyləmişdir: "Azərbaycanda qadın hərəkəti gündən-günə inkişaf edir. Qadınlarımız dövlətin yaratdığı bütün imkanlardan istifadə edirlər. Sərbəst təhsil almaqla, peşəkarlıq səviyyələrini artırmaqla bərabər, cəmiyyətin qurucusu kimi ictimai-siyasi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilir, liderlik xüsusiyyətlərinə yiyələnirlər" (5).

Uşaq hüquqlarının təmin edilməsi də dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biridir. Uşaqların hüquq və azadlıqlarının qorunması, onlara təhsil və səhiyyə problemlərinin həlli daim dövlətin diqqətindədir. Onların milli ruhda böyüməsi, yüksək təhsilə yiyələnmələri, bir sözlə yetkin bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün dövlətimiz məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirir. Uşaqlarla bağlı həyata keçirilən işlərdən danışarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: "Biz ilk növbədə, bütün imkanlarımızı uşaqların rahat yaşamasına yönəltməliyik, uşaqlar üçün işləməliyik və işləyirik". Ümumiyyətlə, dövlətin həyata keçirdiyi uşaq siyasəti onların vacib maddi və məişət problemlərinin həll edilməsi, müasir tələblərə cavab verən təlim-tərbiyə mühitində böyüməsi

və yetkin bir vətəndaş kimi yetişdirilməsi istiqamətində həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə uşaqlarla bağlı dövlətin həyata keçirdiyi siyasət bir neçə istiqamət üzrə reallaşdırılır. Bunlardan ən əsası uşaqların sağlam mühitdə böyüyüb cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş olmasını təmin etməkdir. Bundan əlavə onların sağlamlığının qorunmasını, keyfiyyətli təhsil almasını təmin etmək də uşaqlarla bağlı həyata keçirilən dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir.

Ali Qanunverici Orqan olan Milli Məclis bu günə kimi uşaq hüquqları ilə əlaqədar olan 10-a yaxın qanun layihəsi qəbul etmişdir. 19 may 1998-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin fərmanı ilə “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Qanunda uşaqların hüquqlarının müəyyən edilməsi və qorunması barədə müddəalar öz əksini tapmışdır. Ümummilli liderin 12 oktyabr 2001-ci il Fərmanı ilə “Validəynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Qanun qəbul edilmişdir ki, bu Qanunda valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara dövlət qayğısının artırılması nəzərdə tutulmuşdur. “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil (xüsusi təhsil) haqqında”, “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında”, “Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında əsasnamə”, “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında”, “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” və digər qanunlar da uşaqların təhsil, səhiyyə və digər problemlərinin qorunması istiqamətində görülən işlərin hüquqi bazasını təşkil etməkdədir. Bu qanunlardan əlavə dövlətimiz qeyd edilən sahədə bir sıra beynəlxalq konvensiyalara və müqavilələrə də qoşulmuşdur. Ölkəmiz 21 iyul 1992-ci ildə BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında konvensiyası”na qoşulmuşdur. Bu sənəd BMT tərəfindən qəbul edilmiş və bütün dünyada yaşayan uşaqların hüquqlarının bu sazişlə qorunmasını özündə əks etdirən bir qanundur. Konvensiyaya qoşulmuş bütün ölkələr bu sənədin şərtlərinə əməl etməli, uşaqların hüquqlarını dövlət səviyyəsində qorumaqlıdır. Bir sözlə, uşaq hüquqlarına aid olan bütün müddəalar bu sənəddə öz əksini tapmışdır. Bu konvensiya 54 maddədən ibarətdir və ümumilikdə 4 böyük kateqoriyaya bölünür:

1. İnkişaf hüquqları.
2. Müdafiə hüquqları.
3. İştirak hüquqları.
4. Yaşamaq hüquqları.

30 mart 2004-cü ildə isə Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə "Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında" Konvensiyaya qoşulmaq barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edilmişdir. Konvensiyaya qoşulan dövlətlər uşaqların layiqli inkişafı üçün onları normal ailə mühiti ilə təmin etməyi öz üzərinə götürmüşdür. Bundan başqa ölkəmiz uşaqların müdafiəsi sahəsində UNICEF-lə də geniş əməkdaşlıq edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası UNICEF-lə birgə uşaq müdafiəsi, erkən nikahlar, uşaqlar naminə ədliyyə və s. kimi layihələr həyata keçirilmişdir. Kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi, onlara göstərilən diqqət və qayğının artırılması istiqamətində də bir sıra işlər görülmüşdür.

Bununla birlikdə bu kateqoriyadan olan uşaqların ailə şəraitində tərbiyə almasına şərait yaradan “Deinstitutlaşma proqramı”nında YUNİSEF-lə birlikdə icrasına başlanmışdır (6, s. 62).

Gündən-günə demokratik prinsiplərin daha da gücləndiyi ölkəmizdə insanların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu sahədə fəaliyyət dövlətin iqtisadi, siyasi, mədəni və digər sahələrdə inkişafına stimül verir.

Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları konsepsiyası təsərrüfat münasibətlərində, sosial və hüquqi təsisatların demokratikləşdirilməsi prosesinin dərinləşməsində, cəmiyyətdə özünüidarənin və özünütənzimləmənin genişləndirilməsində, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi mühitinin təzələnməsində, siyasi-hüquqi mədəniyyətin yüksəldilməsində yeni prinsiplərin bərqərar olmasının geniş perspektivlərini nəzərə almaqla inkişaf edir (7, s. 287).

Ölkəmizin qanunvericiliyində bütün vətəndaşlarla bərabər uşaqların da təhlükəsiz, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, təhsil, səhiyyə, əmlak toxunulmazlığı, vicdan, fikir və söz azadlıqları qanunla müəyyən edilmiş qaydada qorunur.

Uşaqların bir sıra hallarda xüsusi qayğıya ehtiyacı olması, valideynlərdən və ya cəmiyyət üzvlərindən bu və ya digər dərəcədə asılı olması onun formalaşdığı mühitdən asılıdır. Bu hal bəzən uşaqlarda fiziki və ya əqli qüsurlara, əmək qabiliyyətsizliyinə və s. yol açır. Bunun üçün uşaqların sosial müdafiə işi düzgün qurulmalıdır. Hal-hazırda cəmiyyətdə iki qrup uşaqların daha çox sosial müdafiəyə və qayğıya ehtiyacı vardır:

1. Valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum edilmiş.
2. Sağlamlıq imkanları məhdud.

Bu problemlərin həll edilməsi dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin vacib istiqamətlərindən biri olmalı, bu cür uşaqların sosial mənafeələrinin qorunması dövlətin prioritetlərindən biri olmalıdır. Bununla əlaqədar 30 avqust 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 188 sayılı Fərmanı ilə "Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edildi. Qanunda valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, onlara dövlət qayğısının göstərilməsi, bir sözlə bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutan müddəalar öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə qanunda valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum edilmiş uşaqların əhatəsi dəqiqləşdirilir ki, bu da qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı onların səmərəliliyini yüksəltməyə xidmət edir.

Uşaq hüquqları sahəsində fəaliyyətin gücləndirilməsi məqsədilə Prezident cənab İlham Əliyev 8 may 2012-ci il tarixdə mühüm Fərman imzalamışdır. "Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti qaydası"nın təsdiq edilməsi uşaq hüquqlarının qorunmasında və bu sahədə görülən işlərin səmərəsinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Fondun diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də kimsəsiz uşaqlara göstərilən qayğının artırılmasıdır. "Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişaf proqramı" bu istiqamətdə həyata keçirilən mühüm layihələrdən biridir. Layihə çərçivəsində paytaxt Bakıda və digər ərazilərdə yerləşən uşaq evləri və internat məktəblərində araşdırmalar aparılır, mövcud problemlər öyrənilir və onların həlli istiqamətində bir sıra vacib işlər görülür. Fond hər zamankı ənənəsinə sadıq qalaraq 28 dekabr 2012-ci il tarixində uşaq evlərində və internat məktəblərində təlim-tərbiyə alan, yetim və valideyn himayəsindən məhrum internat məktəbindəki və təhsildə xüsusilə fərqlənən uşaqlar üçün yeni il şənliyi keçirmişdir. Tədbirdə çıxış edən Fondun Prezidenti, millət vəkili Mehriban Əliyeva demişdir: "Bir daha vurğulayıram ki, hər hansı bir səbəbə görə yola saldıığımız ildə reallaşdıra bilmədiyiniz, ürəyinizdə olan arzular, istəklər mütləq qarşıdan gələn 2013-cü ildə həyata keçsin. Siz hələ çox gəncsiniz, sizin ömür yolunuz hələ qarşıdadır".

Hal-hazırda ölkəmizdə əhalinin sosial vəziyyətinin əsas göstəriciləri yüksək səviyyədədir. Gender problemi, uşaq hüquqları və s. ilə yanaşı məşğulluq probleminin həlli də dövlətin prioritetlərindən biridir. Məşğulluq sosial problem olub dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Sosial siyasətin tədqiqatında əmək bazarı və məşğulluq sahəsində siyasət anlayışları tez-tez qarşılıqlı əvəz edilən formada istifadə edilir, halbuki onların hər birinin özünün spesifik

xüsusiyyətləri vardır. Əmək bazarında dövlətin siyasəti barədə danışdıqda, bunu nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət yalnız əmək bazarına daxil olmağa yönəlmiş mexanizmlərdən deyil, eyni zamanda əmək bazarında yerdəyişmələri həvəsləndirməyə istiqamətləndirilən ictimai proqramlardan gedir (3, s. 84).

Ölkəmizdə məşğulluq probleminin həlli “Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa” əsasən həyata keçirilir. Qanun bu sahədə baş verən bütün proseslər üçün hüquqi baza rolunu oynayır. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda məşğulluq belə təyin olunur:

“Məşğulluq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin (bundan sonra vətəndaşların) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq onlara qazanc (gəlir) gətirən hər hansı fəaliyyətidir” (8).

Ümumiyyətlə məşğulluq vətəndaşların elə ictimai fəaliyyətidir ki, bu fəaliyyətin onların həyat səviyyəsinə, sosial vəziyyətinə birbaşa faydası vardır. Fəaliyyət zamanı ölkədə əmək qabiliyyətli əhəlinin böyük bir hissəsi əmək müqaviləsi əsasında işləyir və haqqı ödənilir. Bura istər dövlət, istərsə də özəl sektorda fəaliyyət daxildir.

“Məşğulluq haqqında” Qanuna əsasən mülkiyyətində torpaq payı olanlar da, məşğul şəxslər də hesab edirlər ki, bu da bir qədər mübahisəlidir. Çünki digər gəlir gətirən əmlakı olanları (məsələn, mənzil, qeyri-yaşayış sahəsi, istehsalat obyektləri olanları) qanunvericilik məşğul olan əhali kimi müəyyən etməmişdir (9, s. 130).

Digər bir prinsip isə dövlətin Konstitusiyaya ilə verilən hüquqların qorunması və həyata keçirilməsi istiqamətində əlverişli şərait yaratmaqdır. Bu şərait isə dövlətin qeyd edilən sahədə qəbul etdiyi qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Məşğulluq haqqında Qanunda irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, əmlak vəziyyətindən, sosial mənsubiyyətində siyasi fəaliyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların öz əmək və məşğulluqlarını sərbəst seçə bilmək hüququ olduğu qeyd edilir. Vətəndaşların öz əmək fəaliyyətini və məşğulluq növünü sərbəst şəkildə müəyyən edə bilməsi üçün dövlət bütün sahələrdə şərait yaratmışdır. Bu sahədə işlərin həyata keçirilməsində başlıca rolu Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tutmaqdadır. 24 iyul 2012-ci ildə qeyd edilən nazirlikdə Təhlükəsiz və Sağlam Əmək Şəraiti üzrə Milli Üçtərəfli Sosial Şuranın “Qeyri-leqal məşğulluğun aradan qaldırılması tədbirləri” mövzusunda növbəti iclası keçirilmişdir. Nazirlik rəsmisi çıxışında ölkədə sosial sahənin inkişafını, qeyri-neft sektorunun güclənməsini, 2012-ci ilin birinci yarısında 46 min yeni iş yeri açıldığını dedi. Onun sözlərinə görə bəzi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə işsizlik dərəcəsi aşağı düşərək 5,4 faiz təşkil etmişdir. Tədbirdə qeyd edilmişdir ki, əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin sayı işləyən əhəlinin ümumi sayına nisbətə azdır. Bu da bəzi özəl sektorlarda əmək münasibətlərində müəyyən qüsurların olmasından irəli gəlir. Lakin bu problemlərin qarşısının alınması, qeyri-leqal məşğulluğun aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər görülməkdədir. Belə ki, mövcud qanunvericilikdə islahatlar aparılır, bu cür halların qarşısı müvəffəqiyyətlə alınır. Bu məsələlərin həllinə dəstək məqsədilə Milli Üçtərəfli Sosial Şuranın tərkibində xüsusi Komissiya yaradılmışdır. Qanunvericiliyə bir sıra dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur. Dəyişikliklərin biri də mülki müqavilə bağlanan işçilərin sayının ümumi işçilərin 10 faizindən artıq olmamasını nəzərdə tutmuşdur. Nəzərdə tutulmuş digər dəyişikliklər də məşğulluq və əmək münasibətləri sahəsində olan bütün problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu sosial siyasət bu gün Azərbaycan vətəndaşının layiqli həyat səviyyəsinə nail olunması ilə nəticələnir. Bu gün ölkəmizdə mükəmməl sosial müdafiə, sosial təminat və sosial sığorta sistemi qurulmuşdur. Bu sistem

irqindən, dinindən, dilindən və s. asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarının sosial probleminin həllində əhəmiyyətli təsirə malikdir.

Açar sözlər: sosial siyasət, Dövlət Proqramı, gender amili, işsizlik, məşğulluq siyasəti, uşaq hüquqları.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Paşayev H. Xalqa və dövlətə şərəfli xidmət missiyası. «Azərbaycan» qəzeti, 2 may 2010-cu il.
2. Müslümov S. Əmək haqqının tam leqallaşmasına nail olmaq əsas hədəf kimi seçilmişdir. «Xalq» qəzeti, 20 oktyabr 2012.
3. Социальная политика и социальная работа: гендерные аспекты: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений /Под ред. Е.Р.Ярской-Смирновой. М.: «Российская политическая энциклопедия» (Росспэн), 2004.
4. <http://scfwca.gov.az/news/a-21.html>
5. <http://scfwca.gov.az/news/a-441.html>
6. Heydər Əliyev Fondu. Bakı, 2006.
7. Müasir Azərbaycan dövrün baxışında: 2-ci cild. Bakı, 2011, «Azərbaycan» qəzetinin redaksiyası. Buraxılışa məsul: Bəxtiyar Sadiqov.
8. ses.gov.az/upload-files/news/old/file/meshqulluq%20qanunu.doc.
9. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının Sosial Müdafiə Sistemi. Bakı: MBM, 2012, 408 s.

Гюнель МЕЛИКЛИ

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦИАЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ ГРАЖДАН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Гендерная проблема всегда была актуальной во всех сферах общественной жизни. Также велика роль гендерного фактора в социальной политике, проводимой государством. Сохранение гендерного баланса, предоставление мужчинам и женщинам одинаковых прав являются основными принципами современных социальных отношений. Государственная политика в отношении детей реализуется в нескольких направлениях. Самыми важными из них являются обеспечение здорового образа жизни и условий для развития детей, формирование их достойными гражданами своего государства. Приоритетными направлениями государственной политики в отношении детей являются получение хорошего образования и сохранение их здоровья.

Успешная в целом социальная политика, проводимая нашей страной, обеспечила достойный уровень жизни гражданам Азербайджана. В нашей стране построена совершенная система социальной защиты, социального обеспечения и социального страхования. Эта система существенно помогает гражданам Азербайджана при решении их социальных проблем независимо от расы, национальности, исповедуемой ими религии и других факторов.

Ключевые слова: социальная политика, государственная программа, гендерный фактор, безработица, политика занятости, права детей.

Gunel MELIKLI

MAIN FEATURES OF SOCIAL STATUS OF AZERBAIJAN REPUBLIC'S CITIZENS

Summary

Gender factor plays an also a important role in realization of social policy in our country. Gender problem has always been urgent one in all spheres of public life. Giving the same rights to men and women, preservation of gender balance is one of main principles of modern social relations. Policy concerning children in our country which is fulfilled by the state in different directions is very important for the state. The most important of them is to provide them to grow in a sound atmosphere and make them worthy citizen for society. Except this one of the main directions of the state policy about children is to protect their health and provide them with good education. Generally realization of successful social policy in our country results in having worthy life level of Azerbaijan citizen today. There have been made perfect social protection, social provision and social insurance system in our country. This system has a strong hold in solution of social problems of all Azerbaijan's citizens in spite of their race, religion, language and other factors.

Keywords: social policy, state program, gender factor, unemployment, employment policy, children's rights.

Emin KƏRİMOV
doktorant, BDU

**ABŞ-IN “BÖYÜK ORTA ŞƏRQ LAYİHƏSİ”NİN ƏSAS MƏZMUNU VƏ
ONUN REALLAŞMASI ÜÇÜN MÖVCUD OLAN İMKANLAR***

Orta Şərq bəşəriyyətin yaratdığı ilkin mədəniyyətin beşiyi olmuş və dünyanın müxtəlif bölgələrində mövcud olmuş mədəniyyətlərin qovuşmasında geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Dünyanın müxtəlif böyük regionlarının əlaqələndirilməsində Yaxın və Orta Şərqin əhəmiyyəti sadəcə ticarət yollarının kəsişməsində deyil, eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin, inancların sintezində özünü göstərir.

Çoxtərəfli əlaqələri sayəsində Yaxın və Orta Şərq sənaye çevrilişinə qədər dünya tarixinə ən çox təsir göstərən müxtəlif proseslərin baş verdiyi region olmuşdur. Bu səbəbdən qlobal miqyasda baş verən siyasi proseslərə istiqamət vermək istəyən istənilən fövqəldövlət üçün Yaxın və Orta Şərq strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Region ərazisində tarixən baş vermiş qarşıdurmalar, müxtəlif etnik qrupların miqrasiyası, imperialist müharibələr bu coğrafiyada yaşayan xalqların həm məskunlaşmasına, həm də kulturoloji özünəməxsusluğunun formalaşmasına ciddi təsir etmişdir (1, s.12).

“Böyük Orta Şərq Layihəsi”nin əhatə etdiyi ərazidə Mavritaniya, Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Liviya, Misir, İsrail, İordaniya, Livan, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmə, Oman, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Bəhreyn, Küveyt, İraq, İran, Əfqanıstan, Pakistan və Türkiyə də daxil olmaqla 23 ölkə yerləşir (3, s.52).

Regionun fiziki coğrafiyasında əsas hissə səhraların payına düşür. Bununla belə Nil vadisi, İordan çayı, Dəclə - Fərat su hövzəsi və Ərəbistan yarımadasının cənub-qərb hissəsi kimi çox məhsuldar sahələr regionda xüsusi əhəmiyyətə malikdir (1, s.12). Region eyni zamanda neft və təbii qaz kimi sərvətlərlə də zəngindir. Dünyada indiyə kimi kəşf edilmiş bütün neft yataqlarının 65%-i bu regionun payına düşür (9, s.152), dünyanın təbii qaz ehtiyatının isə 36%-i Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin ərazisindədir (2, s.69).

Yaxın və Orta Şərq özündə fərqli irqləri və dil ailələrini birləşdirir. Lakin regionda yaşayan əhalinin əsas hissəsini ərəblər təşkil edir (12, s.91). Ərəblərin sayca üstün olmalarına baxmayaraq regionda ciddi siyasi nüfuza malik olan dövlətlər qeyri-ərəb dilli dövlətlərdir ki, bunlar da Türkiyə, İran və İsrail respublikalarıdır. Ərəb olmamaq bu 3 ölkənin ortaq oxşar cəhətdir. İran və Türkiyə regionda ən çox əhaliyə sahib olan ölkələrdir (5, s.248).

İranda ərəbcə, farsca, bəxtiyaricə (əsasən Çaharmahal və Bəxtiyari ostanında məskunlaşmışlar), türkcə danışan əhali dil fərqliliyinə baxmayaraq ümumi İran mədəniyyəti arealında birgə yaşayırlar (16). Pakistanda əhali urdu dilində danışır (2, s.159). Bu dilin özü də İran dilləri qrupuna aiddir. İsraildə isə əhalinin əksəriyyəti rəsmi dövlət dilində - ibranicə danışirlar. Şimali Afrikanın yüksək təbəqələri, elit ictimaiyyət fransız və ingilis dillərində danışirlar (4, s.48).

Yaxın və Orta Şərqdə 575 milyondan artıq əhali məskunlaşmışdır ki, bunun da 92%-i müsəlmanlardan ibarətdir (11, s.24). Müsəlmanların da 3/2-dən bir qədər çox hissəsini sünnilər, 3/1-ə yaxın hissəsini isə şiələr təşkil edirlər (11, s.27).

Regionda 13,5 mln. xristian yaşayır (10, s.39). Xristianlar əsasən İsrail, Livan, Suriya, İraq və Misirdə kompakt şəkildə məskunlaşmışlar. Xristianların sayı müsəlmanlara nisbətən

* Məqalə tarix ü.e.d., professor Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

azsayılı olsalar da, onlar da müsəlmanlar qədər müxtəlif məzhəb və təriqətlərə parçalanmışlar. Belə ki, Yaxın və Orta Şərq xristianları “Şərqi xristian kilsələri” adı altında qruplaşdırılaraq 3 qola bölünürlər:

1. İlk qrupa İstanbul mərkəzli, Hələb mərkəzli, Antakiya, Qüds və İsgəndəriyyə (Aleksandriya) mərkəzli pravoslav kilsələr daxildir.

2. Digər qrupa isə IV - V əsrlərdə pravoslav məzhəbindən ayrılmış kilsələr daxildir. Bu qrupdakı kilsələr saylarının çox olması ilə seçilir. Bu qrupda ən populyar kilsə Erməni Qriqoryan Kilsəsidir. Nüfuzuna görə ən güclü kilsə isə Misir Qipti kilsəsidir.

3. Üçüncü qrup kilsələr isə Vatikan – Roma Papasına bağlı olan “Rum və yaxud Roman Katolik Kilsələridir” (2, s.11).

Yəhudilər isə Yaxın və Orta Şərqdə ən monolit və ən az parçalanmış icmadır. Yəhudilərin yeganə dövləti İsrail 20 min km² ərazisi ilə bütün regionun 0.1% hissəsini əhatə edir. Əhalisi 6 mln. nəfərdən azdır (4, s.11).

Həm yəhudilər, həm xristianlar, həm də müsəlmanlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Qüds (Yerusalim) şəhəri regionun “mirvari”si hesab edilir. Belə ki, yəhudilərin müqəddəs kitabı Tövratda ilk yəhudi dövlətinin Davud tərəfindən bu şəhərdə qurulması, Allah tərəfindən bu torpaqların yəhudilərə vəd edilməsi, İbrahim (Avraam) və ondan olan nəslinin bu torpaqlara Allahın əmri ilə köçməsi, Musanın (Moisey) öz xalqını fironun zülmündən (tədqiqatlara görə bu II Ramzes olmuşdur) xilas etmək üçün İlahi göstərişlərlə bu torpaqlara (“Kənaan” və yaxud “Xanaan” torpağı) gəlməsi və s. bu kimi doqmatik baxışlara görə Yerusalim və ətraf ərazilər yəhudilər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xristianlar da Nazaretli İsanın (Yeşua və yaxud İsus) çarmıxa çəkilənə qədər (inanclara görə bu hadisə 30-33-cü illərdə baş vermişdir) Qüdsdə yaşadığına inanırlar.

İslama görə isə əfsanəvi “Merac” hadisəsi zamanı İslam peyğəmbəri Məhəmməd ə.s. məhz Qüdsə getmiş və hətta hicrətdən sonra iki il müsəlmanların qibləgahı məhz Qüds şəhəri olmuşdur (5, s.24).

Orta Şərq ölkələrində iqtisadiyyatın ana ünsürünü neft və təbii qaz kimi təbii resurslar təşkil edir. Bundan başqa bu ərazilər Xəzər neftinin dünya bazarına ixrac – çıxış yolları üzərində yerləşir. Regionun adam başına düşən gəliri 2013-cü ilin məlumatına görə orta hesabla 1840 ABŞ dollarına bərabərdir (2, s.69).

Yaxın və Orta Şərqlin gələcək taleyini özündə əks etdirən və təməli Yeni Mühafizəkarlar (neokonservatorlar) tərəfindən qoyulmuş strateji planlar sistemi “Böyük Orta Şərq Layihəsi” adı ilə həm siyasi, həm də publisistik ədəbiyyatlarda özünə populyarlıq qazanmışdır. Bu layihənin meydana çıxmasına tarixi proseslərin obyektiv inkişafı şərait yaratsa da, onun reallaşmasına təşəbbüs göstərənlər məhz “Ağ Ev”in imperialist dairələrinin maraqlarını təmin etmək məqsədi güdürlər (3, s.31).

ABŞ siyasi dairələri inadla vurğulayırlar ki, Yaxın və Orta Şərq xalqları demokratik və azad həyat qurmaq üçün radikal dəyişiklikləri özündə ehtiva edən layihəyə ehtiyac duyurlar. Bu xalqların ağır şəraitdə yaşamaları avtoritar rejimlərlə bağlıdır. Regionda mövcud olan antidemokratik rejimlər öz xalqlarına qarşı hər cür qanunsuzluğa əl atır, qeyri-məhdud hakimiyyətlərindən suiistifadə edərək, öz ölkələrində insan hüquqlarını kobud şəkildə pozmaqdan çəkinmirlər. Bu xalqların yaşadıkları cəmiyyətlər xüsusilə qadın haqqlarının tapdalanması, sosial təminatın olmaması, kütləvi təhsilsizlik şəraiti ilə xarakterizə olunurlar. ABŞ rəsmi dairələri isə bütün bu faktlardan bəhrələnərək regionda milli, etnik və dini azlıqların hüquqlarının qorunması və bu xalqların həyatında inkişafa nail olmaq üçün böyük bir layihəni - “Böyük Orta Şərq Layihə”sini ortaya atmışlar.

“Böyük Orta Şərq layihəsi» haqqında ilkin fikirlər yəhudi əsilli tarixçi Bernard Levisə aiddir (4, s.6). Levis amerikan administrasiyasında olan Yeni Mühafizəkarların (NeoCons) ən

etibarlı məsləhətçisi olmuşdur. Bernard Levis digər bir yəhudi – “Qaranlıqlar Şahzadəsi” ləqəbi ilə tanınan Rixard Perle vasitəsi ilə öz fikirlərini Dik Çeniyyə çatdırmağa bilmişdi. Çeniyyə isə öz növbəsində Levisin Orta Şərq, İran, İraq, İslam haqqında fikirlərindən çox təsirlənmiş və siyasi dairələrin diqqətini bu fikirlərə cəkməyə bilmişdi (4, s.7).

“Böyük Orta Şərq Layihəsi” 1960-cı illərdə Yeni Mühafizəkarlıq hərəkatının aktiv nümayəndələri olan bir qrup jurnalist və politoloqlar tərəfindən sistemləşdirilməyə başlandı. Bunların arasında İrving Kristol, Norman Podhoretz, Midge Dekter, Ben Uattenberq, Natan Qlazer, Daniel Bell kimi amerikalı siyasətini nəzəriyyələşdirən adlar vardır. Daha sonra bu qrupa Nyu York əyalətinin keçmiş senatoru Daniel Patrik Mohinqhan, Rixard Perle, Eliot Abrahams, Cannet Adelman, Qene Kirkpatrik və Ualt Ugen Restov kimi tədqiqatçılar qatılmışlar. Bu şəxslərin çoxu Çikaqo Universitetinin professoru, ciddi nüfuza malik Albert Volştetterin tələbələridirlər. Rixard Perle isə eyni zamanda Albert Volştetterin kürəkənidir. Yeni mühafizəkarların tərkibində yəhudilərdən başqa Xristian – protestant – evangelistlər, Xristian – katoliklər də yer alırlar (4, s.7).

Yeni Mühafizəkarlar ABŞ tərəfindən yeridilən demokratiyanın bütün dünya üçün ən uğurlu variant olmasını, azadlığın yayılmalı olduğunu və bu vəzifənin onlara (yəni ABŞ) Allah tərəfindən verildiyini israrla vurğulayırlar. SSRİ-nin dağılmasından sonra ABŞ-a meydan oxuya biləcək bir gücün qalmaması səbəbindən neokonservatorlar ABŞ-ın öz liderliyində təqəttüblü dünya qurmalı olduğunu, diktaturaların hərbi müdaxilələrlə devrilməsini və ABŞ-ın xarici siyasət sahəsində aktiv, müdaxiləçi bir dövlət olmasını tələb edirlər. Yeni Mühafizəkarlar yəhudi dövləti İsrailin də ultrasağçı siyasətinə tam haqq qazandırirlər. Fələstinə verdiyi dəstəyə görə problem yaradan Suriya, İran və Səudiyyə Ərəbistanındakı rejimlərin isə devrilməsini həyatı əhəmiyyətli zərurət hesab edirlər (14). Yeni Mühafizəkarlar Hantinqtonun ortaya atdığı “Sivilizasiyaların toqquşması” ideyasına əsaslanaraq III Dünya müharibəsinin məhz Orta Şərqdə başlayacağını bildirirlər. Prezident C.Buşun andiçmə mərasimini öz dualarıyla rituallaşdıran “Müqəddəs Ata” Billi Qraham isə İslamı günahkar bir din elan etmişdir. Pentaqonun antiterror və kəşfiyyat üzrə məsul əməkdaşı general Villiam Boykin öz çıxışlarında C.Buşun məhz Tanrı tərəfindən prezidentlik kürsüsünə gətirildiyini söyləmişdir (8, s.21).

“Böyük Orta Şərq Layihəsi» ABŞ-ın rəsmi sənədlərində bütöv göstərilməsə də, bu planın ayrı-ayrı hissələri ABŞ-ın rəsmi nümayəndələrinin və MKİ (ABŞ “Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi”, ingiliscə CIA – “Central Intelligence Agency”) tabeliyində fəaliyyət göstərən beyin mərkəzlərinin hesabatlarında, bəyanatlarında və s. sənədlərdə verilmişdir (6, s.91).

Bu layihənin ilkin variantı hələ 1995-ci ildə ABŞ-ın “Milli Strateji Araşdırmalar İnstitutu” və “Milli Müdafiə Universiteti” tərəfindən nəşr edilən “Milli qüvvələrin rüblüyü” adlı jurnalının payız buraxılışındakı “Böyük Orta Şərq” başlıqlı yazıda işıqlandırılmışdır (3, s.44).

Bu sənədlərdən ən vacibi 17 sentyabr 2002-ci ildə imzalanmış ABŞ “Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” doktrinasıdır. Bu sənəd ABŞ-ın “soyuq müharibə” bitdikdən sonra dünya nizamı üçün hazırladığı önəmli sənədlərdəndir. “Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” 20 sentyabr 2002-ci ildə ictimaiyyətə açıqlanmışdır (3, s.24).

ABŞ-ın XXI yüzillikdə təhlükəsizlik strategiyasını özündə cəmləmiş həm “Yeni Amerikan Yüzilliyi Layihəsi” həm də “Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” respublikaçıların siyasi baxışlarına uyğun şəkildə qələmə alınmışdır. Mətbuatda tez-tez “şahinlər” adlandırılan Yeni Mühafizəkarlar əsasən Respublikaçılar Partiyasının təmsilçiləridirlər. Yuxarıda adları çəkilmiş sənədlərdə göstərilir:

- terrorizmin yaranıb dünyaya ixrac edilməsinə münbit şərait yaradan bütün qeyri-demokratik rejimlərin qəti şəkildə məhv edilməsi;

- təhsilsizliyin aradan qaldırılması;
- dini fanatizmlə mübarizə aparılması;
- terrorizmə qarşı amansız mübarizədə heç bir danışıqlara və razılaşmaya getməmək;
- amerikan liberalizminə uyğun infrastrukturun, azad bazarın, modern həyat tərzinin yaradılması;
- regionda maarifləndirmə işi aparan müxtəlif qrupların fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi, onların dəstəklənməsinə xüsusi diqqət ayrılması;
- yeni tipli təhsilin inkişaf etdirilməsi.

Ata C.Buşun hökumətində 1992-ci ildə hazırlanıb təsdiq edilmiş “Strateji Müdafiə Planı”na əsasən ABŞ həm Sovet coğrafiyasında, həm də ona yaxın digər regionlarda təbii sərvətləri ələ keçirməlidir ki, bir daha SSRİ kimi fəvqəlgüçə malik dövlət ilə üz-üzə dayanmaq məcburiyyətində qalmasın. Çünki bu təbii sərvətlər yeni bir gücün yaranmasına səbəb ola bilər. “Böyük Orta Şərq” həm də bu çərçivədə nəzərdən keçirilməlidir. ABŞ-ın XXI yüzillikdə ən vacib hədəfi ABŞ-ın təkqütblü hegemonluğunun (“Pax Americana” və yaxud “Pan Amerikan”) davamlılığını qoruyub saxlamaqdır. Bu vəzifə rəsmi şəkildə “Yeni Amerikan Yüzilliyi Layihəsi” sənədlərində yer almışdır (5, s.24).

“Böyük Orta Şərq Layihəsi” ABŞ rəsmilərinin özləri tərəfindən də ayrı-ayrı tədbirlərdə dünya ictimaiyyətinə təqdim edilmişdir. 2003-cü ildə ABŞ-ın NATO strukturlarındakı daimi təmsilçisi R.Nicolas Burns Praqada söylədiyi nitqdə ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqdə həyata keçirmək istədiyi planlardan danışmış və NATO-nun bu layihədə iştirakının labüd olduğunu vurğulamışdır. ABŞ Dövlət Katibinin köməkçisi Mark Qrosman və ABŞ prezidentinin Milli Təhlükəsizlik üzrə o zamankı məsləhətçisi, sonralar isə Dövlət Katibi olmuş Kondoleza Rays tərəfindən müxtəlif vaxtlarda Yaxın və Orta Şərqə müdaxilənin qaçılmaz olduğu yüksək tribunallardan dilə gətirilmişdir. ABŞ-ın eks prezidenti C.Buş (oğul) öz müsahibələrində, rəsmi tədbirlərdə, milli müraciətində və Konqresdəki nitqlərində «Böyük Orta Şərq Layihəsi»ndən irəli gələn məqsəd və vəzifələri əsaslandırmağa çalışmış, bu layihənin vacibliyini xüsusi qeyd edərək bildirmişdir ki, Yaxın və Orta Şərqdə demokratikləşdirmə və antiterrorizm fəaliyyətində bütün dünya ölkələri ABŞ-a dəstək olmalıdır. Ancaq bu layihənin xüsusən 2004-cü ilin prezident seçkiləri ərəfəsində ABŞ prezidentinin köməkçisi Dik Çeni tərəfindən Davosda dilə gətirilməsi dünya ictimaiyyətini bu məsələ ətrafında ciddi düşünməyə sövq etdi. Tamamilə aydındır ki, “Böyük Orta Şərq Layihəsi» ABŞ rəsmi dairələrinin imperialist maraqlarına xidmət edir. Buna baxmayaraq bu layihənin rəsmi şəkildə elan edilmiş əsas məqsədi “azad olmayan, antidemokratiya şəraitində yaşayan, geridə qalmış, yoxsulluqdan əziyyət çəkən, təhsil səviyyəsinin çox aşağı olduğu Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə demokratiya gətirmək” kimi açıqlanmışdır (15).

Corc Buş 2002-ci ilin iyun ayının 1-də ABŞ “West Point” hərbi məktəbinin məzuniyyət mərasimindəki çıxışı zamanı terrorla mübarizənin xüsusiyyətlərini və mərhələlərini açıqlayarkən gələcək planlarından da söz açmışdır: “ABŞ-ın “soyuq müharibə” zamanı tətbiq etdiyi “fikrindən yayındırmaq”, “vaz keçməyə məcbur etmək” (deterrence) və “blokadaya almaq” (containment) strategiyaları hələ də yararlı olmasına baxmayaraq kifayət deyildir. Terror üzərində qələbə yalnız müdafiədə oturmaqla mümkün deyil. Bunun üçün gərək biz müharibəni düşmənin yuvasına aparaq. Onların planlarını reallaşmadan aşkar edib, məhv etməliyik. Yaşadığımız dövr bizi təhlükəsizlik uğrunda fəaliyyətə keçməyə məcbur edir. İslam ölkələri də demokratiyaya layiqdir, lakin demokratiyanı bu ölkələrə əvvəlcə aparmaq, sonra isə möhkəmləndirib inkişaf etdirmək lazımdır. Bu vəzifəni Tanrının köməyi ilə yalnız ABŞ layiqincə yerinə yetirə bilər” (7, s.86).

26 fevral 2003-cü ildə “Amerikan Təşəbbüslər İnstitutu” (“Institute of American Initiatives”) kimi qatı mühafizəkar bir orqanın fəaliyyəti ilə tanış olmaq məqsədiylə iştirak

etdiyi tədbirdə çıxışı zamanı C.Buş açıq şəkildə bildirmişdir: “Yaxın və Orta Şərqdə demokratik dəyərlərin yerləşdirilməsi olduqca vacib və təxirəsalınmaz tapşırıqdır” (8, s.351). C.Buşun sonrakı çıxışlarında biz ABŞ imperializminin Yaxın və Orta Şərq regionuna dair planlarını daha aydın görə bilərik. 9 may 2003-cü ildə C.Buş öz nitqində Yaxın və Orta Şərqdə sərbəst ticarət bölgəsinin qurulmasını həyati əhəmiyyətli vəzifə kimi təqdim etmişdir. Burada onu xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər ki, Yaxın və Orta Şərqdə qurulacaq təsisatların ən vacibi bütün Yaxın və Orta Şərqin ümumi bankı və sərbəst ticarət zonalarıdır. 6 noyabr 2003-cü ildə “Milli Demokratiya Mərkəzi”ndə çıxış edərkən prezident C.Buş “Orta Şərqi azad etmək Strategiyası” haqqında geniş nitq söylədi (13, s.151).

C.Buş Yaxın və Orta Şərqə istiqamətlənmələrinin səbəbini region ölkələrində mövcud olan yoxsulluq səviyyəsi ilə izah etmişdir. Ona görə «bu ölkələrdə qadın hüquqları yoxdur. Qadınların məktəblərə getməsi ciddi maneələrə rast gəlir. Bütün dünya inkişaf edərkən Orta Şərq yerində sayır. C.Buşa görə Orta Şərqdə azadlıq, demokratiya bərqərar olmadığı müddətdə regionda terrorçuluq və şiddət yüksək səviyyədə qalaraq digər ölkələrə ixrac ediləcəkdir» (8, s.351).

“Böyük Orta Şərq Layihəsi”nin təşəbbüskarlarından olan Dik Çeni layihə haqqında bunları söyləmişdir: «Böyük Orta Şərq Layihəsi»nin ana fikri bütün regiona demokratiyanı yayaraq, regionda inkişafı və sülhü qarantıya altına almaqdan ibarətdir. Demokratiyaya gedən yolda regionun özünəməxsus problemlərini həll etmək lazım gələcək:

- sərhədlərdəki hüquq pozuntularının qarşısını almaq;
- dini və milli azlıqların öz müqəddəratını həll etməsi;
- bütün regionu zəhərləyən yanlış ideologiyaları məhv etmək üçün təhsildə islahatlar aparmaqla böyük irəliləyişə nail olmaqdır” (4, s.11).

D.Çeni öz nitqinə davam edərək: “Hətta qara Afrikanın Avropa ilə bir çox bənzərliklərini görə bilərsiniz. Latin Amerikasında və Asiyada da Avropa ilə oxşarlıq tapmaq mümkündür. Lakin Orta Şərqə səyahət edərkən heç vaxt özünüzü rahat hiss etməzsiz. Harda olursunuzsa olun, Mərkəşdə yaxud beş min km uzaqlıqda – Səudiyyə Ərəbistanında özünüzü təhlükədə olan əcnəbi kimi hiss edərsiniz. Çünki İslam çox qərribə sivilizasiya yaratmışdır. Qadın haqlarındakı geriliyin səbəbi də dindir. Sosial sahədə insanların inkişafını elə məhz qadınlardan başlamaq lazımdır” söyləmişdi (4, s.12).

ABŞ prezidentinin o zamankı Təhlükəsizlik üzrə müşaviri Kondoleza Rays 7 avqust 2003-cü ildə “Vaşinqton Post” qəzetində yayımlanan “Orta Şərqin dəyişdirilməsi” başlıqlı yazısında C.Buşun söylədiklərini bir daha təsdiq edərək, yazırdı: “Yaxın və Orta Şərqdə ABŞ-ın planları Mərkəşdən Çin sərhədlərinə qədər 22 ölkənin siyasi və iqtisadi coğrafiyasının dəyişdirilməsini nəzərdə tutur” (4, s.13).

Londonda çıxan “El Hayat” qəzetinin 13 fevral 2004-cü il nömrəsində dərc olunmuş məqalədə ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqə dair planları detallı şəkildə işıqlandırıldı (4, s. 13).

2001-ci il 11 sentyabrda Nyu-Yorkdakı ticarət mərkəzinə, Pentaqon binasına reallaşdırılmış hücumlar ABŞ-a qarşı kin və nifrət kimi dəyərləndirilmişdir. “Ağ Ev”dəkilər 11 sentyabr hadisələrindən maksimum yararlanaraq Yaxın və Orta Şərqə müdaxilə etmək üçün bəhanə kimi istifadə etdilər. Bu layihə ABŞ üçün Yaxın və Orta Şərqə, o cümlədən Fars körfəzi ölkələrinə tam nəzarət etmək imkanı yaratmalı idi. Yaxın və Orta Şərqdə möhkəmləndikdən sonra ABŞ rəsmiləri Avrasiyaya müdaxilə etmək arzusundadırlar. Məhz bundan sonra tam dünya hökranlığına nail olaraq “Yeni Amerikan Yüzdilliyi Layihəsi”ndə öz əksini tapmış məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmiş olacaq (8, s.11).

ABŞ-ın İslam dünyası üçün nəzərdə tutduğu dəyişikliklər rəsmi Vaşinqtonun imperalist maraqlarına xidmət edir. Əvvəla, Kondoleza Raysın da dediyi kimi, 22 dövlətin sərhədlərini dəyişmək birtərəfli qaydada səslənmiş fikirdir. Bu da bir daha beynəlxalq hüququn birtərəfli

şəkildə pozulması deməkdir. Çünki hər hansı sərhədin dəyişilməsi xarici müdaxilə və ya təzyiq ilə deyil, daxili referendumlarla mümkündür ki, bu da zərurət olduğu təqdirdə labüddür.

Açar sözlər: Yaxın və Orta Şərq, konfessional fərqlilik, Ağ ev, İslam dünyası, Yeni mühafizəkarlar, yeni Amerikan Yüzilliyi Layihəsi, yeni imperializm.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Soltanova H., Məmmədov C. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 2008.
 2. Beyza T. Büyük Ortadoğu Projesi. Sivas: Cumhuriyyət Üniversitesi basımı, 2006.
 3. Direzinci A. 1990-2004 yılları arasında Türkiye ile Ortadoğu ülkelerinin ekonomik ilişkileri. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi basımı, 2005.
 4. Erceylan M. Büyük Orta Doğu Projesinde İranın önemi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi basımı, 2007.
 5. Evcioglu K. ABD-nin Büyük Ortadoğu Projesi. Baykent: Alfa-Kaos-Omega-Tapınak, 2005.
 6. Gordon T. Mossad gizli tarihi. İstanbul: Koridor yayıncılık, 2005.
 7. Orçun Ş. 1990-2000 yılları arasında Türkiyenin Ortadoğu politikası ve ABD-nin rolü. İstanbul: Marmara Üniversitesi basımı, 2006.
 8. Sümer G. Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü. Ankara: Maltepe Üniversitesi basımı, 2008.
 9. Примаков Е. Конфиденциально. Ближний Восток на сцене и за кулисами. М., 2008.
 10. Deutsches Orient-Institut Orient und Islamforschung an deutschen Universitäten: Eine Bestandsaufnahme, Berlin: NUMOV auflage, 2011, 91 Seiten.
 11. Luders Michael. Wer den Wind sat: Was westliche Politik im Orient anrichtet. Berlin: C.H.Beck; Auflage: Februar, 2015, 175 Seiten.
 12. Nirumand Bahman Der unerklärte Weltkrieg. Akteure und Interessen in Nah und Mittelost. Dresden: Booklett. Brodersen & Company GmbH; Auflage, 2007, 256 Seiten.
 13. Wolffsohn Michael. Zum Weltfrieden: Ein politischer Entwurf (dtv premium). Wiesendorf: Verlagsgesellschaft, 2015, 216 Seiten.
- BOP Projesi
14. <https://www.youtube.com/watch?v=ZUW-Tdz3Aq0>
İşte Büyük Ortadoğu Projesi
 15. <https://www.youtube.com/watch?v=NsdJg4xdev0>
Middle East: İran
 16. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>

Эмин КЕРИМОВ

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ «ПРОЕКТА БОЛЬШОЙ БЛИЖНИЙ ВОСТОК» США

Резюме

В статье в комплектной взаимосвязи рассматривается «Проект Большого Востока» США. Начиная с конца XX - начала XXI в. В США и западных странах весь огромный регион от Марокко до Пакистана стал рассматриваться как единое целое в культурном и политическом плане. Автор дает обзор стратегических планов США в Ближневосточном регионе, где пересекаются внешнеполитические интересы ведущих государств Запада и Востока. Предпринимается попытка анализа результатов дипломатических и других шагов по претворению в жизнь «Проекта Большой Ближний Восток», созданного неоконсерваторами Белого Дома, якобы для будущего этого региона. На самом деле этот проект приведет восточные народы к кризисному будущему.

Ключевые слова: Ближний и Средний Восток, конфессиональные различия, Белый Дом, исламский мир, новые консерваторы, новый проект столетия Америки, новый империализм.

Emin KERIMOV

THE MAIN POINT OF THE PROPOSITION AND OPPORTUNITIES FOR REALIZATION OF THE USA PROJECT «GREATER MIDDLE EAST»

Summary

In the article the Project «Greater Middle East» of the USA is considered in the complex interconnection. Beginning since the end of the XXth and in the beginning of the XXIst century they began to consider in the USA and Western countries the entire large region stretching from Morocco to Pakistan as a whole unit in cultural and political plan. The author gives a survey of strategic plans of the USA in the Middle East region where the foreign policy interests of the leading states of the West and East are crossed. There an attempt of analysis of the results of diplomatic moves towards realization of the Project «Greater Middle East» created by neoconservative of the White House as if for the future of this region. However, this project leads, in reality, the destiny of the Eastern peoples to crisis in future.

Keywords: Near and Middle East, confessional differences, White House, the Islamic world, neoconservatives, «New American Project of Century», neoimperialism.

OXUCU RƏYİ

**Отзыв на книгу «Личность. Государство. Чудо...»
доктора юридических наук Али Рзаева**

ТРИЛОГИЯ: КОНФЛИКТ ИЛИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Представленная на суд читателей книга доктора юридических наук Али Рзаева «Личность. Государство. Чудо...» (Учебное пособие) представляет собой трилогию, где каждая из частей взаимно переплетается и дополняет друг друга. Что из себя представляет личность, какую роль она играет в создании, строительстве, функционировании и определении места чуда в ходе истории человеческого развития – эти и другие проблемы нашли конкретное отражение в данном учебном пособии.

Автор книги при подаче материала проявляет себя как специалист сразу нескольких областей - как исследователь в области философии, психологии, религиоведения и правоведения.

Как отмечалось выше, книга состоит из 3-х частей, первая из которых «Личность». Именно с раскрытия феномена личности начинается свое изложение автор. Понятие «личность» в философии – одно из основополагающих для постижения человеческого бытия в мире. На протяжении веков оно определялось по-разному, было предметом дискуссий и разночтений, продолжающихся и сегодня.

Личность выступает специфически человеческим, прежде всего духовным бытием, персонально заявляющим о себе и самоосуществляющимся в поступках и отношениях к миру и собственному месту в нем. Личность – центр творческого самостроения человека, вообще, нравственное и эстетическое начало жизни а также гарант ее позитивного развития.

В этой части книги автор анализирует роль личности в мировой истории, раскрывает ее характерные черты, деятельность, структуру этой деятельности, а также категории личности и ее статус, анализирует схожие и отличительные черты жизнедеятельности великих людей, оставивших неизгладимый след в мировой истории.

Личность – уникальное, невоспроизводимо-индивидуальное образование, одним словом нечто единичное, и в этом смысле с автором книги спорить не приходится. Комплексное изучение личности, ее самоосуществления, относящиеся к «вечным вопросам» философии, требует многократного возвращения к этой теме с позиций современности, в которой найденные ранее подходы и представления не просто дополняются, но и конструктивно изменяются в свете новых перспектив и неизвестных прошлому ценностей.

Во второй части книги под названием «Государство» раскрываются понятие, сущность государства, его механизмы и содержание, проводится детальный анализ государства и государственности, анализируются взаимоотношения между государством и обществом, раскрывается сущность государственного суверенитета, исторические типы государства, формы управления, соотношение правового государства и гражданского общества. В этом разделе также особо выделяется роль и место таких выдающихся личностей как Ликург, Соломон и другие, в становлении и развитии своих государств.

В данном разделе нашли отражение учения древних философов о государстве (Фалес, Пифагор, Конфуций, Цицерон, Гераклит, Сократ, Платон и др.), философские идеи о государстве восточных мыслителей (аль-Фараби, Ибн Сина, Низами Гянджеви, Насираддин Туси и др.), а также анализируются взгляды европейских средневековых философов и мыслителей Нового времени на проблемы становления и функционирования государства (Макиавелли, Бэкон, Гоббс, Локк, Руссо, Монтескье и др.).

В третьей части учебного пособия под таинственным названием «Чудо» представлена информация о шумерской цивилизации, о влиянии Востока на римскую цивилизацию и развитие критской культуры, а также об основных направлениях синтеза культур Востока и Запада.

Мировые религии располагают набором жизненных ценностей и идеалов, определяющих характер человеческой деятельности и необходимых для полноценного бытия. Некоторые из этих установок на протяжении последних веков подвергались критике и переосмыслению. Но сегодня снова ощущается потребность в религиозных ценностях, предполагающих целостное мировосприятие и направленных на духовное преображение человека.

В данном разделе Ислам рассматривается как синкретическая религия, вобравшая в себя древние традиции различных народов, на которые огромное влияние оказала священная книга мусульман – Коран. Здесь автор четко излагает, опираясь на тексты священного Корана, неопровержимые научные истины; описываются чудеса пророка Мухаммада, приводятся изречения и наставления пророка Мухаммада и имама Али.

Аллах явил людям множество чудес, которые стали доказательством пророческой миссии пророка Мухаммада. В священном писании Коране, который является последним небесным писанием, Аллах ниспослал много удивительных аятов, которые свидетельствуют о том, что священный Коран является Словом Аллаха и не был написан человеком. В представленной книге автор приглашает читателей рассмотреть вместе с ним некоторые из них. Как истинный философ автор дает ответы на многие запутанные проблемы и в то же время выдвигает вопросы, умело приглашая читателя подумать над ними и дать свой ответ.

Весьма оригинальной представляется нам также попытка автора переосмыслить интеллектуальную ценность древних мусульманских текстов, их значимость для успешного разрешения глобальных проблем современности.

В целом в настоящем учебном пособии автор удачно предпринимает попытку дать конкретное изложение соотношения личности, государства и религии в их историческом развитии, ответить на поставленные вопросы. Своеобразие данной работы состоит в том, что будучи пронизанной внутренним методологическим единством, она не может считаться обычным, механически составленным пособием. Представленный в книге материал отличается авторским почерком. Хотелось бы надеяться, что это облегчит чтение и восприятие содержания книги в целом.

Лала Мовсумова,

доктор философских наук

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər**

qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər:

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcmnin 8-10 səhifə, xülasələrin 5-8 sətir olması tövsiyə olunur.
2. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
4. Məqalə müəllifin işlədiyi kafedrada yaxud şöbədə müzakirə olunmalı və iclasın protokolundan çıxarış redaksiyaya təqdim edilməlidir.
5. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.
6. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.
7. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.
9. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
10. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalara və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
11. Jurnalda baxılan elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.
12. Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya

heyəti tərəfindən qəbul edilmir

**Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте
Азербайджанской Республики к научным изданиям при
приеме статей, отражающих основное содержание диссертации**

1. Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, турецком, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, нарисанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется представлять статьи объемом 8-10 страниц, а резюме - 5-8 строчек.
2. Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точек зрения.
3. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть дан в алфавитном порядке или пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как, например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана в предыдущем номере.
4. Статья должна быть обсуждена на кафедре или в отделе, где работает автор, а выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.
5. Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом, на русском языке – кириллицей, на английском языке – английским алфавитом (США), Times New Roman – 14 шрифтом, 1,5 интервала.
6. Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов Редакционного совета.
7. В конце статьи автор должен сказать о научной новизне работы, ее прикладном значении и экономической пользе, соответствующей характеру статьи.
8. В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.
9. В статье должны быть указаны имя и фамилия автора, его место работы, адрес и электронная почта.
10. В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., нарисанных за последние 5-10 лет.
11. В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.
12. Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

**Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям,
не принимаются Редакционным советом**

**Requirements of the Supreme Attestation Commission under the
Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the
articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific
editions recommended for publication**

1. Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, Turkish, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present an 8-10 page articles and summary in 5-8 lines.
2. Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.
3. There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.
4. Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.
5. Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 14 font, 1,5 line spaced.
6. Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.
7. In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.
8. In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.
9. In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.
10. In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.
11. In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the world with advanced science.
12. The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

**Articles not meeting the above mentioned requirements
are not accepted by the editorial board.**

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1(28), 2017

Redaktorlar:

**Svetlana CABBARLI, Xuraman TURABOVA, Gülarə AXUNDOVA,
Solmaz QURBANOVA, Rəhilə HƏSƏNOVA**

Kompyuter tərtibatı və dizayn:

Mehriban ƏLİYEVƏ

Texniki redaktor:

Oktay YUSİFOV

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 1(28), 2017

Editors:

**Svetlana JABBARLY, Khuraman TURABOVA, Gulara AKHUNDOVA,
Solmaz GURBANOVA, Rahila HASANOVA**

Printing and design:

Mehriban ALIYEVA

Technical editor:

Oktay YUSİFOV

Yığılmağa verilmişdir:

Çapa imzalanmışdır:

Kağız formatı: 60x84 16/1. Çap vərəqi: 9,9. Tirajı 200.
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə
İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr
olunmuşdur. Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru **Adil Həşimov**
tel.: 050-337-74-33 Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.
Tel.: (99412)539-28-74
E-mail: phillaw@phill.ab.az

Submitted to collection:

Sent to the press:

Paper format: 60x84 16/1
Print sheet: 9,9. Copies: 200

Published in the Information and Publishing department
of IP of ANAS, department chief: doctor of philosophy
Adil Hashimov phone: 050-337-74-33 Address: H.Javid
ave. 31. Phone: (99412) 539-28-74
E-mail: phillaw@phill.ab.az